

University of Groningen

De stad als interface

de Waal, Martijn

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2012

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

de Waal, M. (2012). *De stad als interface: digitale media en stedelijke openbaarheid*. Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De Stad als Interface

Digitale Media en Stedelijke Openbaarheid

Martijn de Waal

Martijn de Waal
Zeeburgerdijk 58 B
1094 AE Amsterdam

www.martijndewaal.nl
mw@dds.nl
+31628431613

Omslagontwerp:
Studio Léon & Loes
Patroon gebaseerd op Lotte Stam Beeses ontwerp voor de Rotterdamse wijk
Pendrecht
<http://www.leon-loes.nl/>

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

De Stad als Interface

Digitale Media en Stedelijke Openbaarheid

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Wijsbegeerte
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. E. Sterken,
in het openbaar te verdedigen op
maandag 23 januari 2012
om 16:15 uur

door

Bastiaan Gerard Martijn de Waal

geboren op 7 maart 1972
te Zeist

Promotores:

Prof. dr. R.W. Boomkens
Prof. dr. J.F.T.M. van Dijck

Beoordelingscommissie:

Prof. dr. B.P. de Bruin
Prof. dr. J. De Mul
Prof. A. Reijndorp
Prof. dr. W. Ch. Uricchio

Inhoud

INLEIDING	9
MODERNE STEDELIJKE PUBLIEKEN.....	15
DE ‘HYBRIDE STAD’	23
DE STAD ALS INTERFACE	30
ACHTERGRONDEN: GLOBALISERING, NETWERKSAMENLEVING, ‘NETWORKED INDIVIDUALISM’	35
METHODE VAN ONDERZOEK	43
VERANTWOORDING.....	47
DEEL I	50
DE BUURT EN HET PAROCHIALE DOMEIN PENDRECHT, ROTTERDAM	
HOOFDSTUK 1	
DE ARCHITECT ALS INTERFACE-ONTWERPER.....	53
DE WIJKGEDACHTE VOLGENS DE COMMISSIE BOS: HALVERWEGE TRADITIONELE GEMEENSCHAP EN MODERN PUBLIEK.....	57
DE WIJKGEDACHTE IN LOTTE STAM-BEESE’S PENDRECHT: OP WEG NAAR EEN ‘MODERN STEDELIJK PUBLIEK’	63
DE WIJKGEDACHTE, MODERNISERING EN ‘THE DEATH OF DISTANCE’	71
DE BUURT ALS INTERFACE VOOR ‘SOCIALE COHESIE’	79
CONCLUSIE	88
HOOFDSTUK 2	
DE BUURT ALS ‘INTERFACE’ VAN HET ALLEDAAGSE LEVEN.....	91
JANE JACOBS PUBLIEK VAN VERTROUWDE VREEMDEN.....	93
TALJA BLOKLANDS ‘PUBLIEKE FAMILIARITEIT’	98
ERIC GORDONS ‘PLACEWORLDS’ EN LYN LOFLANDS ‘HOME TERRITORIES’	102
ARNOLD REIJNDORPS ‘NETWERKSTEDELIJKHEID’. KAN DE BUURT NOG FUNCTIONEREN ALS INTERFACE?.....	108
CONCLUSIE	113
HOOFDSTUK 3	
DIGITALE MEDIA EN HET PAROCHIALE DOMEIN	117

TEST-CASE 1: DE BUURTBLOG VAN MARIO BOSCH EN DE PENDRECHT-HYVE	119
TEST-CASE 2: DE LEVENDE LANDKAART.....	129
TEST-CASE 3: DE LEVENSTIJLEN VAN FUNDA	138
CONCLUSIE	149

DEEL II..... 154

HET PLEIN EN HET PUBLIEKE DOMEIN SCHOUWBURGPLEIN, ROTTERDAM

HOOFDSTUK 4

DE EEUWIGE CRISIS VAN HET PUBLIEKE DOMEIN..... 157

'PLACES OF ZERO-CULTURE' - DE RATIONELE PUBLIEKE SFEER VAN HANNAH ARENDT EN JÜRGEN HABERMAS.....	162
RICHARD SENNETS 'ONPERSOONLIJKE OPENBAARHEID VOL PASSIE'	168
MARSHALL BERMAN'S BOULEVARDS ALS REVOLUTIONAIRE INTERFACE	172
WALTER BENJAMIN, RENÉ BOOMKENS EN DE FLANEUR.....	178
DE WISKUNDIGE STEDELIJKE INTERFACE VAN LE CORBUSIER.....	185
NIEUW BABYLON EN PLUGIN-CITY. DE INTERACTIEVE STEDEN VAN DE NEO- AVANTGARDISTEN	191
CONCLUSIE	200

HOOFDSTUK 5

HET SCHOUWBURGPLEIN: HET PUBLIEKE DOMEIN IN DE

PRAKTIJK

HET PLAN VAN HERMAN HERTZBERGER (1977)	207
HET PUBLIEKE DOMEIN IN ROTTERDAM 1980-1990	212
HET SCHOUWBURGPLEIN VAN ADRIAAN GEUZE (1997)	217
DE STEDELIJKE OPENBAARHEID VAN DE EENENTWINTIGSTE EEUW: NAAR EEN NETWERK VAN PAROCHIALE DOMEINEN?.....	221
CONCLUSIE	225

HOOFDSTUK 6

DIGITALE MEDIA EN HET PUBLIEKE DOMEIN

TEST-CASE 4 'THE STREET AS PLATFORM' & THE CITY AS A SERVICE.....	230
TEST-CASE 5 'THE CITY AS PLATFORM' & THE WIKICITY	242
TEST-CASE 6 FLASHMOBS: INTERNATIONAL PILLOW FIGHT DAY.....	254
TEST-CASE 7 <i>BODY MOVIES</i>	267

CONCLUSIE	276
CONCLUSIE.....	281
STEDELIJKE ONTWIKKELINGEN SINDS DE WIJKGEDACHTE.....	286
DIGITALE MEDIA EN DE STAD ALS INTERFACE	289
DIGITALE MEDIA EN MODERNE STEDELIJKE PUBLIEKEN	292
LITERATUUR.....	305

Inleiding

Er zijn in de afgelopen anderhalve eeuw een aantal momenten aan te wijzen waarop het debat over de toekomst van de stad boven zichzelf uitsteeg. Dan ging dat debat niet meer alleen over de praktische toepassing van een opkomende technologie of innovatieve constructiemethode in het stedelijk ontwerp, of over een nieuwe beleidsmatige aanpak om een of ander stedelijk probleem op te lossen. Op die momenten werd de discussie breder gevoerd, en groeide de discussie over de ontwikkeling van de stad uit tot een debat over de toekomst van de stad als samenleving. Op die momenten, beargumenteert de Nederlandse cultuurfilosoof René Boomkens, wordt het debat *filosofisch* en krijgt het een sterk normatief karakter. Inzet is dan niet zozeer de toekomstige verschijningsvorm van de stad, maar het achterliggende idee van de manier waarop een stad als samenleving zou kunnen of moeten functioneren.¹ De trek van de plattelandsbevolking aan het eind van de negentiende eeuw naar de opkomende industriële metropolen, waar ze onderdak vonden in dichtbevolkte krottenwijken, was zo'n moment. Die ontwikkeling werd niet zozeer benaderd als een praktisch, kwalitatief huisvestingsprobleem dat moest worden opgelost. Architecten en planologen publiceerden manifesten en blauwdrukken voor een allesomvattende stedelijke samenleving. Zo schreef Ebenezer Howard een boek waarin hij het idee van de *Garden City* uiteenzette. Dat boek bevatte niet alleen

¹ R. Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 1998), p. 379

schetsen voor rustige suburbs in het groen, zonder de verstikkende rook van de fabrieken. Het boek was ook een politieke blauwdruk voor een nieuwe samenleving die op een nieuwe manier bestuurd moest worden. Ruimtelijk ontwerp en politieke en sociale vernieuwing gingen bij Howard hand in hand. Op soortgelijke wijze zagen dichters en denkers als Baudelaire en enkele decennia later ook Walter Benjamin in het straatleven op de net door Haussmann aangelegde boulevards van Parijs – een dan revolutionaire nieuwe vorm van stedelijke infrastructuur – een nieuw type stedelijke samenleving ontstaan. Een eeuw later leidde evenzo de fenomenale ontwikkeling van autostad Los Angeles niet alleen tot een debat over de vraag hoe de eindeloze files op de *freeways* het beste opgelost konden worden of hoe de gewelddadige gang-cultuur in South Central moest worden doorbroken. De discussie die onder architecten, planners, sociologen, filosofen, geografen en politici ontstond over Los Angeles werd een *pars pro toto* voor de postmoderne, ‘laat-kapitalistische’ gefragmenteerde samenleving en alles wat daar hoogst verleidelijk als ook zeer verwerpelijk aan was – variërend van de filosofische kritieken van Jean Baudrillard en Mike Davis tot de verbeelding ervan in populaire Hollywood-films als *Escape from LA*.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw wacht ons opnieuw zo’n filosofisch moment. Deze keer bestaat de inzet van het debat uit de rol die digitale technologieën en mobiele media zijn gaan spelen in het alledaagse stedelijke leven. Dat debat concentreet zich nu nog veelal op de hypermoderne, verticale ‘technopoles’ die in Azië in razend tempo uit het niets worden opgetrokken, zoals bijvoorbeeld New Songdo in Zuid-Korea. Maar het is een discussie die in toenemende mate ook het stedelijk leven aangaat buiten deze hoogtechnologische top-down ontworpen *new towns*.

In eerste instantie lijkt de rol van digitale en mobiele vooral een praktische aangelegenheid. Het mobiele telefoonnetwerk is dan vooral een nieuwe infrastructuur die ons in staat stelt ons leven handiger te organiseren. Via SMS kunnen we op het laatste moment een afspraak nog even verzetten of tussen alle bedrijven door een kort persoonlijk berichtje sturen aan een geliefde. Met onze smartphones kunnen we handig informatie opvragen over onze omgeving (‘waar is er hier in de buurt een café, restaurant, geldautomaat?’). Dankzij de *app* van TomTom komen we sneller op onze bestemming, helemaal als de software ook live updates ontvangt en de files weet te omzeilen. Computerbedrijven als IBM en Cisco beloven momenteel zelfs de infrastructuur aan te leggen voor de *smart city* van de toekomst. Allerlei ‘slimme’ technologieën moeten in de nabije toekomst uiteenlopende processen in de stad in de gaten houden – van de verkeerscirculatie tot de luchtvervuiling – om daar vervolgens zonder menselijke tussenkomst op in te kunnen spelen.

Toch is er meer aan de hand. De nieuwe stedelijke infrastructuur van mobiele en digitale media biedt niet alleen een paar handige toepassingen voor drukbezette stedelingen om hun praktische leven efficiënter te organiseren. De manier waarop we die infrastructuur gebruiken verandert de manier waarop we ons door de stad bewegen, de plekken die we bezoeken, de betekenis die we daaraan toekennen en de contacten die we onderhouden. Die verschuivingen hebben weer grote invloed op de manier waarop we ons sociale, economische en culturele leven vorm geven. De opkomst van de smartphone verandert mogelijk zelfs de manier waarop de stedelijke samenleving als geheel functioneert. Optimisten zien in de opkomst van digitale en mobiele media hulpmiddelen waarmee burgers meer grip op het stedelijk leven kunnen krijgen, en waarmee de banden van lokale gemeenschappen nieuw leven ingeblazen kunnen worden. De Amerikaanse essayist Andrew Blum hoopt bijvoorbeeld dat webloggers die over het leven in hun buurt bloggen de gemeenschapszin in hun wijk nieuw leven in kunnen blazen. Terwijl we via mediatechnologieën aan de ene kant verbonden raken met wereldwijde netwerken, kunnen lokale blogs een rol spelen om tegelijkertijd een band op te bouwen met onze buurt: 'in a community where common ties are electronically buttressed', schrijft Blum, 'we may be able to reap the global environmental benefit of high-density living without sacrificing the local ties of a medium-density neighborhood.'² Niet iedereen deelt zijn optimisme. De opkomst van media- en communicatietechnologieën als de mobiele telefoon brengen het voortbestaan van de stedelijke samenleving juist in gevaar, stelt de Amerikaanse architectuurcriticus Paul Goldberger. Gaan stedelingen nog wel relaties aan met hun fysieke omgeving? Nemen ze nog deel aan een gemeenschappelijk leven of trekken ze zich geheel en al terug in de 'cocons' die ze creëren met hun mobiele telefoons, daarmee de stad omvormend tot een extensie van hun privédoorn? Wie over straat loopt met een mobiele telefoon, claimt Goldberger, neemt geen deel meer aan het straatleven. Je bent er wel, maar je bent er niet. Precies die houding is een bedreiging voor de manier waarop de stad als democratische gemeenschap kan functioneren:

... the street is the ultimate public space and walking along it is the defining urban experience. It is all of us--different people who lead different lives--coming together in the urban mixing chamber. But what if half of them are elsewhere, there in body but not in any other way?³

² A. Blum, 'Local Cities, Global Problems: Jane Jacobs in an Age of Global Change,' in *Block by Block: Jane Jacobs and the Future of New York*, ed. C. Klemek (New York: Princeton Architectural Press, 2007).

³ P. Goldberger, 'Disconnected Urbanism.' in: *Metropolismag.com* November 2003(2003).

Beide voorbeelden hebben als inzet het functioneren van wat wel de ‘stedelijke openbaarheid’ wordt genoemd: die plekken en sferen in de stad die toegankelijk zijn voor alle stedelingen, en waar stedelingen elkaar ook daadwerkelijk tegenkomen, kennis van elkaar kunnen nemen en met elkaar een publiek, gemeenschap of collectiviteit in enigerlei gedaante vormen. Die stedelijke openbaarheid wordt essentieel geacht voor het voortbestaan van de democratische samenleving. Wordt die nu met de opkomst van digitale en mobiele media in gevaar gebracht? Of bieden deze nieuwe technologieën ook nieuwe vormen voor burgers om met elkaar in contact te komen? In die vraag ligt de kern verscholen van het filosofische debat over de toekomst van de stad. Hoe verschuift door de opkomst van een nieuwe technologie de balans tussen private en publieke sferen? Versterkt de opkomst van nieuwe technologieën het privé-domein en maken nieuwe technologieën het stedelingen gemakkelijker om zich terug te trekken op hun eigen *turf*? Of versterken ze juist het publieke domein, dat in het teken staat van onderlinge uitwisseling?

Daarbij is het opvallend dat in de discussie over deze vragen voortdurend wordt teruggegrepen op een aantal bekende archetypes van de stedelijke openbaarheid: de zeventiende-eeuwse koffiehuisen uit Londen, zoals beschreven door Habermas en Sennett; de boulevards uit het negentiende-eeuwse Parijs zoals opgetekend door Charles Baudelaire en Walter Benjamin; het straatleven van Jane Jacobs’ West Village in New York uit de jaren vijftig. Blums citaat bijvoorbeeld komt uit een essaybundel die is uitgegeven ter ere van een Jane Jacobs-retrospectief dat enkele jaren geleden in New York plaatsvond. En het kost niet al te veel moeite om in Goldbergers stedelijke ideaal Benjamins flaneur te herkennen. Digitale media, lijkt de conclusie, zijn ofwel onze redding: ze restaureren een stedelijke openbaarheid die kennelijk al decennia in de verdrukking staat; dan wel luiden ze de definitieve ondergang in van het ideaal van een ‘open society’, een democratische samenleving waarin burgers open staan voor elkaar en ondanks al hun verschillen met elkaar tot een vergelijk proberen te komen.

De opkomst van digitale media maakt een dergelijke benadering van de stedelijke openbaarheid ook problematisch. In de hier aangehaalde historische voorbeelden is stedelijke openbaarheid steeds gebaseerd op gelijktijdig ruimtegebruik, en de confrontatie met de fysieke aanwezigheid van anderen die daaruit voortvloeit, hoe triviaal die interactie soms ook mag zijn. Uit een specifiek, meestal historisch gegroeid, gemeenschappelijk ruimtegebruik kan dan een *modern stedelijk publiek* ontstaan. Wanneer individuele stedelingen deze ruimtes om wat voor reden tegelijkertijd gebruiken, ontstaat er, in Lloyd’s Coffee House in Londen, op de Parijse Boulevard Saint-Germain, of in Lower Manhattans Hudson

Street een tijdelijke verzameling stadsburgers die kennis van elkaar neemt, met elkaar in discussie gaat, enkel een praatje maakt, of elkaar slechts observeert. Dat is in essentie de kern van de stedelijke openbaarheid: stedelingen worden er ‘ruimtelijk’ bij elkaar gebracht en vormen met elkaar een (tijdelijk) publiek.

Kenmerkend voor de opkomst van digitale en mobiele media is echter dat de manier waarop stedelijke publieken al dan niet tot stand komen zich niet beperkt tot een *ruimtelijk* proces dat zich in de stedelijke openbaarheid afspeelt. Immers: we organiseren ons sociale leven via SMS en sociale netwerken, vinden onze bestemming dankzij GPS, krijgen toegang tot het openbaar vervoer en sommige gebouwen met dank aan RFID-chips, terwijl CCTV-camera’s ons gedrag observeren. Tegelijkertijd wordt het digitale leven steeds fysieker: Foursquare, Facebook Places en Google Maps koppelen sociale netwerken en databestanden aan geografische locaties. Al die technologieën spelen een rol in de manier waarop stedelingen verschillende ruimtes gebruiken, al dan niet bij elkaar worden gebracht, notie van elkaar nemen en stedelijke gemeenschappen en publieken kunnen vormen. Een laag aan software, algoritmes, zendmasten, mobiele telefoons, netwerken met uiteenlopende communicatieprotocollen en sensors begint te functioneren als – om een term van de neo-avantgardistische architectuurbeweging Archigram uit de jaren zestig te gebruiken – *‘scene machine’*. De manier waarop een stedelijke ruimte wordt ervaren, wordt niet alleen bepaald door de fysieke omgeving zelf en wie daar aanwezig is, maar door de interventies die software en communicatietechnologieën mogelijk maken.

Loopt de stedelijke openbaarheid inderdaad gevaar, nu we de stad om ons heen ‘filteren’ met onze mobiele telefoon die ons enkel op ons ‘profiel’ gebaseerde plekken aanraadt? Nu we geen beleefdheidspraatje meer maken met ons onbekende anderen, maar ons liever verschansen achter het scherm van onze smartphone, ons terugtrekkend in onze ‘telecocoons’? Nu koffiehuisen waar gemeenschappelijk de krant werd bediscussieerd zijn veranderd in Starbucks-filialen met WIFI? Of ontstaan er juist nieuwe ontmoetingskansen en mogelijkheden – denk aan *flash mobs* en ‘Facebook-revoluties’ – om stedelijke publieken te vormen? Ontstaan er wellicht geheel nieuwe type stedelijke publieken? Is het, met andere woorden, tijd om afscheid nemen van de boulevard als het ultieme ideaal van de stedelijke openbaarheid? En komt er wellicht iets anders voor in de plaats? Om dat te onderzoeken is een verandering van kijken nodig. In plaats van te kijken naar de *ruimtelijke* kant van stedelijke openbaarheid, stel ik voor om naar de *procesmatige* kant ervan te kijken. Op welke momenten, op welke plaatsen en via welke technologieën verhouden stedelingen zich tot elkaar? Zo kom ik bij de hoofdvraag van dit boek:

De Stad als Interface

Welke rol spelen digitale technologieën en mobiele media in de manier waarop stedelingen (ruimtelijk) bij elkaar worden gebracht, zichzelf presenteren, en notie van elkaar nemen? Wat betekent dit voor de manier waarop moderne stedelijke publieken tot stand kunnen komen? En wat betekent dit mogelijk voor de manier waarop de stad als samenleving kan functioneren?

In de manier waarop ik deze vraag beantwoord zal ik de notie van stedelijke openbaarheid op een nieuwe manier benaderen. Om het procesmatige aspect van het stedelijke uitwisselingsproces te benadrukken, maak ik gebruik van het frame van 'de stad als interface'. Een 'interface' is een wat technische term die vooral in de computerwereld veel wordt gebruikt. Interface betekent "afstemming vinden". Een interface is een omgeving waarin twee verschillende systemen op elkaar afgestemd kunnen worden. Het koffiehuis, de boulevard, de straat zijn ook alle drie te begrijpen als 'interfaces', plekken waar verschillende stedelingen samenkomen en binnen historische gegroeide sociale conventies hun individuele levens op elkaar af stemmen en mogelijk zelfs op kunnen gaan in een of andere collectiviteit. De term interface verlegt echter de aandacht van het ruimtelijke aspect – het koffiehuis, de boulevard, de straat – naar de vraag van het verhouden zelf. Wie verhouden zich tot elkaar? Hoe worden deze groepen bij elkaar gebracht? Wie wordt er buitengesloten? Volgens welk protocol communiceren de aanwezigen met elkaar, en wie heeft dat bepaald? Wat voor nieuwe publieken of gemeenschappen ontstaan er mogelijk uit dit proces? En op wat voor gemeenschappelijk element zijn die publieken of gemeenschappen gebaseerd? De winst van het kijken naar het stedelijk leven met behulp van het 'frame' van de interface is dat we ook allerlei niet-fysieke structuren en praktijken kunnen betrekken in de analyse. Bovendien dwingt dit begrip ook om goed te kijken naar de rol van de interface zelf. De term 'interface' is niet alleen een metafoor: onze hedendaagse ervaring van de stad wordt voor een deel ook letterlijk vormgegeven door de interfaces die zijn ontworpen voor onze mobiele telefoons, TomTom en andere apparaten. Die softwarematige interfaces zijn uiteraard geen neutrale omgevingen maar bepalen voor een deel hoe een mogelijke uitwisseling of afstemming tot stand komt. De term laat ons als het ware niet alleen naar de 'gevolgen' hiervan kijken – hoe worden mobiele media gebruikt en hoe verandert dat de stedelijke samenleving? – maar ook naar het interface-ontwerp zelf: wat voor stedelijk ideaal belichaamt dit eigenlijk?

Voor ik een antwoord ga zoeken op de hier opgeworpen vragen, wil ik in de rest van deze inleiding eerst een aantal van de hierboven gemaakte punten verder uitwerken. Om te beginnen zal ik de hier centrale notie van 'moderne

stedelijke publieken' aan een nader onderzoek onderwerpen. Daarna zal ik verder ingaan op de rol van digitale media in de ervaring van de stad. De opkomst van digitale technologieën en mobiele media leiden tot wat Adriana de Souza e Silva 'hybride ruimtes' noemt, een stad waar ruimtelijke praktijken en het gebruik van digitale media onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.⁴ Ik zal dat nader toelichten met behulp van het concept 'technosocial situations', een begrip van de Japans-Amerikaanse antropologen Mizuko Ito en Daisuke Okabe. Vervolgens zal ik nog wat uitgebreider stilstaan bij het idee van de 'stad als interface'. Ik zal ook een aantal bredere ontwikkelingen schetsen die direct raken aan het vraagstuk van de stad als interface. Immers, nieuwe technologieën ontstaan niet vanuit het niets. Nieuwe technologieën beïnvloeden weliswaar de (stedelijke) samenleving, maar ze komen er ook uit voort. En de manier waarop ze uiteindelijk gebruikt worden, hangt weer samen met allerlei andere economische en sociale ontwikkelingen zoals globalisering en individualisering. Tot slot zal ik nog kort het belang van dit onderzoek schetsen. In het kort komt dat hier op neer: we bevinden ons midden in het tijdperk waarin allerlei digitale en mobiele technologieën vorm krijgen. De manier waarop ze precies zullen leiden tot nieuwe sociale en ruimtelijke praktijken ligt nog grotendeels open. Wat voor nieuwe moderne stedelijke publieken er zullen ontstaan is daarmee ook nog niet duidelijk. Juist daarom is het nu van belang om de discussie over de rol van deze technologieën te voeren en het debat *filosofisch* te maken.

Moderne stedelijke publieken

Om uit te leggen wat ik bedoel met 'moderne stedelijke publieken' zal ik achtereenvolgens inzoomen op de drie afzonderlijke termen van dit samengestelde concept. Laten we beginnen met het idee van een 'publiek'. Ik gebruik een definitie van publiek die dicht aanligt tegen de twee betekenissen die het begrip heeft in het alledaagse taalgebruik. Enerzijds is een publiek een verzameling mensen, die al dan niet toevallig een gemeenschappelijke ervaring of een gemeenschappelijk belang deelt. Dat kan een ruimtelijke ervaring zijn – bijvoorbeeld heel letterlijk het publiek dat aanwezig is in een theater. Het kan ook om een gemedieerde ervaring gaan – het publiek van een televisieprogramma. Publiek heeft daarnaast ook de betekenis van 'openbaar maken'. Iets dat 'publiek'

⁴ A. de Souza e Silva, 'Mobile Technologies as Interfaces of Hybrid Spaces.' in: *Space and Culture* 9, no. 3 (2006).

is, is toegankelijk voor anderen.⁵ Mijn gebruik van het begrip publiek combineert beide elementen. Het Britse koffiehuis uit de zeventiende eeuw illustreert dit begrip het best. Burgers kwamen er naar toe om koffie te drinken, de krant te lezen, maar vooral ook om onder het genot van een kop koffie de onderwerpen uit de krant met elkaar te bediscussiëren. Met andere woorden ze vormden met en voor elkaar een publiek, en maakten tegelijkertijd ook hun eigen opvattingen publiek. Een publiek is dus geen passief collectief, zoals het Engelse begrip 'audience' vaak wordt gebruikt. Leden van een publiek zijn afwisselend toehoorder en opvoerder.⁶ Een vergelijkbaar voorbeeld vinden we ook op de negentiende-eeuwse boulevards. Marshall Berman omschrijft de boulevard wel als "the common meeting ground and the communications line" van de negentiende eeuw.⁷ De grote boulevards van Parijs en Sint Petersburg mogen aangelegd zijn vanuit militaire overwegingen, of om de verkeercirculatie te verbeteren, wanneer deze nieuwe infrastructuur er eenmaal is, ontstaan er tal van nieuwe stedelijke praktijken. Burgers uit alle rangen en standen flaneren er over de brede stoepen, langs de verlichte winkels, schuiven aan op de terrasjes, vergapen zich aan de in de etalages uitgestalde koopwaar, en kijken vooral ook naar elkaar. De boulevard groeit zo uit tot een plek waar verschillende groepen stedelingen kennis van elkaar kunnen nemen. Niet door deel te nemen aan het

⁵ Ik baseer me hier deels op de interessante uiteenzetting over publieken van Danah Boyd in D. Boyd, 'Taken out of Context' (UC Berkeley, 2008). p. 17. Ze haalt daar onder meer Hannah Arendt aan die beargumenteert dat 'publiek' onder meer inhoudt: 'that which can be seen and heard by everybody and has the widest possible publicity'. Ook citeert zij Sonia Livingstone aan het woord die een publiek omschrijft als "[a collection of people who share] a common understanding of the world, a shared identity, a claim to inclusiveness, a consensus regarding the collective interest". Zelf definieert ze publiek als volgt: 'a public is both a space where people may gather, interact, and be viewed and also an imagined community of people who share similar practices, identities, and cultural understandings. That which is public is potentially but not necessarily visible. Furthermore, the boundaries of publics may be generally imagined but not necessarily understood.' Zie verder S. Livingstone, *Audiences and Publics: When Cultural Engagement Matters for the Public Sphere* (Portland, OR: Intellect, 2005), H. Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University Of Chicago Press, 1958).

⁶ Lofland houdt een vergelijkbaar betoog, zij baseert zich op de metafoer van de stad als theater, en stelt dat de stad tegelijkertijd podium en tribune is, waarbij stedelingen steeds van positie en van rol wisselen. 'It has long been assumed that public life, just like a theatrical production requires actors, audience, a stage and a theater ... Public life may take place on center stage where the actors are clearly visible to most of the audience or in more secluded areas visible only to a few. A public space, however is at once both stage and theater, for in public the spectators may at any moment choose to become actors themselves.' L. Lofland, *The Public Realm* (1998). p. 31 Over stedelijkheid, theater en rollen zie ook: S. Lennard en H. Lennard, *Public Life in Urban Places* (Southampton, NY: Gondolier, 1984), W. H. Whyte, *The Social Life of Small Urban Spaces* (Washington, D.C.: Conservation Foundation, 1980), E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York: The Overlook Press, 1959).

⁷ M. Berman, *All that is solid melts into air: the experience of modernity* (New York: Verso, 1987). p. 196

rationele debat zoals in het koffiehuis, maar eerder door non-verbale symbolische communicatie. Met hun kleding, gebruiken en manieren laten stedelingen aan elkaar zien wie ze zijn, tot welke groepen ze behoren. Tegelijkertijd vormen ze ook met elkaar een publiek. De boulevard is opnieuw het podium waarop de bewoners van Parijs en Sint Petersburg zowel opvoerder als toeschouwer zijn. Daarbij kunnen ze niet alleen kennis van elkaar nemen, maar – en dat is cruciaal voor Berman – er kan uit de interactie op de boulevard ook weer een nieuw publiek ontstaan. In een enigszins romantisch betoog schetst hij bijvoorbeeld hoe de boulevards van Sint Petersburg bijdroegen aan een klassenbewustzijn, doordat arbeiders en proletariers er tijdens het flaneren anderen zoals zichzelf herkenden. Uit de wederzijdse herkenning kon een gevoel van verbondenheid en mogelijk zelfs politieke actie ontstaan.

De hier beschreven publieken van het Britse koffiehuis en de Russische Nevski Prospect – de belangrijkste boulevard van Sint Petersburg – zijn ook *stedelijke* publieken. Beide publieken ontstaan uit historisch gegroeide praktijken die verbonden raakten met specifieke stedelijke locaties. Bij zowel het zeventiende eeuwse Britse koffiehuis als bij de negentiende eeuwse boulevard hoort een set *culturele repertoires*: een verzameling rollen en handelingen die gekoppeld zijn aan en als passend gelden voor die plek. Die protocollen en repertoires hebben deels weer te maken met de specifiek stedelijke conditie die eruit bestaat dat burgers er zich voortdurend moeten verhouden tot vreemden. Zoals Jane Jacobs schrijft:

Great Cities are not like towns only larger; they are not like suburbs only denser. They differ from towns and suburbs in basic ways, and one of these is that cities are by definition full of strangers. To any one person, strangers are far more common in big cities than acquaintances.⁸

In de moderne stad zijn de bewoners voortdurend omringd met andere stedelingen, die hen niet alleen onbekend zijn, maar ook vaak anders dan zichzelf. En toch zullen ze zich op de een of andere manier tot al die andere stedelingen moeten zien te verhouden. Zo beschrijven de Duitse filosoof Jürgen Habermas en de Amerikaanse socioloog Richard Sennett hoe in de zeventiende en achttiende-eeuwse stad een specifiek publiek ethos ontstaat, dat eruit bestaat dat stedelingen in het openbaar een rol aannemen die ze los weten te koppelen van hun privé-identiteit, waardoor ze in de stedelijke openbaarheid als gelijken met elkaar om

⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (London: Pimlico, 2000 [1961]).

kunnen gaan.⁹ In het koffiehuis, zo luidt de – ietwat naïeve – conclusie van Sennett en Habermas, was iedereen gelijk. Iedereen had er – ongeacht zijn afkomst – hetzelfde recht van spreken. In haar magnum opus *The Death and Life of Great American Cities* beschrijft ook Jacobs hoe de kracht van de moderne stad eruit bestaat dat er door gedeeld ruimtegebruik publieken kunnen ontstaan van ‘bekende vreemden’, van mensen die elkaar niet persoonlijk kennen, maar elkaar wel kunnen vertrouwen. Al gebeurt dat volgens haar op een heel andere manier dan in de visie van Sennett en Habermas. Haar publiek ontstaat niet uit het hoogdravende ideaal van afstandelijke rationele discussie, maar juist uit de trivialiteiten van het alledaagse leven.¹⁰ In de stad kan vertrouwen ontstaan uit allerlei alledaagse kleine interacties op straat en in de buurt: een biertje drinken aan de bar van het buurtcafé, advies dat je krijgt van de groenteboer, een vriendelijk knikje naar de buurjongens die op straat zitten. Na verloop van tijd ontstaat uit al die kleine ontmoetingen een gevoel van bekendheid met de publieke rol van verschillende buurtgenoten, de basis waaruit ook vertrouwen kan ontstaan. Er ontstaat, schrijft Jacobs, ‘a feeling for the public identity of people, a web of public respect and trust and a resource in time of personal or neighborhood need.’¹¹

Daarmee komen we bij het derde begrip. Het publiek van ‘vertrouwde vreemden’ uit Jacobs buurt is bij uitstek een *modern* publiek. Het is geen traditionele gemeenschap die alle aspecten van het leven omvat en wordt gekenmerkt door een hoge mate van sociale controle. Jacobs moest niets hebben van nostalgische gemeenschapsidealën, ‘*togetherness*’ vond ze een misselijkmakend woord. Het moderne stadsleven bestaat voor haar uit individuen die hun eigen levens leiden. Ze maken deel uit van verschillende publieken of gemeenschappen, die elkaar deels overlappen, en deels ook niet. Jacobs buurt is vooral ook een ‘latent publiek’ – iedereen bewaart gepaste afstand

⁹ J. Habermas, *The Structural transformation of the public sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge, MA: MIT Press, 1991), R. Sennett, *The Fall of Public Man* (New York: Knopff, 1977).

¹⁰ René Boomkens ziet hierin een essentiële verschuiving in het denken over stedelijke openbaarheid. Hij spreekt van de acceptatie van het idee van de city as a ‘whole way of life’, waarmee Jacobs afscheid nam van het Guttenbergse ideaal van openbaarheid gebaseerd op rationeel debat: ‘The Gutenbergian perspective was that of literacy, of identifying urban public culture with deliberation, debate, with an educated public, and with organisations and institutions that were installed to stimulate ‘public debate’ and ‘cultural and artistic literacy’. Jacobs was the first to just neglect these definitions of urban culture. She knew better. And she presented the first, and of course in terms of present-day experiences in many respects outdated, discourse on urban culture as a whole way of life.’ R. Boomkens, ‘Media City,’ in *TKC Bundel*, ed. K. Zijlmans en J. Thissen (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011).

¹¹ Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. p. 67

tot elkaar, en leert elkaar door herhaalde interactie van een afstand kennen. Alleen in geval van nood kunnen buurtbewoners eventueel een beroep op elkaar doen. Volgens sommige sociologen en filosofen is het moderne publiek dat Jacobs beschrijft onlosmakelijk met de stad verbonden. Juist in de stedelijke openbaarheid van de grote steden konden aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw dergelijke publieken voor het eerst ontstaan. Zo beschrijven de sociologen van de Amerikaanse Chicago School hoe in die tijd grote groepen stedelingen van het platteland naar de stad trokken.¹² Die verhuizing betekende voor velen letterlijk en figuurlijk de aankomst in een nieuwe wereld. Ze lieten de hechte en overzichtelijke traditionele gemeenschappen van het platteland achter zich, en kwamen aan in de grote stad, waar eerder anonimiteit de norm was. Daar wisten ze zich omringd door talloze andere stedelingen, vaak van uiteenlopende afkomst. Die dichtheid en heterogeniteit van de moderne metropool, stelde Louis Wirth, leidde tot de opkomst van nieuwe stedelijke publieken. Stedelingen gingen zich specialiseren, en voor verschillende aspecten van het leven begonnen ze ook deel uit te maken van uiteenlopende gemeenschappen en publieken. Daarbij lag er ook een gevaar op de loer: de stedelijke samenleving zou kunnen fragmenteren in groepen die helemaal geen overlap meer met elkaar hadden. Of de individuele stedeling zou zich zonder overkoepelende collectiviteit waar hij deel van uit maakt ook verloren kunnen voelen:

Density involves diversification and specialization, the coincidence of close physical contact and distant social relations, glaring contrasts, a complex pattern of segregation, the predominance of formal social control, and accentuated friction, among other phenomena. Heterogeneity tends to break down rigid social structures and to produce increased mobility, instability, and insecurity, and the affiliation of the individuals with a variety of intersecting and tangential social groups with a high rate of membership turnover.¹³

In *Een drempelwereld* beschrijft René Boomkens hoe de aankomst in de moderne stad tegelijkertijd als een bevrijding, als ook als een verlies werd ervaren. De stad beloofde een ontsnapping aan de knellende banden van de traditionele

¹² Zie voor een fraaie bloemlezing van hun belangrijkste teksten R. Sennett, *Classic essays on the culture of cities* (New York: Appleton-Century-Crofts, 1969). Zie ook L. Wirth, 'Urbanism as a Way of Life.' in: *American Journal of Sociology* 44, no. 1 (1938).

¹³ Wirth, 'Urbanism as a Way of Life.' in.

samenleving, maar bood ook de opdracht om op de een of andere manier met al die andere stedelingen samen te leven. Zoals Boomkens schrijft:

Die ontsnapping is in eerste instantie een bevrijding, de aankomst in de nieuwe wereld, de moderniteit, de stad, enzovoorts, maar maakt van die nieuwe vrijheid tegelijk een geheel nieuwe opdracht: niet alleen de opdracht te leven zonder de beschermende ring van traditie en dorpse verhoudingen, maar vooral ook de opdracht te leven met tientallen, duizenden, miljoenen andere individuen in een open en vaak chaotische anonieme cultuur.¹⁴

De stedelijke openbaarheid speelt in dat proces een cruciale rol, beargumenteert Boomkens in *Een Drempeelwereld*, waarin hij onder meer het stedelijk leven van de Parijse Boulevard aan het begin van de twintigste eeuw beschrijft. Juist doordat stedelingen op de boulevard een deel van hun eigen leven publiek maken en het publieke leven van andere stedelingen kunnen observeren, verkrijgen ze kennis over elkaar en kunnen ze tijdelijk deel uitmaken van nieuwe collectiviteiten. 'De stad', concludeert Boomkens, 'schept dankzij haar openbare ruimte een bijzonder sfeer waarin individuen tegelijkertijd meer zijn dan alleen onderdanen van een bepaalde staat en meer dan alleen anonieme en abstracte actoren op een mondiale markt. [...] de stad schept een gemeenschap van vreemden.'¹⁵

De stedelijke openbaarheid kan zo worden begrepen als het podium of 'platform' waarop stedelingen laten zien wie ze zijn, bekend kunnen raken met de levenswijze van anderen en zich met hen kunnen vergelijken. Ze kunnen er samen met anderen opgaan in nieuwe collectiviteiten of zich juist van andere stedelingen onderscheiden, en dat alles zonder dat er een overkoepelende collectiviteit ontstaat die alle aspecten van het dagelijks leven beheerst.

Ruimtelijke confrontatie speelt daarbij een doorslaggevende rol, maar toch is de stedelijke openbaarheid nooit een puur fysiek fenomeen geweest. Habermas beschrijft bijvoorbeeld hoe in zijn zeventiende en achttiende-eeuwse koffiehuisen kranten een belangrijke plek innamen. Krantenberichten werden bediscussieerd en vaak werd een verslag van de discussie weer als ingezonden discussiestuk naar de krant verstuurd. Zo vormde de krant een schakel tussen de discussies in verschillende koffiehuisen. En deelnemers aan de discussies konden zich onderdeel wanen van een groter publiek. Ze vormden wat Benedict Anderson een '*imagined community*' noemt: een publiek of gemeenschap waarvan

¹⁴ Boomkens, *Een drempeelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. p. 21

¹⁵ R. Boomkens, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving* (Amsterdam: Van Gennep, 2006). p. 114

de leden elkaar niet allemaal persoonlijk kennen, maar zich wel een voorstelling kunnen maken van het bestaan van lotgenoten met wie ze zich verbonden voelen.¹⁶ Wie in een koffiehuis meedoet aan de discussie, kan zich voorstellen dat er op dat moment in andere koffiehuisen ook over dezelfde thema's uit dezelfde krant wordt gediscussieerd, ook al kent hij het daar aanwezige publiek niet. Hij maakt niet alleen deel uit van het lokale publiek, maar wordt onderdeel van een veel groter publiek van burgers die discussiëren over het algemeen belang. Stedelijke publieken kunnen dan voor een deel ook *'imagined communities'* zijn. Ze kunnen door een gelijktijdige fysieke aanwezigheid in het leven worden geroepen, maar ze vormen zich ook deels rond een gedeelde symbolische kern of praktijk waarbij leden zich verbonden kunnen voelen met een veel groter publiek dan alleen diegenen die direct fysiek aanwezig zijn. In de hoofdstukken 2 en 4 zal ik uitgebreider ingaan op de verschillende noties van stedelijke publieken en hoe die precies in de stedelijke openbaarheid gevormd en onderhouden worden.

Hier wil ik tot slot nog iets zeggen over de verhouding tussen de begrippen 'publiek' en 'gemeenschap'. Zoals ik hierboven heb laten zien gebruik ik de term publiek voor een groep mensen met een gedeelde ervaring of belang. De banden tussen publieksleden kunnen daarbij variëren van affectief en diepdoorleefd tot pragmatisch en oppervlakkig. Publieken ontstaan uit collectieve actie en moeten ook in stand worden gehouden door het opvoeren van gemeenschappelijke praktijken of rituelen. Ze ontstaan rond een issue, een idee, een gevoel van verbondenheid, het delen van een kortstondige ervaring, en kunnen na verloop van tijd ook weer uiteen vallen.¹⁷ Daarmee vertoont mijn

¹⁶ B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York: Verso, 1991).

¹⁷ Het onderliggende theoretische model waarop ik deze benadering van publiek baseer is dat van de 'assemblage' zoals uitgewerkt door M. DeLanda, *A New Philosophy of Society* (New York: Continuum International Publishing Group, 2006). Het basisidee is dat sociale of culturele eenheden 'assemblages' zijn, die ontstaan als emergent proces uit de interactie van de elementen waar het geheel uit bestaat. Daarbij kan een proces van 'coding' plaats vinden. Als een assemblage ontstaat kunnen bepaalde elementen, regels of uitdrukkingen vastgelegd worden in een code (bijvoorbeeld een wet of een gebruik), en die codes kunnen vervolgens weer de individuele delen waaruit de assemblage bestaat beïnvloeden. Assemblages bestaan uit zowel materiele als expressieve elementen. Materiele elementen zijn bijvoorbeeld mensen, technologieën of stedelijke ruimtes. Expressieve elementen zijn dan de lijm die al de verschillende elementen bij elkaar houdt: een gezworen eed, een volkslied, een wapperend vaandel. Daarbij zijn er vaak zowel territorialiserende krachten als deterritorialiserende krachten aan het werk, die de elementen ofwel bij elkaar drijven, of wel juist uit elkaar trekken. Alledaagse praktijken spelen een belangrijke rol in de manier waarop assemblages tot stand komen en worden onderhouden: 'Certain routine actions such as having dinner together .. or going to church (and other collective rituals) serve both to express solidarity and to perform maintenance tasks. The important point is that when it comes to express solidarity actions speak louder than words.'

invulling van 'publiek' overeenkomsten met de manier waarop ook wel het begrip 'gemeenschap' wordt gebruikt om een sociaal collectief aan te duiden of een groep mensen met een gedeelde identiteit. Al staat mijn invulling van het begrip publiek wel tegenover het idee van de *traditionele* gemeenschap: het idee van een dwingend collectief dat aan de leden van de gemeenschap vooraf gaat en een allesomvattend kader biedt voor het leven van haar leden. Ik geef hier de voorkeur aan de term 'publiek' omdat ik voor dit onderzoek de *performatieve* kant van publieken/gemeenschappen wil benadrukken. De stedelijke openbaarheid, zo hebben we gezien, speelt een belangrijke rol als het podium waarop stedelingen hun levenswijze 'publiek maken' en met elkaar publieken vormen en onderhouden. Daarbij zijn hier twee aspecten van belang. Ten eerste: *waar* we ons leven publiek maken – het podium of platform waarop we dat doen: de boulevard, Facebook of een combinatie van beide als we via Facebooks 'status update' of Twitpic laten zien wat we op de boulevard aan het doen zijn. Ten tweede: *wat* we precies publiek maken, of met andere woorden het symbolische aspect van de communicatie. Juist uit dit 'wat' kunnen overeenkomsten en verschillen duidelijk worden tussen stedelingen (denk aan de revolutionair gestemde arbeiders die elkaar herkennen op de boulevard), en het kan het symbolische hart worden waarop een publiek is gebaseerd of waar rond omheen een gemeenschap kan worden voorgesteld. Daarbij zullen we zien dat 'waar' en 'wat' vaak innig met elkaar verbonden zijn. Specifieke 'waars' (het koffiehuis) zijn verbonden met specifieke protocollen (rationele discussie). De specifieke plek waar we ons bevinden bepaalt deels wat we publiek maken, of andersom kan het 'waar' waar we ons bevinden iets vertellen over 'wat' of wie we zijn.

Met de notie van een publiek wil ik ook onderstrepen dat in het stedelijke leven verschillende rollen en sferen nauw met elkaar verweven zijn. Dat wil zeggen: een koffiehuis mag dan in theorie een arena zijn voor het rationele politiek debat, het is tegelijkertijd ook een culturele arena, waar bepaalde stedelijke groepen hun maatschappelijke status bestendigen. Andersom: plekken in de stad die in het teken staan van alledaagse, haast triviale activiteiten zijn niet alleen plekken voor culturele uitwisseling, ze kunnen ook worden gezien als politieke arena waar machtsverhoudingen worden bestendigd of ter discussie worden gesteld, bijvoorbeeld omdat er een symbolische strijd tussen groepen wordt gevoerd. De manier waarop ik de term 'publiek' gebruik omvat al die uiteenlopende mogelijke combinaties. Soms hebben publieken vooral een politiek

Expressive components also include any items capable of serving as a badge of identity. The very act of using the particular dialect of a language spoken in a given community for example expresses the fact that the user belongs to that community, a display of pride of membership which coexists with whatever linguistic information is communicated by words.' *ibid.*, p. 57

doel, dan weer zijn ze vooral gericht op het bestendigen van een collectieve identiteit, soms lopen die twee sterk in elkaar over, soms ook niet. Met het concept van ‘moderne stedelijke publieken’ probeer ik recht te doen aan die realiteit.

De ‘hybride stad’

Gelijktijdig gedeeld ruimtegebruik is weliswaar niet een allesbepalend maar wel cruciaal element in de manier waarop de hierboven beschreven moderne stedelijke publieken tot stand komen. Het is in fysieke situaties dat stedelingen kennis van elkaar nemen, met elkaar worden geconfronteerd, en al dan niet een publiek met elkaar vormen. “Word does not move around where public characters and sidewalk life are lacking”, stelde Jane Jacobs vijftig jaar geleden.¹⁸ Zonder straatleven met haar kortstondige ontmoetingen kan ook geen publiek ontstaan van ‘bekende vreemden’, meende ze. Maar wat gebeurt er als het woord zich wél weet los te zingen van de stoep? Als de stadsstraat of boulevard niet meer de enige ‘interface’ is voor alledaagse sociale interactie in de stad, en de stad een ‘hybride stad’ wordt waarin digitale media onlosmakelijk verbonden zijn met de ervaring van plaats?¹⁹ Hoe veranderen digitale technologieën en mobiele media de ervaring van de stedelijke openbaarheid?

Nu hebben mediatechnologieën direct of indirect altijd al een rol gespeeld in de manier waarop de moderne stedelijke openbaarheid functioneert, op zowel positieve als negatieve wijze. Habermas betoogde niet alleen dat kranten een belangrijke rol speelden bij het ontstaan van de moderne stedelijke openbaarheid, maar ook hoe later de opkomst van de massamedia haar weer ondermijnden. Televisie maakte volgens hem van mediaconsumptie een geïndividualiseerde praktijk, die plaats vindt in het privé domein, waarbij het publiek bovendien werd gereduceerd tot passieve ontvanger. Mediatechnologieën werden lange tijd ook wel benaderd als ‘plaatsloze’ technologieën, met een ontruimtelijkend effect. Begin jaren tachtig zette Joshua Meyrovitz in zijn baanbrekende studie *No Sense of Place* uiteen dat de opkomst van televisie leidde tot nieuwe ‘sociale situaties’, waarbij het ‘waar’ er niet meer

¹⁸ Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*.

¹⁹ De Souza e Silva spreekt van ‘Hybrid Space’: ‘a conceptual space created by the merging of borders between physical and digital spaces’. de Souza e Silva, ‘Mobile Technologies as Interfaces of Hybrid Spaces.’ in. Zij beargumenteert dat het niet goed mogelijk is om een onderscheid te maken tussen fysieke praktijken en een ‘echte wereld’ en gemedieerde praktijken in een ‘virtuele wereld’, de twee zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hiermee neemt zij (en ik volg haar daarin) afscheid van het idee dat digitale media een aparte wereld zouden vormen, geconcipieerd als ‘cyberspace’.

toe deed. Publieken vormden zich rond het televisie-apparaat, en het was via het scherm in de huiskamer dat burgers kennis namen van grote evenementen als ook van de alledaagse besognes van hun medeburgers. Daar werden publieken onderhouden, en konden ook nieuwe typen publieken ontstaan - daar was geen boulevard meer voor nodig.²⁰ Met de opkomst van internet begin jaren negentig kreeg die gedachte een nieuwe impuls. Zo betoogde 'digitale guru' Nicholas Negroponte lange tijd dat '*anytime, anything, anywhere*' het leidende principe van de 'digitale revolutie' was. Dankzij netwerktechnologie zouden we waar we ook waren toegang tot alle informatie kunnen krijgen die we nodig hadden. Plaats was passé:

..- the post-information age will remove the limitations of geography. Digital living will include less and less dependence upon being in a specific place at a specific time, and the transmission of place itself will start to become possible.²¹

Publieken en gemeenschappen zouden zich op internet gaan vormen, en als plaats er niet meer toe zou doen, dan zouden daar vooral publieken ontstaan die zijn gebaseerd op gemeenschappelijke interesses, een idee dat werd uitgedragen in onder meer het boek *The Virtual Community* van Howard Rheingold.²² Al deze theorieën bevatten waardevolle elementen die laten zien dat de manier waarop moderne publieken worden gevormd een complexe aangelegenheid is. De overeenkomst van de hier genoemde theorieën is dat ze de nadruk leggen op het afnemende belang van de stedelijke openbaarheid in die processen.

Mijn focus hier ligt op een omgekeerde beweging die zich in het afgelopen decennium heeft afgetekend. We zien een groot aantal digitale en

²⁰ J. Meyrowitz, *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior* (Oxford: Oxford University Press, 1985).

²¹ N. Negroponte, *Being Digital* (New York: Knopf, 1996), geciteerd in T. Lindgren, 'Place Blogging. Local Economies of Attention in the Network' (Boston College, 2009). Dit idee was wijd verbreid. Zie bijvoorbeeld hoe Jones in 1998 Cyberspace omschrijft: 'cyberspace hasn't a "where" (though there are "sites" or "nodes" at which users gather). Rather, the space of cyberspace is predicated on knowledge and information, on the common beliefs and practices of a society abstracted from physical space.' S. Jones, *CyberSociety 2.0: revisiting computer-mediated communication and community* (Thousand Oaks: Sage, 1998). geciteerd in M. d. Lange, 'Moving Circles; mobile media and playful identities' (Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010). Zie ook S. Jones, 'The Internet and its Social Landscape,' in *Virtual Culture*, ed. S. Jones (Thousand Oaks: Sage, 1997)..

²² Rheingold definiëert virtual communities als: 'social aggregations that emerge from the Net when enough people carry on those public discussions long enough, with sufficient human feeling, to form webs of personal relationships in cyberspace.' Rheingold, *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. (Reading, MA: Addison-Wesley, 1993).

mobiele mediatechnologieën opkomen die juist weer nadrukkelijk gekoppeld zijn aan de ervaring van fysieke plaatsen. Het zijn technologieën die juist ingrijpen op de manier waarop de stedelijke openbaarheid functioneert, als onderdeel van het complexe proces waarin moderne publieken worden gevormd en onderhouden. Dat is geen eenduidige ontwikkeling. Er is niet één duidelijk te benoemen technologie die door een enkele instantie wordt uitgerold. Er is juist sprake van een wirwar aan technologische standaarden, ontwikkelaars en partijen met uiteenlopende belangen die bij deze ontwikkeling betrokken is. Kijk alleen maar eens naar het aantal uiteenlopende termen dat in de discussie wordt aangeroepen. Verschillende type netwerken en protocollen, vaak aangeduid met 3 en 4-letter acronyemen zoals RFID, WIFI, GPRS, GSM, G3, GPS, leiden tot een uiteenlopende verzameling van praktijken en benaderingen die inmiddels bekend zijn onder labels als locatie media, ubiquitous computing, urban informatics, pervasive computing, situated technologies, the sentient city, the internet of things, location based services, augmented reality, ambient intelligence, enzovoorts.²³ Al die verschillende termen zijn verbonden met verschillende ontwerpdisciplines, commerciële praktijken, artistieke discours en regelgevende instituties die zich met digitale technologie en het stedelijk leven bezig houden, ieder met zijn eigen idealen, doelen en benadering van het stedelijk leven. Overheden hopen de stad veiliger te maken met beveiligingscamera's. Politici verwachten dat nieuwe digitale diensten de kloof tussen burger en bestuur kunnen verkleinen, telefoonproviders denken met gepersonaliseerde locatiediensten meer omzet te kunnen maken, sociaal-werkers hopen dat digitale interventies in de publieke ruimte het wederzijds begrip en vertrouwen tussen verschillende bevolkingsgroepen kan versterken. Kunstenaars gebruiken de technologieën weer om de 'controlemaatschappij' die ze tot gevolg zou hebben te bekritisieren. En burgers, bedrijven en consumenten gebruiken de technologieën vervolgens weer op hun eigen vaak totaal onvoorzien manier.

Het is ondoenlijk om een enkele sluitende definitie te geven van digitale technologieën en mobiele media die een rol spelen in het stedelijk leven. Toch kunnen we wel iets zeggen over het totaal van deze ontwikkelingen. Om de mogelijke rol van verschillende digitale technologieën en mobiele media in het stedelijk leven te duiden maak ik gebruik van het begrip '*affordances*'²⁴. Een

²³ Zie ook Lange, 'Moving Circles; mobile media and playful identities'. en A. Galloway, 'A Brief History of the Future of Urban Computing' (Carleton University, 2008). voor een uitgebreid overzicht van verschillende technologieën.

²⁴ De term 'affordances' is afkomstig uit het werk van de psycholoog Gibson. In een artikel beschrijft hij affordances als eigenschappen van een object die onafhankelijk bestaan van de behoeftes van de waarnemer, maar tegelijkertijd wel zijn gerelateerd aan zijn capaciteiten. Een stoep heeft de

affordance is het best te vertalen als een 'latente mogelijkheid' die het een of andere proces kan faciliteren. Verschillende technologieën hebben allemaal hun eigen kenmerken en eigenschappen, maar dat zegt nog niet zo veel over de vraag of en hoe die ook daadwerkelijk benut gaan worden. Aan de ene kant zijn er de technologische mogelijkheden van de technologie zelf en de gedachte van waaruit die is ontworpen: wat is er puur technisch gezien mogelijk met deze technologie, welke mogelijkheden en beperkingen kent het ontwerp? Aan de andere kant is er de rol van de gebruiker: hoe gaat hij die technologische mogelijkheden daadwerkelijk benutten? Dat proces van 'appropriatie' is gecompliceerd. Welke 'affordances' sluiten er aan bij de culturele praktijken van het dagelijkse leven van de gebruiker en worden door hem omarmd? Welke beloven zijn wensen en verlangens te vervullen? Welke wekken er wellicht nieuwe wensen en verlangens op? Daarbij kunnen eigenschappen die voor een specifiek doel zijn ontworpen, door gebruikers op een heel andere manier worden ingezet. Tegelijkertijd blijven andere mogelijkheden wellicht onbenut omdat de gebruiker er geen weet van heeft, of er geen interesse in heeft. Ook andere factoren kunnen een rol spelen. Bepaalde technologische mogelijkheden kunnen bijvoorbeeld door wetten worden verboden of door marketing of bestaande sociale conventies worden ontmoedigd of juist gepromoot.

Dit proces van ontwerp en appropriatie van technologische *affordances* is een studie op zich, en de precieze manier waarop dit proces verloopt valt buiten het onderwerp van deze studie. Ik wil hier een serie *affordances* benoemen die op twee manieren een rol kunnen gaan spelen in de manier waarop het stedelijk

affordance om erover heen te lopen, of iemand daar nu op een bepaald moment wel of geen behoefte aan heeft. Tegelijkertijd is een dergelijke *affordance* relationeel. Water heeft voor mensen niet de *affordance* om eroverheen te lopen, maar wel voor sommige insecten. I. Hutchby, 'Technologies, Texts and Affordances.' in: *Sociology* 35, no. 2 (2001). In een invloedrijk artikel vertaalde William Gaver het concept naar het discours van de design-theorie. Het centrale uitgangspunt is dat een 'affordance' een eigenschap is die niet alleen in het object zelf ligt besloten, maar een combinatie is van de mogelijkheden die in object besloten liggen en de mogelijkheden die de gebruiker heeft om die mogelijkheden te benutten: 'An affordance of an object, such as one for climbing, refers to attributes of both the object and the actor. This makes the concept a powerful one for thinking about technologies because it focuses on the interaction between technologies and the people who will use them.' W. Gaver, 'Technology Affordances' (paper presented at the Proceedings of the SIGCHI conference on Human factors in computing systems: Reaching through technology, New Orleans, 1991). Een ander begrip dat ook wel wordt gebruikt om het proces te omschrijven waarmee nieuwe technologieën worden geappropriëerd en uit kunnen groeien tot specifieke culturele praktijken is 'domestication' R. Silverstone en L. Haddon, 'Design and the Domestication of Information and Communication Technologies: Technical Change and Everyday Life,' in *Communication by design: the politics of information and communication technologies*, ed. R. Silverstone en L. Haddon (New York: Oxford University Press, 1996).

leven vorm krijgt.²⁵ In de eerste plaats hebben digitale en mobiele media in een stedelijke omgeving de *affordance* om gebruikt te worden als een 'schrijfgereedschap'. Ze kunnen worden gebruikt om stedelijke ervaringen te registreren en te delen met anderen. Via sociale media of weblogs kunnen stedelingen de ervaringen die ze op specifieke plaatsen op hebben gedaan delen met vrienden, bekenden en zelfs onbekenden die niet op die plek aanwezig zijn. Ze kunnen foto's maken en die met behulp van GPS-tags uploaden zodat ze op kaarten zichtbaar worden. Allerlei mediabestanden kunnen voorzien worden van geografische coördinaten, waardoor ze aan specifieke locaties gekoppeld kunnen worden. Andere technologieën kunnen automatisch vastleggen wat er in een ruimte gebeurt. Sensors en camera's kunnen registreren wie of wat er op een bepaalde plek aanwezig is, bijvoorbeeld met behulp van gezichtsherkenningsoftware of door middel van rfid-chips. Stedelijke ervaringen, herinneringen, verhalen, gebeurtenissen, enzovoorts kunnen dus op allerlei manieren bewust en onbewust worden vastgelegd, opgeslagen in databases en op het moment zelf of later op allerlei uiteenlopende manieren weer publiek worden gemaakt.

Een tweede serie *affordances* maakt het mogelijk om digitale en mobiele media in te zetten als een '*territory device*' – een apparaat of systeem waarmee de ervaring van een stedelijke ruimte kan worden beïnvloed. Om te beginnen kunnen op een specifieke locatie de databestanden die aan die locatie zijn gekoppeld weer worden opgevraagd. Het wordt mogelijk te zien wie er gisteren op een plek was, wat voor verhalen of herinneringen afwezige anderen aan die plek hebben, enzovoorts. Daarmee kan de ervaring van een plek zich dus uitstrekken buiten die van het hier en nu. Ook kan met behulp van bijvoorbeeld de mobiele telefoon op een plek contact gezocht worden met afwezige vrienden of bekenden. De Japans-Amerikaanse antropologen Mizuko Ito en Daisuke Okabe noemen de mobiele telefoon ook wel een 'membraan'. De mobiele telefoon, stellen zij in hun studie *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*, is niet zozeer een 'portal' die ons van een fysieke situatie teleporteert naar een virtuele wereld, maar eerder een 'membraan' waarmee we gemedieerde contacten toe kunnen laten in onze omgeving en waarmee we de aanwezigheid

²⁵ Voor uitgebreidere beschrijvingen van de *affordances* van digitale en mobiele media zie: Barry Wellman et al., "The Social Affordances of the Internet for Networked Individualism," *Journal of Computer-Mediated Communication* 8, no. 3 (2003), M. Tuters en K. Varnelis, 'Beyond Locative Media: Giving Shape to the Internet of Things.' in: *Leonardo* 39, no. 4 (2006), M. Schuilenburg en A. De Jong, *Mediapolis* (Rotterdam: 010 Publishers, 2006).

van afwezige anderen of mediabestanden in het hier en nu kunnen reguleren.²⁶ Daarmee kunnen we ook de aard van een stedelijke situatie veranderen, stelt de Japanse antropologe Fujimoto. Door in een openbare ruimte te bellen met een vriend, trek je je tijdelijk terug in een privéruimte. 'The keitai [de Japanse term voor mobiele telefoons, mdw] is a jamming machine', schrijft ze, 'that instantly creates a territory – a personal keitai space – around oneself with an invisible minimal barricade.'²⁷ Stedelingen kunnen dus virtueel afwezige anderen toelaten tot een fysieke locatie en daarmee de ervaring van een plek veranderen. Andersom zijn er ook digitale mediasystemen die de fysieke toegang tot een plek kunnen reguleren. Denk daarbij aan pasjes waarmee de deur van een kantoortoren of collectieve binnenruimte van een gebouw geopend kan worden. Of denk aan camera's in trams die met behulp van software gezichten kunnen herkennen en een signaal afgeven wanneer iemand de tram inkomt die een OV-verbod heeft. Ook op subtielere wijze kunnen technologische systemen de ervaring van een plek veranderen. Denk bijvoorbeeld aan interactieve urban screens in de vorm van reclamezuilen waarbij – door het toepassen van gezichtsherkenningsoftware die 'analyseert' tot welke doelgroep (man of vrouw, leeftijd, enzovoorts) een voorbijganger behoort - de advertentie wordt aangepast. Verschillende passanten zien steeds een andere inhoud.

Wat betekent het mogelijke gebruik van deze 'affordances', al dan niet in combinatie met elkaar voor de manier waarop we het stedelijk leven ervaren? Daarvoor kijk ik vanuit twee perspectieven naar de stad. Als we kijken naar de mogelijke toepassingen voor *stedelijke locaties*, dan zien we een opkomst van technologieën die kunnen registeren wat daar gebeurt, wie of wat er aanwezig is en daarop kunnen reageren door de omgeving aan te passen of al dan niet toegang te verlenen. Zo spelen deze grotendeels onzichtbare technologieën dus een rol in de manier waarop stedelingen al dan niet fysiek bij elkaar worden gebracht, en hoe ze in een fysieke setting worden aangesproken. De stad, concluderen Crang en Graham, wordt een '*Sentient City*', een entiteit op zichzelf die waarneemt wat er gebeurt en daar op kan reageren. De ervaring van een plek wordt dan een 'haze of software as much as a constellation of bricks and mortar'. Ik deel deze observatie, maar voeg daar tegelijkertijd aan toe dat het slechts de halve waarheid is. Want we doen er de stedeling zelf mee tekort. Software en bakstenen creëren dan misschien nu samen de voorwaarden waaronder een

²⁶ M. Ito, D. Okabe, en M. Matsuda, *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. (Cambridge, MA: MIT Press, 2006). p.15

²⁷ K. Fujimoto, 'The Third-Stage Paradigm: Territory Machines from the Grills' Pager Revolution to Mobile Aesthetics,' in *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. , ed. M. Ito, D. Okabe, en M. Matsuda (Cambridge, MA: MIT Press, 2006). p. 98

stedelijk publiek in het leven geroepen kan worden. Maar ook de stadsbewoner zelf beschikt over allerlei mogelijkheden om met behulp van digitale en mobiele technologie zijn omgeving vorm te geven. Als we het perspectief verleggen van de stedelijke ruimte naar dat van de *individuele stedeling* dan zien we dat digitale en mobiele technologie stedelingen ook de mogelijkheid bieden om de ervaring van een locatie te personaliseren, bijvoorbeeld door een eigen soundtrack te kiezen op de iPad, of door via de mobiele telefoon contact te maken met afwezige anderen. Waar je ook bent in de stad, je eigen netwerk van vrienden en familieleden kan met een druk op de knop worden geactiveerd.

Bij elkaar leiden deze twee perspectieven (van plek en van persoon) ertoe dat we stedelijke openbaarheid niet meer als een fysieke situatie kunnen begrijpen. We moeten de rol die technologie speelt bij de manier waarop stedelijke publieken ontstaan als onlosmakelijk verbonden zien met de fysieke ervaring van de stad. Ito en Okabe introduceren daarvoor de term ‘*technosocial situations*’:

...more and more social orders are built through the hybrid relation between physically co-located and electronically mediated information systems. [...] We believe that it is crucial to remain attentive to the local particulars of setting, context and situation in the face of these translocal flows. [...] Mobile phones create new kinds of bounded places that merge the infrastructures of geography and technology as well as technosocial practices that merge technical standards and social norms.²⁸

Samenvattend: het idee van de *technosocial situation* als basisconditie van de stedelijke ervaring is verbonden met twee belangrijke tegengestelde ontwikkelingen. Enerzijds is er sprake van een zekere *ontruimtelijking* van de stedelijke ervaring. Wat op een locatie gebeurt, kan via de *affordances* van netwerktechnologieën ook op andere plekken worden ervaren. Digitale media kunnen daarbij worden ingezet als ‘schrijfgereedschap’. Anderzijds functioneert onder meer de mobiele telefoon als een ‘*territory device*’ waarmee juist de actuele ervaring van een plek kan worden beïnvloed.

Deze ontwikkelingen hebben ook gevolgen voor de manier waarop stedelijke publieken kunnen ontstaan. Verschillende auteurs spreken van het ontstaan van ‘*networked publics*’: publieken waarvan de onderlinge banden deels door middel van digitale en mobiele media worden onderhouden. De

²⁸ D. Okabe en M. Ito, ‘Technosocial Situations: Emergent Structuring of Mobile E-mail Use,’ *ibid.* p. 260

De Stad als Interface

netwerktechnologieën die deze publieken mede mogelijk maken spelen daarbij een belangrijke rol, stelt de Amerikaanse sociale netwerkenonderzoeker Danah Boyd. Ze spelen een rol in de manier waarop stedelingen toegang krijgen tot allerlei plekken en de manier waarop ze er als individu of collectief worden aangesproken. Ze maken het mogelijk de ruimte te personaliseren en contacten te leggen zowel met anderen die op een ander moment op die plek aanwezig waren, als ook met fysiek afwezige personen. De manier waarop die connecties en filtermechanismes precies werken hangt deels af van de architectuur van de software. De eigenschappen van de onderliggende medianetwerken beginnen zo een belangrijke rol te spelen in de manier waarop publieken gevormd kunnen worden. 'As a form of architecture', schrijft Boyd, 'networked publics are regulated by the properties of bits. These properties configure the structure of networked publics, introduce new possible practices, and shape the interactions that take place.'²⁹

De stad als interface

Stedelijke publieken kunnen ontstaan uit het samenspel van stedelijke ruimtes, sociale praktijken en het gebruik van digitale technologieën en mobiele media. Om grip te krijgen op die ontwikkeling stel ik voor om 'stedelijke openbaarheid' te bezien via het idee van de stad als 'interface': een (complex) sociaal systeem waarin (groepen) stedelingen hun levens op elkaar 'afstemmen'.³⁰ Waarom is dit wat technocratische begrip van toepassing op het stedelijk leven? Daarvoor zie ik een aantal goede redenen. In de eerste plaats bestaat de dynamiek van het

²⁹ Boyd, 'Taken out of Context'. p. 25 Voor Sheller gaat de 'netwerk'-metafoer niet ver genoeg. Zo spreekt Sheller liever van mobile publics om aan te geven dat door digitale media technologieën publieken snel uit het niets kunnen ontstaan maar ook even snel weer kunnen oplossen: 'Although the idea of the network has been extremely productive in some respects, it is also limited by its reification of the grounds for presence and absence. ... as a result of the new forms of fluid connectivity enabled by mobile communication technologies .. there are opportunities for new kinds of publics to assemble or gel momentarily (and then just as quickly dissolve) as a result of newly emerging places and arenas for communication.' Zie: M. Sheller, 'Mobile publics: beyond the network perspective.' in: *Environment and Planning D: Society and Space* 22(2004). Zie ook Roger Burrows, die schrijft: 'the stuff that makes up the social and urban fabric has changed – it is no longer just about emergent properties that derive from a complex of social associations and interactions. These associations and interactions are now not only mediated by software and code, they are becoming constituted by it.' R. Burrows, 'Urban Informatics and Social Ontology,' in *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, ed. M. Foth (Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008). p. 451

³⁰ Een van de eerste die de term 'interface' gebruikte als metafoer voor culturele processen was Stephen Johnson, S. Johnson, *Interface Culture* (San Francisco: HarperEdge, 1997).

stedelijk leven altijd al uit een opeenstapeling van allerlei afstemmingsprocessen. Het alledaagse leven draait voor een groot deel om het vinden van afstemming tussen individuele en collectieve identiteiten, tussen heden en verleden, en tussen de belangen en interesses van verschillende stedelijke collectieven. Stedelijke openbaarheid speelt zo altijd al de rol van een 'interface'. Deze benadering van de stad als interface vinden we bijvoorbeeld terug in het werk van Manuel Castells. Voor Castells is de stad een materiële neerslag van sociale verhoudingen, en vormt zo een plek waar individuen zich tot die sociale representaties kunnen verhouden:

Cities have always been communication systems, based on the interface between individual and communal identities and shared social representations. It is their ability to organize this interface materially in forms, in rhythms, in collective experience and communicable perception that makes cities producers of sociability, and integrators of otherwise destructive creativity.³¹

Meer concreet: specifieke sociale, culturele en economische praktijken, tradities, machtsverhoudingen krijgen in de stad een materiële vorm: de markt, een kerk, het stadhuis, een plein waar diverse manifestaties worden gehouden. Door die stedelijke ruimtes te gebruiken leren stedelingen zich al doende de logica van die

³¹ M. Castells, 'The Culture of Cities in the Information Age,' in *The Castells reader on cities and social theory*, ed. I. Susser, Castells, M. (Malden, MA: Blackwell Publishers, 2002). Soortgelijke beschrijvingen van de stad als interface vinden we eerder al bij Mumford en Park. Zo beschreef Lewis Mumford de stad als een efficiënt cultureel systeem: 'The city may be described as a structure specially equipped to store and transmit the goods of civilization sufficiently condensed to afford the maximum amount of facilities in the minimum space.' (Mumford, geciteerd in S. McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* (Thousand Oaks: Sage, 2008)). We vinden een vergelijkbare beschrijving bij Robert Park. Het is de moeite waard hem hier wat langer te citeren: The city, [...], is something more than a congeries of individual men and of social conveniences – streets, buildings, electric lights, tramways, and telephones etc.; something more also than a mere constellation of institutions and administrative devices – courts hospitals schools, police and civil functionaries of various sorts. The city is rather, a state of mind, a body of customs and traditions, and of the organized attitudes and sentiments that inhere in these customs and are transmitted with this tradition. The city is not in other words, merely a physical mechanism and an artificial construction. It is involved in the vital process of the people who compose it. it is a product of nature, and particularly of human nature [...] The city is rooted in the habits and customs of the people who inhabit it. The consequence is that the city possesses a moral as well as a physical organization and these two mutually interact in characteristic ways to mold and modify one another. [The structure of the city] has its basis nevertheless in human nature of which it is an expression, on the other hand this vast organization which has arisen in response to the needs of its inhabitants, once formed, imposes itself upon them as a crude external fact and form them in turn in accordance with the design and interests which it incorporates.' Robert Park in Sennett, *Classic essays on the culture of cities*.

verschillende sociale systemen eigen te maken. Ze kunnen hun individuele levenswijze afstemmen op de collectieve gebruiken en praktijken, dan wel proberen de collectieve ritmes af te stemmen op hun individuele wensen. Ze kunnen zich vereenzelvigen met de ritmes van de stedelijke samenleving, of zich er juist tegen verzetten. De fysieke stad is een 'interface' – collectieve praktijken krijgen er beslag, en wanneer de collectieve praktijken veranderen, verandert de vorm en betekenis van de fysieke omgeving ook weer mee.

De tweede reden dat ik kies voor de benadering van 'de stad als interface' is dat interfaces letterlijk een belangrijke rol beginnen te spelen in het stedelijk leven. Stedelingen ervaren de stad om hen heen in toenemende mate via de softwarematige omgevingen van computer- en mobielelefoonscherm. Processen van afstemming vinden niet meer alleen ruimtelijk plaats, maar worden gemedieerd door de interfaces van bijvoorbeeld sociale netwerken, weblogs en locatiediensten. Daarmee komen we bij het derde punt. De term interface vestigt ook de aandacht op het proces van mediatie dat via de interface plaatsvindt. De software die draait op de mobiele telefoon is geen neutrale omgeving. De manier waarop die is geprogrammeerd, de restricties en mogelijkheden die ze biedt, bepaalt mede de manier waarop we onze omgeving ervaren. In de term interface ligt een notie besloten van wat Bruno Latour een 'mediator' noemt: "mediators transform, translate, distort and modify the meaning or the elements they are supposed to carry."³²

Met het gebruik van de term 'interface' verleg ik dus de nadruk van de plaats (stedelijke openbaarheid, de boulevard) waar de afstemming plaats zou moeten vinden, naar het proces van afstemming vinden zelf. Dat voorkomt ook dat we bij voorbaat een teloorgang van de stedelijke openbaarheid moeten vaststellen. Immers, critici wijzen er al decennia op dat allerlei sociaal-economische ontwikkelingen het bestaan van gemeenschappelijke uitwisselingsplekken voor alle stedelingen onder druk zetten. De automobiel, de televisie, de opkomst van winkelcentra en *gated communities* en recent ook de mobiele telefoon: ze bedreigen allemaal het voortbestaan van openbare ontmoetingsplaatsen en brengen het voortbestaan van de stad als gemeenschap in gevaar. Het probleem van deze beschouwingen is niet dat de kritiek onterecht is: zonder momenten van uitwisseling, conflict en afstemming kan een stedelijke gemeenschap inderdaad niet bestaan. Het probleem ligt in het ruimtelijke begrip van stedelijke openbaarheid. Het frame van 'de stad als interface' biedt daarentegen de mogelijkheid om te onderzoeken of door de opkomst van digitale

³² B. Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (New York: Oxford University Press USA, 2005).

en mobiele media de processen van ‘afstemming’ al dan niet op nieuwe manieren en mogelijk in onverwachte sferen opduiken, zonder ons ook direct uit te leveren aan het techno-optimistische vertoog van de digitale utopie. Het ‘frame’ van de stad als interface, geeft handen en voeten aan de hoofdvraag van dit onderzoek: Welke rol spelen digitale media in de manier waarop stedelijke publieken tot stand kunnen komen? Deelvragen die daarbij een rol gaan spelen zijn dan: Wie verhouden zich tot elkaar? Hoe en onder welke categorische noemer worden deze groepen bij elkaar gebracht? Wie wordt er buitengesloten? Welke rol spelen fysieke ruimtes en mediatechnologieën hierin? Hoe en door wie worden de verschillende groepen benoemd en aangesproken? Volgens welk protocol communiceren ze met elkaar, en wie of wat heeft dat bepaald? Wat voor nieuwe publieken of gemeenschappen ontstaan er mogelijk uit dit proces? En op wat voor gemeenschappelijk element zijn die publieken of gemeenschappen gebaseerd?

Vier samenhangende aspecten spelen daarbij een rol: platform, programma, filter en protocol. Met *platform* bedoel ik de omgeving waarin stedelingen bij elkaar worden gebracht, hun leven publiek maken en op elkaar af kunnen stemmen. Dat kan een fysieke omgeving zijn: een straat of een plein kan als platform fungeren, maar net zo goed kun je denken aan een softwarematige omgeving zoals het operating system van een smartphone.

Daarbij krijgt een platform doorgaans pas nut met dank aan het programma: een specifieke invulling van het platform. Dat kan een bouwkundig programma zijn (een straat kan worden ontworpen met ‘winkels in de plint’ of juist een exclusieve woonfunctie krijgen), een sociaal programma (een buurthuis waar activiteiten worden georganiseerd), of een software programma (een Facebook app voor op de iPhone). Zo’n programma legt de publieken die zij in het leven roept altijd een zekere orde op. Bijvoorbeeld via de Facebook app krijgt de communicatie vorm via de in het programma ingebakken mogelijkheden en beperkingen. Bij Facebook kun je bijvoorbeeld iets over je identiteit onthullen door steekwoorden in te vullen in een aantal door Facebook bedachte categorieën. Maar ook in stedelijk ontwerp en sociaal beleid worden stedelingen gecategoriseerd volgens de een of andere logica. In het ontwerp liggen steeds specifieke noties van stedelijke publieken besloten, en die manier van benoemen (en het ermee samenhangende machtsvraagstuk) speelt een rol in de manier waarop uitwisseling plaats vindt. Daarmee samenhangend werkt een interface ook als een filter. Een interface maakt het mogelijk om specifieke elementen uit verschillende werelden op elkaar af te stemmen, en andere elementen buiten te sluiten. Tot slot verloopt de afstemming via een ‘protocol’. Een protocol is een specifieke manier van doen die als algemeen geldend wordt ervaren in een bepaalde sociale kontekst. Met betrekking tot nieuwemediatechnologie bestaat

een protocol zowel uit technische standaarden die uitwisseling mogelijk maken als de sociale en culturele praktijken die rond een specifieke technologie of ruimte zijn ontstaan. Mijn gebruik van de term protocol leunt op de definitie die mediahistorica Gitelman hiervoor gebruikt in haar boek *Always already new Media, History and the data of culture*:

...[protocols] include a vast clutter of normative rules and default conditions, which gather and adhere like a nebulous array around a technological nucleus. Protocols express a huge variety of social economic and material relationships. So telephony includes the salutation 'Hello?' (for English speakers at least), the monthly billing cycle and the wires and cables that materially connect our phones.³³

Kijken we opnieuw naar Facebook dan zijn de status-updates en het gebruik van de 'like'-knop uitgegroeid tot belangrijke protocollen. In het stedelijke leven gaat het eerder om allerlei alledaagse manieren van doen die door de tijd heen gebruikelijk zijn geworden. Soms gaat het om stilzwijgende afspraken over welke buurman in welk vak zijn auto parkeert of wie er wanneer op welk bankje in het park zit, dan weer om gebruiken die vastgelegd zijn in reglementen of zelfs wetten.

Bij elkaar spelen platform, programma, filter en protocol een rol in de manier waarop stedelijke publieken gevormd kunnen worden. In de hierna volgende hoofdstukken zal ik deze vier begrippen inzetten als analytische tool om naar de verschillende aspecten te kijken van de manier waarop de stad als interface functioneert. Een achterliggende vraag die daarbij steeds aan bod zal komen is die van wat Eric Kluitenberg het 'handelingsmoment' noemt. Daarmee bedoelt hij: wie heeft er de mogelijkheid om de manier waarop de stad als interface vorm krijgt te beïnvloeden? Zijn dat architecten en beleidsmakers die het stedelijke programma bepalen? Zijn het de technologiebedrijven, die de protocollen vorm geven via welke stedelingen met elkaar kunnen communiceren? Zijn het wellicht stedelingen zelf, die individueel of als collectief, meer mogelijkheden krijgen de stedelijke ruimte met hun mobiele telefoons te 'herprogrammeren'? Op het gebied van 'software studies' is dit een belangrijke vraag. Immers: allerlei protocollen kunnen worden vastgelegd in

³³ L. Gitelman, *Always already new Media, History and the data of culture* (Cambridge, MA: MIT Press, 2008). De precieze manier waarop protocollen tot stand komen is complex. Als we naar de technische protocollen kijken, spelen onder meer standaardiseringsinstituten een rol, net als grote spelers uit de industrie en de overheid die specifieke standaarden in de wet vast kan leggen. Sociale en culturele protocollen ontstaan onder meer uit herhaalde interacties in het alledaagse leven, onder invloed van wetgeving, marketing, culturele omstandigheden enzovoorts.

computer algoritmes, maar wie bepaalt precies welke wettelijke en culturele codes er worden vastgelegd in de computer codes van de software?

Als dit [handelings]moment uitsluitend ligt aan de zijde van de constructeurs de producenten van deze [digitale technologieën die worden ingezet in een stedelijke context] en hun opdrachtgevers dan leven we in een ruimte die volstrekt autoritair bestuurd wordt, ook al vertoont deze in geen enkel direct waarneembaar opzicht de kenmerken van de historische autoritaire ruimte. Hoe meer dit handelingsmoment verspreid is onder producenten en consumenten en hoe meer het in de nodes (eindpunten van het netwerk waar de gebruiker zich bevindt) in plaats van in de hubs (knooppunten in het netwerk) van het netwerk besloten ligt hoe meer sprake er kan zijn van een potentiële ruimte waarin het soevereine subject de mogelijkheid krijgt om zijn eigen autonomie vorm te geven.³⁴

Met andere woorden: wie geeft de stedelijke hybride ruimte vorm? Wie bepaalt de manier waarop de stad als interface functioneert? Wordt dat een gesloten systeem, of juist een open platform? Scherp gesteld: Worden burgers uitgeleverd aan de protocollen die staat en bedrijfsleven vastleggen, of ontstaan er mogelijkheden waarbij ze zelf directe invloed uit kunnen oefenen?

Achtergronden: globalisering, netwerksamenleving, 'networked individualism'

Ik heb tot nog toe de stedelijke openbaarheid beschreven als die plekken waar moderne stedelijke publieken tot stand kunnen komen. En vervolgens stelde ik de vraag welke rol digitale media in dat proces kunnen gaan spelen. Daarbij kwamen vooralsnog vooral een aantal idealen van stedelijke openbaarheid voorbij: de boulevard, de stadsstraat, het koffiehuis. Het vraagstuk is echter complexer dan de vraag hoe digitale media ingrijpen in deze geïdealiseerde voorbeelden van stedelijke openbaarheid. De stedelijke openbaarheid en de manier waarop die in het alledaagse leven vorm krijgt is ook aan allerlei andere invloeden onderhevig. De belangrijkste daarvan zijn misschien wel het proces van 'globalisering', de opkomst van de 'netwerksamenleving' en een sociaal proces dat wel wordt aangeduid met de opmars van een 'networked individualism'.

³⁴ E. Kluitenberg, 'The Network of Waves.' in: *Open*, no. 11 (2007). p. 14

De manier waarop het stedelijk leven verandert onder invloed van globalisering is beschreven in een aantal economische en sociologische theorieën zoals Saskia Sassen's *The Global City*, Manuel Castells trilogie *The Network Society* en David Harvey's *Spaces of Global Capitalism*.³⁵ In het kort komen deze theorieën erop neer dat door een samenloop van twee ontwikkelingen steden wereldwijd meer en meer met elkaar verknoot raken. Enerzijds wijzen deze auteurs op technologische veranderingen zoals de opkomst van wereldomspannende communicatienetwerken. Die netwerken maken het voor bedrijven mogelijk om bijvoorbeeld een nieuwe computerchip te laten ontwerpen in Palo Alto (in Silicon Valley), te laten produceren in een fabriek in China, te laten testen in Singapore, terwijl de marketingcampagne om die chip in Europa te verkopen wordt bekostigd in een kantoor op Madison Avenue in New York.³⁶ Die wereldwijde verknoping is echter niet alleen het gevolg van nieuwe technologieën. Veranderingen in juridische regelgeving tot stand gekomen onder de neoliberale politieke wind die sinds de jaren tachtig door de wereld waait, zijn minstens zo belangrijk. Sassen schetst hoe deze ontwikkeling leidt tot het ontstaan van 'global cities' met een dubbele dynamiek. Aan de ene kant ontstaat er een wereldomvattende managementklasse die overal ter wereld kantoor houdt in dezelfde uit spiegelglas opgetrokken kantoortorens. Die managers doen echter een groot beroep op de service-industrie, en zo trekken de 'global cities' ook grote groepen lokale als ook internationale (vaak illegale) migranten aan die voor weinig geld broodjes smeren voor de lunch, op de kinderen van de managers passen en de kantoren schoonhouden. Castells spreekt zelfs van '*Dual Cities*'. Hij ziet binnen steden grote tegenstellingen ontstaan tussen groepen die deel uit maken van de wereldwijde professionele elite, en degenen die niet 'ingeplugd' zijn in het systeem. Die tegenstelling hangt volgens hem samen met twee ruimtelijke regimes, dat van de 'space of flows' en de 'space of places'. De space of flows bestaat uit de communicatienetwerken, computers en mobiele telefoons die de airport lounges, vijfsterrenhotels en driesterrenrestaurants van de elite met elkaar verbinden. De space of flows, betoogt Castells, leidt wereldwijd tot de opkomst van een 'plaatsloze' architectuur van bedrijvenparken, fitnesscentra, en ketens als Starbucks die van Sao Paolo tot Shanghai hetzelfde interieur, hetzelfde

³⁵ S. Sassen, *The global city: New York, London, Tokyo* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991), M. Castells, *The Power of Identity* (Oxford: Blackwell, 1997), D. Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford: Wiley-Blackwell 1992); D. Harvey, *Spaces of Global Capitalism: A Theory of Uneven Geographical Development* (London: Verso, 2005).

³⁶ Dit voorbeeld komt uit I. Susser, Castells, M., ed. *The Castells reader on cities and social theory* (Malden, MA: Blackwell Publishers, 2002).

menu en dezelfde achtergrondmuziek hebben. De 'space of places' daarentegen zijn de lokale plekken die niet aangesloten zijn op deze netwerken. Daar leidt de 'gewone man' zijn alledaagse leven. Deze plekken zijn verbonden met lokale tradities, gebruiken en gewoontes en bieden een kader waarbinnen lokale bevolkingen deel uit kunnen maken van aan die plaatsen gebonden publieken. In het kort, stelt Castells: 'Elites are global, people are local. The space of power and wealth is projected throughout the world, while people's life and experience are rooted in places, in their culture, in their history.'³⁷ De space of flows dreigt daarbij de space of places te domineren met grote gevolgen voor de stedelijke openbaarheid. In de eerste plaats zijn al de ruimtes die verbonden zijn met de 'space of flows' geen *openbare* ruimtes. Winkelcentra, fastfoodketens, de atria van kantorenparken zijn ruimtes (of: 'platformen') die commercieel geëxploiteerd worden, en waar de eigenaren de programmering en het protocol bepalen waaruit volgt wie er wel en niet welkom is, en wat er wel en niet geoorloofd is. Allerlei voor de stedelijke openbaarheid essentiële praktijken vallen daar meestal niet onder, variërend van zomaar wat rondhangen tot het houden van politieke demonstraties. In de tweede plaats ontbreekt het deze ruimtes aan een 'sense of place', lokaal gewortelde gebruiken en betekenissen die verbonden zijn aan een plek, en die een belangrijke rol spelen in de manier waarop stedelingen rondom die gedeelde historische ervaringen een publiek kunnen vormen.³⁸ Bij elkaar leidt het ertoe dat het stedelijk landschap verandert van een stad met een duidelijk herkenbaar centrum en andere plekken die een belangrijke symbolische waarde kunnen hebben, tot een diffuus stedelijk veld, een eindeloze zichzelf repeterende aaneenschakeling van winkelcentra, megastores, fast-food ketens en andere 'non-places'. Zo dreigt ook de functie van de 'stad als interface' te verdwijnen, als een systeem waar individuen al doende deel uit gaan maken van verschillende sociale en culturele werelden, die weer hun beslag krijgen in de gebouwde omgeving en de culturele praktijken die daarbij horen. Enigszins overdreven gesteld: het enige publiek waar stedelingen nog deel van uit kunnen maken is dan dat van het winkelende publiek.³⁹

³⁷ Ibid. p. 348

³⁸ Zie bijvoorbeeld: 'My hypothesis is that the coming of the space of flows is blurring the meaningful relationship between urban architecture and society. Because the spatial manifestation of the dominant interests take place around the world, and across cultures, the uprooting of experience, history and specific culture as the background of meaning is leading to the generalization of ahistorical, acultural, architecture.' *ibid.* p. 350.

³⁹ Al doen we Manuel Castells daarmee te kort. Hij beschrijft ook hoe verschillende nieuwe identiteiten ontstaan als reactie op deze nieuwe conditie, zoals 'resistance identities' en 'project identities'. Resistance identities zijn groepen die de moderne wereld – soms op gewelddadige manier - afwijzen met een beroep op tradities als godsdienst. Publieken gegroepeerd rond een 'project identity'

Deze harde tegenstelling tussen een ontwortelde wereldwijde elite en een aan lokale plaatsen gebonden bevolking van 'gewone mensen' is Castells op veel kritiek komen te staan.⁴⁰ Belangrijkste punt van kritiek is dat hij wel erg eenzijdig de nadruk legt op de economische 'flows', terwijl hij nauwelijks oog heeft voor de manier waarop ook alledaagse culturele uitwisseling is 'geglocaliseerd' en gemediatiseerd. Globalisering leidt niet alleen tot een 'cosmopolisering' van de elite, maar ook tot die van het alledaagse leven.⁴¹ Globalisering wordt ook zichtbaar in de stedelijke openbaarheid en maakt onderdeel uit van het alledaagse leven. 'Zij wordt zichtbaar', schrijft René Boomkens, 'in de wijze waarop internationale kledingtrends het straatbeeld in steden bepalen, maar ook in een mengelmoes van kledingstijlen, talen en gebruiken die door arbeidsmigranten of asielzoekers wordt geïntroduceerd.'⁴²

Een andere belangrijke kritiek is dat Castells hier een onderscheid maakt tussen de ruimtes van de elites die verbonden zijn met allerlei netwerken, terwijl de plekken van de 'gewone mensen' daar niet op aangesloten zouden zijn. De belangrijkste ontwikkeling van het afgelopen decennium is juist dat nieuwe media technologieën ook in het alledaagse stedelijke leven van de 'gewone man' een belangrijke rol zijn gaan spelen. 'In plaats van op een strikte scheiding tussen fysieke ruimte en informatieruimte', schrijft Eric Kluitenberg, 'duiden alle technologische en sociale trends er juist op dat deze beide 'sferen' zich toenemend fijnmazig met elkaar verweven.'⁴³

Een interessante benadering van globalisering die recht doet aan deze ontwikkeling vinden we in het werk van de Indiaas-Amerikaanse antropoloog Arjun Appadurai. Appadurai beschrijft een aantal (metaforische) wereldomvattende 'landschappen' waarin geld, macht, ideologieën, mensen en culturele betekenissen circuleren. Zo spreekt hij onder meer van *financescapes*, *ethnoscapes*, *ideoscapes* en *mediascapes*. Die -scapes zijn niet losgezongen van de fysieke wereld, maar zijn 'vectoren' die op elkaar inwerken, met elkaar samen zijn ze bepalend voor de manier waarop onder meer de stad vorm krijgt en hoe die

proberen juist de wereld te verbeteren op basis van een aantal nieuwe waarden, zoals bijvoorbeeld de milieubeweging. Zie M. Castells, 'The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture.' in: (2009).. Belangrijkste kritiek hierop luidt dat bij Castells alle vormen van identiteit en de publieken die zich om zo'n gemeenschappelijke notie van identiteit vormen tot stand komen als reactie op het economische systeem.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld A. Amin en N. Thrift, *Cities: Reimagining the Urban* (Cambridge (UK): Polity Press, 2002),.

⁴¹ U. Beck, *Cosmopolitan Vision* (Cambridge, UK: Polity Press, 2006).

⁴² R. Boomkens, 'De continuïteit van de plek. Van de maakbare naar de mondiale stad.' in: *Open - Maakbaarheid*, no. 15 (2008).

⁴³ Kluitenberg, 'The Network of Waves.' in.

door de stedelingen wordt ervaren. Dus: de economische wetmatigheden van het kapitalisme mogen, zoals Castells beschrijft, leiden tot circulatie van geld in het financescape, en bijdragen aan het ontstaan van de global cities met hun spiegelende kantoortorens. Maar de ervaring van de stad kan niet tot de circulatie in dat ene landschap worden gereduceerd. Door de circulatie van symbolen, mensen en geldstromen kan ook de ervaring van een plek direct verbonden raken aan die van een andere plek ergens anders op de wereld. Dat soort plekken noemt Appadurai 'translocalities'. Een immigrantenwijk of toeristenbestemming is bijvoorbeeld vaak directer gelinkt met gebruiken, betekenissen en praktijken die duizenden kilometers verderop gangbaar zijn, dan met de directe omgeving. Dat betekent ook dat de (stedelijke) openbaarheid niet meer een-op-een gelinkt is aan een begrensde plek of nationaal territorium. Appadurai spreekt van een 'diasporische publieke sfeer' die ontstaat door wereldwijde migratiepatronen en de opkomst van elektronische media. Of in zijn eigen termen: door circulatie in etnoscares en mediascapes. Dankzij deze media houden groepen migranten over de hele wereld contact met de cultuur van het thuisland, die daardoor tegelijkertijd losgezongen raakt van een afgebakend geografisch territorium. De ervaring van een plek kan heel gelaagd worden, beschrijft hij in een interview met Arjen Mulder:

People live as it were in layered places [...] That goes back to my idea that in a world of migration and mass mediation everybody is living in a world of image flows, such that it's not simply and straightforwardly possible to separate their everyday life from this other set of spaces that they engage with through the media, either as receivers or as workers in call centers or on interactive websites. [...] People inhabit either multiple localities or a kind of single and complex sense of locality in which many different empirical spaces coexist. So one of these call center people is simultaneous living a little bit in the United States and also living substantially in Bombay. But Bombay itself, because of films and so on, is not merely empirical Bombay.⁴⁴

Dat betekent, zo vult Saskia Sassen ruim een decennium later aan, dat stadsbewoners 'het plaatselijke gaan ervaren als een soort micro-omgeving met een mondiale reikwijdte'.⁴⁵ Gebouwen, instituties, mensen, plaatsen zijn

⁴⁴ A. Appadurai, 'Work of the Imagination,' in *Transurbanism*, ed. A. Mulder en J. Brouwer (Rotterdam: NAI Publishers, 2002), p. 43

⁴⁵ S. Sassen, 'Publieke interventies; De verschuivende betekenis van de stedelijke conditie.' in: *Open* 11(2006), p. 24

verbonden met andere vergelijkbare plekken, mensen en gebouwen op andere plekken in de wereld.

Het valt op dat veel van deze theorieën vooral de transnationale links naar voren brengen als een essentiële verschuiving. In dit proefschrift wil ik laten zien dat de affordances van digitale media juist ook op lokaal niveau vergelijkbare links kunnen leggen tussen verschillende territoria en sferen. Ook binnen een stad kan een variant op Appadurai's 'translocalities' en 'diasporische publieke sfeer' ontstaan. Dat wil zeggen dat bijvoorbeeld verschillende locaties die toebehoren aan de een of andere groep in een stad met elkaar verbonden worden met behulp van digitale media. De Zweedse antropoloog Ulf Hannerz heeft dan ook gelijk als hij schrijft dat de ervaring van een plek niet meer op zichzelf stand is:

We are just giving up the idea that the local is autonomous, that is has an integrity of its own. It would have its significance rather as an arena in which a variety of influences come together acted out perhaps in a unique combination under those special conditions.⁴⁶

Maar ook Hannerz beschrijft deze ontwikkeling in eerste instantie als onderdeel van het proces van globalisering. Terwijl die 'variety of influences' evengoed van de andere kant van de stad of straat kunnen komen. De affordance van mobiele media om *translokale* links te maken is misschien zelfs nog wel belangrijker voor de veranderingen in de manier waarop stedelijke openbaarheid tot stand komt, dan de transnationale verbindingen die deze antropologen beschrijven.

Deze economische en culturele ontwikkelingen gaan gepaard met nog een andere, sociale ontwikkeling die de Nederlandse sociologen Jan-Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp ook wel de opkomst van 'lichte gemeenschappen' noemen. Ze verkiezen die term boven het meer gangbare idee dat de moderne samenleving gekenmerkt zou worden door een proces van individualisering. Individualisering houdt in dat het moderne individu zich heeft bevrijdt van de traditionele gemeenschap en het leven naar eigen inzicht invulling begint te geven. In hun boek *Kiezen voor de kudde* betogen Duyvendak en Hurenkamp dat die observatie slechts ten dele klopt. Ze betwisten niet dat de keuzevrijheid van individuen is toegenomen, maar dat betekent niet dat ze geen

⁴⁶ U. Hannerz, *Transnational Connections: Culture, People, Places* (Londen: Routledge, 1996). p. 27. Een vergelijkbare conclusie vinden we in A. Smith, *Nations and nationalism in a global era*. (Cambridge, UK: Polity Press, 1995): 'in short everyday life is neither a fixed spatial scale nor a guaranteed site of local resistance to more global modes of domination whether capitalist or otherwise. Rather under conditions of transnational urbanism our everyday life-world is one in which competing discourses and interpretations or reality are already folded into the reality we are seeking to grasp.' P. 118

deel meer uitmaken van collectiviteiten die ze als zinvol ervaren. Alleen zijn de banden binnen zo'n collectiviteit wel minder dwingend en geldt het lidmaatschap ook niet meer automatisch voor het leven:

Groepen zijn nog altijd sturend voor het (keuze)gedrag van mensen en mensen willen nog altijd graag bij groepen horen. Het zijn alleen niet meer de groepen van vroeger. De beklemming van zware sociale verbanden lijkt steeds meer vermeden te worden en tijdelijke en inwisselbare verbanden nemen in populariteit toe. [...] Zwakke of losse banden, lidmaatschappen die je op kunt zeggen in plaats van verwantschappen voor het leven krijgen met enige regelmaat de voorkeur boven sterke verbindingen. En dit minder collectieve karakter van de nieuwe netwerken maakt het ook mogelijk om je te verbinden met meer netwerken tegelijkertijd. Het leidt tot vluchtiger banden maar ook tot meer connecties. We zien lichte gemeenschappen ontstaan.⁴⁷

Barry Wellman spreekt ook wel de opkomst van een 'networked individualism'. Daarmee benadrukt ook hij de toegenomen keuzevrijheid, maar tegelijkertijd signaleert hij dat individuen daardoor deel uit zijn gaan maken van allerlei uiteenlopende publieken, ieder met zijn eigen functies, rollen, en bijbehorende repertoires. Zoals Wellman schrijft:

Rather than relating to one group, they [people] cycle through interactions with a variety of others, at work or in the community. Their work and community networks are diffuse, sparsely knit, with vague, overlapping, social and spatial boundaries. Each person is a switchboard, between ties and networks. People remain connected, but as individuals, rather than being rooted in the home bases of work unit and household. Each person operates a separate personal community network, and switches rapidly among multiple sub-networks.⁴⁸

Wat dat alles bij elkaar betekent voor het alledaagse leven van de stedeling en de stedelijke openbaarheid wordt mooi beschreven aan de hand van een aantal voorbeelden in het boek *Living in the Global City*. In dat boek beschrijft de Britse

⁴⁷ J. W. Duyvendak en M. Hurenkamp, eds., *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam: Van Gennep, 2004). p. 16

⁴⁸ B. Wellman et al., 'The Social Affordances of the Internet for Networked Individualism.' in: *Journal of Computer-Mediated Communication* 8, no. 3 (2003).

socioloog Martin Albrow hoe de Londense stadswijk Tooting tegenwoordig wordt bevolkt door een verzameling van zeer uiteenlopende individuen met verschillende sociale netwerken. Sommigen identificeren zich nauwelijks met de wijk, hun huis staat er, ze slapen er, maar het overgrote deel van hun sociale leven speelt zich elders af. Voor weer anderen is de wijk een belangrijk deel van hun alledaagse leven, en voor weer anderen is de wijk één van de onderdelen van hun levenswereld. Zo beschrijft Albrow het leven van Zubdha, een 26-jarige vrouw van Pakistaanse afkomst. Ze werkt buiten de wijk, en heeft zeer veel contact met haar familie in Pakistan. Maar ze heeft het ook naar haar zin in Tooting: je kunt er gemakkelijk halal vlees kopen, en ze heeft er ook vriendinnen. Maar buiten die vrienden om heeft ze weinig contact met andere bewoners van Tooting.⁴⁹ Zo maakt ze deel uit van verschillende publieken die elkaar slechts gedeeltelijk overlappen: de collega's van haar werk, haar vriendinnen uit de buurt, de transnationale links die ze onderhoud met familie in Pakistan. Om deze situatie theoretisch te duiden, introduceert Albrow een tweetal nieuwe begrippen: 'social sphere' en 'socoscape'. De verzameling van plekken die voor een individuele bewoner relevant zijn noemt Albrow een 'social sphere'. Voor sommigen is die sociosphere beperkt tot de buurt. Voor anderen - zoals Zubdha - omspannt de sociosphere - met behulp van mediatechnologieën - zowel de buurt, als de stad als ook links met locaties aan de andere kant van de wereld. De sociospheres van de verschillende bewoners overlappen elkaar slechts gedeeltelijk, er is geen sprake van een klassieke stedelijke openbaarheid waar alle bewoners van de buurt op de boulevard automatisch notie van elkaar zouden kunnen nemen. Toch wil dat niet zeggen dat er geen overlap is tussen de verschillende werelden van de bewoners. De snijpunten van de verschillende sociospheres noemt Albrow het socioscape, dat is het steeds wisselende landschap van de elkaar kruisende paden van de wijkbewoners.⁵⁰

De ervaring van stedelijke openbaarheid is dus een complex geheel geworden. Stedelingen maken ieder op hun eigen manier gebruik van de stad, en daarbij maken ze deel uit van een complexe verzameling van verschillende publieken, die allemaal hun eigen ruimtelijke repertoires en ook symbolische locaties kennen. Daarbij is de ervaring van de stad aan de ene kant verknoot met plekken buiten de traditionele stadsgrenzen. Aan de andere kant ontstaan er ook allerlei plekken waar de verschillende levenswerelden van stedelingen elkaar overlappen. Het is tegen deze achtergrond dat de opkomst van de hierboven omschreven digitale technologieën en mobiele media gestalte krijgt in het

⁴⁹ M. Albrow, 'Travelling beyond local cultures. Socioscapes in a global city,' in *Living the Global City* ed. J. Eade (London: Routledge).

⁵⁰ *Ibid.* p 50-52

stedelijk leven. Daarbij zal ik laten zien dat de affordances van digitale en mobiele media goed aansluiten bij de opkomst van het ‘networked individualism’ en ook de ontwikkeling van lichte gemeenschappen kunnen versterken.

Methode van onderzoek

Hier zal ik nog uiteenzetten hoe ik de manier ga onderzoeken waarop digitale technologieën en mobiele media ingrijpen in het stedelijke leven en wat dat betekent voor de manier waarop moderne stedelijke publieken tot stand komen. Ik benader dit vraagstuk vanuit twee verschillende perspectieven die ik ‘de buurt’ en ‘het plein’ noem en die allebei een ander aspect vertegenwoordigen van wat ik hier de stedelijke openbaarheid heb genoemd. De stedelijke openbaarheid bestaat uit al die plekken in de stad die als uitwisselingslandschap functioneren, maar daarbij kunnen we onderscheid maken tussen twee verschillende sferen of domeinen. De Amerikaanse socioloog Lyn Lofland noemt deze twee domeinen ook wel het ‘parochiale domein’, het domein van een groep, of ook wel ‘de buurt’, en het ‘publieke domein’, ruimtes en sferen als een centraal stadsplein die worden gekenmerkt door relaties met vreemden.⁵¹ Het parochiale domein, schrijft Lofland kan herkend worden aan ‘a sense of commonality among acquaintances and neighbors who are involved in interpersonal networks that are located within ‘communities’.⁵² Voorbeelden van parochiale domeinen zijn bijvoorbeeld een Turks koffiehuis in een Nederlandse stadswijk, de kantine van een sportclub, een homobar, een Jordanees stamcafé, een bankje op een of ander plein dat is uitgegroeid tot de hangplek van een groep jongeren, enzovoorts. Parochiale domeinen zijn over het algemeen wel voor buitenstaanders toegankelijk, maar ze zullen er wellicht met enige argwaan worden ontvangen. Tegenover het parochiale domein plaatst Lofland het publieke domein. Het publieke domein bestaat uit die plekken in de stad waar we vooral vreemden

⁵¹ ‘Stedelijke openbaarheid’ verschilt daarmee van het begrip openbare ruimte – dat zijn plekken die in principe voor iedereen toegankelijk zijn. ‘Openbaar’ is daar vooral een juridisch begrip: iedereen heeft het recht die plek te betreden. Maar dat wil nog niet zeggen dat dat ook daadwerkelijk gebeurt. Andersom kan het ook gebeuren dat een plek als ‘stedelijke openbaarheid’ functioneert zonder dat het ook wettelijk gezien een openbare ruimte is. Denk bijvoorbeeld aan een winkelcentrum of een café of terras. Zie ook M. Hajer en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein* (Rotterdam: NAI Publishers, 2001). Naast parochiale en publieke domeinen onderscheid Lofland ook nog het privé-domein. Dat is dan de plek van de intieme relaties, van het huishouden. Het is ook een sfeer van individuele afzondering, de gebruiker heeft zelf de controle over wie er buiten hemzelf toegang toe heeft.

⁵² L. Lofland, *A world of strangers : order and action in urban public space* (New York: Basic Books, 1973).

tegenkomen, die we niet of alleen categorisch kennen: 'those areas of urban settlements in which individuals in copresence tend to be personally unknown or only categorically know to one another.'⁵³

Het eerste deel van dit boek gaat over 'de buurt' en het parochiale domein. Daar komt de vraag aan bod welke rol de combinatie van digitale media en stedelijke openbaarheid speelt in de manier waarop stedelijke publieken tot stand komen en worden onderhouden die gebaseerd zijn op *gemeenschappelijkheid*. In het tweede deel dat vertrekt vanuit de notie van 'het plein' en het publieke domein staat de vraag centraal welke rol digitale media spelen in het omgaan met *verschil*. 'Buurt' en 'plein' zijn twee begrippen die in het alledaagse taalgebruik met dit onderscheid tussen parochiaal en publiek domein samenhangen. De buurt is dan het 'territorium' van een publiek van stedelingen die iets met elkaar gemeenschappelijk hebben, elkaar kennen en relatief intensieve sociale contacten onderhouden. Het plein – en soortgelijke plekken als de klassieke Griekse agora, het koffiehuis of de boulevard – is juist de plek waar stedelingen ook anderen tegenkomen die ze niet kennen.

Alhoewel buurt en plein, of parochiaal en publiek domein, het idee oproepen van duidelijk herkenbare, afgebakende ruimtelijke eenheden zal ik hier betogen dat dat mede door de opkomst van digitale media steeds minder het geval is. Stedelijke publieken of gemeenschappen zijn niet per se gebonden aan een parochiaal domein dat overeenkomt met een fysiek begrensde buurt. Andersom beperkt het publieke domein van een stad zich niet tot het centrale plein of de belangrijkste boulevards in het centrum van de stad. Plekken in de stad kunnen ook van functie veranderen. Bijvoorbeeld: een plein dat normaal gesproken als publiek domein functioneert kan tijdens een festival tijdelijk een parochiaal domein worden van een specifieke subcultuur. Ook kan het parochiaal domein van de ene groep voor een buitenstaander juist functioneren als een publiek domein waar hij notie neemt van een publiek waar hij zelf geen deel van uitmaakt. Stedelingen kunnen zich ook onttrekken aan het publieke domein, bijvoorbeeld door zich terug te trekken achter een krant. De mobiele telefoon kan op vergelijkbare wijze ook worden gebruikt als een 'territory device', waarmee bijvoorbeeld een publiek domein tijdelijk wordt omgevormd tot privé of parochiaal domein. Beide domeinen hebben echter een belangrijke *functie* in de stedelijke samenleving. In parochiale domeinen kunnen stedelingen opgaan in allerhande collectiviteiten, in het publieke domein moeten ze zich tot elkaar verhouden. Een stad die alleen bestaat uit parochiale domeinen zonder overlap functioneert niet als gemeenschap maar valt uiteen in een verzameling ruimtelijk

⁵³ Ibid.

gefragmenteerde publieken. Een stad die alleen uit een publiek domein bestaat is onbewoonbaar, die biedt individuele stedelingen geen enkel collectief verband. Het vraagstuk van de stedelijke samenleving komt dan ook neer op de vraag wat de juiste verhouding tussen deze twee domeinen zou moeten zijn.

Deel I vertrekt vanuit de notie van 'de buurt' en gaat over de manier waarop parochiale domeinen in de stad tot stand komen. Discussies over stedelijke gemeenschappen en publieken worden vaak gevoerd vanuit de vraag of een buurt nu al dan niet een stedelijke gemeenschap is of zou moeten zijn. Wat is de relatie tussen stedelijke ruimtes en publieken? Kan uit een gedeelde omgeving (een buurt) een gemeenschap of publiek ontstaan? En andersom: hoe kunnen specifieke publieken zich bepaalde buurten of plekken toe-eigenen? Deel II vertrekt vanuit het idee van 'het plein' en gaat over het publieke domein en de ervaring van verschil. Zijn er nog plekken waar al die verschillende stedelingen elkaar tegen komen en zich tot elkaar moeten zien te verhouden? Hoe kunnen stedelingen van uiteenlopende achtergronden daar met elkaar tot een vergelijk komen en ook als geheel een stedelijke gemeenschap vormen? Ik zal die vragen steeds beantwoorden vanuit het idee van 'de stad als interface', en de daarmee samenhangende concepten platform, programma, filter en protocol: Welke ontmoetingskansen ontstaan er door de combinatie van ruimtelijke praktijken en gebruik van digitale media? Hoe en door wie worden die platforms geprogrammeerd? Welke filtermechanismen zijn er van kracht en welke protocollen worden gebruikt? En bij welke partij komt het handelingsmoment te liggen?

Ik wil de discussie over de relatie tussen digitale media en stedelijke publieken niet op een abstracte manier voeren, maar verbinden met concrete stedelijke praktijken waarop deze nieuwe technologieën ingrijpen, als ook met de concrete traditie van stedelijk ontwerp waaraan de huidige stad deels zijn vorm heeft te danken heeft. Daarom heb ik ervoor gekozen om beide delen te verbinden met een aantal concrete voorbeelden. Deel I is voor een deel opgebouwd rond de Rotterdamse wijk Pendrecht. Deel II neemt het Rotterdamse Schouwburgplein als uitgangspunt. Ik heb voor twee concrete voorbeelden uit Rotterdam gekozen omdat die stad in het debat over de stedelijke cultuur een interessante rol heeft. Rotterdam is al ruim een eeuw een internationale havenstad en onderdeel van bovenlokale handelsstromen en migratiepatronen. Na de Tweede Wereldoorlog moest de stad voor een groot deel opnieuw worden opgebouwd, wat leidde tot een aantal 'filosofische' debatten over de toekomst van de stedelijke gemeenschap. Aan het begin van deze eeuw is Rotterdam een van de steden die proberen de omschakeling te maken van een industriële naar een postindustriële stad. Ook op beleidsmatig gebied geldt Rotterdam als een voorloper. In de late

jaren tachtig en vroege jaren negentig gold Rotterdam als grondlegger voor de ‘sociale vernieuwing’ – een nieuw beleidsprogramma om stedelijke ruimtes sociaal te activeren. Begin deze eeuw speelde de stad een belangrijke rol in de Fortuynistische beweging. Bij elkaar leveren deze ontwikkelingen een aantal interessante filosofische debatten op over de manier waarop de stad als interface zou kunnen functioneren.

De twee delen van dit boek geven eerst een overzicht van verschillende visies op respectievelijk het parochiale en het publieke domein, en koppelen die aan de ontwikkelingen zoals die in Rotterdam hebben plaatsgevonden. Doel daarvan is niet om een complete geschiedenis te schrijven van de stedelijke openbaarheid (het verzamelbegrip dat ik gebruik voor parochiaal en publiek domein) of van Rotterdam, maar om uit de verschillende discussies en ontwerpbenaderingen die ik de revue laat passeren steeds een aantal essentiële details naar voren te halen die een belangrijke rol spelen in de manier waarop stedelijke openbaarheid wordt geacht te functioneren, en die met de opkomst van digitale media kan veranderen.

In beide delen onderzoek ik vervolgens hoe digitale technologieën en mobiele media voortkomen uit en ingrijpen op de ontwikkelingen die ik daarvoor heb geschetst. Ik wil dat opnieuw doen door een aantal concrete casussen te bespreken. Echter hier doet zich een probleem voor. De opkomst en het gebruik van digitale media is nog niet uitgekristalliseerd. Er zijn een aantal verschillende scenario’s mogelijk, en die hangen mede af van de ontwerpbenadering waarmee digitale media worden ingezet in het stedelijk ontwerp als ook van de manier waarop gebruikers deze media al dan niet zullen omarmen. Dat maakt het dus enerzijds lastig en tegelijkertijd hoogst relevant om uitspraken te doen over de mogelijke impact van digitale media op de stedelijke openbaarheid. Om dat probleem te omzeilen, heb ik ervoor gekozen om de problematiek te bespreken aan de hand van verschillende ‘test-cases’. Deze test-cases variëren: het kan gaan om een kunstwerk met een specifieke opvatting over interactie-ontwerp, een iPhone app die stedelingen op een bepaalde manier naar de stad laat kijken, een opkomende commerciële praktijk waarin stedelijke publieken op een specifieke manier worden aangesproken, enzovoorts. Deze test-cases laten steeds een glimp van een mogelijke toekomst zien. Ze leggen een aantal *affordances* van digitale media bloot die nog niet volledig tot wasdom zijn gekomen. Zo laten deze test-cases zien in welke verschillende richtingen de ‘stad als interface’ zich mogelijk verder ontwikkelt. Deze aanpak is gebaseerd op het idee van de ‘*cultural probe*’, een methodologie uit de design-wereld. In het ontwerpproces maken ontwerpers soms gebruik van zogenaamde *cultural probes*. Dat zijn objecten die ze bij wijze van onderzoek aan een testpubliek voorleggen. Het object kan een prototype zijn

waarvan de functionaliteit wordt onderzocht. Maar het kan ook om een voorwerp gaan dat niet bedoeld is om ooit daadwerkelijk in productie genomen te worden, maar dat bij het testpubliek reacties moet ontlokken die de designer weer als inspiratie kan gebruiken.

Cultural probes are used by designers to stimulate imagination; the designer takes the role of “provocateur” and the information collected is “inspirational data ... [used to acquire] a more impressionistic account of [people’s] beliefs and desires, their aesthetic preferences and cultural concerns.⁵⁴

Op soortgelijke wijze zijn de test-cases hier bedoeld als een ‘filosofische peilstift’ waarmee ik de gemoederen in de discussie rond digitale media en stedelijkheid opmeet, of zelfs als ‘filosofische provocatie’, bedoeld om een debat uit te lokken. De test-cases vormen steeds een aanleiding of springplank voor een aantal discussies die duidelijk maken wat er mogelijk op het spel komt te staan: hoe kunnen wat voor stedelijke publieken tot stand komen uit het samenspel tussen stedelijke ruimtes en digitale en mobiele media? En wat betekent dat voor de manier waarop de stad als samenleving functioneert? De test-cases zijn bedoeld om het debat na alle praktische voorbeelden ook weer filosofisch te maken.

Verantwoording

We bevinden ons midden in de periode waarin de ‘stad als interface’ vorm krijgt. Smartphones, navigatiesystemen, locatiediensten, sensors, rfid-chips, ‘smart city’-protocollen – het zijn producten en diensten die op dit moment worden ontwikkeld, uitgerold en langzaam aan deel uit gaan maken van het alledaagse leven. Daarom is het juist nu van belang de mogelijke toekomstscenario’s te verkennen, zonder daarbij de historische continuïteit uit het oog te verliezen. Want al deze nieuwe technologieën en culturele praktijken ontstaan uiteraard niet uit het niets. Zoals Scott McQuire in zijn boek *The Media City* laat zien is de inbedding van een nieuwe technologie in de samenleving een complex proces, waarbij de uitkomst niet van te voren vast staat. Vaak gaat de introductie van een nieuwe technologie gepaard met uitgebreide deliberatie over mogelijk gebruik en maatschappelijke impact ervan. Even vaak wordt geclaimd dat de nieuwe

⁵⁴ Anne Galloway maakt in haar onderzoek ook gebruik van cultural probes en baseert zich daarbij op de theorie van Gaver. Galloway, 'A Brief History of the Future of Urban Computing'. , B. Gaver, T. Dunne, en E. Pacenti, 'Design: Cultural Probes.' in: *ACM Interactions*, no. January-February 1999 (1999).

technologie zal leiden tot een maatschappelijke breuk of revolutie. Na verloop van tijd raken diezelfde technologieën op de een of andere manier ingebed in de alledaagse praktijk, totdat ze nauwelijks nog opvallen en het zelfs lastig is voor te stellen dat mensen ooit zonder die technologie hebben geleefd of dat er ook alternatieve toepassingen mogelijk waren geweest. Juist de periode tussen het revolutionaire moment en het moment van inbedding in, is het interessantste moment voor culturele analyse. Op dat moment bevinden we ons op een 'kruispunt'. Het gebruik is nog niet uitgekristalliseerd en kan nog verschillende kanten op.⁵⁵ In deze 'tussenperiode' ontfermen verschillende actoren met uiteenlopende belangen zich over de technologie en proberen ze die voor hun doeleinden toe te eigenen. Soms wordt daarbij een specifieke richting als 'natuurlijk' voorgesteld. Kijk bijvoorbeeld hoe Microsoft-oprichter Bill Gates ter ere van het zilveren jubileum van het tijdschrift *Information Week* de toekomst van digitale technologieën beschrijft:

Yet we're only beginning to realize computing's potential. I believe that we're entering an era when software will fundamentally transform almost everything we do. The continued growth of processing power, storage, networking, and graphics is making it possible to create almost any device imaginable. But it's the magic of software that will connect these devices into a seamless whole, making them an indispensable part of our everyday lives.⁵⁶

De 'magie' van de software zal een grote rol gaan spelen in de manier waarop 'de stad als interface' wordt ervaren. Ze is de verbindende schakel die al die verschillende protocollen en benaderingen aan elkaar knoopt, en bepaalt voor een deel hoe de technologieën vorm kunnen krijgen in het alledaagse leven. Maar software is natuurlijk geen magische kracht die – abracadabra – het leven in de stad voor iedereen beter zal maken. Software, schrijft informaticus en antropoloog Paul Dourish, is een poging om een bepaald model van de werkelijkheid of visie op de maatschappij vast te leggen in computercodes:

It creates and manipulates models of reality of people and of action.
Every piece of software reflects an uncountable number of

⁵⁵ Samen met Walter Benjamin spreekt McQuire van een moment 'at the crossroads'. Op dat moment ontstaat er een 'new view on the historical World' ... 'at the point where a decision is forthcoming as to its reactionary or revolutionary application.' Walter Benjamin, geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 14

⁵⁶ ¹ Gates, Bill 'The enduring magic of software' *InformationWeek* October 18, 2004, found at: <http://www.informationweek.com/story/showArticle.jhtml?articleID=49901115>

philosophical commitments and perspectives without which it could never be created.⁵⁷

Zo ontstaat een dubbele ontwikkeling. Enerzijds beïnvloeden digitale media de manier waarop de stad wordt ervaren, en de manier waarop stedelijke publieken mogelijk gevormd kunnen worden. Maar anderzijds liggen aan het ontwerp van deze digitale technologieën weer specifieke opvattingen ten grondslag over wat een stad is, of hoe het stedelijk leven er idealiter uit zou moeten zien.⁵⁸ ‘Technology at present is covert philosophy’, stelt de Amerikaanse communicatiewetenschapper Phil Aigre, ‘the point is to make it more openly philosophical.’⁵⁹ Precies dat is de inzet van dit boek. Ik wil hier enerzijds laten zien hoe deze digitale technologieën bedoeld of onbedoeld implicaties kunnen hebben voor de manier waarop stedelijke publieken gevormd kunnen worden en anderzijds welke ideeën over stedelijke publieken ten grondslag liggen aan de ontwikkeling van diezelfde digitale technologie.

⁵⁷ P. Dourish, *Where the Action Is. The foundations of Embedded Interaction* (Cambridge, MA2004).

⁵⁸ Flichy spreekt daarbij van een ‘technological imaginary’: ‘the creation of a new medium’, schrijft Flichy, ‘is therefore the result of a complex interplay between technological developments, planned uses fitting into evolving lifestyles and modes of working, and a socio-technological imaginaire.’ P. Flichy, ‘The construction of new digital media.’ in: *New Media and Society* 1, no. 1 (1999). Zie ook: M. d. Waal, ‘The Urban Ideals of Location-based Media.’ in: *Cities of Desire. An Urban Culture Exchange between Vienna and Hong Kong* (2009). en M. d. Waal, ‘The Ideas and Ideals in Urban Media,’ in *From Social Butterfly to Engaged Citizen*, ed. M. e. a. Foth (Cambridge, MA: MIT Press, 2012).

⁵⁹ Geciteerd in Dourish, *Where the Action Is. The foundations of Embedded Interaction*. p. Viii

Deel I

**De buurt en het parochiale
domein**

Pendrecht, Rotterdam

Hoofdstuk I

Stedelijk ontwerp als interface- design

“Op Pendrechts vruchtbare klei
groeide eens het rijpe koren,
thans rijzen huizen rij na rij
uit 't knappe brein geboren

En zo het koren zon en licht
van node had te groeien
zo zal in Pendrecht eens gesticht
voor groot en klein de levensvreugde bloeien.”

Op 29 maart 1954 wordt dit gedichtje voorgedragen tijdens de eerstesteenlegging van het eerste huizenblok van de nieuwe woonwijk Pendrecht, op de zuidelijke Maasoever van Rotterdam.⁶⁰ Het ‘knappe brein’ behoorde toe aan architect Lotte Stam-Beese die de stedenbouwkundige opzet van de wijk had ontworpen. Dat de verwachtingen hoog waren dat voor ‘groot en klein de levensvreugde [zou] bloeien’ had te maken met het vertrouwen in de ontwerpfilosofie voor de wijk.

⁶⁰ Van auteur van G.A. Willemsen, bestuurslid van OWG, een van de woningbouwverenigingen betrokken bij de ontwikkeling van Pendrecht, en in mei 2007 opnieuw aangehaald door deelraadslid Ed Goverde bij een ceremonie waarmee de renovatie van een deel van Pendrecht werd ingeluid.

Vertretpunt voor de plannen van Pendrecht – evenals voor het nabijgelegen en ongeveer tegelijkertijd ontwikkelde Zuidwijk en voor het later gebouwde Lombardijen – was de in die tijd populaire ‘wijkgedachte’. Deze in de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde stedenbouwkundige visie stelde dat de grote industriesteden die in de decennia voor de oorlog waren ontstaan, tot vervreemding en sociale isolering hadden geleid. De wijkgedachte beloofde die ontwikkeling te keren door nieuwe wijken zo te ontwerpen dat er weer een lokale gemeenschap op zou bloeien.

Dat was niet alleen een bouwkundige exercitie, maar vooral ook een filosofische. Bij de wederopbouw van Rotterdam moest niet alleen de fysieke stad zelf, maar vooral de verloren gewaande stadsgemeenschap weer worden opgebouwd. Zou een hernieuwde focus op het buurtleven het onbehagen over de moderne tijd uit kunnen wissen? En wat voor type gemeenschap zou er dan op buurniveau precies in het leven geroepen moeten worden? En hoe kunnen ontwerpers dat bewerkstelligen? Met andere woorden: hoe kan de buurt functioneren als een *interface*, als een platform waar bewoners hun levens zo op elkaar afstemmen dat ze vanzelf opgaan in een lokale gemeenschap. Wat voor programmering is daarvoor nodig, en welke protocollen worden er wenselijk geacht?

In de discussie die zich vanaf de jaren vijftig over deze vragen ontspint, komen een aantal interessante thema’s boven drijven, die ook vandaag nog de kern vormen van het debat over de buurt, of preciezer: over de wisselwerking tussen ruimtegebruik en stedelijke publieken. Kan uit gedeeld ruimtegebruik (zoals in een stadsbuurt) een gemeenschap of stedelijk publiek ontstaan? En zo ja, wat voor publiek zou dat dan moeten zijn, en hoe behoren de leden ervan zich tot elkaar te verhouden? Of werkt de dynamiek van de moderne stad eerder andersom, en eigenen publieken zich bepaalde gebieden in de stad toe, en roepen zij zo hun eigen ‘buurt’ in het leven? Krijgen bepaalde plekken door het gebruik van de een of andere groep een symbolische lading, waardoor die plekken langzaam aan bij die groepen gaan horen? Denk bijvoorbeeld aan het proces waarin de ene wijk uitgroeit tot studentenwijk, een ander gebied tot het domein van de een of andere etnische groep zoals ‘Little Italy’ of ‘Korea Town’; of denk aan de manier waarop die ene straat bekend komt te staan als de uitgaansstraat voor de een of andere subcultuur.

In dit eerste deel van mijn proefschrift dat bestaat uit de komende drie hoofdstukken zal ik nader ingaan op dit vraagstuk van het parochiale domein. Kort samengevat komt dat hierop neer: hoe kan uit gemeenschappelijk ruimtegebruik een stedelijk publiek ontstaan? Kan een fysieke buurt uitgroeien tot een lokale gemeenschap of publiek? Of andersom: hoe roept de een of andere

groepering met hun ruimtegebruik een eigen 'buurt' in het leven? Daarbij luidt de hoofdvraag hoe de opkomst van digitale media ingrijpt op deze processen.

Ik zal laten zien dat de opkomst van de mobiele telefoon als 'schrijfgereedschap' en als 'territory device' een belangrijke verschuiving betekent voor ons begrip van het parochiale domein. Door de opkomst van mediatechnologieën die – zoals de mobiele telefoon – aan individuele personen gekoppeld zijn, ontstaat een notie van een 'buurt' die ook aan individuele stedelingen gekoppeld is. Waar hij of zij ook is in de stad, via de interface van het mobiele telefoonscherm kan de stedeling zijn eigen 'buurt' in het leven roepen: afwezige vrienden en bekenden kunnen overal worden opgeroepen, met speciale software kan een omgeving worden gepersonaliseerd, en *smartphone apps* verwijzen hem of haar op verzoek naar die ene locatie in zijn nabijheid waar hij geestverwanten aan zal treffen. De mobiele telefoon werkt zo steeds als filter die de ruimtelijke ervaring van plekken in de stad in overeenstemming kan brengen met de voorkeuren en wensen van de gebruiker.

Deze ontwikkeling versterkt mogelijk een bredere, paradoxale ruimtelijke ontwikkeling van zowel verstedelijking als domeinvorming. Verstedelijking is het proces waarin delen van de stad heterogener van samenstelling worden. Domeinvorming is het proces waarin specifieke groepen zich een ruimte toe-eigenen en er een parochiaal domein van maken. Deze twee processen kunnen door elkaar heen lopen: dan ontstaan parochiale domeinen van verschillende groepen stedelingen die elkaar geografisch overlappen, maar symbolisch sterk van elkaar zijn gescheiden. De kans bestaat dat digitale media zo een scenario van *Living Together Apart* versterken: verschillende groeperingen wonen, werken en leven dwars door elkaar heen, maar iedere groep heeft in dat caleidoscopische stadslandschap tegelijkertijd zijn eigen netwerk van voor haar belangrijke plekken. Het Turkse koffiehuis en het hippe loungecafé zijn dan geografisch gezien burens in dezelfde straat, maar allebei trekken ze een heel eigen publiek dat nauwelijks overlap vertoont.

Evenwel hoeft het stadsmozaïek dat zo ontstaat niet onvermijdelijk te leiden tot verregaande fragmentatie van uiteenlopende groepen. De opkomst van digitale media versterkt de opkomst van wat ik in de inleiding 'networked individualism' heb genoemd: de ontwikkeling waarin mensen deel uit maken van uiteenlopende, elkaar deels overlappende publieken ieder met hun eigen bijbehorende netwerk van locaties verspreid door de stad. Ook de gemeenschappelijke betrokkenheid bij een locatie als een woonbuurt, kan de basis vormen van een van de vele publieken waar de moderne stedeling deel van uitmaakt, en zo zou ook een fysieke buurt (weer) een specifiek type parochiaal domein kunnen worden voor haar inwoners. Helemaal vanzelfsprekend is dat

echter niet. Welke rol spelen de verschillende interfaces van digitale media in dit proces? Kan – met dank aan de smart phone – de buurt blijven functioneren als parochiaal domein van een lokaal publiek? Of versterkt de opkomst van digitale media een proces van domeinvorming? Die vragen komen in hoofdstuk drie aan bod.

Voordat ik daar naar de rol van nieuwe media ga kijken, is het belangrijk eerst uitgebreid stil te staan bij een aantal bredere ontwikkelingen met betrekking tot het parochiale domein. Hoe ontstaan vanuit het alledaagse leven parochiale domeinen in de stad? In hoofdstuk twee kijk ik daarom naar de manier waarop stedelingen de stad als platform gebruiken. Hoe vormen stedelingen publieken door in hun alledaagse leven hun eigen levens publiek te maken? Hoe kennen ze symbolische waarden toe aan specifieke locaties? Wat voor symbolische strijd kan daardoor ontstaan? En tot wat voor cultureel-geografische ontwikkelingen heeft dat de afgelopen decennia geleid op het niveau van de stad als geheel?

Maar allereerst kijk ik in dit hoofdstuk naar de manier waarop planners, architecten en beleidsmakers buurten ‘programmeren’ in de hoop dat ze het parochiale domein van een lokale gemeenschap worden. Daarvoor ga ik terug naar de introductie van de wijkgedachte in Rotterdam, vlak na de Tweede Wereldoorlog. In de discussie over de wijkgedachte staat steeds de vraag centraal óf en zo ja wat voor stedelijk publiek er precies in het leven geroepen zou kunnen worden op buurtniveau. Ik zal laten zien dat in dat debat vanaf de jaren vijftig een communautair, op traditionele waarden gebaseerd gemeenschapsideaal langzaam plaats maakt voor een moderner gemeenschapsideaal dat is gebaseerd op een minimale binding tussen buurtgenoten. In de traditionele gemeenschap speelt een geografisch afgebakend territorium een belangrijke rol in het onderhouden van die gemeenschap. Buurt –territorium – en gemeenschap vallen dan een op een met elkaar samen. Het moderne gemeenschapsideaal is gebaseerd op een meer liberaal idee over de samenleving. In de moderne samenleving is het individu bevrijd van knellende gemeenschapsbanden en kan hij naar eigen keuze deel uitmaken van verschillende groeperingen. Daarbij geldt wel een voorbehoud: de stedeling kan zich niet geheel in zijn eigen levenswereld terugtrekken, hij woont tenslotte samen met anderen in zijn buurt en zal zich toch op de een of andere manier tot zijn stadsgenoten moeten verhouden. De buurt of de stad als geheel zullen op de een of andere manier als publiek of gemeenschap moeten functioneren. Dat levert zo een precair vraagstuk op: hoeveel gemeenschappelijkheid is er dan precies vereist om die wederzijdse betrokkenheid te kunnen garanderen? Aanvankelijk verschuift met de opmars van de moderniteit – die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland gestalte krijgt

in een groeiend aantal televisies in de huiskamers en personenauto's voor de deur – de nadruk in het debat naar de individuele vrijheid. Aan het eind van de vorige eeuw zien we daarin weer een kentering ontstaan. Dan worden – na een periode waarin globalisering, neoliberalisering en internationale migratie het stadsbeeld hebben veranderd - juist noties van gemeenschappelijkheid weer benadrukt. In beide perioden staat in het debat de rol van de buurt centraal. De buurt wordt steeds geacht te functioneren als 'interface' waar een lokaal publiek gevormd zou kunnen worden. Architecten en beleidsmakers groeien daarmee uit tot 'interface-ontwerpers' die door hun interventies in de buurt het ontstaan van lokale publieken hopen te kunnen stimuleren.

De wijkgedachte volgens de Commissie Bos: halverwege traditionele gemeenschap en modern publiek

Het is niet moeilijk de opkomst van de wijkgedachte te verbinden met een algeheel gevoel van ongemak over de modernisering van de samenleving. 'Vroeger', zo schrijft W.F. Geyl bijvoorbeeld in 1948 in een kleurrijke folder die de wijkgedachte moet populariseren, 'was het leven toch harmonischer; er was verband tussen werk en leefwijze, feesten, geloof en kennis; de resultaten en de betekenis van de eigen arbeid waren duidelijk, de problemen van de samenleving waren niet zo verbijsterend groot, de steden waren overzichtelijker en het beeld dat men van het leven had werd niet in twijfel getrokken.'⁶¹ De ontwikkelingen van de laatste eeuw hadden dat ideaalbeeld verstoord. De opleving van de wetenschap en de industriële revolutie hadden geleid tot 'geestelijke verarming, verlies van een evenwichtiger en eenvoudiger leefwijze.' Schaalvergroting in de economie en centralisering van het bestuur mondden uit in vervreemding, uitholling van de gemeenschapszin en een steeds grotere kloof tussen burger en staat. Tijd dus voor een nieuw program: 'Er moet iets gedaan worden om de gemeenschapszin en het contact tussen overheid en burgerij te bevorderen. [...] wij mogen verder afglijden naar de chaos niet toestaan!'⁶² De oplossing voor de problemen van de moderne stad, betoogt Geyl, moet gezocht worden in de 'wijkgedachte', een planologische visie op de stad die het ontwerpen van kleine overzichtelijke wijken propageert.⁶³

⁶¹ W. F. Geyl en S. Bakema-Van Borssum Waalkes, 'Wij en de wijkgedachte,' (Utrecht: V. en S., 1948).

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

De basis voor deze gedachte is een paar jaar eerder gelegd door een commissie onder leiding van A. Bos, de directeur van Dienst Volkshuisvesting in Rotterdam. Na de verwoesting van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog deed deze commissie een onderzoek naar de manier waarop de stad heropgebouwd kon worden. De bevindingen worden uiteengezet in het boek *De stad der toekomst, de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap* dat in 1946 verschijnt.⁶⁴ In het boek overheerst een communautaire visie op het vraagstuk van de stedelijke samenleving. De ideale stad moet vooral een plek zijn waar het individu zich kan ontwikkelen als onderdeel van een allesomvattende gemeenschap die zich onderscheidt van de 'massacultuur' van losgeslagen instinctieve individuen. De mens kan pas tot zijn recht komen wanneer hij deel uitmaakt van een gemeenschap, en die gemeenschap moet het leven in zijn totaliteit omvatten. De moderne stad biedt hiertoe onvoldoende mogelijkheden. Veel – in die tijd – recente stedelijke uitbreidingen bestaan volgens de auteurs van de studie uit 'kazerneachtige huizenblokken met doodse straten en wat verwaarloosd groen'. Het leven, vervolgen zij, 'kan niet opbloeien in een steenwoestijn', daar kan geen 'echte ontmoeting' meer plaats vinden. Als de moderne stad al aanleiding geeft tot het vormen van stedelijke publieken, dan zijn die van een afkeurenswaardige soort. Zo waarschuwt de commissie voor de 'opium-films' die in de stad worden vertoond, en hoe de stad kan leiden tot overgave aan de 'collectiviteit van het instinctieve leven'. Bos spreekt daarbij van 'nomade-mens', die 'zijn woning beschouwt als een kampeerplaats waarmee hij vandaag genoeg neemt maar die hij morgen weer voor een andere verruilt'.⁶⁵ De moderne stedeling kan nergens wortel schieten, concludeert Bos, en dat is de schuld van de moderne stad alsook van het jachtige vooral op consumeren gerichte leven dat zich er afspeelt. 'Het is nu de vraag', zo luidt de inzet van zijn studie, 'hoe hij weer kan worden teruggevoerd tot zichzelf en tot den medemens'.⁶⁶ Een buurt- en wijkgerichte aanpak van de heropbouw van Rotterdam zou de oplossing moeten bieden voor de problemen die Bos schetst. Daarbij definieert Bos de buurt als 'die sfeer, die kring van het stadsleven die nog geheel als persoonlijk en eigen kan worden gevoeld'. De buurt is de omgeving waarin zich een groot gedeelte van het alledaagse leven afspeelt. De wijk is dan een net iets groter maar nog altijd behapbaar schaalniveau waarop een aantal centrale voorzieningen te vinden zijn en waar ook het verenigingsleven zich af zou moeten spelen. Bij elkaar moeten

⁶⁴ A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap* (Rotterdam: Voorhoeve, 1946).

⁶⁵ Ibid. p. 18

⁶⁶ Ibid. P. 303

buurt en wijk de stadsbewoner een levensgemeenschap bieden die zodanig beperkt en overzichtelijk is dat hij er zich thuis kan voelen. De rol van de planner is daarbij van groot belang. Die moet er in de eerste plaats voor zorgen dat het ontwerp en de programmering van de ruimte leiden tot voldoende ontmoetingskansen. De planner moet zo een omgeving scheppen 'die voor mens en gemeenschap een kader kan zijn dat gelegenheid biedt voor de ontwikkeling der persoonlijkheid en er als het ware toe uitnodigt, in te gaan op velerlei vormen van samenwerking en samenleving.'⁶⁷ Een dergelijk stedelijk publiek zou in het leven geroepen kunnen worden door te kiezen voor een combinatie van kleinschaligheid en functiemenging. Bos keert zich nadrukkelijk af van in die tijd invloedrijke modernistische stedenbouwprogramma's in de geest van Le Corbusier die door middel van zoneringsgrip proberen te krijgen op de chaos van de stad. Het ontstaan van afzonderlijke woonwijken, zakendistricten en winkelcentra, mogelijk gemaakt door de opkomst van gemotoriseerd snelverkeer, leidt juist tot verarming van het stedelijk leven, schrijft Bos. De grootschaligheid van dergelijke ontwerpen leiden tot een verlies aan samenhang en overzichtelijkheid. De wijk biedt zo nog enkel een 'geamputeerd leven'.⁶⁸ Bos stelt juist dat een lokale gemeenschap kan ontstaan door allerlei alledaagse handelingen te faciliteren. Door de aanwezigheid van bijvoorbeeld buurtwinkels zouden vanzelf terloopse contacten kunnen ontstaan. Zo schrijft hij in een passage die sterk doet denken aan de inzichten die Jane Jacobs 15 jaar later beroemd zouden maken:

Voor deze boodschappen kunnen de vrouwen even uitlopen in hun werkkleding (zij het zonder schort) [...] het menselijk contact is voor haar hierbij van de grootste betekenis, zij stelt belang in de gebeurtenissen in de kring van mensen met wie zij dagelijks in aanraking komt en zij speurt naar de samenhang en controversen tussen de winkels en bewoners van de buurt.⁶⁹

De buurt is niet het toneel voor grote en gewichtige zaken, stelt Bos, maar juist een podium voor de kleine, menselijke en wellicht triviaal aandoende ontmoetingen, een plek waar buurtbewoners hun alledaagse leven publiek kunnen maken. Al die lokale interacties bij elkaar opgeteld zouden ertoe leiden

⁶⁷ Ibid. p. 18

⁶⁸ Ibid. p. 95

⁶⁹ Ibid., geciteerd in J. Ruitenbeek, B. Jansen, en K. Zweerink, 'De wederopbouw wijken van Rotterdam,' in *Van Pendrecht tot Ommoord geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, ed. K. Hage en K. Zweerink (Bussum: Thoth |c 2005., 2005). p. 146

dat de stedeling – en dat is essentieel voor Bos – de buurt als *zijn* buurt gaat beschouwen. Mogelijke inspiratiebron daarbij was ook het gedachtegoed van de Amerikaanse planoloog Clarence Perry en socioloog Horton Cooley.⁷⁰ Deze laatste had in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog een sociologische theorie ontworpen waarin *face-to-face* contacten een belangrijke rol speelden bij processen van groepsvorming. Perry vertaalde dat idee naar een planologisch uitgangspunt: de *Neighborhood Unit Concept*.⁷¹ Een van de centrale punten daarin is de aanleg van een gemeenschappelijke ruimte voor processen van gemeenschapsvorming. Zo pleitte hij voor een centraal plein waar ceremonies gehouden kunnen worden: 'Here [on the square] on Independence day the Flag will be raised, the Declaration of Independence will be recited and the citizenry urged to patriotic deed by eloquent orators.'⁷² Precies zo pleit ook Bos dat de totaliteit van het gemeenschapsleven een fysiek beslag moet krijgen in de inrichting van buurt en wijk. Niet alleen door middel van een architectuur die intimiteit moet bevorderen, maar ook door sociale processen ruimtelijk zo te structureren dat die kan leiden tot de vorming van een eenduidige gemeenschap. Zo pleit Bos voor het ontwerpen van plekken die door verschillende groeperingen tegelijkertijd gebruikt worden, en waardoor ook weer terloopse onderlinge contacten ontstaan. Bijvoorbeeld door de bouw van gemeenschappelijke 'aula's en handenarbeidlokalen' die zowel door de verschillende scholen als door jeugdorganisaties gebruikt kunnen worden. Alleen een ruimtelijk programma is daarbij niet genoeg. De wijkgedachte kan alleen succesvol worden uitgevoerd als er ook een sociaal programma wordt opgezet. Een belangrijke rol was daarvoor ook weggelegd voor het verenigingsleven dat door de overheid aangejaagd zou moeten worden. Regelmatig pleit Bos nadrukkelijk voor het belang van sociaal beheer: 'Veel hangt daarbij af van degenen die in de gebouwen leiding geven; zij

⁷⁰ En ook door de Britse ontwerpers Parker en Unwin die een aantal Engelse 'Garden Cities' ontwierpen, die vooral in naam voortborduurden op de het Garden City-ideaal dat Ebenezer Howard eind negentiende eeuw voor het eerst propageerde. In het essay *The neighborhood unit* maakt Perry zich op soortgelijke wijze sterk voor het opzetten van 'urban villages' die hij afzet tegen stadsdistricten waar iedereen langs elkaar heen leeft: 'Like seeds, gradually certain central areas acquire different physical characteristics and a more or less distinct group consciousness. Districts such as these show a certain homogeneity or equality of social status but they have no definite boundaries, no physical plan to hold them together and for the most part they lack any real community life. In the village type on the other hand, genuine community features are much more evident.' C. A. Perry, 'The neighborhood unit,' in *Early Urban Planning*, ed. R. LeGates en F. Stour (Londen: Routledge, 1998). p. 22

⁷¹ Hij ontvouwt deze theorie in C. A. Perry, *Housing for the Mechanical Age* (New York: Russel Sage Foundation, 1939).

⁷² Geciteerd in P. Hall, *Cities of Tomorrow* (Oxford: Blackwell, 2002). p.130

zullen de bewoners in de wijk moeten kunnen winnen voor allerlei vormen van gemeenschapsleven.⁷³

De nadruk op de vorming van een lokale gemeenschap die het hele leven omvat, betekent niet dat Bos helemaal terugverlangt naar een traditionele gemeenschapsvorm. Hij heeft wel degelijk oog voor de kwaliteiten die de moderne stad ook heeft. Het basisidee van de wijkgedachte is dat de samenleving 'geleed' moest worden, dat wil zeggen dat de stad niet een verzameling van '*urban villages*' moest worden, maar dat de gemeenschappen op wijkniveau onderdeel uitmaakten van het grotere geheel van de stad. De buurt is onderdeel van de wijk, die weer deel uitmaakt van de stadsdelen die bij elkaar het stadsgeheel vormen. De meeste alledaagse voorzieningen zouden op het niveau van de wijk worden georganiseerd, maar specifieke functies van het stedelijk leven zouden weer op het niveau van de stad als geheel georganiseerd moeten worden. Bos en zijn commissie zien wel degelijk zekere voordelen in de anonieme stedelijke openbaarheid die op het niveau van de centrale stad is ontstaan. Daar kun je jezelf nog verliezen in de anonieme massa:

Men [beleeft er] een geheel eigen soort van vrijheid die men elders niet aantreft. ... zij bevredigt speelse neigingen in den mens, schenkt een betrekkelijke onafhankelijkheid jegens anderen en onttrekt den enkeling aan de critische en argwanende blik die het leven in de kleine levensgemeenschap vaak zo bezwaarlijk ja zelfs niet zelden ondraaglijk maakt.⁷⁴

De bekoringen van het openbare leven kunnen echter alleen worden genoten in aanvulling op een lokaal geworteld bestaan: 'De onoverzichtelijkheid, het vreemde het niet-vertrouwde dat de moderne wereldstad kenmerkt kan alleen maar boeien en geestdrift wekken als de stad haar inwoners tevens een onoverzichtelijk en vertrouwd levensmilieu kan bieden.'⁷⁵ Ook op wijkniveau zelf zoekt Bos naar een precair evenwicht tussen een private en een parochiale sfeer. Zo pleit hij voor etagebouw omdat dat enerzijds leidt tot een zekere stedelijke anonimiteit, waarbij mensen hun eigen leven kunnen leiden zonder dat ze elkaar de hele tijd in de gaten kunnen houden. Maar tegelijkertijd nodigt juist de etagebouw ook uit om gemeenschappelijk een aantal voorzieningen te onderhouden, zoals een gemeenschappelijke tuin of speelgelegenheid voor de

⁷³ Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap* p. 362

⁷⁴ Ibid. p. 45

⁷⁵ Ibid. p. 53

kinderen. Juist doordat deze voorzieningen in de privésfeer ontbreken, hoopt Bos een gevoel van 'eigenaarschap' te stimuleren bij de collectieve voorzieningen. De ideale wijk, besluit Bos zijn studie, bestaat uit een combinatie van elementen uit stedelijke wijken en buitenwijken die hij voor zijn studie in Rotterdam observeerde. Zo presenteert hij Het Oude Noorden als voorbeeld van wat er mis is met de moderne stad: kleine woningen van slechte kwaliteit, weinig groen, en een weinig inspirerend klimaat. Maar voordeel is wel dat de jeugd 'er veel [kan] beleven en zien door de aanwezigheid van de meest verschillende soorten arbeid; misschien leert zij niet altijd even verheven dingen, maar zij leert het gewone leven kennen.'⁷⁶ Tuindorp Vreewijk lijkt daarentegen een ideale opzet te kennen. Het is er licht en groen en de jeugd kan er rustig spelen. Maar toch is het geheel onbevredigend:

Er is geen duidelijk contact met het volle leven van elke dag, met de arbeid in haar verschillende vormen. Dagelijks trekt een stroom van mannen en vrouwen de wijk uit naar de werkplaatsen, kantoren, fabrieken en werven in de stad en de wijk zelf ligt stil en verlaten. Er heerst geen spanning. Vooral voor de opgroeiende kinderen moet dit als een groot gemis beschouwd worden.⁷⁷

De wijkgedachte, zo luidt de conclusie, zou de goede eigenschappen van beide wijken met elkaar moeten combineren. Er moet voldoende te beleven zijn zodat regelmatige ontmoetingen en uitwisselingen tot stand komen waaruit dan een stedelijk publiek zou kunnen ontstaan. Maar dat gaat niet vanzelf. Moreel leiderschap is belangrijk, en de overheid zou daarbij een belangrijke rol moeten spelen. Als beide benaderingen worden gecombineerd – fysieke inrichting en sociaal programma op buurt- en wijkniveau – dan kunnen buurt en wijk functioneren als 'interfaces' die door hun ontwerp geborgenheid en herkenbaarheid bieden waardoor de moderne stedeling onderdeel uit kan gaan maken van een lokale gemeenschap. Bos' ideale stedelijk publiek kunnen we zo ergens halverwege de traditionele gemeenschap en het moderne publiek plaatsen. Enerzijds moet de gemeenschap het gehele leven omvatten, en vallen gemeenschap en territorium nog samen: iedereen in de wijk moet deel uitmaken van de gemeenschap. Anderzijds moet er ook ruimte gemaakt worden voor het privéleven van de bewoners, en moeten ze zich ook kunnen verliezen in de anonimiteit en de aanlokkelijke ritmes van het grote stadsleven.

⁷⁶ Ibid. p. 360

⁷⁷ Ibid. p. 160

De wijkgedachte in Lotte Stam-Beeses Pendrecht: op weg naar een 'modern stedelijk publiek'

Niet lang na het verschijnen van de studie van de Commissie Bos in 1946 krijgt architecte Lotte Stam-Beese de opdracht om op de zuidoever van de Maas een nieuwe wijk te ontwerpen, die uiteindelijk Pendrecht zal gaan heten. Pendrecht moet na Zuidwijk de tweede wijk worden die gebaseerd is op de principes van de wijkgedachte. Met Stam-Beeses interpretatie van de wijkgedachte doet zich ook een belangrijke verschuiving voor. Waar Bos het belang van de gemeenschappelijkheid van de wijkbewoners benadrukte, legt Stam-Beese juist de nadruk op de vrijheid van het individu. In haar ontwerpfilosofie zou de buurt niet meer een communautaire gemeenschap maar juist een moderne gemeenschap in het leven moeten roepen.

Als zij aan haar opdracht begint, is Stam-Beese al weer ruim een decennium in Nederland, na jaren van omzwervingen die haar van een studie aan de Bauhaus-universiteit in Weimar via een minnaar naar de modernistische woningbouwprojecten in de Sovjet-Unie voerden.⁷⁸ In Nederland vindt ze na haar terugkeer uiteindelijk een betrekking bij de dienst Stadsontwikkeling van Rotterdam en inhoudelijk zoekt ze aansluiting bij beroepsverenigingen als De 8 en Opbouw en bij de 'Nieuwe Bouwers' zoals Van Tijen, Van Loghem, Bakema, Maaskant en Van den Broek die daar samen komen. De Nieuwe Bouwers vormen een interessante groep architecten. Enerzijds zijn zij verbonden met de modernistische beweging van de CIAM, de toonaangevende internationale organisatie van architecten onder leiding van onder meer Le Corbusier. Maar tegelijkertijd blijken ze ook aangetrokken tot de Nederlandse wijkgedachte waarbij het idee van een lokale gemeenschap juist van groot belang wordt geacht.

⁷⁸ Daar werkte zij onder meer voor Ernst May bij het Standardgor Project, het bureau dat de planning verzorgde van een groot aantal nieuwe steden in de Sovjet-Unie, waaronder Orsk, Makejewka en Magnitogorsk. Stam-Beese is daar terecht gekomen nadat ze de Bauhaus universiteit in Weimar had verlaten nadat aan het licht kwam dat ze een relatie onderhield met directeur Hannes Meyer. Toen Meyer vanwege zijn communistische sympathieën werd ontslagen, volgde Stam-Beese hem naar de Sovjet-Unie. Zowel in Weimar als in de Sovjet-Unie blijkt zij onder de indruk van de modernistische benadering van stedenbouw, die de woningbouw systematisch en wetenschappelijk benadert. In Nederland wordt zij lid van architectengroepen de 8 en Opbouw, waar zij mee discussieert en nadenkt over het vraagstuk van de moderne woningbouw. Zie: R. Bijhouwer, 'Ruimtetwerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundige oeuvre van Lotte Stam-Beese,' in *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* ed. H. Damen en A.-m. Devolder (Rotterdam: De Hef, 1993). p. 94-95

⁷⁹ Vooral het idee dat architecten via hun ontwerp een nieuwe samenleving in het leven zouden kunnen roepen, spreekt hen hierin aan. De Nieuwe Bouwers zien de moderne samenleving daarbij als een voldongen feit. Ze verlangen niet terug naar een eenvoudiger leven van vroeger tijden, maar pleiten ervoor om juist door moderne technieken te omarmen een nieuwe ervaringswereld voor de moderne mens te scheppen. De architect bouwt daartoe niet alleen gebouwen, hij is ook een 'social engineer' of 'interface ontwerper' die met zijn gebouwen een bepaalde moderne levensstijl op zou kunnen roepen. Net als de commissie Bos zetten in Nederland ook de Nieuwe Bouwers zich echter diverse malen af tegen de sterke scheiding van functies die in het internationale modernisme vaak wordt bepleit.

Een groot deel van deze opvattingen is ook terug te vinden in Stam-Beeses visie op de ideale stad. De belangrijkste eigenschap van de stad, meent Stam-Beese, is dat de stad haar inwoners de mogelijkheid biedt om te kiezen uit verschillende levenswijzen. 'De keuze welke de stad biedt tav het wonen, het werken, het ontspannen, de communicatie onderling', schrijft ze, 'is het wezenlijke element van een stedelijke samenleving en *au fond* het verschil tussen stad en dorp.'⁸⁰ De stedeling is voor haar een modern individu dat zijn eigen leven vorm moet kunnen geven. Keuzevrijheid is daarbij van belang. Het probleem van de moderne industriële metropool is dan ook niet zozeer het moderne karakter ervan, als wel de eentonigheid en het gebrek aan keuze en variëteit dat daarmee samen hangt.

De moderne stad [...] zou ruimtelijk zo ingericht moeten zijn, dat er ruimte is voor het één en voor het ander; het is in dit verband niet terzake doende hoe open een stad is, hoe veel breder de straten geworden zijn [...] maar wel of er ten aanzien van de ruimtelijke afwisseling die verscheidenheid en afwisseling aanwezig is om aan de zich daarin voortbewegende en aanwezige mens het gevoel van vrijheid van keuze uit vele mogelijkheden te geven.⁸¹

De wijkgedachte moet volgens haar dus ook geen traditionele lokale gemeenschap in het leven roepen, maar een die juist aansluit bij de moderne levenswijze van de stedeling, waarin volop ruimte is voor individuele ontplooiing.

⁷⁹ De Nederlandse protagonisten van Het Nieuwe Bouwen zijn weliswaar verbonden met de CIAM, maar geven wel een eigen invulling aan het CIAM-discours. Zo neemt Van Tijen bijvoorbeeld afstand van de systematische hoogbouw die Le Corbusier propageert.

⁸⁰ L. Stam-Beese, 'De stad als wooncentrum.' in: *Studium Generale*, no. Maart 1959 (1959). p. 72

⁸¹ Geciteerd in Bijhouwer, 'Ruimtetwerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundige oeuvre van Lotte Stam-Beese.' p. 92

Evenwel betekent deze keuzevrijheid niet dat de stadsbewoner de alternatieven die hij niet verkiest, links mag laten liggen. De stadsbewoner maakt ook automatisch deel uit van de democratische stedelijke gemeenschap, bepleit Stam-Beese: 'Ons democratisch bestel sluit de uitzondering, het niet deel zijn van, bij voorkeur uit. Wij staan in de ruimte en maken er deel vanuit.'⁸² En dat betekent ook dat de stadsbewoner zich zal moeten verhouden tot al die andere stadsbewoners:

De stadsmens deelt met velen de grond waarop zijn woning zich bevindt, waarop hij loopt en uitrust. Hij maakt gebruik van dingen en instellingen waarvan naast hem ontelbare andere ook gebruik maken. Hij is niet een, maar een in het kader van velen anderen. Zijn welbevinden zal dus uitermate afhangen van zijn relatie tot zijn omgeving, zijn medemensen. De aard dezer relatie kan immers voor hem de enkeling of ontplooiing verrijking van zijn eigen ik betekenen, of andererseits leiden tot vernietiging van zijn ik.⁸³

De stad is voor haar zo de 'hofstede der democratie'⁸⁴, en de architect moet daarom allereerst een ruimtelijke omgeving ontwerpen die uitdrukking geeft aan deze precare balans tussen enerzijds de vrijheid om te kiezen en anderzijds een betrokkenheid bij het grotere geheel. Op die manier benadert zij ook haar opdracht voor Pendrecht. Zij ziet het niet zozeer als haar taak om een fraaie woonwijk te ontwerpen, met statige lanen en monumentale gebouwen. Het eigene van Pendrecht moet niet zozeer in de architectuur van de gebouwen zelf worden gezocht, stelt Stam-Beese. Het bijzondere van de wijk zit hem in de manier waarop ze de wijk sociaal vorm probeert te geven: 'In eerste instantie, werd niet naar een incidentele esthetische oplossing gestreefd, maar de structuur van een maatschappelijke constellatie zelf als vormgevend element gebruikt. Er werd gezocht naar een 'raster' waarin deze conclusies op eigen wijze tot stand kunnen komen.'⁸⁵ Deze visie waarin de architectuur verandert van een bouwkundige discipline naar een die vertrekt vanuit een sociale ontwerpbenadering, staat niet op zichzelf. Ze bouwt voort op een bredere discussie die in CIAM-verband – de organisatie van internationale modernistische

⁸² Geciteerd in *ibid.* p. 102

⁸³ L. Stam-Beese, 'Aantekeningen over Pendrecht,' (Rotterdam: NAI).

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ Geciteerd in v. E. Velzen, 'Pendrecht opnieuw bezien. Ontwerpstudies voor de vernieuwing van Pendrecht,' in *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam*, ed. A. Reijndorp en H. v. d. Ven (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994). p. 212

architecten – werd gevoerd. Met haar rationalisme en functionalisme had het modernisme dat de CIAM propageerde de stad van haar monumentaliteit ontdaan. Hoe kon die leegte worden opgevuld? Met de herinneringen aan de oorlog nog fris in het geheugen, gold daarbij ook de aantekening dat het nieuwe monumentalisme democratisch van karakter moest zijn. Hoe kan de eigentijdse democratische samenleving zinvol uit worden gedrukt in de architectuur? CIAM wees nadrukkelijk monumentale ordeningen (zoals die van Berlage) af, en stelde in plaats daarvan een functionele ordening voor, waarbij verschillende functionaliteiten en woningtypes afgewisseld zouden worden. Het eigene zou niet zo zeer zitten in een visueel ontwerp, maar zou tot uiting komen in het alledaagse gebruik.⁸⁶

In Pendrecht geeft Stam-Beese deze opvattingen vorm in haar ontwerp van de repeteerbare wooneenheid. Deze wooneenheid bestaat uit een verzameling gebouwen en tussenruimtes die bij elkaar horen. In het geval van Pendrecht waren dat een galerijflat van vier verdiepingen, een galerijflat van drie verdiepingen, twee rijtjes eengezinswoningen en een rijtje bejaardenwoningen. Deze blokken staan gegroepeerd rondom een gemeenschappelijke (openbaar toegankelijke) binnentuin. Bij elkaar vormen ze een 'stempel' dat gemakkelijk kan worden herhaald. Het uiteindelijke plan voor Pendrecht bestaat zo uit een patroon van tientallen naast elkaar gelegen 'afdrukken' van deze stempel. Om eentonigheid te vermijden, worden naast elkaar liggende wooneenheden gespiegeld ten opzichte van elkaar.

De verschillende gebouwtypen binnen een wooneenheid moesten worden toebedeeld aan bewoners met verschillende levensstijlen: alleenstaanden in de hogere flats, bejaarden in de bejaardenwoningen, startende gezinnen in de lage flats en grotere gezinnen in de eengezinswoningen. De geleedheid van de stad met al zijn verschillende levensstijlen werd zo geconcentreerd in de kleinst mogelijke eenheid: de wooneenheid. Die moest zo onderdak bieden aan uiteenlopende levensstijlen en daardoor ook enige vrijheid van al te drukkende sociale controle. 'Het mengen van levensstijlen in een gedifferentieerde omgeving', zo stelt Stam-Beese, 'zal m.i. beter tegemoet komen aan zijn [de stedeling] behoefte aan vrij gekozen merendeels labiele contacten.'⁸⁷ Tegelijkertijd hoopte Stam-Beese dat er een enige vorm van sociale eenheid zou

⁸⁶ Zie E. v. Velzen, 'De toekomst aan de stad! - Openbare les,' in *Stedebouw & ruimtelijke ordening : tijdschrift voor ruimtelijke ontwikkeling en omgevingskwaliteit* |x 1384 6531 (2003); Velzen, 'Pendrecht opnieuw bezien. Ontwerpstudies voor de vernieuwing van Pendrecht,' A. Reijndorp, 'De sociale ambities van het naoorlogse bouwen,' in *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* ed. A. Reijndorp en H. v. d. Ven (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994).

⁸⁷ geciteerd in R. Blijstra, *Rotterdam, Stad in Beweging* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1965).

ontstaan in de wooneenheid, onder meer doordat alle bewoners de binnentuin met elkaar deelden.

De tussen de drie- en vier etageblokken verkregen gemeenschappelijk tuinruimte kan bijdragen tot een natuurlijk onderling contact en een zekere band tussen de bewoners van zulk een wooneenheid. Deze band behoeft bij wijziging in de gezinssamenstelling niet noodzakelijkerwijze verbroken te worden, omdat de groepering van de verschillende woningtypen deze wijziging juist opvangen kan.⁸⁸

De sociale relaties die binnen de wooneenheid zouden ontstaan, zouden uiteindelijk Pendrecht haar karakter moeten geven. Het sociale verband dat zou groeien tussen de 70 à 80 gezinnen die in iedere wooneenheid zouden komen te wonen, zijn voor Lotte Stam-Beese zo de eigenlijke bouwstenen van de nieuwe wijk. In haar toelichting op de plannen voor Pendrecht schrijft ze:

Willens en wetens is er dus van afgezien om een zinledige wisselvalligheid naar uiterlijke vorm tot stand te brengen, er op vertrouwend dat een innerlijke sociale verscheidenheid der woongroepen voldoende sterk naar voren zal komen en zich zal manifesteren in het gebruik van de woningen en de gemeenschappelijke tuin, in de activiteiten der bewoners en hun onderlinge verhoudingen zodat hierdoor de ogenschijnlijke gelijkheid en monotonie te niet gedaan zal worden.⁸⁹

De architect heeft zo als taak om verschillende levensstijlen ruimtelijk met elkaar te verbinden, op zo'n manier dat sociale relaties kunnen ontstaan, met andere woorden: de architect wordt een interface-ontwerper.

Maar welke levensstijlen krijgen er in dat ontwerp al dan niet een plek toebedeeld? Hoe worden de verschillende levensstijlen benoemd en gecodificeerd in het ontwerp? En in hoeverre speelt dit benoemen op zichzelf een rol in de manier waarop de sociale relaties vorm krijgen? Deze discussie speelt in Pendrecht op twee niveaus: dat van de individuele wooneenheden, en dat van de wijk als geheel. Het is interessant hier nog even in detail bij stil te staan omdat bij

⁸⁸ Stam-Beese, geciteerd in H. Damen en A.-m. Devolder, *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam: De Hef, 1993). p. 57

⁸⁹ Geciteerd in Velzen, 'Pendrecht opnieuw bezien. Ontwerpstudies voor de vernieuwing van Pendrecht.'

de opkomst van digitale media een verwante discussie speelt: wie benoemt de levensstijlen die in het interface-ontwerp (van de buurt, dan wel in de interfaces op het scherm van de mobiele telefoon) een plek krijgen, en hoe worden die verschillende levensstijlen onderling gerangschikt? Op het niveau van de wooneenheid leunt Stam-Beeses invulling van levensstijlen sterk op de visie die Van Tijen, Maaskant, Brinkman en van den Broek uiteenzetten in *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam* uit 1941.⁹⁰ Een van hun uitgangspunten is opnieuw het idee dat de stad plek moet bieden aan bewoners met 'diepgaande verschillen'.⁹¹ Dat idee wordt in het boek verder uitgewerkt, waarbij er specifiek aandacht is voor verschillende levensfasen die allemaal een eigen woningtype vereisen. Die levensfasen zijn allemaal gekoppeld aan het gezin.⁹² Daarbij onderscheiden Van Tijen en zijn coauteurs verschillende typen gezinnen en bijbehorende woningtypen: het kinderloze gezin, het eengezinshuis dat tot ideaal wordt verheven, de etagebouw, de ouden-van-dagenwoning, en de hoogbouw die wordt voorgesteld als een illusie van een avontuurlijk leven dat weliswaar onnodig is, maar jonge mensen gegund moet worden.⁹³ Voor de precieze verhouding van deze typologieën moeten planners gebruik maken van demografische gegevens, stellen zij. Dat is in die tijd in Nederland een nieuw inzicht. Van Tijen e.a. beschrijven dat pas bij de uitbreidingsplannen van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in de jaren 20 en 30 voor het eerst demografische gegevens door stadsplanners worden gebruikt.

Voor de ontwikkeling van de wooneenheid in Pendrecht heeft Stam-Beese de bevolking van Rotterdam opgedeeld in vijf vergelijkbare groepen: alleenstaande personen, ouden-van-dagen, gezinnen zonder kind of met een kind, kleine gezinnen en grote gezinnen. Voor elke groep acht zij een of twee woningtypen passend (variërend van eengezinswoning en etagewoning tot hoogbouw). Daarnaast heeft ze de omvang van elke groep becijferd op basis van demografische gegevens. Rotterdam telt 3 procent alleenstaande personen, 6 procent 'oude van dagen', 48 procent kleine gezinnen, 20 procent middelgrote gezinnen, en 22 procent grote gezinnen. De combinatie van geschikte woningtypen en bevolkingspercentage levert een rekensom op die de invulling van de verschillende woningtypes in het stempel bepaalde. Zo moest de

⁹⁰ v. Tijen et al., *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam* (Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1941).

⁹¹ Ibid.

⁹² Zie: *ibid.* 'Het wonen ontleent zijn grote belang dan ook allereerst aan het feit dat het omhulling en uiterlijke vorm van het gezinsleven is. Wie dus wonen zegt, zegt gezin en alleen wie het gezin begrijpt kan woningen bouwen.'

⁹³ . 'Laat geen knappe rekenmeesters hun onnodigheid aantonen, laten niet enigen voor alle anderen dwingend uitmaken dat de mens bij de grond behoort en hoger niets te zoeken heeft. Laat men jonge mensen en hen voor wie ruimte even nodig als brood deze illusie laten.' *ibid.* p. 23

wooneenheid van 70 tot 80 gezinnen een representatieve afspiegeling van de gehele stad worden, een soort microversie van Rotterdam gegroepeerd rond een gemeenschappelijke binnentuin.⁹⁴

Op wijkniveau is er sprake van een hele andere ordening van levenswijzen. De wijkgedachte propageerde oorspronkelijk dat het ontwerp van buurt en wijk zou moeten leiden tot de vorming van een gemeenschap die het leven in haar totaliteit omvat. Daartoe zou ook een sociaal programma ontworpen moeten worden dat alle inwoners met elkaar zou verenigen. De commissie Bos zet zich daarmee af tegen het verzuilde klimaat dat Nederland in die tijd kenmerkte. Net na de Tweede Wereldoorlog heeft de commissie het politieke tij mee, en lijkt zij dat ideaal te kunnen verwezenlijken in Zuidwijk, de eerste wijk die volgens de wijkgedachte ontwikkeld gaat worden. Na intense debatten in de gemeenteraad wordt besloten dat een enkele woningbouwvereniging de wijk zal gaan ontwikkelen: de speciaal opgerichte Stichting voor Volkshuisvesting Tuinstad Zuidwijk. Vooral de rechtse partijen maken hier bezwaar tegen: zij hadden liever gezien dat woningbouwverenigingen van de verschillende zuilen ieder een plek hadden gekregen. Maar in het 'doorbraak'-klimaat van net na de Tweede Wereldoorlog lukt het de PvdA om een verzuilde verkaveling van de wijk te verhinderen.⁹⁵ In Zuidwijk moest iedere huurder vervolgens ook automatisch lid worden van de Zuidwijkse Gemeenschap. Deze vereniging zou zo de collectiviteit gaan vormen waarbinnen de bewoners zich zouden gaan ontplooien.⁹⁶

94 Over de organisatie van levensstijlen op het niveau van de wooneenheid wordt overigens in Opbouw-verband nog wel druk gediscussieerd. Zo is er discussie over de juiste grootte van een wooneenheid. Zijn 70-80 gezinnen voldoende om een minimale stedelijke conditie te creëren, of moet de wooneenheid juist groter worden gemaakt? Sommigen twijfelen zelfs aan het nut van de wooneenheid. Past de schematische opzet van de wooneenheid wel bij de menselijke natuur? Of is het te veel een opgelegde structuur die de vrijheid beknot in plaats van dat deze wordt vergroot? Ook is er discussie over de indeling in levensstijlen. Is het voldoende om de bevolking op te delen in verschillende biologische levensfasen? Of moet ook met psychologische verschillen rekening gehouden worden. Met andere woorden: is het voldoende om te ontwerpen voor verschillende levensfasen? Of moet er juist worden ontworpen voor levensstijlen? Er is veel kritiek op de enkelvoudige levensfasebenadering, maar in het uiteindelijke plan wordt daar niets mee gedaan, en blijft de focus liggen op levensfasen. Voor het CIAM-congres van Hoddesdon in 1951 ontwerpt Bakema een alternatief plan voor Pendrecht met grotere wooneenheden. Zie ook: J. Schilt, '1947-1957: tien jaar 'Opbouw'', in *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, ed. R. Dettingmeijer, R. Beeren, en P. Wardle (Delft: Delft University Press, 1982). p. 148-149

95 T. Idsinga, 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk wonen in een open stad?', *ibid.* p. 123

96 Dit idee slaat bij de bewoners niet echt aan. De tegenstellingen en wederzijdse vooroordelen tussen diverse groepen die in Zuidwijk komen wonen is groot. Zie A. Reijndorp en H. v. d. Ven, *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* (Rotterdam: Uitgeverij 010,

Bij de ontwikkeling van Pendrecht – enkele jaren later – is het politieke klimaat weer veranderd. Nu wordt de wijk verkaveld in een negental buurten die worden gemarkeerd met Romeinse cijfers, die de abstracte monumentaliteit van het plan nog eens onderstrepen. Deze buurten – Pendrecht I tot en met Pendrecht IX – worden vervolgens toegewezen aan de woningbouwverenigingen van de verschillende zuilen. Een deel van de wijk wordt ook door private ontwikkelingsmaatschappijen ontwikkeld. Pendrecht wordt zo opgedeeld in een aantal buurten die allemaal hun eigen karakter kregen. Zo worden Pendrecht I en VII toebedeeld aan de socialistische woningbouwvereniging Onze Woning, en mag de R.K. Bouwvereniging Voor het Huisgezin Pendrecht V ontwikkelen en was Pendrecht IV voor de protestante Bouwvereniging Patrimonium. Pendrecht VIII wordt ontwikkeld door de Rotterdamse Droogdokmaatschappij en daar komen zo uiteindelijk vooral de werknemers van dit havenbedrijf te wonen. De verschillende buurten binnen Pendrecht groeien zo uit tot enigszins afgezonderde domeinen voor de verschillende verzuilde bevolkingsgroepen. Vooral op specifieke feestdagen wordt het onderscheid duidelijk, als bijvoorbeeld rond 1 mei een deel van Pendrecht plotseling rood kleurt van het socialistische vlaggenvertoon. Uit een bewonersonderzoek uit de jaren 50 blijkt ook dat in ieder geval sommige bewoners dat zo ervaren: ‘Er wordt hier gesproken van de roden en de zwarten en wij behoren tot de laatsten’, stelt een van de bewoners. ‘Op 1 mei zijn we ons doodgeschrokken, want toen leek het hier een communistendorp.’⁹⁷

Om tegenwicht te bieden aan de geografische verzuiling, wordt in het totaalontwerp veel aandacht besteed aan de openbare ruimtes tussen de

1994). p. 42, A. Hebly, 'Op het ritme van de Horsten. Een stedenbouwkundig plan voor een buurt in Zuidwijk,' in *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* ed. A. Reijndorp en H. v. d. Ven (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994), *ibid. ibid. ibid.* (Hebly 1994), *ibid.* p. 196, B. Jansen, 'De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam,' in *Van Pendrecht tot Ommoord geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, ed. K. Hage en K. Zweerink (Bussum: Thoth, 2005); *ibid.* Bregit Jansen, "De Ideale Woongemeenschap in Naoorlogs Rotterdam," in *Van Pendrecht Tot Ommoord Geschiedenis En Toekomst Van De Naoorlogse Wijken in Rotterdam*, ed. Koos Hage and Kim Zweerink (Bussum: Thoth, 2005); *ibid.* Bregit Jansen, "De Ideale Woongemeenschap in Naoorlogs Rotterdam," in *Van Pendrecht Tot Ommoord Geschiedenis En Toekomst Van De Naoorlogse Wijken in Rotterdam*, ed. Koos Hage and Kim Zweerink (Bussum: Thoth |c 2005., 2005); *ibid.* (Jansen 2005) Bregit Jansen, "De Ideale Woongemeenschap in Naoorlogs Rotterdam," in *Van Pendrecht Tot Ommoord Geschiedenis En Toekomst Van De Naoorlogse Wijken in Rotterdam*, ed. Koos Hage and Kim Zweerink (Bussum: Thoth |c 2005., 2005); *ibid.* p. 23. Ook van de collectieve sociale voorzieningen komt niet zo veel terecht, in 1956 wordt pas een eerste 'noodwijkgebouw' geopend, zie Ildinga, 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk wonen in een open stad?' p. 124.

⁹⁷ F. Grünfeld en L. Weima, 'Wonen in de nieuwe wijk Pendrecht (Rotterdam),' (Rotterdam: Wetenschappelijk Bureau Dienst van Volkshuisverstering Rotterdam, 1958).

verschillende delen van de wijk in. Voorzieningen als kerken en scholen worden gebouwd op een aantal groenstroken die vanuit het hart van Pendrecht in vier richtingen uiteenlopen. De groenstroken vormen de randen tussen de verschillende buurten, en lopen aan de ene kant over in de weilanden om de wijk heen, en aan de andere kant in het Zuiderpark. Door hun plaatsing naast elkaar hoopt Stam-Beese te bewerkstelligen dat de verschillende groepen elkaar daar treffen. Midden in de wijk, op de kruising van de groenstroken en de belangrijkste verkeersaders, wordt ook een groot plein aangelegd met grootschaligere voorzieningen op wijkniveau. Dit plein moest echt uitgroeien tot een centrale plek waar alle bewoners van de wijk gebruik van zouden maken. 'Het is bedoeld als een stedelijk plein vol wisselende gebeurtenissen zoals Pendrecht als woongebied bedoeld is als een stadswijk en niet als een forensennederzetting.'⁹⁸ Ook in Opbouw-verband wordt regelmatig gesproken over het belang van het plein als een openbare ruimte waar de verschillende groepen elkaar zullen ontmoeten. Op een bijeenkomst van 23 december 1948 wordt besloten dat Bakema zal proberen om 'de controverse tussen de geestelijke verdeeldheid waarvan de Hollandse maatschappelijke structuur doortrokken is' te doorbreken door in het ontwerp 'de noodzaak van samenwerking en sterker gemeenschapsbeleving tot een oplossing te brengen in de structuur van het centrum'.⁹⁹ De Nieuwe Bouwers hopen zo met hun ontwerp een uitwisselingslandschap op wijkniveau in te richten dat de verzuiling zou doorbreken. Maar zoals we hebben gezien, bleek de politieke praktijk vooralsnog weerbarstiger dan het ideaal. Evenwel vinden we bij Lotte Stam-Beese een visie op moderne stedelijkheid die tot op de dag van vandaag nog relevant is. Keuzevrijheid staat bij haar centraal, maar welke minimale bindingen zijn daarbij noodzakelijk? En welke rol kan de buurt spelen bij het tot stand brengen van een publiek dat de levenswerelden van de verschillende bewoners verenigt?

De wijkgedachte, modernisering en 'The death of distance'

De hoop van de wijkgedachte was dat er door zorgvuldige interventies in de programmering van wijken als Pendrecht een platform gecreëerd zou worden waarop dan een lokale gemeenschap zou ontstaan. Buurtwinkels op loopafstand en openbare ruimtes die door verschillende groepen gebruikt zouden gaan

⁹⁸ Stam-Beese, 'Aantekeningen over Pendrecht.'

⁹⁹ Geciteerd in Schilt, '1947-1957: tien jaar 'Opbouw'.'

worden, moesten zorgen voor herhaalde ontmoetingen tussen bewoners. Gemeenschappelijke voorzieningen, zoals de binnentuinen in Pendrecht, zouden een gevoel van 'eigenaarschap' op moeten wekken. Het gemeenschappelijk gebruik zou ook moeten leiden tot een gemeenschappelijk gevoel van verantwoordelijkheid voor het beheer. Echter, al snel blijkt dat de communautaire idealen van de commissie Bos door de bewoners van Pendrecht niet van harte worden omarmd. In de jaren vijftig ontstaat er meer sympathie voor de meer moderne opvattingen van Stam-Beese die een veel lossere gevoel van verbondenheid voorstaat. Daarbij zijn voor haar de buurt en de wooneenheid nog wel de dominante 'interface' waar de verschillende werelden van de bewoners elkaar zouden raken. Een nieuwe generatie onderzoekers verklaart echter in de jaren vijftig dat de buurt er niet meer toe doet als podium waarop stedelingen hun leven publiek maken. Zij claimen dat door de toenemende mobiliteit en de opkomst van de televisie de buurt als betekenisvolle sociale eenheid achterhaald is. Publieken zouden zich gaan vormen rond het televisiescherm, en dankzij de automobiel zouden ze ook niet meer aan een vaste geografie gebonden zijn.

Deze ontwikkeling komt voor het eerst aan het licht in diverse bewonersonderzoeken die in de jaren vijftig zijn gehouden in Pendrecht en het ernaast gelegen Zuidwijk. Daaruit blijkt dat veel van de nieuwe bewoners het prima naar hun zin hebben in de wijken. Geen wonder, door de woningnood woonden ze tot voor kort – vaak zelfs nog lang na hun huwelijk – in bij ouders of schoonouders.¹⁰⁰ Pendrecht ervaren ze als een wijk voor 'nette mensen'. Wie in Pendrecht wilde komen wonen, kreeg eerst een inspectrice langs van de woningbouwvereniging, om te kijken of de gegadigden wel over voldoende 'woonbeschaving' beschikken, zo herinneren bewoners van het eerste uur zich nog.¹⁰¹ Evenwel ervaren de meeste bewoners de wijk niet als een eenduidige gemeenschap. Ze wijzen onder meer op de grote tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen. Zowel in Pendrecht als in de nabijgelegen wijk Zuidwijk maken bewoners melding van de regionale tegenstellingen die in de wijk te vinden zijn: 'Wat ik het grootste bezwaar van deze wijk vind, is dat er allerlei mensen bij elkander wonen. Je zit hier met 8 gezinnen op een trap en het zijn mensen uit Indonesië, Groningen Friesland en Rotterdam. Dat botert niet, zoiets

¹⁰⁰ G. Anderiesen en M. Martens, 'Continuïteit en verandering. Oude en nieuwe bewoners van de zuidelijke tuinsteden,' in *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* ed. A. Reijndorp en H. v. d. Ven (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994).

¹⁰¹ D. v. d. Ree, 'Een Deel van je Leven,' in *Project Zuidelijke Tuinsteden* (Rotterdam: Dienst Stedenbouw + Volkshuisvesting, 1992); D. v. d. Ree, 'Van boerenzij naar stadswijk,' in *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* ed. A. Reijndorp en H. v. d. Ven (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994).

kan niet goed gaan.¹⁰² De onderzoekers Barends en de Pree die onderzoek doen naar het naast Pendrecht gelegen Zuidwijk, concluderen dat er door die verscheidenheid ook weinig contacten in de buurt zijn. Kennelijk is alleen fysieke nabijheid zelf niet voldoende. Kortstondige contacten komen vooral op gang wanneer buurtgenoten ook een aantal culturele aanknopingspunten hebben. Al blijken de ervaren culturele verschillen tussen bijvoorbeeld Brabanders en Friezen door de tijd heen ook wel te verwateren.

Het belangrijkste discussiepunt in de onderzoeken is de vraag of de bewoners wel gesteld zijn op de collectiviteit van het ontwerp. In het nabijgelegen Zuidwijk blijkt al snel dat veel bewoners helemaal niet op contacten of een gemeenschappelijk eigenaarschap zitten te wachten. Ze kiezen liever zelf hun sociale verbanden dan dat ze er verplicht deel van uitmaken. Zo schrijven Barends en de Pree eind jaren 50 in een rapport :

De bewoners van deze woonvorm maken tegen wil en dank deel uit van een woongroep [...] voor een aantal bewoners is dit een bezwaar: men geeft de voorkeur aan de anonimiteit der gezinnen in de massalere woonvormen waar de sociale controle geringer is. Deze bewoners zoeken geen wooncontacten doch contacten via verenigingen e.d., geselecteerde contacten.¹⁰³

Ook in Pendrecht zitten veel bewoners niet te wachten op een intensieve betrokkenheid bij de buurt. Sommige menen dat daarbij juist de wooneenheid en de galerijbouw het goed mogelijk maken om prettig langs elkaar heen te leven.¹⁰⁴

¹⁰² D. Volkshuisvesting, 'Onderzoek in tuinstad zuidwijk (Rotterdam) naar het oordeel van de bewoners over de nieuwe wijk,' (1954). Opvallend is dat in bewonersonderzoeken uit de jaren 90 sommige respondenten achteraf juist wel de gezamenlijkheidszin van vroeger roemen: Zo blijkt iemand die begin jaren 90 wordt geïnterviewd terug op een warm gevoel van verbondenheid onder buurtgenoten: 'Vroeger, nou! ... Dan zaten we hier met heel verschillende mensen buiten na het eten en dan had die koffie en dan had die een pilsje. Zo ging dat met een paar portiekjes. Toen was het verdomd gezellig.' Ree, 'Van boerenzij naar stadswijk.' *ibid. ibid.* p. 112.

¹⁰³ Barends en de Pree, geciteerd in Jansen, 'De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam.'; *ibid.*; *ibid.* Jansen, 'De Ideale Woongemeenschap in Naoorlogs Rotterdam.'; *ibid.*; *ibid.* p. 25

¹⁰⁴ Bijkomend probleem is dat de open ruimte in het midden van de wooneenheid nauwelijks als ontmoetingsruimte wordt gebruikt. Dat is ook logisch, want geen van de woningen uit de wooneenheid heeft direct toegang tot het middenterrein. De Nederlandse wet schrijft voor dat woningen via de openbare weg moeten worden ontsloten. De binnenruimte is zo dus eerder een niemandsland dan een plek waar burens elkaar steeds vanzelf tegenkomen. Zie J. Schilt en H. Selier, 'Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel,' in *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* ed. H. Damen en A.-m. Devolder (Rotterdam: De Hef, 1993). p. 32 en Bijhouwer, 'Ruimtetwerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundige oeuvre van Lotte Stam-Beese.' p. 93

Zo stellen ze in een bewonersonderzoek: 'Er woont hier wel van alles, maar daar merk je met de galerijbouw weinig van.' En: 'De galerijbouw vind ik fijn want je hebt niets met elkaar te maken. Je boven- en onderburen ken je geeneens.'¹⁰⁵ Veel buurtbewoners geven aan dat ze oppervlakkige burenerelaties verkiezen boven een hechte band met buurtgenoten, omdat ze toch vooral ook de sociale controle vrezen die nu eenmaal onderdeel is van een inclusieve gemeenschap.¹⁰⁶ Die uitkomst gaat lijnrecht in tegen de communautaire visie van de commissie Bos op de rol van de buurt als gemeenschap, en dat wil in die tijd niet iedereen ook horen. Als onderzoeker Van Doorn-Jansen midden jaren vijftig concludeert dat ook in Zuidwijk de buurtbewoners niet per se op de opgelegde gezamenlijkheidszinnen zitten te wachten, wordt het rapport achter gehouden. Het publiek mag het rapport pas in 1965 voor het eerst inzien.¹⁰⁷ Toch komen de bevindingen niet helemaal uit de lucht vallen. Zo klinkt er in de kring van Opbouw een soortgelijke kritiek. Uit een onderzoek blijkt dat 'comfort, representativiteit en individualisering door de bewoners hoger gewaardeerd worden dan gezamenlijkheidsbeleving'.¹⁰⁸ Ook van buiten is er veel kritiek op de wijkgedachte.¹⁰⁹ De dan jonge socioloog Van Doorn zorgt aanvankelijk voor opschudding als hij op een congres de theoretici achter de wijkgedachte uitdaagt door te stellen dat stadsbuurten nu eenmaal samengesteld zijn uit mensen met zeer uiteenlopende afkomsten. Het idee om vanuit die verschillende levensstijlen een nieuwe allesomvattende gemeenschap op te bouwen is niet meer dan een luchtspiegeling, vindt hij: 'Reeds de sociale heterogeniteit der nieuwe wijken ... maakt een eventuele min of meer totale organisatie van het wijkleven bij voorbaat illusoir.

¹⁰⁵ Grünfeld en Weima, 'Wonen in de nieuwe wijk Pendrecht (Rotterdam).'

¹⁰⁶ T. Lupi, *Buurtbinding* (Amsterdam: Aksant, 2005), H. M. v. d. Horst, K. J., en L. Deben, *Wat wijken maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Omoord* (Utrecht: Nethur, 2002), M. J. v. Doorn-Jansen, 'Groeï en gestalte van een nieuwe stadswijk. Verslag van een sociologische verkenning in Rotterdam-Zuidwijk,' (Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1965).

¹⁰⁷ Lupi, *Buurtbinding*.

¹⁰⁸ Schilt en Selier, 'Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel.' p. 32. Opbouw-lid Van Tijen komt uiteindelijk tot de conclusie dat de wooneenheid geen waardevol stedenbouwkundig element is. Wel vindt hij het idee om verschillende leefstijlen en levensfasen ruimtelijk te mengen een belangrijke vernieuwing. Hij betoogt dat dat idee het verdient om op een grotere schaal toegepast te worden. In de nieuwe wijk Alexanderpolder wordt dat een van de uitgangspunten voor het ontwerp. Ibid. p. 32; Schilt, '1947-1957: tien jaar 'Opbouw'.' p. 152-153.

¹⁰⁹ Zie ook bijvoorbeeld J. Van Tol in 1960 die in het Bouwkundig Weekblad beargumenteert dat hij het zeer onwaarschijnlijk achtte dat er vanzelf een gezamenlijkheidsleven in de wooneenheid plaats zou vinden. [De wooneenheid] is een instrument om 'sociale desintegratie te camoufleren door een formele integratie', stelde hij. Geciteerd in E. v. Es, 'Plannen Pendrecht 1948-1965,' in *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*, ed. G. v. d. Brink (Amsterdam: Bert Bakker, 2007).

De sociale velden waarin de diverse samenstellende groepen zich bewegen dekken elkaar niet.¹¹⁰

Het meer communautaire gemeenschapsdenken van de commissie Bos legt het zo in de praktijk af tegen de visie van Stam-Beese waar de buurt geen hechte gemeenschap is, maar wel voldoende aanknopingspunten biedt voor de ontwikkeling van een gemeenschappelijk protocol waardoor bewoners zich tot elkaar kunnen verhouden. Internationaal zien we in verschillende academische disciplines een soortgelijke verschuiving. In de Verenigde Staten en Engeland vormen in de jaren 50 en 60 'community studies' bijvoorbeeld nog een belangrijke stroming binnen de sociologie. Onderzoekers van deze school vragen zich steeds af in hoeverre de stedelijke samenleving nog duidelijk herkenbare gemeenschappen herbergt. Vormen bijvoorbeeld de traditionele arbeiderswijken nog wel een lokale gemeenschap?¹¹¹ Deze focus op een lokaal gemeenschapsleven verliest echter langzaam aan terrein. In Duitsland betoogt bijvoorbeeld Hans Paul Bahrtdt in 1961 in *Die Moderne Grossstadt* dat moderne stedelingen lokale gemeenschappen vaak juist beknellend vinden.¹¹² Tegenover het idee van de buurt als gemeenschap stelt Bahrtdt het idee van de stad als een markt. De stad bestaat als brandpunt van interacties: uit de optelsom van al die transacties tussen individuen, die allen handelen vanuit hun eigen belang en ideeën. Bij transacties denkt Bahrtdt daarbij niet alleen aan economische voorbeelden, maar ook aan processen van culturele uitwisseling.¹¹³ Niet de buurt maar de stad als geheel functioneert als interface, waarin de stedeling zijn leven afstemt op dat van

¹¹⁰ Geciteerd in Anderiesen en Martens, 'Continuïteit en verandering. Oude en nieuwe bewoners van de zuidelijke tuinsteden.' p. 116

¹¹¹ Voor een groot deel grijpt deze aanpak terug op vroege sociologische studies waarin traditionele gemeenschappen werden afgezet tegen de moderne samenleving die veel minder samenhang zou kennen. Vaak kende community studies zo een duidelijk normatief kader. Een statische gemeenschap waarvan de leden elkaar allemaal kennen en een vaste set normen en waarden met elkaar delen wordt als iets positiefs gezien. Helaas, zo luidt dikwijls de conclusie, dergelijke gemeenschappen worden bedreigd door invloeden van buitenaf. Modernisering - in de vorm van individualisering, de opkomst van massamedia en de automobiel - is hiervan de oorzaak. Veel minder waardering is er in deze studies voor sociale constellaties die dynamischer van aard en lastiger grijpbaar zijn. Zie voor kritiek op community studies J. Eade, *Living the Global City* (New York: Routledge, 1996). en B. Wellman, 'The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers.' in: *The American Journal of Sociology* 84, no. 5 (1979). Al hebben studies als die van Gans naar Bostons West End (H. Gans, *The urban villagers. Group and class in the life of Italian-Americans* (New York: Free Press, 1962). Ook nadrukkelijk aandacht voor de negatieve kanten van hechte gemeenschappen, zoals een sterke conformatiedrang en hoge sociale controle. Zie ook Lupi, *Buurtbinding*. p. 55

¹¹² Bahrtdt, *Die Moderne Grossstadt: soziologische Überlegungen zum Stadtbau* (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1967).

¹¹³ v. Engelsdorp Gastelaars en D. Hamers, *De Nieuwe stad Stedelijke centra als brandpunten van interactie* (Rotterdam: Nai Uitgevers, 2006).

anderen. Een eenduidige overkoepelende gemeenschap ontbreekt daarbij, maar dat is niet per se een gemis.

Ook in Nederland wint deze moderne benadering, die vertrekt vanuit het individu en niet vanuit een lokale gemeenschap, vanaf de jaren vijftig en zestig aan populariteit. Ook hier maken moderne verkeersmiddelen en de opkomst van communicatietechnologieën als de telefoon het voor individuen mogelijk om zich onafhankelijk van geografie te organiseren. De media – de opkomst van televisie – kunnen zelfs de betrokkenheid op een nog groter schaalniveau – dat van de natie – tastbaar maken. De buurt, concluderen jonge, aanstormende onderzoekers, is dan eigenlijk niet meer dan een ‘ijle zone’, de plek waar men nu eenmaal toevallig woont, maar waarmee men verder niet zoveel op heeft. Dit *the death of distance*-denken komen we in die tijd bijvoorbeeld tegen bij stadsonderzoeker Groenman. In een voor een groter publiek bedoeld artikel in *Intermediair* schrijft hij:

Er is een geografisch te fixeren en sociologisch te duiden ritme bij de oriëntatie van de mens op zijn omgeving. Hij is sterk thuisgericht, dat wil zeggen gericht op zijn gezin, zijn woning met allernaaste omgeving. Daaromheen ligt voor hem een ijle zone, die hij alleen instrumenteel gebruikt. Hij crosst er met zijn auto doorheen zonder haar te kennen. Eerst een veel groter geheel krijgt weer voor hem gestalte, maar dan in hoofdlijnen. Mogelijkerwijs is dat voor hem een grote stad met wijde omgeving. Misschien ook al meteen het hele land waarover de massamedia hem zoveel informatie geven, zodat hij kan meepraten over [...] de partijvernieuwing, de onrust in Oost-Groningen, de sluiting van de mijnen, het Deltaplan, de streepjespakken van Luns e.d.¹¹⁴

Interessant is dat Groenman hier de rol van de media – tot dan toe grotendeels afwezig in de discussies over de buurt – betreft in de discussie over de stad. De ervaringswereld van de stedeling is vergroot door de opkomst van de massamedia, waardoor hij bij een grotere maatschappelijke eenheid wordt betrokken.¹¹⁵ De stedeling is betrokken bij zijn onmiddellijke omgeving, omdat hij daar nu eenmaal woont. De buurt, de wijk, en misschien zelfs wel de stad zijn geen territoriale eenheden meer waarmee hij zich verbonden voelt, waarbij hij

¹¹⁴ Geciteerd in v. Engelsdorp Gastelaars, *Veertig jaar territoriale binding* (Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2003), p. 12

¹¹⁵ Benedict Anderson betoogde dat de opkomst van kranten vanaf de zeventiende eeuw een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van nationale identiteiten. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*.

het idee heeft deel uit te maken van een gemeenschap. Zijn horizon heeft zich door de opkomst van de massamedia vergroot tot die van de natie. Het is als onderdeel van het mediapubliek dat het 'grotere geheel' voor de stedeling gestalte krijgt. De betrokkenheid is daarbij losjes, het zijn de grote lijnen (de onrust in Oost-Groningen) die individueel ingestelde stedeling meekrijgt, en die hier en daar reliëf krijgen door een aantal details (de pakken van Luns). Het gevoel onderdeel te zijn van een collectiviteit wordt zo losgekoppeld van een fysieke locatie (de buurt) en verbonden met de circulatie van symbolen in een medialandschap. Dat is in die tijd zowel territoriaal georganiseerd (zij het op een groter schaalniveau: omroepen zijn nationale instituties), als ook naar levensbeschouwing. De stadsbewoner is zo 'footloose' aan het worden, of een 'nomade': er is niet een bepaalde plek waar hij zich thuis voelt. Waar nomade bij de commissie Bos nog een negatief begrip was, iemand die maar geen wortel kan schieten, weerklinkt er nu juist waardering voor dit begrip.¹¹⁶ De moderne mens is een nomade, die zelf kan kiezen bij welke gemeenschappen en publieken hij zich aansluit. Maar dat betekent niet dat hij volkomen is ontworteld, alleen hechten zijn wortels niet meer in de bodem, maar steken ze – in de vorm van de televisieantennes die in die tijd op de daken beginnen te woekeren – de lucht in.¹¹⁷ Nu de massamedia als uitwisselingslandschap beginnen te functioneren, lijken afstand en locatie er nauwelijks nog toe te doen. Het televisiescherm wordt de belangrijkste interface, en de stadsstraat is enkel nog een plek waar we zo nu en dan doorheen rijden.

De opkomst van media en de toenemende mobiliteit dragen zo in de decennia na de Tweede Wereldoorlog bij aan het ontstaan van een nieuw type publiek. Mensen mogen dan minder contacten in de buurt hebben, dat wil niet zeggen dat ze eenzaam zijn. Alleen verandert het verband waarin ze zich sociaal organiseren. De collectiviteiten waartoe stedelingen zich rekenen zijn meer en meer gebaseerd op gedeelde interesses en professionele relaties, en in mindere gerelateerd aan de buurt waar men woont. Dat is niet geheel in tegenspraak met de wijkgedachte: ook Lotte Stam-Beese benadrukte het belang van keuzevrijheid. Al meende zij tegelijkertijd dat stedelingen niet alleen die vrijheid gegund moest worden, maar dat tegelijkertijd een minimale wederzijdse betrokkenheid op buurtniveau ook noodzakelijk was voor het voortbestaan van de stad als gemeenschap. Bij haar speelde de buurt zo een belangrijke rol als ontmoetingsplaats voor stedelingen

¹¹⁶ Zie ook Reijndorp, 'De sociale ambities van het naoorlogse bouwen.' p 45

¹¹⁷ Zie ook Ulrich Beck die later schrijft: 'our antenna's are our roots', Beck, *Cosmopolitan Vision*.

met verschillende netwerken. In zowel het bredere debat als ook in het stedelijke beleid verdwijnt die functie allengs uit het zicht.¹¹⁸

Dat betekent overigens niet dat de buurt geheel heeft afgedaan. De buurt mag niet meer de exclusieve locatie zijn waar stedelingen met elkaar moeten zien samen te leven, voor veel stedelingen blijft de buurt ook na de jaren 60 de plek waar zich een groot deel van het alledaagse leven afspeelt.¹¹⁹ Daarbij lopen de levenswijzen van buurtbewoners uiteen, al kruisen ze elkaar ook zo nu en dan. Een allesbepalende collectiviteit is de buurt daarbij niet. Voor zover de buurt een publiek is, krijgt dat meer en meer de vorm van een netwerk van mensen met uiteenlopende levenswijzen die in zeer variërende mate betrokken zijn bij het buurtleven en vooral rondom specifieke problemen of issues elkaar opzoeken. De Amerikaanse onderzoeker Suttles, die in 1973 het boek *The Social Construction of Communities* publiceerde, ziet zo in de Verenigde Staten op buurtniveau 'communities of limited liability' ontstaan. Suttles schetst hoe het stedelijke landschap bestaat uit buurten die gedomineerd worden door verschillende levensstijlen, zonder dat er een allesomvattende gemeenschap is. Wel is een deel van de bewoners betrokken bij de lokale gang van zaken, vaak georganiseerd rond een lokale institutie (de school, een café). Ze zijn dat echter op basis van vrijwilligheid, en zijn daarnaast ook nog betrokken bij tal van andere gemeenschappen op andere schaalniveaus. De betrokkenheid bij de lokale gemeenschap is ook enigszins vrijblijvend, men kan zich er ook weer aan onttrekken. Vaak concretiseren dergelijke publieken zich ook pas op het moment

¹¹⁸ Zie ook WRR die constateert: 'in de jaren zestig [verdwijnt de wijkaanpak] als schijnbaar irrelevant van het beleidstoneel' WRR, 'Vertrouwen in de buurt,' in *Rapporten* (Amsterdam 2005). p. 29

¹¹⁹ Rond 1970 komt het idee van de buurt als gemeenschap ook weer terug op de agenda. Parallel aan de discussies over individualisering en toenemende keuzevrijheid en ontruiming van gemeenschappen, betoogt een groep onderzoekers en beleidsmakers dat de buurt ondanks het feit dat ze geen alles insluitende gemeenschap meer is, toch een belangrijke rol speelt - of zou moeten spelen - in het dagelijkse leven. Deze 'The death of the death of distance'-gedachte wordt in 1970 voor het eerst gepropageerd door de Zweedse onderzoeker Hägerstrand in zijn artikel *What about people in regional science*. Vliegverkeer, de auto, de telefoon en de televisie mogen dan de belevingswereld van de stadsbewoner hebben vergroot, zijn alledaagse leven blijkt zich toch te beperken tot wat dan een 'daily urban system' gaat heten, een begrensd geografisch territorium. Immers, ook met moderne verkeersmiddelen kost het afleggen van afstand tijd en geld, en beide zijn ook in de welvarende moderne samenleving niet oneindig voorhanden. De daily urban systems van verschillende stedelingen vertonen ook relatief veel overlap, omdat een aantal stedelijke functies zoals de winkels geconcentreerd zijn in een aantal beperkte, vaak centrale locaties. Zie: Engelsdorp Gastelaars, *Veertig jaar territoriale binding*.

dat er bedreigingen van buitenaf zijn of wanneer er problemen in de buurt spelen.¹²⁰

Deze ontwikkeling waarin de buurt niet meer als een a priori gemeenschap wordt gezien, maar eerder als een latent publiek, wordt aanvankelijk door velen als een zegening gezien. Maar vanaf midden jaren negentig wordt deze ontwikkeling langzaam weer een punt van zorg. De rol van de buurt als 'interface' komt zo weer terug op de agenda wanneer deze door uiteenlopende ontwikkelingen overduidelijk begint te haperen. Zo ontstaat er aan het eind van de vorige eeuw geleidelijk aan weer aandacht voor de rol van de buurt in de stedelijke samenleving. Waar tot dan toe keuzevrijheid en het nomadische leven van de stedeling volop in de belangstelling staan, verschuift nu het accent naar de onderlinge betrokkenheid die de moderne stedelijke samenleving ook vereist. Maar waaruit moet die precies bestaan, en is opnieuw de buurt de beste plek om vorm te geven aan die onderlinge betrokkenheid?

De buurt als interface voor 'sociale cohesie'

Op 16 januari 2007 komt een aantal bewoners van de Sint-Annalandstraat in Pendrecht bij elkaar om een aantal 'straatafspraken' te maken. De bijeenkomst is onderdeel van *Mensen maken de stad*, een programma van de gemeente Rotterdam dat sinds 2002 de leefbaarheid van een aantal buurten in de stad moet verbeteren met interventies op straatniveau. Als gimmick is er die avond in de Sint-Annalandstraat een ton water te zien die in brand lijkt te staan. Kennelijk wordt het maken van afspraken tussen bewoners van de straat als iets lastigs gezien. Maar nu ze water hebben zien branden, moeten ze toch ook deze hindernis kunnen nemen, lijkt de achterliggende gedachte. Aan het eind van de avond zijn er dan ook een aantal regels opgesteld. De bewoners beloven elkaar voortaan te groeten, de straat schoon te houden, de auto's netjes in de vakken te parkeren en er op te letten dat de kinderen geen overlast veroorzaken. Ook nemen ze zich voor regelmatig gezamenlijk activiteiten te organiseren.¹²¹ Dit soort straatafspraken wordt vanaf 2002 in meerdere straten in Rotterdam gemaakt. Ze vormen daarmee een van de speerpunten van het beleid dat het nieuwe college van burgemeester en wethouders uitdraagt na de

¹²⁰ G. D. Suttles, *The social construction of communities* (Chicago: University of Chicago Press, 1972), zie ook Lupi, *Buurtbinding*. en Engelsdorp Gastelaars, *Veertig jaar territoriale binding*.

¹²¹ Zie 'Straatagenda van de Sint-Annalandstraat'

http://www.vitaalpendrecht.nl/pendrechtnieuws2007-2/publish/news_2269.html bezocht 14-5-2011

verkiezingsoverwinning van Leefbaar Rotterdam. 'Rotterdam', zo valt te lezen in het collegeprogramma, 'is uitgegroeid tot wereldstad.' Maar het gevolg van al die veranderingen is dat niet iedereen zich meer thuis voelt in de stad, zo meent het college:

Een onderbelicht gebleven gevolg van de veranderingen is het gebrek aan binding van Rotterdammers met hun stad. Nieuwkomers zijn er nog niet thuis, de oorspronkelijke bevolking voelt zich er steeds minder thuis. Veel Rotterdammers zien de stad als een plaats waarin zij leven, in plaats van als een plaats waar ze in samenleven.¹²²

De zorg die de gemeente Rotterdam hier uitspreekt staat niet op zichzelf, maar maakt deel uit van een bredere verschuiving in het debat over de stad. Het moderne vertoog dat individuele keuzevrijheid roemde krijgt steeds meer weerspraak van een hernieuwde aandacht voor gemeenschappelijke banden. Begin deze eeuw nog stelden Duyvendak en Hurenkamp in *Kiezen voor de kudde*:

Nederland moet als community lite beschouwd gaan worden, onmiskenbaar een gemeenschap erkend door zijn leden, maar dan wel een insluitende gemeenschap omdat de toegangseisen niet redeloos hoog worden geformuleerd. Lite, licht, of zo men wil Verlicht, omdat niet centraal staat wat mensen maximaal moeten delen, maar welke minimaal gedeelde praktijken, normen en waarden het gezamenlijk leven mogelijk maken. We verwachten geen assimilatie van migranten aan een opgetuigde Nederlandse identiteit – wat nu op basis van de vergaande uniformering dreigt te gebeuren – maar gaan uit van wat ons minimaal met anderen bindt.¹²³

De jaren na verschijning van hun boek wordt dit ideaal van minimale binding steeds meer ter discussie gesteld. Globalisering, migratie, een neoliberale politiek van flexibilisering hebben bij verschillende groepen in de samenleving inmiddels geleid tot een groeiend gevoel van onzekerheid, zowel economisch als cultureel. Zo constateert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2005 dat deze ontwikkelingen hebben geleid tot een afname van de 'sociale cohesie':¹²⁴

¹²² Het college van Burgemeester en Wethouders, 'Het nieuwe elan van Rotterdam ...en zo gaan we dat doen; Collegeprogramma 2002 - 2006,' (Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2002).

¹²³ Duyvendak en Hurenkamp, eds., *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. p. 219

¹²⁴ De term 'sociale cohesie' wordt op verschillende manieren gebruikt, het gaat meestal om de onderlinge sociale relaties van verschillende (groepen) stedelingen, als ook om de betrokkenheid van

De laatste tijd maakt globale tevredenheid plaats voor toenemende bezorgdheid over de Nederlandse civil society en democratie. Er is sprake van een afnemende betrokkenheid van mensen bij elkaar (sociaal vertrouwen) en bij hun democratische instituties (politiek vertrouwen). De afnemende sociale cohesie heeft nadelige sociale gevolgen, zoals anonimiteit, vervreemding, onveiligheid, criminaliteit, afnemend welzijn (en wellicht ook welvaart).¹²⁵

In Pendrecht beginnen deze veranderingen zich zo rond de jaren tachtig van de vorige eeuw af te tekenen. Tot die tijd was Pendrecht een wijk voor de lagere middenklasse waar de bewoners over het algemeen redelijk tevreden zijn. Maar dan begint er langzaam iets te veranderen. De werkgelegenheid in de haven neemt af – onder meer door het faillissement van scheepsbouwer RDM, ooit een van de belangrijkste werkgevers in de wijk, en het verdwijnen van banen in de scheepsbouw naar landen als Korea. Veel oorspronkelijke bewoners beginnen inmiddels op leeftijd te raken en verruilen hun etagewoning voor een comfortabelere woning elders. Hun kinderen wonen inmiddels liever op Vinex-locaties als Carnisselande in Barendrecht. De huizen in Pendrecht die ooit modern waren, worden nu klein en gehorig gevonden en trekken vooral nieuwkomers en huurders op de laagste sporten van de maatschappelijke ladder aan. De buurt verkleurt ook in snel tempo en van de autochtone bewoners voelt een groot deel zich er minder thuis. Een groeiend aantal bewoners overweegt uit te buurt te verhuizen.¹²⁶ Het onderliggende mechanisme van dergelijke ontwikkelingen is

stedelingen bij de stedelijke en nationale gemeenschap en de bereidheid zich daarvoor in te zetten. De WRR definieert het als volgt: 'Bij sociale cohesie gaat het om de wederzijdse betrokkenheid van burgers bij elkaar, de omvang en kwaliteit van hun netwerken, en hun feitelijke en normatieve integratie in de maatschappij. De mate van sociale cohesie wordt in de regel afgemeten aan de deelname aan het verenigingsleven, de kerk, vrijwilligerswerk, en dergelijke. Het gaat daarbij om elementen variërend van 'erbij horen' (je ergens bij thuis voelen), 'actief meedoen' tot 'meebeslissen'. In die oplopende trits ligt ook impliciet de redenering besloten dat (meer) sociale cohesie leidt tot (meer) vertrouwen in politiek functioneren. Omgekeerd kan een afnemende sociale cohesie tal van directe nadelige sociale gevolgen hebben, zoals anonimiteit, vervreemding, onveiligheid, criminaliteit, afnemend welzijn en wellicht ook tot teruglopende welvaart.' WRR, 'Vertrouwen in de buurt.' p. 11, zie ook SCP, 'Zekere banden: sociale cohesie, veiligheid en leefbaarheid,' (Den Haag: SCP, 2002).

¹²⁵ WRR, 'Vertrouwen in de buurt.'

¹²⁶ Zie onder meer Anderiesen en Martens, 'Continuïteit en verandering. Oude en nieuwe bewoners van de zuidelijke tuinsteden.', A. Ouwehand, 'Wonen in de wijken van de vooruitgang: bewoners als dragers van de identiteit van de tuinsteden,' in *Van Pendrecht tot Ommoord geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, ed. K. Hage en K. Zweerink (Bussum: Thoth |c 2005., 2005)., Reijndorp en Ven, *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam*, F. Hendriks en T. v. d. Wijdeven, 'Real-life expressions of vital citizenship; Present-day community participation in Dutch city neighbourhoods,' in *Vital City conference* (Glasgow2007)., Gemeente

mooi beschreven door Arnold Reijndorp in zijn boek *Stadswijk*. Daar beschrijft hij hoe in de afgelopen twee a drie decennia in een aantal Nederlandse stadswijken nieuwkomers (veelal migranten, en in sommige gevallen ook 'nieuwe stedelingen', hoogopgeleide jongeren uit de 'creatieve klasse') met hun ruimtegebruik en symbolische praktijken hun eigen stempel op de buurt beginnen te drukken.¹²⁷ Daardoor krijgen veel oudere bewoners het idee dat de buurt hun buurt niet meer is. Veel oorspronkelijke bewoners van de oude stadsbuurten beschouwden hun buurt in het verleden als hun parochiaal domein, en hebben het idee dat ze de grip daarop langzaam kwijt raken. 'Sterke sociale veranderingen leiden tot onduidelijkheid over de regels', schrijft Reijndorp, 'Nieuwe groepen blijken niet zomaar bereid te zijn zich te voegen naar de bestaande normen en volgen hun eigen regels.'¹²⁸ Dat is een potentiële bron van wederzijds onbegrip en conflict. Dieteke van der Ree maakt dit proces inzichtelijk aan de hand van bewonersonderzoek in de naast Pendrecht gelegen Rotterdamse wijk Zuidwijk. Vanaf de jaren negentig krijgen de bewoners het er minder naar hun zin, constateert zij. Dat komt deels door de komst van nieuwe bewoners, die de oude onuitgesproken codes die door de jaren heen zijn ontstaan niet kennen, of zelfs de taal niet spreken. 'Veranderingen die in de vertrouwde omgeving plaatsvinden hebben veelal tot gevolg dat de ervaren sociale ruimte kleiner wordt', schrijft Van der Ree, 'steeds meer vreemden gaan er deel van uitmaken en daardoor brokkelt de vertrouwdheid langzaam af.'¹²⁹ Vooral de komst van allochtonen leidt tot een gevoel van 'onteigening', 'bijvoorbeeld omdat andere groepen vertrouwde plekken in bezit nemen'¹³⁰. Zo stelt een bewoner:

Rotterdam, 'Rooterdam Zuid Zuidelijke Tuinsteden Wijkactieplan.' in: (2003).. G. v. d. Brink, *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007).

¹²⁷ Pendrecht wordt niet als voorbeeld opgevoerd in *Stadswijk*, maar er zijn duidelijk parallellen met de ontwikkelingen die Reijndorp in zijn boek beschrijft. Al gaat het in het geval van Pendrecht vooral om de komst van immigranten.

¹²⁸ A. Reijndorp, *Stadswijk. Stedenbouw en Dagelijks Leven* (Rotterdam: NAI Publishers, 2004). p. 146

¹²⁹ Ree, 'Een Deel van je Leven.' p. 48 Zie ook Talja Blokland die beschrijft hoe ook in Hillesluis de komst van allochtone bewoners leidt tot het ontstaan van verschillende groepen, die zich enigszins vijandig tot elkaar verhouden. Zij beschrijft hoe de autochtone bewoners, die de wijk toch enigszins als hun parochiale domein beschouwen, vrezen 'de macht' over de wijk kwijt te raken. Het gaat dan over de vraag hoe men zich in de buurt hoort te gedragen, welke culturele codes er geldig zijn, en of specifieke locaties ook symbolisch herkend of geclaimed worden als 'eigen' ruimtes van de groep. Daarbij beschouwen de autochtonen de nieuwkomers duidelijk als een andere collectiviteit die hun ruimtes claimt, waardoor ze zich zelf niet meer in de buurt herkennen. T. Blokland, *Goeie burenhouden zich op d'r eigen* (Den Haag: Dr. Gradus Hendriks-stichting, 2005).

¹³⁰ Ree, 'Van boerenzij naar stadswijk.'

Als je het park inkomt met mooi weer dan is het enkel Turken of Marokkanen of weet ik wat. Ze zitten allemaal in dat park te barbecueën. [...] Het park is eigenlijk niet meer van de Zuidwijkers in de zin wat jullie (met een knikje naar haar man) vroeger deden, naar de kanovijver of wat ook. Dat hoef je nu dus niet meer te doen, dat is wel ingenomen door de buitenlanders. Daar voel je je toch niet thuis. Omdat je een eenling bent tussen meerderen, ja de verhouding is weg.¹³¹

Minister Vogelaar vat deze ontwikkeling, die niet exclusief voor wijken als Pendrecht of Zuidwijk geldt, in 2007 als volgt samen: 'Veel achterblijvers in de wijk hebben hun wijk zien veranderen en ervaren de nieuwe situatie als bedreigend. Ontmoetingen met andere bewoners nemen af.'¹³²

Het vermeende tekort aan sociale cohesie dat zo is ontstaan zou daarbij op buurtniveau weer gerepareerd kunnen worden. Dit keer zijn het niet de architecten en stedenbouwers maar beleidsmakers en politici die de buurt zien als 'aangrijpingspunt'¹³³, als de geëigende locatie voor hun interventies. Landelijk wordt in 2002 bijvoorbeeld de aanpak van 40 'krachtwijken' een van de speerpunten van het nieuw te formuleren Grotestedenbeleid. Ook komt er een speciaal programma voor 'sociale herovering'. Het centrale vraagstuk in deze programma's, waar Pendrecht ook steeds onderdeel van uit maakt, is wat we de 'afstemming' van de buurt als interface zouden kunnen noemen. Hoe kan daar het sociaal vertrouwen en de sociale cohesie worden hersteld? Het tekort aan 'binding' met de samenleving dat zou bestaan wordt zo teruggebracht naar een tekort aan binding met de 'buurt'. We zien daarbij verschillende strategieën om in te grijpen in de 'programmering' van de buurt. Met activering wordt geprobeerd buurtbewoners te betrekken bij gemeenschappelijke activiteiten en ze te binden aan een collectief protocol. Herstructurering is een poging om met ingrepen in het fysieke programma van de buurt nieuwe groepen bewoners naar de buurt te trekken van wie wordt verwacht dat ze de 'sociale cohesie' in de buurt ten goede komen. Een derde groep onderzoekers en beleidsmakers pleit er voor om juist af te zien van al die pogingen om een nieuwe gemeenschapszin op buurtniveau in het leven te roepen. Zij pleiten voor kleinschaligere ingrepen die kortstondige ontmoetingen tussen buurtbewoners uit zouden kunnen lokken, in de verwachting dat van daaruit onderling vertrouwen kan ontstaan.

¹³¹ Ibid. p. 115

¹³² E. Vogelaar, 'Actieplan Krachtwijken; Van Aandachtswijk naar Krachtwijk,' ed. W. e. I. Ministerie voor Wonen (Den Haag 2007).

¹³³ WRR, 'Vertrouwen in de buurt.'

Het programma Mensen Maken de Stad zoals dat ook in Pendrecht wordt uitgevoerd is een voorbeeld van 'activering'. Onderdeel van dat programma is het activeren en aanspreken van bewoners van Rotterdam op straatniveau om met elkaar afspraken te maken. De gemeente spreekt ook wel van een 'stadsetiquette': een aantal door bewoners opgestelde basale regels die het samenleven in de straat mogelijk moet maken. De stadsetiquette moet functioneren als een gedragscode of protocol, een basis zonder welke het samenleven van stedelingen met verschillende achtergronden niet mogelijk is. Wat opvalt is dat het programma veronderstelt dat alleen een zakelijk protocol van afspraken niet voldoende is. Buren worden ook aangemoedigd met elkaar activiteiten te organiseren en daaraan deel te nemen. De hoop is dat ze zich zo ook 'mede-eigenaar' gaan voelen van hun fysieke en sociale omgeving en er zich voor in willen zetten. Inzet is wat de gemeente 'maatschappelijke en normatieve samenhang' noemt. Maatschappelijk samenhang betekent dat bewoners elkaar kennen en deelnemen aan sociale activiteiten; normatieve samenhang houdt in dat de bewoners een set waarden, normen en gedragspatronen delen. De staat grijpt daarbij actief in in de manier waarop deze samenhang tot stand komt. Als de straat niet vanzelf als 'interface' functioneert, waar sociale en normatieve samenhang ontstaan uit alledaagse ontmoetingen, dan moet de staat ingrijpen en een kader bieden waarbinnen dat alsnog kan gebeuren.¹³⁴ De waardering voor deze actieve vorm van 'programming' varieert. In een evaluatie van het Mensen Maken de Stad-programma schrijven Duyvendak en Uitermark dat er op een aantal plekken 'indrukwekkende resultaten' zijn geboekt. Ze benadrukken dat het naïef is om te denken dat – zeker in 'krachtwijken (een centrale, eufemistische beleidsterm voor achterstandswijken uit het grotestedenbeleid) – bewoners wel vanzelf allerlei initiatieven zullen nemen. Een activerende programming kan daarom van belang zijn. Tegelijkertijd benadrukken ze dat niet iedereen ook mee wil doen. 'Sociale cohesie betekent niet dat iedereen in de straat elkaar kent en met iedereen vriendschappelijke relaties onderhoudt. In de MMdS-praktijk blijkt dat slechts voor een beperkt aantal bewoners de straat echt hét kader is voor

¹³⁴ Duyvendak en Uitermark zien dit als een uitvloeisel van een verschuiving in inzicht bij beleidsmakers: 'Waar enkele decennia geleden werd aangenomen dat de problemen zich op buurtniveau voordeden, opgelost konden worden door de zittende bevolking cultureel te verheffen door middel van rationalistische en sociale woningbouw of maatregelen die zouden leiden tot andere en vooral door betrokkenen toegepaste waarden en normen (sociale vernieuwing), zien veel bestuurders nu [...] geen mogelijkheden meer om met de zittende bevolking oplossingen te vinden. De latente civiele kwaliteiten van de zittende bevolking worden niet als afdoende beschouwd om het sociale management van buurten mogelijk te maken.' J. Uitermark, Duyvendak, Jan Willem, 'Werkdocument 6: Over insluiting en vermijding: De weg naar sociale insluiting,' (Den Haag: Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling, 2004).

sociale relaties.' Maar die paar bewoners kunnen wel een belangrijke rol spelen in het beheer van de buurt.¹³⁵

Een andere manier om de sociale cohesie van de buurt te verbeteren is om door middel van 'herstructurering' nieuwe bevolkingsgroepen aan de wijk te binden. Herstructurering bestaat uit het deels slopen en opnieuw opbouwen van de wijk. In de metafoor van de buurt als interface kunnen we herstructurering begrijpen als het aanscherpen van het filteringsmechanisme dat bepaalt welke groepen stedelingen er op wijk- en buurtniveau bij elkaar worden gebracht. Met de nieuwe huizen moeten nieuwe – vaak hoger opgeleide en koopkrachtige – doelgroepen naar de wijk worden getrokken. Zoals Stam-Beese verschillende levensstijlen ruimtelijk organiseerde in de wooneenheid, is nu het doel op wijkniveau verschillende sociale groepen te mengen. Door actief in te grijpen in de ruimtelijke organisatie van verschillende levensstijlen moeten nieuwe 'ontmoetingskansen' ontstaan voor de lager opgeleiden. Daarmee krijgen zij kansen om de sociale netwerken waar ze een beroep op kunnen doen, uit te breiden. Tegelijkertijd zou de komst van deze nieuwe groep de koopkracht in de wijk op kunnen vijzelen en zo ook ontmoetingsplaatsen als winkels en cafés en restaurants in stand kunnen houden. Dit herstructureringsbeleid is er deels op gebaseerd dat buurten – althans die in probleemwijken – niet te eenzijdig van samenstelling mogen zijn. Als ze het exclusieve domein van een (achterstands)groep worden, bestaat de vrees dat dat kan leiden tot uitsluiting. Vaak wordt daarbij verwezen naar een Amerikaans onderzoek, waaruit blijkt dat in sommige buurten een 'armoedecultuur' is ontstaan. Doordat er nauwelijks iemand betaald werk heeft, verandert binnen de buurt de norm: werkloosheid wordt normaal gevonden. Een tekort aan zwakke bindingen met andere netwerken sluit bovendien de mogelijkheid af om via deze kanalen werk te vinden. De buurt wordt zo geconceptualiseerd als een parochiaal domein waarbinnen waarden en normen worden uitgewisseld. Door het ontbreken van contact met de bredere samenleving ontstaan en gedijen afwijkende normen en waarden.¹³⁶ Met herstructurering moet die dynamiek worden doorbroken. Zo stelt het masterplan voor de ontwikkeling van Pendrecht dat begin deze eeuw is opgesteld dat Pendrecht weer 'voor iedereen' moet worden. De dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting van de gemeente Rotterdam heeft vastgesteld

¹³⁵ J. W. Duyvendak en J. Uitermark, 'Sociale integratie ..straataanpak in de praktijk; essay Mensen Maken de Stad; Ruimte maken voor straatburgerschap,' ed. G. Rotterdam (Rotterdam2006).

¹³⁶ Zie ondermeer Lupi, *Buurtbinding*. , S. Musterd en R. v. Kampen, *De Stadsbuurt Ontwikkeling en Betekenis* (Assen: Van Gorcum, 2007); F. Pinkster, 'Je bent wie je kent? Buurtgebonden sociale contacten, socialisering en sociale mobiliteit in een Haagse achterstandswijk,' in *De Stadsbuurt Ontwikkeling en Betekenis*, ed. S. Musterd en R. v. Kampen (Assen: van Gorcum 2007).

dat de wijk eind jaren negentig verkleurd en verjongd is, en dat er een opvallend hoog percentage eenoudergezinnen woont. Nieuwe bewoners komen vaak vanuit het buitenland, terwijl huidige bewoners opvallend vaak verhuizen naar plaatsen als Barendrecht: 'bewoners van Pendrecht die het kunnen betalen verhuizen naar een gemeente buiten de stadsgrenzen'.¹³⁷ Om die trend te keren gaat ongeveer een derde van de wijk gesloopt worden om plaats te maken voor nieuwe woningen. '[Financieel] bereikbare' en goedkope woningen moeten worden vervangen door 'middeldure en dure woningen', en in 2010 mogen er nog maar maximaal 54 procent 'financieel bereikbare' woningen zijn.¹³⁸ Doel is ook om het aantal 'welgestelde gezinnen' in de wijk te verhogen van 2,5 naar 12 procent.¹³⁹ Naast een fysieke herstructurering wordt er ook van een juridische component gebruik gemaakt om de bevolkingssamenstelling te filteren. De Rotterdamwet maakt het sinds 2006 mogelijk om eisen te stellen aan het inkomen van stedelingen die zich willen vestigen in een wijk. Al in 2004 besluit woningbouwvereniging de Nieuwe Unie dat potentiële huurders voor woningen in delen van Pendrecht aan een aantal voorwaarden op het gebied van inkomen en gezinsgrootte moeten voldoen.

Een aantal beleidsmakers en critici plaatst kritische kanttekeningen bij activering en herstructurering. Het fysiek 'mengen' van levensstijlen leidt niet automatisch ook daadwerkelijk tot meer ontmoeting tussen de verschillende groepen en verbreding van de sociale netwerken, betogen bijvoorbeeld geografen Musterd en Van Kempen. Eerder ontstaan er op buurtniveau verschillende sociale groepen die weliswaar door elkaar maar niet per se ook met elkaar leven.¹⁴⁰ Ook is er kritiek op de activering op buurtniveau. Veel van de sociale problemen

¹³⁷ G. Rotterdam, 'Pendrecht de nieuwe tuinstad voor iedereen,' ed. dS+V (Rotterdam2004). p. 29

¹³⁸ Ibid. p. 31

¹³⁹ Ibid. p. 33

¹⁴⁰ Zie bijvoorbeeld Musterd en Van Kempen: 'verwacht niet al teveel van de stedelijke herstructurering als het gaat om een toenemend aantal contacten tussen bijvoorbeeld nieuwe en oude bewoners, verschillende inkomensgroepen en verschillende etnische categorieën.' Musterd en Kampen, *De Stadsbuurt Ontwikkeling en Betekenis*. Zie ook S. Musterd, 'Ruimtelijk beleid bevordert maatschappelijke integratie niet.' in: *Geografie* 9, no. 4 (2000); S. Musterd, Ostendorf, W. en Vos, S. de, 'Neighborhood effects and social mobility: a longitudinal analysis.' in: *Housing Studies* 18, no. 6 (2003); W. Ostendorf, S. Musterd, en S. d. Vos, 'Social Mix and the neighbourhood effect. Policy ambitions and empirical evidence.' in: *Housing Studies* 16, no. 3 (2001). Dat wil niet zeggen dat het mengen van verschillende levensstijlen helemaal niets oplevert: de tevredenheid over de buurt neemt wel toe, zie: Musterd en Kampen, *De Stadsbuurt Ontwikkeling en Betekenis*., en ook de veiligheid en de bestuurbaarheid nemen toe. Zie ook Uitermark, 'Werkdocument 6: Over insluiting en vermijding: De weg naar sociale insluiting.'. De buurt wordt aantrekkelijker voor degenen die er na de fysieke ingreep wonen, maar de sociaal-economische problemen van de bewoners (zowel van de achterblijvers als van die groep die vanwege de ingreep moeten verhuizen) worden er niet mee verholpen.

spelen zich weliswaar in de buurt af, maar het zijn niet per se problemen van de buurt, maar eerder structurele, sociaaleconomische problemen die beter op andere wijze aangepakt kunnen worden, bijvoorbeeld door scholingsprogramma's. Bovendien vindt een aantal critici de nadruk op activering en participatie ingaan tegen het ideaal van keuzevrijheid voor stadsbewoners. Waarom zouden burens in een straat per se met elkaar sociale activiteiten moeten organiseren? Zo meent Arnold Reijndorp dat er in het stedelijk beleid te veel gehamerd wordt op 'samenhang' en 'harmonie'. De werkelijke opgave, zo betoogt hij, is niet het creëren van een nieuwe gezamenlijkheid, maar het vormgeven aan heterogeniteit.¹⁴¹ De buurt hoeft geen lokale gemeenschap te worden, zo lang ze maar wel een plek is waar verschillende bewoners elkaar kunnen vertrouwen. Dat zou kunnen worden bewerkstelligd door een subtielere ingreep in de programmering van de buurt. Onder meer de VROM-raad, een strategisch adviescollege op het gebied van de fysieke leefomgeving voor regering en parlement, doet daartoe een aanzet. De raad stelt voor om in te zetten op het versterken van 'vertrouwdheid' met de buurt. Daarvoor is het van belang dat inwoners zich in de buurt en in hun buurtgenoten kunnen herkennen, dan volgt vanzelf een gevoel van 'eigenaarschap' voor de buurt. Buurtgenoten hoeven geen 'gemeenschap' te worden, eerder is het streven dat ze voor elkaar uitgroeien tot 'vertrouwde vreemden'. Daarvoor zijn er in de buurt vooral plekken nodig – bijvoorbeeld in de vorm van gemeenschappelijk gebruikte buurtvoorzieningen – waar bewoners elkaar kortstondig kunnen ontmoeten. Maar ook moeten er plekken zijn waar de bewoners van verschillende afkomsten zich in moeten kunnen herkennen:

Vanzelfsprekende ontmoetingsplekken zijn belangrijk, zowel voor het creëren van de publieke vertrouwdheid als voor het slaan van bruggen tussen groepen met het oog op verbetering van hun perspectief. Vertrouwdheid is meer een kwestie van vertrouwde vreemden in het publieke domein dan van 'het goed kennen van de burens'.¹⁴²

Zo zouden in de buurt bewoners met verschillende levensstijlen door elkaar kunnen wonen. Ze vormen hun eigen netwerken, en herkennen zichzelf in de buurt, ofwel doordat ze er anderen zoals zichzelf tegenkomen, dan wel doordat bepaalde plekken in de buurt voor hen een symbolische waarde hebben. Maar er zijn ook momenten waarin die verschillende werelden uit de buurt elkaar

¹⁴¹ A. Reijndorp en E. Mik, *Stad in Conflict* (Groningen: Platform Gras, 2005), p 21

¹⁴² Vrom-raad, 'Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing,' (Den Haag: Vrom-raad, 2006).

overlappen, bijvoorbeeld door het alledaagse gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen. En zo kan in de buurt vertrouwen worden opgebouwd en een aan de buurt gebonden publiek ontstaan dat eerder op minimale dan op maximale cohesie is gebaseerd. In het volgende hoofdstuk – waarin ik aandacht besteed aan processen van sociale interactie zal ik de mechanismes van dit proces nog aan nader onderzoek onderwerpen.

De discussie over de buurt kent zo sinds het rapport van de Commissie Bos een aantal belangrijke constanten. Lotte Stam-Beese zag de buurt al als een plek waar door herhaaldelijke ontmoeting een zeker vertrouwen kan ontstaan; waar individuen met ieder hun eigen leven een gemeenschap van vreemden konden vormen. Het advies van de Vrom-raad wijkt daar eigenlijk niet zo heel ver van af. De inzet van de discussie is steeds de precieze afstemming tussen individuele keuze en wederzijdse betrokkenheid. Is het voldoende als buurtbewoners vertrouwde vreemden zijn? Is een functionalistisch beheersprotocol daarvoor voldoende? Of verwachten we dat ze actief met elkaar omgaan? Daarbij zijn er natuurlijk ook duidelijk verschillen. In de jaren vijftig werd de buurt als de allesbepalende leefomgeving gezien voor stedelingen. Nu is de buurt slechts een van de kaders waarin het alledaagse leven vorm krijgt.

Conclusie

Hoe kan de buurt functioneren als een parochiaal domein voor haar bewoners? Hoe kan ze worden ontworpen als een platform waar moderne stedelingen zich thuis kunnen voelen, waar ze op kunnen gaan in een lokale gemeenschap, dan wel een modern stedelijk publiek? Wat voor programmering is daarvoor nodig? En welke protocollen moeten er gelden? Die vraag is steeds de inzet van debatten over de rol van de buurt in de stedelijke samenleving. Hier wilde ik kijken hoe stedelijk ontwerpers als architecten en beleidsmakers hebben geprobeerd om de buurt zo te ontwerpen en programmeren dat er inderdaad een of meerdere lokale publieken konden ontstaan. Met welke ‘design-parameters’ hebben zij geprobeerd de buurt als ‘interface’ vorm te geven, als plek waar onderlinge afstemming tussen de levenswijzen van buurtbewoners plaatsvindt? En welke normatieve verschillen van inzicht lagen daaraan ten grondslag? In de jaren vijftig zijn het vooral architecten en stedenbouwkundigen die zich met het ontwerp van de buurt bezig houden. Met de wijkgedachte als vertrekpunt, zoals verwoord door de commissie Bos, moest op buurtniveau een communautaire gemeenschap in het leven worden geroepen. Lotte Stam-Beese benadrukte in haar ontwerp voor Pendrecht juist de individualistische kwaliteiten van het stedelijk leven: de stad

biedt de mogelijkheid het leven naar eigen inzicht in te richten, om een keuze te maken uit gewenste levensstijlen. Tegelijkertijd stelt ze dat die verschillende levensstijlen zich wel tot elkaar dienen te verhouden, en daar ziet ze een rol weggelegd voor de architect. Architectuur is voor haar vooral het ruimtelijk vormgeven aan sociale processen, het gaat niet om de stenen, maar om wat er in de ruimtes gebeurt. Of preciezer: wat daar zou moeten gebeuren. In de jaren negentig zijn het vooral beleidsmakers en politici die zich op de rol van de buurt storten. Door beleidsmatige interventies als herstructurering en sociale activering hopen zij dat de buurt weer gaat functioneren als plek waar buurtbewoners zich kunnen herkennen, en waar sociaal vertrouwen tussen stedelingen onderling kan ontstaan. Critici stellen echter dat de nadruk op gemeenschappelijkheid in sommige van die programma's indruist tegen de individuele keuzevrijheid die nu eenmaal ook bij het stedelijk leven hoort.

In beide gevallen gaat het om de zoektocht naar een ontwerp dat ontmoetingskansen creëert die de juiste balans weet te vinden tussen individuele keuzevrijheid en wederzijdse betrokkenheid. Normatieve opvattingen spelen steeds een duidelijke rol. Moet vooral de vrijheid van stedelingen worden benadrukt om het eigen leven te leiden? Of moeten stedelingen actief betrokken worden bij de lokale gemeenschap? Daarbij komen een aantal benaderingen steeds terug, zowel bij beleidsmakers als bij de architecten. Enerzijds proberen ze te beïnvloeden welke bevolkingsgroepen er in de buurt worden samengebracht door bepaalde levensstijlen te benoemen en die al dan niet een plek te geven in de buurt – door middel van woningbouw die op bepaalde levensstijlen wordt afgestemd, dan wel door maatregelen die verhinderen dat bepaalde groepen zich vestigen in de buurt. Het buurtontwerp fungeert zo als 'filter'. Tweede punt is de 'programmering' van de buurt. Die bestaat enerzijds uit het creëren van gemeenschappelijke ontmoetingsruimtes, en anderzijds uit het opleggen van een sociaal programma. Tot slot is er vooral in laatste jaren steeds meer aandacht voor het protocol dat interactie tussen buurtbewoners mogelijk maakt. Waar de omgangsvormen in de jaren vijftig nog zo vanzelfsprekend waren dat er geen woorden aan vuil hoefden te worden gemaakt, daar is de aandacht voor de gemeenschappelijke omgangsvormen de laatste jaren enorm toegenomen.

Zo hebben we een beeld gekregen van de verschillende manieren waarop stedelijk ontwerpers met interventies in de 'programmering' geprobeerd hebben om specifieke publieken op buurtniveau in het leven te roepen en de achterliggende stedelijke idealen. Daarbij is de stedeling zelf echter enigszins uit het beeld verdwenen. In het volgende hoofdstuk zal ik daarom de aandacht verleggen van masterplannen en beleidsnotities naar het stedelijke leven zelf.

Hoofdstuk 2

De buurt als ‘interface’ van het alledaagse leven

In de verschillende voorbeelden die in het vorige hoofdstuk voorbij kwamen, werd steeds de hoop uit gesproken dat het bij elkaar brengen van buurtbewoners met behulp van een specifiek programma en protocol zou kunnen leiden tot het ontstaan van een stedelijke publiek of zelfs een lokale gemeenschap. Maar hoe zou dat proces in zijn werk moeten gaan? Wat zijn de achterliggende mechanismes die de buurt als ‘interface’ laten functioneren? Hoe ontstaan vanuit het alledaagse leven parochiale domeinen in de stad? Om daar grip op te krijgen ga ik in dit hoofdstuk te rade bij een aantal onderzoekers die zich met het alledaagse stedelijke leven bezig houden. Ik sta daarvoor stil bij het gedachtegoed van onder meer Jane Jacobs, Lyn Lofland en Kevin Lynch en de Nederlandse onderzoekers Talja Blokland en Arnold Reijndorp. Wat deze onderzoekers gemeen hebben is dat ze heel specifiek kijken naar de ruimtelijke context van sociale interactie. Hoe ontstaan moderne stedelijke publieken vanuit het alledaagse leven? En welke rol spelen locaties als ‘de buurt’ daar precies bij?

Daarbij gebruik ik de invalshoek van de stad als het ‘theater van het alledaagse leven.’ Het stedelijk leven wordt door diverse auteurs beschreven met

de metafoer van het theater.¹⁴³ De stad is dan het podium of platform waarop het alledaagse leven zich afspeelt en waar we – bedoeld of onbedoeld – laten zien wie we zijn; het is de plek waar we ons leven publiek maken. De plekken waar we dat doen kunnen daarnaast of in aanvulling daarop ook een emotionele of symbolische betekenis krijgen. Alledaagse routines kunnen uitmonden in een gevoel van betrokkenheid - het plein waar ik elke dag overheen loop wordt *mijn* plein. Het kan ook uitmonden in een proces van collectieve symbolische toe-eigening: dit is het bankje waar de ouden van dagen altijd een praatje maken rond koffietijd. Dat is het plein waar hangjongeren 's avonds hun opgevoerde scooters showen. Dit is de winkelstraat waar chique dames komen winkelen, hier de uitgaansstraat die bekend is in de *gay scene*. Het bankje, het plein, de straat worden dan hun bankje, hun plein of hun straat.

Daarbij zijn er twee verschillende scenario's mogelijk. Uit gemeenschappelijk ruimtegebruik kan een publiek ontstaan dat bij die ruimte gaat horen, de buurt wordt dan de basis voor een publiek of lokale gemeenschap – dat was de hoop die besloten lag in onder meer de wijkgedachte. Andersom kan een groep stedelingen met een gedeelde levenswijze zich ook een ruimte toe-eigenen. Zo'n ruimte wordt dan een plek of buurt die symbolisch eigendom is van de groep. Voor individuele stedelingen werkt dat laatste principe ook andersom: door van bepaalde plaatsen gebruik te maken of je ermee te identificeren kun je laten zien tot welke collectiviteiten je je rekent. Niet zozeer door *wat* je doet, maar vooral door *waar* je dat doet maak je dan je levenswijze publiek.

Aan de hand van verschillende voorbeelden zal ik hier laten zien dat een buurt niet vanzelfsprekend uitgroeit tot het parochiale domein van een lokale gemeenschap. Eerder is er in de afgelopen decennia een proces van domeinvorming te zien, waarin netwerken van specifieke locaties in de stad uitgroeien tot de parochiale domeinen van uiteenlopende gemeenschappen. Daarmee krijgen deze plekken ook een symbolische betekenis waaromheen zich weer bredere publieken kunnen vormen. Deze domeinvorming gaat – opmerkelijk genoeg – in sommige gevallen gepaard met proces van 'verstedelijking' (een proces waarin buurten heterogener van samenstelling worden), waardoor verschillende parochiale domeinen elkaar ruimtelijk gezien overlappen, maar symbolisch gezien gescheiden blijven.

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld Lofland, *The Public Realm*. en Lennard en Lennard, *Public Life in Urban Places*.

Jane Jacobs' publiek van vertrouwde vreemden

Een van de meest invloedrijke theorieën over het alledaagse stedelijke leven is nog altijd afkomstig van Jane Jacobs. In haar boek *The Death and Life of Great American Cities* uit 1961 rijkt ze een interessante methodologie aan om het stedelijk leven te analyseren. Het boek is daarbij op minstens drie manieren te lezen. Enerzijds is het boek een nauwgezette beschrijving van de alledaagse stedelijke praktijken die Jacobs eind jaren 50 waarneemt rond haar huis in Hudson Street in New York. Daarnaast is het ook een vlammende polemiek waarin 'huismoeder'¹⁴⁴ Jane Jacobs de alledaagsheid van het buurtleven verdedigt en het opneemt tegen de grootse masterplannen van machtige architecten en stadsplanners als Le Corbusier en Robert Moses. Hier is vooral de derde lezing van belang: in het verlengde van Jacobs strijd tegen de modernistische planologen is haar boek een onderzoek naar de 'katalysatoren' die een rol spelen bij het in het leven roepen van stedelijke publieken. Al die modernistische planners die ze in haar boek aanvalt, hebben nooit willen begrijpen hoe de stad echt werkt, luidt haar aanklacht. Ze denken dat een stedelijk publiek door hen in het leven geroepen kan worden door van bovenaf een strikte ruimtelijke orde op te leggen. Ze zien de stad daarbij als een statisch geheel. Ruimtelijke problemen zijn er simpel op te lossen door een aantal variabelen in kaart te brengen en daar vervolgens een fraaie berekening op los te laten. Als je weet hoeveel mensen er zijn, kun je vervolgens precies uitrekenen hoeveel woonoppervlakte er nodig is, enzovoorts. Jacobs is het daar niet mee eens: 'As if cities were problems [...] understandable purely by statistical analysis, predictable by the application of probability mathematics, manageable by conversion into groups of averages.'¹⁴⁵ De stad is juist een complex systeem, betoogt Jacobs, waar een zekere orde ontstaat uit de interactie tussen allerlei individuele actoren, en waar die orde vervolgens weer het leven van de individuele actoren beïnvloedt. Maar de orde van de stad is niet die van de liniaal van de stadsplanner die al die processen probeert te categoriseren en er het juiste plekje voor bedenkt.¹⁴⁶ In de stad heerst

¹⁴⁴ Deze kleinerende opmerking is van haar nemesiss Robert Moses. Zijn plan om Washington Square in Greenwich village om te vormen tot een brede boulevard voor snelverkeer is na protest onder leiding van Jacobs afgeschoten. In een poging het project alsnog door te laten gaan roept hij uit: "there is nobody against this—nobody, nobody, nobody, but a bunch of...mothers!" J. Epstein, 'New York: The Prophet.' in: *New York Review of Books*, no. August 13 (2009). Ook Lewis Mumford noemde haar zo, en bedoelde dat badinerend. Een review van Jacobs' boek in de *New Yorker* in 1962 verscheen onder de titel 'Mother Jacobs' Home Remedies.'

¹⁴⁵ Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. p. 450

¹⁴⁶ '[By] bringing order by repression of all plans but the planners.' *ibid.* p. 35

de orde van het alledaagse leven op straat. Dat alledaagse stedelijk leven mag er op het eerste gezicht chaotisch uitzien, maar dat is nu juist de kwaliteit ervan. Juist daaruit ontstaat vertrouwen tussen stedelingen onderling, en ook economische en culturele innovatie. Die orde laat zich ook niet van bovenaf plannen.¹⁴⁷ Dat wil niet zeggen dat stedelijk ontwerpers geheel machteloos zijn. Stedelijke processen als zodanig laten zich niet dwingend plannen, wel kunnen planners op zoek gaan naar katalysatoren die al dan niet een rol spelen bij het ontstaan of voorkomen van specifieke stedelijke processen, betoogt Jacobs. Planners moeten vanaf hun geprivilegieerde positie op de Olympus weer afdalen naar de straat en daar nauwgezet kijken naar de alledaagse interacties van stedelingen. De stad moet begrepen worden als een *proces*. Niet de telescoop maar de microscoop moet het gereedschap van de planner zijn.

Een van de processen waar Jacobs in *The Death and Life of Great American Cities* zo naar kijkt is de manier waarop vertrouwen kan ontstaan in stadsbuurten. Zij beschrijft hoe uit alledaagse interacties in de stadsstraat vertrouwen tussen buurtgenoten kan ontstaan. Dat werkt als volgt - en het is het waard om er met dit lange citaat gedetailleerd naar te kijken:

The trust of a city street is formed over time from many, many little public sidewalk contacts. It grows out of people stopping by at the bar for a beer, getting advice from the grocer giving advice to the newsstand man, comparing opinions with other customers at the bakery and nodding hello to the two boys drinking pop on the stoop, eyeing the girls while waiting to be called for dinner, admonishing the children, hearing about a job from the hardware man and borrowing a dollar from the druggist, admiring the new babies and sympathizing over the way a coat faded. [...] Most of it is ostensibly utterly trivial, but the sum is not trivial at all. The sum of such casual, public contact at a local level – most of it fortuitous, most of it associated with errands, all of it metered by the person concerned and not thrust upon him by anyone – is a feeling for the public identity of people, a web of

¹⁴⁷ Helemaal nieuw is dit complexiteitsdenken en de aandacht voor het persoonlijke perspectief natuurlijk niet. De 'ecologische' benadering van de Chicago School stelde ook al de uiteindelijke vorm van de stad de uitkomst was van de wisselwerking tussen allerlei individuele interacties tussen stedelingen en de beslissingen die zij daarin nemen. Jacobs ziet dergelijke processen echter niet als een natuurlijk proces. Planners zijn ook niet geheel overgeleverd aan de 'onzichtbare hand' achter deze interacties.

public respect and trust and a resource in time of personal or neighborhood need.¹⁴⁸

Uit de herhaalde alledaagse en zelfs triviale interactie tussen buurtgenoten, claimt Jacobs, kan zo op den duur vanzelf een onderling vertrouwen ontstaan waardoor de buurt uit kan groeien tot een lokaal publiek. Maar onder welke omstandigheden kan dit 'web of public respect and trust' precies ontstaan? Welke katalysatoren spelen een rol bij het al dan niet tot stand komen van een dergelijk stedelijk publiek? Jacobs noemt er een aantal, waarvan ik er hier vier uit wil lichten. De eerste twee komen overeen met de inzichten van planners en beleidsmakers uit het vorige hoofdstuk: door middel van een specifieke programmering moet er een platform worden gecreëerd dat leidt tot ontmoetingskansen. Er zijn plekken nodig, betoogt Jacobs, waar de verschillende bewoners elkaar regelmatig terloops kunnen tegenkomen, om zo de ontmoetingskans te vergroten. Daarom pleit Jacobs in het ontwerp van stadsbuurten als die van Greenwich Village (waar bewoners veel alledaagse activiteiten te voet ondernemen) voor het ontwerpen van een stratenpatroon in de vorm van een raster met kleine blokken – zodat straten elkaar regelmatig kruisen en gebruikers verschillende routes kunnen nemen en zo dus de kans op toevallige terloopse ontmoetingen wordt vergroot.¹⁴⁹ In de tweede plaats moeten bewoners ook een reden hebben om die ontmoetingsplekken ook daadwerkelijk te benutten: alleen als er ook echt mensen zijn, ontstaan er kortstondige contacten. Hiervoor raadt Jacobs het mengen van verschillende functies aan. De combinatie van wonen, winkelen en werken zorgt er in haar buurt voor dat er altijd wel iemand op straat aanwezig is. Er is kortom een zekere 'programmering' nodig die verschillend ruimtegebruik uitlokt.

Daarmee komen we bij het derde punt: wie moeten er via zo'n programma precies bij elkaar worden gebracht? Wat voor 'filtermechanisme' is noodzakelijk om vertrouwen op te kunnen laten bloeien? Jacobs pleit ervoor om een goede balans te vinden tussen reguliere gebruikers en vreemden. Het is volgens haar van belang dat er voldoende publiek aanwezig is dat een zeker gevoel van 'eigenaarschap' en betrokkenheid heeft bij de ontmoetingsplekken in een buurt. Een stadsbuurt is geen afgezonderd geheel, ze functioneert deels ook

¹⁴⁸ Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. p. 67

¹⁴⁹ Haar visie past in een bredere stroom ideeën over stedelijkheid, waarin de stad beschouwd wordt als een raster dat ontmoetingskansen moet maximaliseren. Zie bijvoorbeeld C. Alexander, 'A City is not a Tree.' in: *Architectural Forum* 122, no. 1 (1965)., L. Martin, 'The Grid as a Generator,' in *Urban space and structures*, ed. L. March en L. Martin (1972).. Zie ook K. Christiaanse, 'Een smeulend vuur dat oplicht in de duisternis,' in *De levende stad. Over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*, ed. S. Franke en G.-J. Hospers (Amsterdam: Sun / Trancity, 2009).

als openbaar terrein, waar voortdurend vreemden passeren. Daarmee ontstaat een zekere spanning. Als er teveel vreemden in een buurt zijn, dan kan dat het gevoel van vertrouwen uithollen. Bewoners herkennen de andere gebruikers dan niet meer en dat ondermijnt het gevoel 'thuis' te zijn in de buurt. Het is daarom belangrijk dat er ook een aantal sleutelfiguren actief zijn in de buurt, zoals winkeleigenaren. Enerzijds zijn zij herkenbare figuren, '*public figures*', in de termen van Jacobs, die steeds herkenbaar aanwezig zijn. Tegelijkertijd kunnen zij vanuit hun belang als winkelier een oogje in het zeil houden en de 'orde van de straat' bewaken.¹⁵⁰ Zijn zulke publieke figuren er niet, dan kan in een tegenreactie, zo voorspelt Jacobs, een negatieve spiraal ontstaan. De bewoners die nog wel in de buurt wonen, zullen zich steeds meer terugtrekken in een gebied waar ze nog wel het gevoel hebben 'onder ons' te zijn. Waardoor het aantal betrokkenen verder afneemt, en het gevoel van onveiligheid nog verder toe kan nemen. Andersom geredeneerd: er is een zeker filteringsmechanisme nodig waarmee de verhouding tussen reguliere gebruikers en vreemden kan worden afgestemd, dan wel een zekere vorm van toezicht of beheer dat ertoe leidt dat aanwezigen zich aan het protocol houden. Ten vierde is het voor Jacobs van belang om een zekere afstemming te vinden tussen privé, parochiaal en publiek domein in de buurt. Als buurtbewoners zich teveel met elkaar gaan bemoeien kan er een verstikkende sociale controle ontstaan die Jacobs onwenselijk acht. De buurt moet geen plek worden waar een enkele groep bepaalt welke codes er heersen, er moet ruimte zijn voor diversiteit. Doel is dat buurtbewoners op een basis van '*familiar public terms*' met elkaar omgaan. Van saamhorigheid houdt Jacobs niet: 'Togetherness is a fittingly nauseating name for an old ideal in planning theory. This ideal is that if anything is shared among people, much should be shared.'¹⁵¹

Jacobs' visie op de stad is er zo een die vertrekt vanuit een sterk liberaal idee van de samenleving. Ieder heeft zijn eigen privéleven, het bestaan van een al te nadrukkelijke parochiale sfeer op buurtniveau is ongewenst. De samenleving bestaat uit de optelsom van al die privélevens, waarbij het ieder vrij staat zich al

¹⁵⁰ 'A city neighborhood can absorb and protect a substantial number of these birds of passage as our neighbourhood does. But if and when the neighborhood finally becomes them, they will gradually find the streets less secure, they will be vaguely mystified about it, and if things get bad enough they will drift away to another neighborhood.' In: Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. p. 49

¹⁵¹ Ibid. p. 73. Togetherness, claimt Jacobs werkt alleen als je gelijksoortige mensen bij elkaar zet, en dan krijg je homogene eilanden: 'They work well socially, if rather narrowly, for self-selected upper-middle class people. It solves easy problems for an easy kind of population. So far as I have been able to discover, it fails to work, however, even on its own terms, with any other kind of population.' *ibid.* p. 75-76

dan niet aan te sluiten bij keuzegemeenschappen. De samenleving als geheel bestaat bij de gratie van een minimale mate van verbondenheid, waarbij men elkaars privésfeer zoveel mogelijk intact laat. Of zoals ze zelf schrijft:

For all our conformity we are too adventurous, inquisitive, egoistic and competitive to be a harmonious society of artists by consensus, and what is more we place a high value upon the very traits that prevent us from being so. [...] Under this system it is possible in a city-street neighborhood to know all kinds of people without unwelcome entanglements, without boredom necessity for excuses, explanations fears of giving offence, embarrassments respecting imposition or commitments, and all such paraphernalia of obligation which can accompany less limited relationships. [...] It is possible to be on excellent sidewalk terms with people who are very different from oneself, and even, as time passes, on familiar public terms with them.¹⁵²

Jacobs vindt het dus belangrijk om in de buurt ontmoetingskansen te creëren. Met een specifieke (fysieke en inhoudelijke) programmering kan daarbij een publiek in het leven worden geroepen. Daarbij is het zaak de juiste verhouding te vinden tussen bewoners en vreemden, en ook een goede afstemming tussen privé en parochiaal, en beheerders spelen een belangrijke rol in het houden van toezicht. Onder die omstandigheden worden er de juiste voorwaarden geschapen om een stedelijk publiek van vertrouwde vreemden, waarbij regelmatige oppervlakkige contacten de boel bij elkaar houden.

De belangrijkste vraag bij het herlezen van *Death and Life* een halve eeuw later is daarbij niet of de specifieke manier waarop deze katalysatoren in het Greenwich Village van de jaren vijftig functioneerden, nog voldoen in ons tijdsgewricht. De interessante vraag is of de meer abstracte categorisering van deze katalysatoren nog altijd toepasbaar gemaakt kan worden? Kunnen platform, programma, filter, beheer en afstemming tussen openbaar, parochiaal en privé zo worden afgestemd dat ze ook in Rotterdam-Centrum of herstructureringswijk Pendrecht leiden tot sociaal vertrouwen? Als we daarvoor bij Jacobs te rade gaan, en haar inzichten vergelijken met de discussies over Pendrecht, dan valt een ding op. Haar ideale stadsbuurt bestaat uit enerzijds de privédomeinen van de stadsbewoners, waar verder niemand iets mee te maken heeft, en anderzijds een parochiaal domein dat weliswaar aan iedereen toebehoort, maar waar niemand

¹⁵² Ibid. p. 388, zie ook p. 73

in het bijzonder een stempel op weet te drukken. Het is zelfs de vraag of we wel van de buurt als parochiaal domein kunnen spreken bij Jacobs. Haar beschrijvingen van het wel-en-wee op Hudson Street komt sterk in de buurt van een publiek domein dat gekenmerkt wordt door de ervaring van verschil. Toch voelen de bewoners zich ondanks alle verschillen juist ook thuis in Hudson Street. Het parochiale (of publieke) domein blijft bij Jacobs leefbaar door een gemeenschappelijk protocol dat iedereen lijkt te onderschrijven: het protocol van de *smalltalk*, het beleefdheidspraatje waarbij gesprekspartners zo min mogelijk van hun individuele identiteit onthullen. Het protocol dat de uitwisseling mogelijk maakt, staat bij Jacobs niet ter discussie – dat was kennelijk zo vanzelfsprekend in haar jarenvijftigbuurt dat het een onzichtbare laag vormde in de sociale interacties. Maar juist dat vanzelfsprekende protocol vormt de smeerolie die de straat laat functioneren als interface. Dat zorgt ervoor dat er ondanks alle verschillen tussen de bewoners een zeker onderling vertrouwen kan ontstaan.

In de hedendaagse discussie over Pendrecht staat juist deze vanzelfsprekendheid van het protocol ter discussie. Wat voor gemeenschappelijkheid is precies noodzakelijk of wenselijk om een manier van omgang te vinden om sociaal vertrouwen op te kunnen bouwen? Om daar grip op te krijgen, volstaat een puur functionele benadering van de buurt als platform niet meer, maar moeten we er ook de symbolische uitwisseling tussen stedelingen bij betrekken en de rol die ontmoetingen en confrontaties spelen in het proces waarin individuele en collectieve levenswijzen tot stand komen.

Talja Bloklands 'publieke familiariteit'

Het werk van de Nederlandse sociologe Talja Blokland biedt een aantal interessante aanknopingspunten om te kijken naar de rol die de buurt speelt in de manier waarop stedelingen hun individuele levenswijze vormgeven en afstemming vinden tussen hun eigen levenswijze en die van verschillende buurtgenoten.¹⁵³ Haar visie op de rol van de buurt hangt samen met een bredere

¹⁵³ Zie bijvoorbeeld Blokland, *Goeie burens houden zich op d'r eigen*; T. Blokland, *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en kore contacten*. (Den Haag: Dr. Gradus Hendriks Stichting, 2006); T. Blokland, 'Van ogen op straat naar oog voor elkaar; Jacobs these en sociale veiligheid,' in *De levende stad. Over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*, ed. S. Franke en G.-J. Hoppers (Amsterdam: Sun / Trancity, 2009); T. Blokland en D. Ray, 'The End of Urbanism: How the Changing Spatial Structure of Cities Affected its Social Capital Potentials,' in *Networked Urbanism Social Capital in the City*, ed. T. Blokland en M. Savage (Burlington: Ashgate, 2008); T. Blokland en M. Savage, 'Social Capital and Networked Urbanism,' in *Networked Urbanism Social Capital in the City*, ed. T. Blokland en M. Savage (Burlington: Ashgate, 2008).

visie op de rol van stedelijke plekken in processen van identiteits- en gemeenschapsvorming. Mensen, betoogt Blokland, zijn voortdurend bezig om de wereld en de mensen om zich heen in te delen in verschillende categorieën. Zo vergelijken mensen hun eigen leven voortdurend met dat van anderen. De categorisering die ze daarbij maken vormt de basis voor sociale identificaties: bij welke groepen horen we wel, en bij welke niet? Dat proces van identificatie, van het toe-eigenen van groepeigenschappen en collectieve symbolen is voor een groot deel een ruimtelijk proces. Blokland onderschrijft daarbij de inzichten van de Britse socioloog Richard Jenkins die stelt dat mensen hun verbondenheid of identificatie met bepaalde collectiviteiten of gemeenschappen uitdrukken in zowel alledaagse als bijzondere handelingen. Gemeenschap wordt uitgedrukt in:

...saying this or that, participating in rituals, mounting political protests, fishing together, or whatever. It is in and out of what people do that a shared sense of things and a shared symbolic universe emerges. It is in talking together about 'community' which is after all a public doing – that its symbolic value is produced and reproduced¹⁵⁴

Het is in de opvoering van allerlei alledaagse handelingen, van routines en rituelen, dat we uiting geven aan wie we zijn.¹⁵⁵ Iedere gemeenschap kent zo een cultureel repertoire van handelingen en symbolische uitdrukkingen die de leden kunnen activeren. Dat repertoire is niet statisch: het kan worden uitgebreid met nieuwe elementen, gewoontes kunnen in onbruik raken, of in het alledaagse gebruik veranderen.¹⁵⁶ De buurt kan een belangrijke rol spelen in dat proces. In haar studie *Goeie burens houden zich op d'r eigen* beschrijft Blokland hoe de Rotterdamse wijk Hillesluis – een wijk die vlak bij Pendrecht ligt en ook wat

¹⁵⁴ R. Jenkins, *Social Identity* (London: Routledge, 1996), geciteerd in Blokland, *Goeie burens houden zich op d'r eigen* *ibid. ibid.* p. 67

¹⁵⁵ Zie ook A. Reijndorp, I. Nio, en W. Veldhuis, *Atlas Westelijke Tuinsteden Amsterdam. De geplande en de geleefde stad* (Haarlem / Den Haag: Trancity, 2008). In dit boek analyseren de auteurs het stedelijk leven aan de hand van 'routes, rituelen en routines.'

¹⁵⁶ Er is dus geen objectieve externe sociale werkelijkheid die het gedrag van mensen bepaalt, die sociale werkelijkheid wordt onderhouden juist doordat in al die dagelijkse interacties haar repertoires worden geactiveerd en toegeëigend worden voor eigen gebruik. Deze denktrant is verwant ook aan de 'ethnomethodologie', een stroming in de sociologie waarin Garfinkel een belangrijke rol speelde, en die voor een groot deel de basis is onder Actor Network Theory. Zie bijvoorbeeld Paul Dourish samenvatting: whereas conventional sociology approaches take the position that we act in response to an objectively given social world, ethnomethodology claims that everyday social practice creates and sustains that social world by rendering it publicly available and intelligible. Member's methods for making action accountable are means through which the phenomenon of objective social reality is achieved.' Dourish, *Where the Action Is. The foundations of Embedded Interaction*. p. 122

sociale samenstelling betreft enigszins vergelijkbaar is – lange tijd voor veel bewoners een belangrijk platform was waarop ze hun leven vorm gaven. Voor sommige bewoners, stelt Blokland, is de buurt zelfs het belangrijkste podium ‘voor het uitdrukken van hun groepslidmaatschappen en het bestendigen van de groep en haar normen’. De buurt is dan de plek waar bewoners door middel van allerlei symbolen en praktijken (taalgebruik, kleding, handelingen) al dan niet bewust laten zien wie ze zijn en hoe ze zich onderscheiden van anderen; het is een plek waar ze hun levenswijze publiek maken. Ook gebruiken ze de buurt als het toneel waar ze kennis kunnen nemen van andere groepen en hun specifieke symbolische repertoires. Zo kunnen buurtbewoners hun eigen leven vergelijken met dat van anderen, en onderscheid maken tussen ‘wij’ en ‘zij’. Daarbij groeit de buurt niet automatisch uit tot een gemeenschap. Niet alle buurtbewoners delen dezelfde gemeenschappen, en andersom: in de buurt aanwezige gemeenschappen beperken hun uitingen ook niet tot het geografische territorium van de buurt. In de buurt komen nu eenmaal verschillende levenswijzen bij elkaar.¹⁵⁷

Wel kan er uit herhaalde interacties met buurtgenoten een ander type publiek ontstaan, dat gebaseerd is op wat Blokland ‘publieke familiariteit’ noemt. Deze publieke familiariteit ontstaat doordat buurtbewoners elkaar in de buurt regelmatig tegenkomen, bijvoorbeeld tijdens het boodschappen doen, op het schoolplein, of omdat hun paden elkaar kruisen terwijl ze ergens naar op weg zijn. Uit die ontmoetingen - of misschien zou je beter het woord *passages* kunnen gebruiken - ontstaat na verloop van tijd een beeld van de ander. Interactie is daarbij niet eens noodzakelijk meent Blokland, het gaat erom dat bewoners elkaar ook van een afstandje kunnen observeren en kennis van elkaar kunnen nemen. Na verloop van tijd kan daaruit bekendheid ontstaan met de gebruiken en gewoontes van andere buurtgebruikers, overeenkomsten en verschillen met de eigen levenswijze worden zo geleidelijk duidelijk. De publieke familiariteit die zo wordt opgebouwd, speelt vervolgens een rol in processen van identificatie:

Juist de zichtbaarheid van het alledaags handelen leidt tot sociale onderscheidingen en zo tot sociale identificaties: zij zijn minder schoon en proper, minder netjes of minder beschaafd dan wij omdat zij naar het badhuis gaan, niet goed poetsen, steun trekken, roddelen

¹⁵⁷ Zie ook Castells: de buurt is geen gemeenschap, want ‘locally based identities intersect with other sources of meaning and social recognition, in a highly diversified pattern that allows for alternative interpretations.’ Castells, *The Power of Identity*. p. 60, Blokland, *Goeie burens houden zich op d'r eigen*. p. 17

of uit de ramen hangen. [...] Publieke familiariteit was voor deze onderscheidingen een voorwaarde.¹⁵⁸

Door deze uitwisselingen weet men wat men aan elkaar heeft, en wat men van elkaar kan verwachten – juist door oppervlakkige kennis die gebaseerd is op persoonlijke ervaringen. De buurt fungeert zo opnieuw als interface: het is een plek voor de afstemming van verschillende levenswijzen. Bewoners etaleren er hun eigen levenswijze, en door dat proces krijgt die ook vorm: buurtbewoners kunnen zich al dan niet identificeren met de 'performances' van andere buurtbewoners, en hun eigen levenswijze afstemmen op de collectieve praktijken en gewoontes van anderen waarmee ze zich al dan niet identificeren. Zo functioneert de buurt tegelijkertijd als publiek domein – een plek waar verschillende groepen bewoners een manier hebben gevonden om samen te leven als ook als parochiaal domein: juist doordat men publiek vertouwen op kan bouwen, kan iedereen er zich ondanks de verschillen thuis voelen.

Deze vorm van publieke familiariteit lijkt op de '*familiar public terms*' die Jacobs beschreef, maar er zijn een aantal belangrijke verschillen. In de eerste plaats gaat het bij Jacobs om bekendheid met individuele personen. Bij Blokland gaat het eerder om een 'categorische kennis': het gaat niet zo zeer om bekendheid met specifieke buurtbewoners, als wel om kennis van leden van specifieke groepen die allen zo hun eigen gebruiken en gewoontes hebben. Met de een identificeren we ons wel, en met de ander niet, en - dit is cruciaal - juist die identificatie maakt dat we ons ook thuis kunnen voelen in een buurt, omdat we ons herkennen in de aanwezigheid van anderen. Dat wil niet zeggen dat we ons met alle buurtbewoners moeten kunnen identificeren, wel dat we ook de andere buurtbewoners moeten kunnen plaatsen en dat we over voldoende categorische kennis over hen beschikken om onderscheid te kunnen maken. Er is daarbij opnieuw een juiste balans nodig tussen 'bekend' en 'vreemd'. Dat zijn nu niet – zoals bij Jacobs – de *geografische* categorieën buurtbewoners en bezoekers van buitenaf. De begrippen hebben nu eerder betrekking op de verschillende levenswijzen die in de buurt worden geëtaleerd waarin bewoners zich al dan niet herkennen. Daarbij speelt nog een element dat nog niet aan de orde is geweest. De buurt fungeert daarbij niet alleen als het platform waarop verschillende levensstijlen te onderscheiden zijn, langzaam aan krijgen de plekken waar verschillende groepen zich manifesteren ook een symbolische waarde. Herkenning betekent dan niet alleen het herkennen van mensen met vergelijkbare levenswijzen, maar ook een gevoel van betrokkenheid bij de

¹⁵⁸ Blokland, *Goeie burens houden zich op d'r eigen* p. 109-110

lokaties die verbonden zijn geraakt met die levenswijzen. In de volgende paragraaf ga ik nog nader in op dat aspect.

Eric Gordons 'Placeworlds' en Lyn Loflands 'home territories'

Tot nog toe hebben we zo gekeken naar de rol van de buurt als min of meer neutraal platform waar bewoners elkaar tegen komen en kennis van elkaar kunnen nemen. Maar wat is de rol van de buurt zelf in het proces waarin publieken worden gevormd? Hoe kunnen stedelijke publieken zich een bepaalde ruimte toe-eigenen? Daarvoor moeten we kijken naar de symbolische waarde die een buurt of plek kan hebben.

Een dergelijke benadering vindt onder stedelijk ontwerpers voor het eerst brede weerklank met de publicatie van het boek *The Image of the City* van Kevin Lynch uit 1961. Daarin betoogt Lynch dat de waarde die bepaalde plekken voor stedelingen hebben, niet door ontwerpers van bovenaf kan worden opgelegd. Een symbolische waarde kan pas ontstaan doordat aspecten van het stedelijke landschap resoneren met de behoeftes van de stedeling. En alhoewel dat allereerst een individueel proces is, ontstaan er ook collectieve betekenissen, doordat groepen mensen doorgaans soortgelijke betekenissen toekennen aan ruimtelijke elementen in de stad, betoogt Lynch.¹⁵⁹ Soortgelijke opvattingen zien we later ook in het werk van stadsocioloog Herbert Gans wanneer hij spreekt van een 'potentiële omgeving' die door gebruikers tot een 'effectieve omgeving' wordt gemaakt. Een planner kan een park nog zo mooi ontwerpen, pas in het gebruik, in het proces van toe-eigening waarin individuen en groepen de ruimte voor hun eigen doelen gebruiken, krijgt die ruimte een betekenis.¹⁶⁰

¹⁵⁹ 'Environmental images are the result of a two-way process between the observer and his environment. The environment suggest distinctions and relations and the observer – with great adaptability – and in the light of his own purposes – selects, organizes and endows with meaning what he sees [...] thus the image of a given reality may vary significantly between different observers. [...] Each individual creates and bears his own image, but there seems to be substantial agreement among members of the same group. It is these group images, exhibiting consensus among significant numbers, that interest city planners who aspire to model an environment that will be used by many people.' K. Lynch, *The Image of the City* (Cambridge, MA: MIT Press, 1960). p. 6

¹⁶⁰ Gans zet zich met zijn begrippenpaar af tegen het 'fysisch determinisme': de overmoed van planologen die denken dat ze door het inrichten van de fysieke ruimte bepaalde sociale processen op kunnen leggen.

Ook voor Lynch bestaat de stad zo uit mensen met verschillende levensstijlen en overtuigingen. Het doel is nu echter niet deze te verenigen in een overkoepelende gemeenschap, maar de stad zo in te richten dat ze notie van elkaar kunnen nemen: 'I have used the term potential environment because

Een belangrijk concept om grip te krijgen op dat proces is het idee van een 'placeworld', zoals dat wordt beschreven door Eric Gordon. Een placeworld is de verzameling van kennis en culturele repertoires (het geheel van kenmerkende handelingen, praktijken en betekenissen) van een groep die betrekking heeft op een of meerdere specifieke plekken. Doordat specifieke elementen uit het culturele repertoire van een groep worden gekoppeld aan specifieke plekken, krijgen die plekken ook een symbolische lading: het zijn niet zomaar toevallige locaties, maar ze groeien voor groepsleden uit tot 'onze' plekken. Gordon grijpt daarvoor terug op het begrip 'local knowledge' van de antropoloog Geertz. *Local knowledge* is het gedeelde referentiekader van een groep dat gekoppeld is aan specifieke locaties. Het gaat dan om bijvoorbeeld een verscholen doorgang tussen twee woonblokken in de wijk; de gedeelde consensus over welk café de lekkerste koffie schenkt; een nooit uitgesproken afspraak over wie er recht heeft om op welk bankje in het park te zitten; of gedeelde herinneringen aan het verleden. Het cruciale aspect van 'local knowledge' is dat het tot stand komt in sociale uitwisselingsprocessen. In sociale situaties in de buurt wordt dit soort kennis al dan niet stilzwijgend uitgewisseld, betoogt Gordon. Tegelijkertijd vormt de *local knowledge* die zo wordt opgebouwd niet alleen een bron van praktische informatie, het vormt ook een gedeelde levenswereld die een rol speelt als een verbindend element van een publiek. Er ontstaat een 'wij' aan wie de gedeelde aan plaats gebonden kennis en rituelen toebehoren.¹⁶¹ De verzameling van betekenissen en praktijken van een groep die gekoppeld zijn aan locaties noemt Gordon een placeworld:

A placeworld, therefore, is a group-defined horizon that is specifically oriented around geographical location. Sharing information about the

most physical environments are only potential with respect to how they affect people ... the potential environment is necessary, but does not become sufficient as a part of people's lives until they transform in into an effective environment. The effective environment may thus be defined as that version of the potential environment that is perceived, conceived - and created by users.' H. Gans, 'The potential environment and the effective environment,' in *People, plans and politics Essays on Poverty, racism and other national urban problems*, ed. H. Gans (New York: Columbia University Press, 1994). p. 27 Zie ook Reijndorp, Nio, en Veldhuis, *Atlas Westelijke Tuinsteden Amsterdam. De geplande en de geleefde stad*

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld ook Tim Creswell, die beschrijft hoe een 'sense of place' '[is] constituted through reiterative social practice—place is made and remade on a daily basis. ... place provides a template for practice—an unstable stage for performance. Thinking of place as performed and practiced can help us think of place in radically open and non-essentialized ways where place is constantly struggled over and re-imagined in practical ways" T. Creswell, *Place: A Short Introduction* (Malden, Ma: Blackwell, 2004)., geciteerd in Lindgren, 'Place Blogging. Local Economies of Attention in the Network'.

secret cemetery entrance, for example, is communicative action that results in a placeworld. It is the product of local knowledge.¹⁶²

Een placeworld kan zo worden begrepen als verzameling van plekken die voor de leden van een groep een symbolische betekenis hebben. Daarbij is het niet zo dat een placeworld een-op-een aan een geografische locatie is gekoppeld. Verschillende groepen die in dezelfde buurt wonen, doen vaak een beroep op verschillende placeworlds. Andersom kan ook een groep die verspreid over de wereld woont, een gedeelde identiteit ontleen aan bijvoorbeeld het land van herkomst. Groepen kunnen een placeworld gebruiken om zich van anderen af te zonderen, of ze kunnen deze juist openstellen en delen met nieuwkomers in de buurt.

Ook kan het gebeuren dat plekken of gebieden na verloop van tijd uitgroeien tot het min of meer exclusieve domein van een specifieke groep.¹⁶³ In een tweetal studies laat de Amerikaanse sociologe Lyn Lofland zien hoe dat proces verloopt. Ze spreekt daarbij ook wel van het ontstaan van 'home territories' en 'urban villages'. Een 'home territory' is een plek in de stad die door de een of andere groep wordt gedomineerd. Het is het geleidelijke proces waarin na verloop van tijd een plek wordt toegeëigend doordat de een of andere groep er steeds vaker gebruikt van maakt, er zich thuis begint te voelen, en langzaam maar zeker een stempel op de plek weet te drukken, met als resultaat dat '... this bar is taken over by homosexuals, that cafeteria by elderly ladies, this hot dog stand by

¹⁶² E. Gordon, 'Towards a theory of networked locality,' in: *First Monday* 13, no. 10 (2008).

¹⁶³ Dit idee komen we voor het eerst tegen bij de ecologische benadering van de stad door sociologen van de Chciago School, in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. De onderzoekers die daar deel van uitmaakten lieten zich in hun denken inspireren door Charles Darwins evolutietheorie, waarin soorten zich via een evolutieproces aanpassen aan hun omgeving en selectie plaats vindt via een 'survival of the fittest'. Op soortgelijke wijze dachten zij dat ook verschillende groepen stedelingen zich ruimtelijk zouden sorteren, en iedere groep in zijn eigen 'natural area' zou belanden. 'Natural areas collect the particular individuals of the city predestined to it', schreef Zorbaugh – een van de grondleggers van de natural areas theorie. (Jan Lin p 82). Dit sorteringsproces zou plaats vinden dankzij het marktmechanisme. Bepaalde delen van de stad zouden meer of minder gewild zijn bij bepaalde groepen – en dat zou dan onder meer uitdrukking krijgen in de prijs van onroerend goed. Burgess zelf gebruikt daarvoor de termen 'invasion' en 'succession', beide geleend uit de plantenbiologie: 'a process of distribution takes place which sifts and sorts and relocates individuals and groups by residence and occupation.' H. Zorbaugh, 'The Natural Areas of the City,' in *The Urban Community*, ed. E. Burgess (1926), geciteerd in J. Lin en C. Mele, eds., *The urban sociology reader* (Londen: Routledge,2005).[...] Later werden de onderzoekers van de Chicago School vooral bekritiseerd vanwege het idee dat dit een 'natuurlijk proces' zou zijn, waarbij ze onvoldoende oog hadden voor de ideologische aspecten van het marktmechanisme achter het sortingseffect, als ook voor de meer bottom-up praktijken van stedelingen zelf, het proces waarin zij zich ruimtes al dan niet toe-eigenen.

motorcycle buffs, etc.¹⁶⁴ De plek zelf wordt zo langzaam maar zeker onderdeel van het symbolische repertoire van de groep, en de combinatie van plek en daarbij horende activiteiten vormen dan een placeworld. Op grotere schaal ontstaan zo in de stad ook 'urban villages', buurten die beheerst worden door de een of andere groep stedelingen. Neutrale openbare ruimtes kunnen zo door groepen (tijdelijk) worden toegeëigend en het stempel van hun groep krijgen. Dit proces waarin delen van stedelijke ruimte als parochiale sfeer worden geclaimd, verloopt niet zonder slag of stoot. Er vindt vaak een 'symbolische strijd' plaats tussen verschillende groepen gebruikers. Ook kunnen allerlei externe factoren een rol spelen in dit proces. Denk bijvoorbeeld aan beleidsmaatregelen om te stimuleren of juist te voorkomen dat een plek als parochiale ruimte geclaimd kan worden door een specifieke groep. Dat kan bijvoorbeeld door het ophangen van een zogenaamde 'mosquito' een apparaatje dat irritante tonen uitzendt die alleen voor jongeren hoorbaar zijn, met als doel te voorkomen dat zij een ruimte claimen als hun 'hangplek'. Of door beleid te maken dat symbolische representatie in een buurt van specifieke groepen (bijvoorbeeld een moskee) tegengaat dan wel stimuleert. Of bijvoorbeeld doordat een commerciële partij winstkansen ziet door een locatie te ontwikkelen die door haar ontwerp, marketing en prijsstelling een doelgroep met een specifieke levensstijl aan zal spreken.

Al die factoren bij elkaar leiden ertoe dat er op het niveau van de stad een zekere ruimtelijke sortering kan ontstaan, waarbij groepen mensen die elkaars levensstijl herkennen elkaar opzoeken, zowel bij het wonen als in de besteding van de vrije tijd. Daarbij liet Lofland al zien dat het niet per se om aaneengesloten gebieden hoeft te gaan. 'Technology is the key to successfully creating and maintaining a village in the midst of the city', schrijft zij in 1973.¹⁶⁵ De technologie waar zij op doelt is dan de automobiel waarmee stedelingen gemakkelijk de verschillende parochiale gebieden van de collectieven waar zij deel van uitmaken met elkaar kunnen verbinden. Mede door de komst van deze technologie (de automobiel) ziet Lofland in de jaren zeventig een belangrijke verschuiving opkomen. Symbolische ordening was aanvankelijk (ze gaat daarbij terug tot de middeleeuwen) gekoppeld aan uiterlijk. Vrijwel alle stedelingen maakten zeer intensief gebruik van het publieke domein van de stad, allerlei functies die nu vaak eigen, gespecialiseerde locaties kennen, liepen toen nog dwars door elkaar. Het was het uiterlijk van de stedelingen waaraan je kon herkennen tot welke groep je behoorde - en er waren zelfs wetten over wie wat voor kleding mocht

¹⁶⁴ Lofland, *A world of strangers: order and action in urban public space*.

¹⁶⁵ *Ibid.* p.135

dragen. Om verwarring te voorkomen, mocht in het Elizabethaanse Engeland 'de gewone man' bijvoorbeeld geen luxe kleding als fluweel dragen. In de moderne industriële stad ziet zij in de jaren zeventig juist een codering ontstaan die gebaseerd is op een ruimtelijke sortering. Ze beschrijft hoe steeds meer stedelijke functies een eigen gespecialiseerde plek in de het stedelijk landschap hebben gekregen: hier het winkelcentrum, daar de universiteitscampus, hier een middenklasse woonwijk, verderop Chinatown, enzovoorts. 'The ideal of the modern city', concludeert ze, 'is like the ideal of well-ordered home: a place for everything and everything in its place.'¹⁶⁶ In een sfeer van vooruitgangsoptimisme stelt ze zo steden als Los Angeles en Detroit voor als het hoogtepunt van stedelijke beschaving en ordening. Daar is het publieke domein van de stad opgelost in een mozaïek van parochiale domeinen, ieder met zijn eigen specialistische functie. Lofland ziet dat als een logisch proces: 'to segregate is human', schrijft zij, 'to integrate divine.'¹⁶⁷

Dit proces van parochialisering doet denken aan het idee achter de wijkgedachte, maar dan vormgegeven door bottom-up processen in plaats van door middel van een top-down ontwerp. Immers, bepaalde buurten kunnen door deze processen uitgroeien tot het parochiaal domein van bewoners die een bepaalde levensstijl met elkaar delen. Toch is die vertaling niet zo rechtstreeks te maken: dergelijke buurten herbergen weliswaar groepen bewoners die specifieke culturele codes met elkaar delen, maar daarbij vormen zij nog geen gemeenschap. De rol van de buurt is een andere: zij is niet zozeer een functioneel integratiekader of een afgebakend territorium van een allesomvattende gemeenschap. De buurt krijgt nu de functie van een symbolische kern waaromheen een gemeenschap wordt 'voorgesteld'. Met andere woorden: men woont in een bepaalde buurt, en ontleent een deel van zijn identiteit aan dat gegeven. Men identificeert zich met anderen die ook in de buurt wonen, men herkent en apprecieert de symbolische betekenissen van specifieke locaties en uitingen van groepen die in de buurt wonen. De buurt, zo betoogt onder meer Bourdieu, is een expressie van de sociale status die sommige bewoners zichzelf toedichten.¹⁶⁸ Het gebruik van specifieke plekken wordt zo een manier om uit te drukken tot welke collectiviteiten iemand zich rekent. Maar dat wil niet zeggen

¹⁶⁶ Ibid. p. 67

¹⁶⁷ Ibid. p. 74

¹⁶⁸ In sommige gevallen dient een dergelijke symbolische afzondering ook economische motieven: de selectie van een buurt die gespecialiseerd is in een bepaalde levensstijl zou de waarde van het koophuis ten goede komen. Voor een groeiende groep speelt daarbij het eigen huis een belangrijke rol speelt in de welvaartsvoorziening, vooral wanneer de voorzieningen van de welvaartstaat ontbreken of worden afgebouwd. (Engelsdorp Gastelaars, *Veertig jaar territoriale binding*. *ibid.**ibid.*p. 25, A. Buys en J. v. d. Schaar, 'De woonplaats als gemeenplaats.' in: *Kiezen voor de Kudde* (2004). *ibid.**ibid.*

dat men ook daadwerkelijk veel contact heeft met anderen die dezelfde plek gebruiken, of dat het leven zich grotendeels in de buurt af zou spelen.¹⁶⁹ Deze woondomeinen leiden zo tot een bijzondere mengvorm van verschillende sferen. Symbolisch gezien is het een parochiaal domein, bewoners ontlenen hun identiteit voor een deel aan de buurt en herkennen zichzelf in de symbolische aspecten ervan. Cultureel en sociaal gezien is er in veel mindere mate sprake van een parochiaal domein, bewoners vormen over het algemeen geen hechte gemeenschap, er is eerder sprake van een instrumentele beheersrelatie met elkaar.¹⁷⁰

In sommige gevallen gaat de symbolische buurtbinding zelfs nog een stap verder. Zelfs mensen die niet in de buurt wonen, kunnen zich er desondanks symbolisch mee verbonden voelen. Ofwel omdat ze er zelf vroeger hebben gewoond, ofwel omdat ze er werken, of uitgaan, of zich anderszins identificeren met de symbolische waarde van de buurt.¹⁷¹ De buurt wordt zo het centrale element waaromheen een '*imagined community*' wordt gevormd. Mensen herkennen zich in de symbolische waarde van een plek, en voelen zich verbonden met anderen die zich daarmee ook verbonden voelen, zonder dat ze die anderen ook allemaal persoonlijk kennen. In onderlinge interactie creëren de leden van een gemeenschap of publiek zo een kader van verhalen, herinneringen en eigenschappen waarmee ze zich identificeren en waaraan ze een deel van hun identiteit ontlenen. Die verhalen vormen vervolgens ook het bindende element van het publiek. Talja Blokland spreekt zo van *imagined communities*, die 'bestaan als mentale voorstellingen van het denken en voelen van 'wij horen bij elkaar', en als alledaagse handelingspraktijken waarin we uitdrukken bij wie we horen, en waarin we anderen bij 'ons' insluiten of juist van 'ons' uitsluiten. Symbolische locaties kunnen bij dergelijke *imagined communities* een belangrijke rol spelen.¹⁷²

¹⁶⁹ Lupi, *Buurtbinding*. p. 101, zie ook R. P. Hortelanus, *Stadsbuurten. Een studie over bewoners en beheerders in buurten met uiteenlopende reputatie* (Den Haag: Vuga, 1995), E. d. Wijs-Mulkens, *Wonen op stand. Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1999).

¹⁷⁰ Al varieert die relatie van geval tot geval. Bewoners respecteren elkaars privacy, maar 'willen wel weten wie de naaste bewoner is en daarmee het liefst enige overeenkomst hebben.' Lupi, *Buurtbinding*. p. 102. Lupi stelt dat de woonsituatie zich uitstrekt voorbij 'de voordeur of het tuinhek' en zo een claim legt op de openbare ruimte, zonder dat het echt een collectieve sfeer wordt.

¹⁷¹ Zie bijvoorbeeld M. v. d. Land, *Vluchtige verbondenheid. Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004).

¹⁷² Blokland, *Goeie burens houden zich op d'r eigen* p. 204. Bloklands interpretatie van het begrip *imagined communities* wijkt net iets af van Benedict Andersons oorspronkelijke idee: dat gaat over het idee dat gemeenschappen verondersteld zijn, omdat de leden de andere leden niet kennen maar er enkel op vertrouwen dat er inderdaad miljoenen Nederlanders bestaat die parallelle levens leiden en daarin een symbolisch kader delen dat een gevoel van (noodlottige) verbondenheid schept. De

Zo zien we ook een verschuiving in de functie en de betekenis van de buurt. Vertrekpunt is niet zozeer de vraag hoe uit een buurt (een gedeeld territorium) een lokaal publiek kan ontstaan, maar hoe verschillende publieken zich ruimtes symbolisch toe-eigenen. Het parochiale domein dat daaruit ontstaat beperkt zich niet noodzakelijkerwijs tot een buurt, het kan bestaan uit een netwerk van verschillende plekken. Bovendien kunnen de onderlinge banden van publieksleden sterk variëren. Rond een buurt kan zo een type stedelijk publiek ontstaan dat is gebaseerd op een combinatie van symbolische nabijheid en persoonlijke afstand.

Arnold Reijndorps 'netwerkstedelijkheid'. Kan de buurt nog functioneren als interface?

We hebben zo gezien hoe onder bepaalde omstandigheden in een buurt een lokaal stedelijk publiek in het leven geroepen kan worden, en andersom hoe stedelijke publieken of collectiviteiten een 'buurt' in het leven kunnen roepen door zich een plek toe te eigenen, en ook hoe een 'buurt' een centrale symbolische rol speelt die een belangrijk collectief symbool kan zijn dat de leden van een publiek verbindt. Veel van de theorievorming op dit gebied is gebaseerd op onderzoek in de Verenigde Staten, en is vaak enkele decennia oud. In hoeverre zijn de hier geschetste analyses ook van toepassing op Nederlandse steden aan het begin van de eenentwintigste eeuw? Uit verschillende onderzoeken naar recente stedelijke cultuur in Nederland komt een dubbel beeld naar voren van twee ontwikkelingen die wel 'verstedelijking' en 'domeinvorming' worden genoemd. Domeinvorming (of parochialisering) is het proces waarin specifieke publieken zich concentreren op of rond een aantal voor hen symbolisch belangrijke locaties. Dat gaat in Nederland paradoxaal genoeg gepaard met een ontwikkeling van 'verstedelijking': het proces waarin oude stadswijken juist heterogener van samenstelling worden. Loflands voorspelling dat de stad uiteen zou vallen in een reeks parochiale domeinen met duidelijke geografische grenzen gaat zo niet helemaal op. In plaats daarvan zien we een 'netwerkstedelijkheid' ontstaan van overlappende parochiale domeinen.

Laten we eerst kijken naar het proces van domeinvorming. Als een van de eersten in Nederland wordt deze ontwikkeling in 1970 verwoord door stadsonderzoeker Grünfeld. In zijn proefschrift *Habitat und Habitation* laat hij

'imagination' bestaat dus uit het kunnen voorstellen dat er lotgenoten bestaan ondanks dat men die niet kent. Blokland legt juist de nadruk op het feit dat de gedeelde verhalen grotendeels constructies (en dus 'imagined') zijn.

zien dat er een relatie is tussen levensstijl en woonvoorkeur. Mensen wonen het liefst in een buurt waarin ze zich kunnen herkennen, dat wil zeggen: dat er mensen leven die hun levensstijl enigszins delen.¹⁷³ De toegenomen welvaart maakte dit ook mogelijk. Door de opkomst van de auto werd het voor bijvoorbeeld de middenklasse mogelijk om op grotere afstand van het werk te gaan wonen, en zo nam ook de mogelijkheid toe om een woning naar eigen keuze te zoeken. Dit leidt ertoe dat groepen stedelingen met vergelijkbare levensstijlen – of in ieder geval zij die het zich kunnen veroorloven – zich vestigen in buurten die ze als de hunne ervaren, waar ze zich herkennen in de levensstijl van de buurtbewoners. Soortgelijke conclusies komen we sinds die tijd regelmatig tegen. Onder meer De Wijs-Mullekes en Buys en van der Schaar concludeerden in het afgelopen decennium dat wonen in toenemende mate een sociale expressie is, waarbij de keuze voor een buurt samenhangt met voorkeuren die horen bij specifieke levensstijlen.¹⁷⁴ Toch gaat het beeld dat Lofland schetste van Detroit en Los Angeles als ideale 'steden van de toekomst' niet op. De domeinvorming gaat in Nederland veel minder ver dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, waar een deel van de middenklasse zich terugtrekt in 'gated communities'.¹⁷⁵ In Nederland is deze domeinvorming meer bescheiden: in bepaalde wijken zijn mensen met bepaalde levensstijlen wat meer nadrukkelijk aanwezig.¹⁷⁶

¹⁷³ F. Grünfeld, *Habitat and habitation: a pilot study* (Alphen a/d Rijn: Samson, 1970).. Daarbij geldt overigens dat niet iedereen ook de mogelijkheid heeft om die keuze te maken - er ontstaan in de steden ook achterstandsgebieden, juist doordat mensen die het zich wel kunnen veroorloven wegtrekken. Ook zijn er mensen wiens levensstijl juist gebaseerd is op een stedelijk ideaal, dat wil zeggen: ze geven er de voorkeur aan juist in gemengde buurten te wonen.

¹⁷⁴ Wijs-Mulkens, *Wonen op stand. Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite.*, Buys en Schaar, 'De woonplaats als gemeenplaats.' in.

¹⁷⁵ In de Verenigde Staten wonen ca. 7 miljoen huishoudens (bijna 6 procent van de bevolking) in zogenaamde *gated communities*. Zie ook A. Reijndorp en S. Lohof, *Privé-terrein. Privaat beheerde woondomeinen in Nederland* (Rotterdam: Nai Uitgevers, 2006)., E. McKenzie, *Privatopia* (New Haven: Yale University Press, 1996). en N. Ellin, ed. *Architecture of Fear* (New York: Princeton Architectural Press, 1997).

¹⁷⁶ Daarbij krijgt vaak ook het ontwerp van stedelijke faciliteiten vorm op mono-functionele locaties: denk aan de megabioscoop aan de rand van de stad, het bedrijvenpark langs de snelweg of winkelcentra als de Rotterdamse Koopgoot die als privé-terrein wordt ontwikkeld. De overeenkomst is dat het plekken zijn waar eigenaren en gebruikers een zekere controle over hebben, of preciezer: de balans tussen 'vertrouwd' en 'vreemd' is er zo afgestemd dat het gebruikers zich er gemakkelijk thuis kunnen voelen. Zie Engelsdorp Gastelaars en Hamers, *De Nieuwe stad Stedelijke centra als brandpunten van interactie*. Zie ook Reijndorp, *Stadswijk. Stedenbouw en Dagelijks Leven*. Reindorp beargumenteert dat de vertrouwdeheid van mono-functionele plekken voor een deel ook gebaseerd kan zijn op de protocollen of scripts die er gelden, en dat de universaliteit van dat soort scripts de geglobaliseerde wereld bewoonbaar maken. Waar ook ter wereld, bij de McDonald's of Starbucks weet je precies wat je er kunt bestellen en hoe je je dient te gedragen. Ralph Henning beargumenteert dat in

Deze domeinvorming gaat in Nederland eerder gepaard met een ontwikkeling van 'verstedelijking' die hier op het eerste gezicht recht tegenin lijkt te gaan. In het hierboven al aangehaalde boek *Stadswijk* beschrijft Arnold Reijndorp hoe een aantal negentiende en twintigste-eeuwse arbeiderswijken aan de rand van de grote steden de afgelopen tijd zo'n ontwikkeling van verstedelijking hebben doorgemaakt. Daarmee bedoelt hij vooral dat de bevolkingssamenstelling er gemengder is geworden. Dat komt enerzijds door de instroom van migranten, en anderzijds in sommige steden ook door de opkomst van wat Reijndorp 'nieuwe stedelingen' noemt. Dat zijn de vaak jonge, hoogopgeleide stadsbewoners die in de 'creatieve sector' werken. Daarbij strekt de levenswereld van deze nieuwe – en in veel gevallen ook van de oude bewoners – zich verder uit dan de buurt zelf. Ze maken gebruik van een netwerk aan plekken dat zich over de hele stad – en soms ook daarbuiten – uitstrekt. Reijndorp spreekt zo ook wel van de opkomst van een 'netwerkstedelijkheid'. Steden als Rotterdam of Amsterdam maken deel uit van een groter stedelijk veld. Dat kent niet meer een enkel stadscentrum met in de periferie daaromheen de woonwijken, maar bestaat eerder uit een netwerk van plekken met verschillende functies en voor verschillende stedelingen uiteenlopende symbolische waarden. De stedeling stelt uit dat pallet al doende zijn eigen stad samen. Hij woont op de ene plek, winkelt in het winkelcentrum langs de snelweg, maar soms ook in het centrum, en bezoekt in zijn vrije tijd plekken die aansluiten bij zijn behoeftes:

Deze [netwerkstad] is veel minder het resultaat van ruimtelijke ordening, dan van de sociale beheersings- en economische ontwikkelingsstrategieën van overheden en marktpartijen, en van de individuele ruimtelijke ordening van de bewoners van die stad. [...] De netwerkstad biedt een gedifferentieerd aanbod aan woonmilieus, arbeidsplaatsen, onderwijs en scholing en aan culturele recreatieve, dienstverlenende en verzorgende voorzieningen. De bewoner van de netwerkstad stelt uit dat aanbod een eigen pakket samen.¹⁷⁷

Dat levert op stedelijk niveau een gemengd beeld op. Enerzijds ontstaan er in de netwerkstad zo geografische netwerken van parochiale domeinen van verschillende groepen. Tegelijkertijd overlappen die elkaar ook wel weer op een aantal plekken. In sommige oude stadswijken bijvoorbeeld komen we

Tokyo convenience stores als 7-11 een soortgelijke functie hebben. R. Henning, 'Tokyo Homezooms: Die Stadt als Wohnung,' in: *Mediacity* (2006),

¹⁷⁷ Reijndorp, *Stadswijk. Stedenbouw en Dagelijks Leven*. P. 187, zie ook: A. Reijndorp et al., *Buitenwijk; Stedelijkheid op afstand* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 1998).

verschillende groepen tegen: Oorspronkelijke bewoners van deze stadswijken zijn bijvoorbeeld voor een deel verhuisd naar de randgemeentes van grote steden. Maar sommigen van hen komen met enige regelmaat nog terug naar enkele geïsoleerde locaties in hun oude buurten: het Jordanese café - nu ingeklemd tussen Turks koffiehuis en loungecafé van hippe jonge stedelingen - de sportvereniging of de markt. Hun parochiaal domein is zo niet meer de buurt waarin ze wonen, maar bestaat uit de verzameling van verschillende plekken in de stedelijke regio. Douglas Ray en Talja Blokland spreken zo ook wel van de opkomst van een '*network urbanism*'. Daarmee willen zij benadrukken dat allerlei processen van uitwisseling niet plaatsvinden in geografisch eenduidige territoria, maar in een mozaïek van locaties die versnipperd liggen in de stad en met behulp van technologie met elkaar verbonden zijn.¹⁷⁸ Andersom bestaat de buurt in de oude stadswijk nu uit een aantal verschillende parochiale domeinen. Geografisch liggen ze naast elkaar, maar desondanks is er weinig overlap tussen die parochiale domeinen. Het is nu '*Living Together Apart*' - verschillende levensstijlen wonen dwars door elkaar, maar leven min of meer langs elkaar heen.¹⁷⁹

In de combinatie van domeinvorming, verstedelijking en netwerkstedelijkheid ligt zowel een mogelijke toekomst als een bedreiging van de manier waarop de buurt als interface functioneert. De dreiging ligt in het feit dat de buurt niet meer functioneert als podium waarop de bewoners met hun verschillende levenswijzen kennis van elkaar kunnen nemen. Dat komt voor een deel omdat de aan de buurt gebonden processen van identiteitsvorming en publieke familiariteit over hun hoogtepunt heen zijn, stelt Talja Blokland. Het alledaagse leven speelt zich minder geconcentreerd in de buurt af en collectieve en individuele ritmes zijn meer en meer uiteen gaan lopen.¹⁸⁰ Voorheen, zo

¹⁷⁸ Zij spreken van: '... the need to understand contemporary 'sociation' not in terms of bounded small scale communities with an intense public realm but in terms of their decentralized diffuse and sprawling character which depend on multiple and myriad technological, informational, personal and organizational networks that link locations in complex ways. [...] Public and institutional spaces become sites where networks are developed with some, but not everybody. Plural lifestyles and systems of meanings and a differentiated and spatially dispersed role repertoire supply few compulsory frameworks for imagined communities. What we hence see is not that people stop schmoozing and doing all sorts of other forms of socializing supporting helping out, providing social capital and cashing in on previous capital investments. But they do no longer have to do so within the confines of their neighborhood.' Blokland en Ray, 'The End of Urbanism: How the Changing Spatial Structure of Cities Affected its Social Capital Potentials.' p. 36

¹⁷⁹ Reijndorp, *Stadswijk. Stedenbouw en Dagelijks Leven*; Lupi, *Buurtbinding*. p. 119

¹⁸⁰ Om een voorbeeld te geven: in een van de buurten van Pendrecht werden in de jaren zestig aan het eind van de middag de werknemers van de RDM met de bus teruggebracht naar hun wijk. Ze

beschrijft Talja Blokland, waren verschillende aspecten van het alledaagse leven op buurtniveau veel meer met elkaar verknoopt. De eigenaren van de winkels woonden bijvoorbeeld vaak in de buurt, en hadden dus zowel een sociale als ook een economische binding met de buurt. Ook netwerken van solidariteit vonden vaak plaats op buurtniveau, bijvoorbeeld via de lokale kerk, en politieke netwerken waren ook vaak op buurtniveau georganiseerd. Maar niet uitsluitend: vakbonden bijvoorbeeld waren ook regionaal en nationaal georganiseerd. Doordat veel van die rollen gebonden waren aan de buurt, kwamen bewoners elkaar ook regelmatig in uiteenlopende rollen tegen. Die ontmoetingen leidden niet tot de vorming van een hechte gemeenschap, maar konden wel bijdragen aan een gevoel van bekendheid met elkaar, en zo aan de publieke familiariteit.¹⁸¹

Door de opkomst van het '*networked individualism*' dat ik in de inleiding aanhaalde, bestaat het moderne leven van de stedeling juist uit een aaneenschakeling van verschillende rollen die gekoppeld zijn aan uiteenlopende netwerken. Die verschillende netwerken – hebben ook ieder hun eigen geografie en 'placeworld'. De geografie van de verschillende rollen die stedelingen aannemen valt zo minder vaak samen. Daardoor kunnen bewoners moeilijker bekendheid met elkaar opbouwen en blijven nieuwkomers ook 'vreemde vreemden' in plaats dat ze langzaam uitgroeien tot 'vertrouwde vreemden'.

Tegelijkertijd schuilt ook juist in het fenomeen van netwerkstedelijkheid en *networked individualism* een mogelijk nieuwe rol voor de buurt als een interface waar bewoners met verschillende levensstijlen bij elkaar worden gebracht. De ontmoetingskansen zijn dan afgenomen omdat levens minder parallel lopen en ze zich deels meer in afzonderlijke parallele domeinen afspelen, tegelijkertijd ontstaan er juist op buurtniveau wellicht nieuwe mogelijkheden om die verschillende werelden te laten overlappen, juist omdat de verschillende parochiale domeinen ruimtelijk zo dicht bij elkaar liggen. Daarvoor is dan wel een nieuw programma en een gemeenschappelijk protocol nodig dat de verschillende werelden inderdaad laat overlappen, want helemaal vanzelf lijkt dat niet te gaan. In hoofdstuk 4 kom ik – dan vanuit het perspectief van het publieke domein – terug op dit vraagstuk.

arriveerden allemaal tegelijkertijd en zaten daarna ook allemaal min of meer tegelijkertijd aan tafel voor het avondeten.

¹⁸¹ Blokland en Ray, 'The End of Urbanism: How the Changing Spatial Structure of Cities Affected its Social Capital Potentials.'

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar de manier waarop het parochiale domein in de stad tot stand komt. Daarbij zagen we dat het stedelijk leven wel wordt geduid met de metafoer van het theater. Kort samengevat komt deze visie hierop neer: in het dagelijkse leven vervullen we verschillende sociale en maatschappelijke rollen. Bij iedere rol hoort een aantal repertoires dat we kunnen vertolken. Daarbij geldt dat dat repertoire zelf voortdurend in beweging is. Iedere vertolking – of het nalaten daarvan – geeft het repertoire weer mee vorm. Daarbij zijn we zelf tegelijkertijd het publiek van de vertolkingen van anderen. We interpreteren het gedrag van andere aanwezigen en proberen het te plaatsen. We vergelijken hun vertolkingen met de onze. Daarbij kunnen we elementen overnemen of ons er juist tegen afzetten. Dit is het complexe proces waarin we onszelf vergelijken met anderen, en sociale indelingen maken, we definiëren een 'wij' en een 'zij'. Uit de herhaaldelijke onpersoonlijke interacties tussen buurt- en stadsgenoten kan een gevoel van gemeenschap ontstaan wanneer men zich in elkaar herkent. Er kan ook een bepaald maatschappelijk vertrouwen ontstaan wanneer men ervaart dat ondanks de verschillen er toch ook duidelijk een aantal sociale codes worden gedeeld. Het tegenovergestelde kan ook: dan verharden sociale relaties tussen groepen zich. Het stedelijk leven bestaat in deze zienswijze zo uit een voortdurende aaneenschakeling van 'scenes' waarin we tegelijkertijd performer zijn die verschillende rollen vertolkt en ook het publiek vormen van de performance van anderen. In hun alledaagse gebruiken laten stedelingen zien wie ze zijn, en hoe ze zich onderscheiden van anderen. Ze nemen er – met enige afstand – ook kennis van elkaar, en kunnen zich al dan niet herkennen in de praktijken van anderen. Zo kan op het niveau van de buurt 'publieke familiariteit' ontstaan.

Daarbij kunnen specifieke locaties ook een symbolische betekenis aannemen, die deel uitmaakt van het repertoire van een groep. Wanneer plaatsen zo worden gecombineerd met betekenissen en praktijken, ontstaat er een 'placeworld'. Dat proces speelt op twee niveaus: enerzijds vindt er een proces plaats van ruimtelijke appropriatie waarin specifieke culture codes worden gekoppeld aan een specifieke locatie: de een of andere groep eigent zich dan een plek toe, het wordt hun plek, waar hun – vaak ongeschreven – regels gelden – het wordt een parochiaal domein. Bepaalde plekken kunnen zo ook uitgroeien tot een gedeeld symbool van een groep. Praktijken, herinneringen en verhalen worden gekoppeld aan de locatie, en deze combinatie kan uitgroeien tot een 'condensatiepunt' waaromheen een gemeenschap kan worden voorgesteld: mensen voelen zich verbonden met anderen die soortgelijke herinneringen en

verhalen over die locatie met elkaar delen. Bewoners kunnen zich zo verbonden gaan voelen met een buurt, omdat ze zich herkennen of erkend voelen in de inrichting of praktijken die er zich afspelen. Rond een buurt kan ook een gemeenschap worden voorgesteld, op basis van verhalen en herinneringen aan de buurt. Een buurt kan haar bewoners zo ook een zekere status verlenen, door van specifieke stedelijke ruimtes gebruik te maken, maken stedelingen hun levenswijze publiek.

Zo kan het parochiale domein op drie verschillende – in elkaar overlopende – manieren invulling kan krijgen. Er zijn plekken – denk aan de uitgaansstraat voor de een of andere subcultuur – die duidelijk toebehoren aan het een of andere publiek. Ze hebben een duidelijk herkenbaar karakter en een symbolische waarde die onlosmakelijk verbonden is met dat publiek. Verschillende publieken of gemeenschappen beschikken over netwerken van dergelijke plekken in de stad die steeds met elkaar een ‘urban village’ kunnen vormen. Op die plekken hebben gebruikers het gevoel er ‘onder elkaar’ te zijn. Er ontstaan daarnaast ook parochiale domeinen waar vooral de symbolische aspecten doorslaggevend zijn. Bewoners van bepaalde wijken voelen zich bijvoorbeeld verbonden met een buurt, zonder dat er nu echt sprake is van een publiek of gemeenschap. Ze voelen zich thuis in een buurt of op een plek, omdat ze zich herkennen in de symbolische betekenis ervan, maar hebben er niet per se ook veel contacten of een druk sociaal leven. De buurt is dan een ‘parochie zonder parochianen’. Een laatste manier waarop een parochiaal domein vorm krijgt, kwamen we tegen bij Jacobs en Blokland. Dit parochiale domein ligt dicht aan tegen het publieke domein: het krijgt vorm doordat mensen met verschillende levenswijzen zich er regelmatig ophouden en zich tot elkaar verhouden – zoals op Jane Jacobs Hudson Street. Evenwel is de verhouding tussen ‘bekend’ en ‘vreemd’ er zodanig dat mensen zich wel voldoende kunnen identificeren met de locatie en andere aanwezigen om zich er thuis te kunnen voelen. Na verloop van tijd herkennen beginnen buurtbewoners elkaar te herkennen, en doordat er door alle aanwezigen een aantal gemeenschappelijke protocollen worden onderschreven, kan er uit herhaalde interactie ook een zeker vertrouwen ontstaan tussen buurtbewoners.

Daarbij doen zich een aantal ontwikkelingen tegelijkertijd voor. Blokland beschrijft hoe de laatste vorm van parochialiteit op haar retour lijkt. De levensritmes van buurtgenoten lopen minder parallel, en stedelingen maken gebruik van een netwerk van plekken in de gehele stad, die voor een groot deel bestaan uit de parochiale domeinen van de groepen waar ze deel van uitmaken.

De eerste twee verschijningsvormen van het parochiale domein hebben daardoor juist aan betekenis gewonnen. Maar die ontwikkeling is niet helemaal

eenduidig. Er is weliswaar sprake van een proces van domeinvorming, waarbij stedelingen met vergelijkbare levenswijze elkaar ruimtelijk op zoeken. Maar tegelijkertijd lopen die ruimtelijke netwerken deels ook weer in elkaar over. Plekken die geografisch gezien naast elkaar liggen, kunnen symbolisch gezien juist op een flinke afstand van elkaar liggen. Tegen deze achtergrond moeten we de opkomst van digitale technologieën en nieuwe media bezien. Een belangrijke vraag wordt hoe ze ingrijpen op deze ontwikkelingen. Versterken ze het proces van domeinvorming? Of creëren ze juist nieuwe mogelijkheden om vanuit het gedeelde gebruik van een stadsbuurt een lokaal publiek in het leven te roepen? Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 3

Digitale media en het parochiale domein

Tot nog toe hebben we gekeken naar de manier waarop fysieke stedelijke ruimtes zoals de buurt functioneren als platform waarop stedelijke publieken kunnen ontstaan. We zagen dat er uit sociale interactie tussen stedelingen verschillende typen parochiale domeinen kunnen ontstaan, plekken waar de gebruiker het gevoel heeft 'thuis' te zijn, waar hij zich (voldoende) herkent in de andere aanwezigen, en/of zich identificeert met de symbolische waarde van de locatie. In dit hoofdstuk ga ik laten zien hoe het ontwerp en gebruik van nieuwe media ingrijpt op de hierboven geschetste ontwikkelingen. Dat doe ik aan de hand van drie test-cases die dienen als 'filosofische peilstift'. Doel is om aan de hand van een aantal opkomende praktijken en discussies daarover een verkenning te maken van de manier waarop de *affordances* van nieuwe mediatechnologieën vorm krijgen in het alledaagse stedelijk leven. Wat betekent de opmars van digitale media voor de manier waarop parochiale domeinen in de stad tot stand komen? Kunnen nieuwe digitale technologieën lokale publieken in stadsbuurten bestendigen? Of versterken ze juist de ontwikkeling van domeinvorming die ik in het vorige hoofdstuk beschreef?

Allereerst kijk ik aan de hand van de *Pendrecht-Hyve* en de *Weblog Pendrecht* naar de opkomst van weblogs en sociale netwerken. Fungeren zij mogelijk als een nieuw platform waarop stedelingen een deel van hun leven

publiek kunnen maken? En wat betekent dat voor de manier waarop stedelingen kennis van elkaar kunnen nemen, en de manier waarop ze zich ruimtes symbolisch toe kunnen eigenen? Daarna onderzoek ik met de test-case van de 'Levende Landkaart' de manier waarop digitale media als 'territory device' ingezet kunnen worden en zo als filter voor de fysieke omgeving van stedelingen kunnen fungeren. Een van de belangrijkste *affordances* van mobiele media is immers dat ze aan de persoon gekoppeld kunnen worden: ze kunnen worden gebruikt om de ervaring van de stad te personaliseren en af te stemmen op persoonlijke voorkeuren. In een derde test-case kijk ik aan de hand van onder meer de buurtprofielen op de Funda-website naar de manier waarop al de sporen die stedelingen digitaal achter laten worden opgeslagen in databases. De softwarematige analyse van al die data speelt weer een rol in de manier waarop de stad wordt geprogrammeerd, zowel in fysieke zin als via digitale technologieën.

Bij elkaar laten deze test-cases een dubbele ontwikkeling zien. Aan de ene kant is er een belangrijk ontruimtelijkend effect. Doordat digitale media een nieuw platform vormen dat gekoppeld kan worden aan stedelijke ruimtes, wordt fysieke aanwezigheid in die fysieke ruimtes minder doorslaggevend voor de manier waarop stedelijke publieken tot stand kunnen komen. 'Nabijheid' is niet meer per se dat wat fysiek dichtbij is, maar wat snel kan worden opgeroepen of gevonden kan worden. Met de mobiele telefoon kan op willekeurige welke plek in de stad het eigen netwerk van 'vrienden' worden geactiveerd. En met de filteringsmechanismes van digitale media wordt het ook eenvoudiger die plekken in de stad te vinden waar 'soortgenoten' aangetroffen kunnen worden. Zo wordt het mogelijk om overal een parochiaal domein in het leven te roepen. Daarbij wordt het symbolisch gebruik van stedelijke ruimtes versterkt, meer dan ooit gaat gelden: ik ben *waar* ik ben. Tegelijkertijd zullen we zien dat de verschillende parochiale domeinen van verschillende publieken ruimtelijk meer in elkaar over kunnen gaan lopen.

De notie van een buurt of parochiaal domein verschuift zo. Deze is niet meer exclusief gekoppeld aan een specifieke locatie, maar kan door het gebruik van de mobiele telefoon als 'territory device' overal worden opgeroepen. De notie van een buurt raakt daardoor gekoppeld aan individuele stedelingen en hun elkaar deels overlappende netwerken. Het gebruik van digitale mediatechnologieën sluit zo ook aan bij de ontwikkeling van het netwerkindividualisme als ook bij de opkomst van de netwerkstedelijkheid. Daarbij neemt het belang van 'locatie' in alledaagse processen van betekenisgeving mogelijk toe, maar de locatie van de locatie doet er dan tegelijkertijd minder toe. Dat wil zeggen: het parochiale domein en het

symbolisch gebruik ervan neemt in belang toe, maar op welke geografische coördinaten die symbolisch relevante plekken zich precies bevinden doet er – met dank aan GPS en Smart-phone - minder toe. In die ontwikkeling ligt paradoxaal genoeg ook de mogelijkheid besloten dat sommige stadsbuurten weer uitgroeien tot parochiaal domein van een lokaal publiek. Via digitale technologieën kunnen bewoners met uiteenlopende achtergronden op nieuwe manieren kennis van elkaar nemen, en wellicht uitgroeien tot ‘vertrouwde vreemden’. Dat zal echter niet altijd en overal ook vanzelf zo gaan.

Test-case 1: De buurtblog van Mario Bosch en de Pendrecht-Hyve

Al enkele jaren schrijft Mario Bosch – inwoner en ook wel bekend als ‘dagburgemeester’ van Pendrecht - bijna iedere dag een korte update op zijn *Weblog Pendrecht*. Zo lezen we op dinsdag 24 mei 2011 dat de klokken van de Bavotoren het weer doen. Op maandag 23 mei noteert hij dat hij tijdens een fietsrondje zag dat Frans en Maja den Hollander aan het sproeien waren op het Vlissingenplein. De dag daarvoor meldt Bosch aan bezoekers van restaurant de Zuiderkroon dat vaste gast Wim van de Pot spoedig herstelt van een beroerte. Andere nieuwtjes die in de dagen daarvoor langskomen: de supermarkt krijgt een nieuwe naam, de computerlessen in de kiosk op het Zijpe gaan niet door, en het muziekfeest op het Plein 1953 – gehouden onder het motto ‘Pendrecht is net een dorp’ was een succes. Ouderling Tjark Jansen had er snacks en drankjes verkocht, en Elly Kamperman stond achter een informatiekraam. Bij de biljarttafel in de Zuiderkroon was het druk die dag, maar Cees Dorsman vertelde dat er in juli en augustus een zomerstop aankomt. En zo gaat het verder: vrijwel geen activiteit in de wijk ontgaat Mario Bosch en trouw beschrijft hij zowel de evenementen als allerlei alledaagse rituelen en kleine veranderingen in de buurt. Betrokkenen worden doorgaans met naam en toenaam genoemd en vaak ook gefotografeerd.

Mario Bosch is misschien de meest fanatieke, maar niet de enige online chroniqueur van het alledaagse leven in Pendrecht. Er zijn ook een aantal pagina’s op het sociale netwerk Hyves aan de buurt gewijd, waar bewoners en oud-bewoners berichtjes en herinneringen uitwisselen. En ook via andere sociale netwerken melden verschillende bewoners wat zij in Pendrecht aan het doen zijn, dan wel van plan zijn. Alledaagse routines en bijzondere gelegenheden die zich fysiek in de wijk voordoen, krijgen zo digitaal een tweede leven. Wat kan deze ontwikkeling betekenen voor de manier waarop de buurt functioneert als theater van het alledaagse leven? Wat betekent dit mogelijk voor de manier waarop

stedelingen symbolische betekenis toekennen aan plekken, en de manier waarop publieken zich kunnen vormen? De belangrijkste onderliggende ontwikkeling hier is dat door digitalisering media en fysieke ruimtes met elkaar verweven raken en zo op een nieuwe manier een platform vormen voor uitwisseling tussen stedelingen. Op weblogs als die van Mario Bosch of de sociale netwerken van Hyves zien we hoe verschillende media-inhouden gekoppeld kunnen worden aan locaties, en hoe we het leven van verschillende stedelingen online kunnen volgen. Gebeurtenissen, ervaringen, herinneringen, observaties en gevoelens die te maken hebben met de buurt, leven voort op weblogs, in databases, via Google Earth en in sociale media. En daar zijn ze op een later moment ook weer op te roepen door zowel betrokkenen als buitenstaanders.¹⁸² De Amerikaanse architect, media-onderzoeker en futuroloog William Mitchell legt uit hoe dit tot een volgens hem 'fundamenteel nieuwe stedelijke conditie' leidt, die eruit bestaat dat de fysieke ruimte 'verdubbeld' wordt. Online databases kunnen aan fysieke locaties worden gekoppeld en zo de ervaring en betekenis van de fysieke ruimte beïnvloeden:

Today a fundamentally new urban condition is emerging – one that was anticipated by [James] Joyce's repeated sardonic reference to Dublin as Doublin, a city marinated in narrative, and inescapably bound up with narrative's capacity both for reflection and for duplicity. Multiplying thousands of electronic eyes and ears continuously capture the city's unfolding interwoven narrative threads and spin them out into cyberspace. Some of these threads are ephemeral and disappear instantly. Others sit on voicemail, email and other servers for a while, then are deleted or automatically fade away. Yet others accumulate permanently to form an expanding, long-term electronic memory trace.¹⁸³

¹⁸² Zie ook: A. Hudson-Smith en M. Batty, 'Virtual Cities: Digital Mirrors into a Recursive World,' in *Working Papers Series* (Londen: Centre for Advanced Spatial Analysis, 2007). p. 9. Hierin gaan de auteurs in op het begrip neogeography: 'This is the geography of the everyday person using Web 2.0 techniques to create and overlay their own locational and relational information on and into systems that mirror the real world.' Zie ook Eisner die het begrip als volgt definieert: '[neogeography is] a diverse set of practices that operate outside or alongside or in the manner of the practices of professional geographers. Rather than making claims on scientific standards, methodologists of Neogeography tend toward the intuitive, expressive, personal absurd, and/or artistic, but may just be idiosyncratic applications of real geographic techniques. ... essentially neogeography is about people using and creating their own maps on their own terms and by combining elements of an existing toolset. D. Eisner, 'Neogeography,' <http://www.platial.com>.

¹⁸³ W. J. Mitchell, *Me++ : the cyborg self and the networked city* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003).

Die verdubbeling van de ruimte leidt paradoxaal genoeg ook tot een zekere 'onruimtelijking'. De ervaring van een stedelijke ruimte is niet meer aan die ruimte zelf verbonden. Dit betekent ook dat de 'placeworld' – het geheel van aan locaties gekoppelde kennis en repertoires van een groep – ook niet meer alleen vorm krijgt via fysieke sociale interacties, maar dat deze ook mede via digitale media vorm kan krijgen. Eric Gordon omschrijft dat proces als volgt:

... that neighbors share ideas on a listserv, or share secrets on Facebook's neighborhood application, or map the best places to get a cup of coffee on Google, or locate each other on mobile devices, enhance the structure and extend the boundaries of situations from which placeworlds are constructed.¹⁸⁴

Zo ontstaat er wat Gordon een '*networked locality*' noemt. Daarmee bedoelt hij dat allerlei sociale en culturele uitwisselingen zowel op fysieke locaties plaatsvinden als via digitale media verlopen, en dat die twee ook niet meer uit elkaar te houden zijn. Dit idee van '*networked locality*' geeft sommigen hoop dat er nieuwe manieren ontstaan om lokale publieken nieuw leven in te blazen.¹⁸⁵ De fysieke straat of het fysieke plein mogen dan misschien niet meer goed functioneren als het theater van het alledaagse leven waar buurtgenoten elkaar geregeld tegenkomen.¹⁸⁶ Kan nu de doublure van de straat via weblogs als die van Mario Bosch ervoor zorgen dat buurtbewoners wel weer notie van elkaar gaan nemen? Dankzij zijn weblog is Mario Bosch in Pendrecht immers uitgegroeid tot wat Jane Jacobs een '*public figure*' noemt. Hij is nadrukkelijk in de buurt aanwezig, zowel online als offline, en zo een herkenbaar aanspreekpunt voor medebuurtbewoners. En kunnen op soortgelijke wijze – door de blog regelmatig te bezoeken – personages als Wim van de Pot, Tjark Jansen en Elly Kamperman allicht alsnog uitgroeien tot vertrouwde vreemden, zonder hen ook steeds fysiek te ontmoeten? Krijgt de stadsstraat, nu zij een 'hybride stadsstraat' is geworden zo haar functie terug als theater van het alledaagse leven, als arena waar publieken

¹⁸⁴ E. Gordon en A. De Souza e Silva, *Net Locality; Why Location Matters in a Networked World* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011).

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld L. Shirvanee, 'Locative Viscosity: Traces Of Social Histories In Public Space,' *Leonardo Electronic Almanac* 14, no. 3 (2006), http://leoalmanac.org/journal/vol_14/lea_v14_n03-04/toc.asp, verschillende voorbeelden in M. Foth, ed. *Urban Informatics. The practice and promise of the real-time city* (Hershey: Information Science Reference, 2008), G. Lane, 'Urban Tapestries: Wireless networking, public authoring and social knowledge.' in: *Personal and Ubiquitous Computing* 7, no. 3-4 (2003).

¹⁸⁶ Zie het betoog van Blokland en Ray waarnaar ik in het vorige hoofdstuk verwees Blokland en Ray, 'The End of Urbanism: How the Changing Spatial Structure of Cities Affected its Social Capital Potentials.'

gevormd kunnen worden? Lily Shirvaneer hoopt bijvoorbeeld dat aan locatie gebonden media zullen leiden tot wat zij 'social viscosity' noemt. Door blogberichten of andere annotaties kunnen buurtbewoners wellicht herinneringen of ervaringen op het spoor komen die ze in de fysieke ruimte niet kunnen waarnemen:

This viscosity of space is perceived as a bond that may exist not only between people with established relationships who can find each other 'on the street' in a mobile context, but also between strangers, thereby inspiring a new community and, possibly, creating the potential for a more democratized public space.¹⁸⁷

Om op die vraag een antwoord te zoeken zal ik kijken naar een aantal studies dat is gedaan naar het effect van digitale media op de onderlinge bindingen in een buurt. Een van de bekendste en meest aangehaalde van deze studies is het onderzoek naar 'Netville', een onderzoek van de sociologen Wellman en Hampton naar een nieuwe middenklasse *suburb* van Toronto, begin deze eeuw. De uitkomsten bieden een aantal interessante inzichten. In Netville waren – dat was toen vooruitstrevend - de woningen uitgerust met breedband internet. Ook was er een mailinglist voor bewoners opgezet. De onderzoekers beschrijven hoe deze combinatie ertoe leidt dat de ruimtelijke praktijken van bewoners al snel verweven raken met het gebruik van nieuwe media. Zo zien de onderzoekers hoe enerzijds de bewoners 's avonds vaak voor hun huis zaten en zo het leven in de buurt aan zich zagen voltrekken. Tegelijkertijd maakte een deel van de wijk ook regelmatig gebruik van de mailing list. Beide praktijken versterkten elkaar:

The residents of Netville literally had their "eyes upon the street" [een verwijzing naar Jane Jacobs, MdW]. The neighborhood email list (NET-L) became an extension of those eyes, allowing residents to share information easily and quickly about what they had observed from their porches.

Uit het onderzoek blijkt dat bewoners van de wijk het internet gebruiken om contacten met mede-wijkbewoners aan te knopen. Daarbij is het zo dat degenen die offline veel contacten met buurtbewoners hebben, ook online actief zijn en andersom. Toch blijkt uit het onderzoek niet dat de 'verdubbeling' van de wijk met behulp van digitale media vanzelf leidt tot een hechtere lokale gemeenschap. Een belangrijke conclusie is dat mensen de technologie vooral inzetten voor

¹⁸⁷ Shirvaneer, 'Locative Viscosity: Traces Of Social Histories In Public Space.'

persoonlijke doeleinden. Ze onderhouden er zowel contacten mee met vrienden die niet in de wijk wonen, als ook met hun burens. Met andere woorden: ze gebruiken digitale media om al de verschillende netwerken waar ze deel van uitmaken te onderhouden. Het netwerk van buurtbewoners kan een van die publieken zijn, maar wordt dat alleen als dat netwerk voor de individuele stedeling relevant is. Die individuele benadering kan in de context van Netville – een nieuw gebouwde middenklasse *suburb* met een tamelijk heterogene bevolkingssamenstelling van hoogopgeleide jonge gezinnen – leiden tot het verbeteren van banden in de buurt. Bewoners gebruikten de mailinglist bijvoorbeeld om praktische zaken met elkaar te bespreken zoals de zoektocht naar een oppas. Uit dat soort contacten kon een gevoel van gemeenschap ontstaan. Maar dat gevoel is deels gebaseerd op het feit dat de buurtbewoners al veel overeenkomsten in levenswijze met elkaar deelden. Het inrichten van een blog, mailinglist of ander platform leidt niet automatisch tot uitwisseling of contact tussen bewoners. Uit een soortgelijk onderzoek in Israël bijvoorbeeld blijkt dat bewoners de digitale media vooral gebruiken om contact te onderhouden met mensen in de buurt die veel gedeelde interesses en kenmerken hebben.¹⁸⁸ Met andere woorden: als bewoners al een interesse, belang of binding hebben met de buurt kan die door digitale communicatie worden verstevigd. Een dergelijk belang kan overigens ook door externe omstandigheden worden opgewekt. Wanneer een buurt of een levenswijze bedreigd wordt door interventies van buitenaf – bijvoorbeeld door projectontwikkelaars die een winkelcentrum neer willen zetten – blijken buurtbewoners regelmatig digitale media te gebruiken om zich tot een lokaal publiek te organiseren.¹⁸⁹ Maar het ontstaan van lokale publieken laat zich – de hoop van veel beleidsmakers en sociaal werkers ten spijt¹⁹⁰ – lastig van bovenaf opleggen, omdat dergelijk mediagebruik nu eenmaal een zeer vrijblijvend karakter heeft. In het vorige hoofdstuk zagen we dat publieken op buurtniveau konden ontstaan doordat bewoners elkaar onvermijdelijk tegenkwamen op het moment dat ze tegelijkertijd de ruimte gebruiken. Maar we zagen ook dat gelijktijdig ruimtegebruik afnam door de vergroting van de actieradius van individuele stedelingen als ook de toename aan verscheidenheid in levensstijlen en

¹⁸⁸ G. S. Mesch en Y. Levanon, 'Community Networking and Locally based Social Ties in Two Suburban Locations.' in: *City & Community 2*, no. 5 (2003).

¹⁸⁹ Ibid., K. Hampton en B. Wellman, 'Neighboring in Netville: How the Internet Supports Community and Social Capital in a Wired Suburb.' in: *City & Community 2*, no. 3 (2003).

¹⁹⁰ Er zijn talloze voorbeelden van pogingen om de cohesie in een wijk te versterken met behulp van door de gemeente of stadsdeel opgezette communicatiefora, zie bijvoorbeeld Cyburg in de Amsterdamse wijk Zeeburg.

levensritmes. Evenzo is er op internet geen enkel dwingend verband om de mailinglist van Netville, de weblog van Mario Bosch of de Hyve van Pendrecht te bezoeken. Wie tijdens het muziekeest over plein 1953 loopt, komt de daar aanwezige personen onvermijdelijk tegen. Maar wie in Pendrecht over het internet surft, komt niet automatisch op de Pendrecht weblog terecht.

Toch is het ook weer niet uitgesloten dat een blog als die over Pendrecht bijdraagt aan publieke familiariteit. Immers juist het feit dat stedelingen als *'networked individuals'* deel uitmaken van verschillende publieken, maakt het ontstaan van overlap tussen die verschillende publieken ook mogelijk. Een bewoner die deel uitmaakt van de Turkse gemeenschap en Boschs blog bezoekt om een verslag van de Iftar-maaltijd te lezen, stuit daar ook op een verslag van het muziekfestival of een optreden van het Pendrecht Theater in de Bavo-kerk. In dit geval fungeert Mario Bosch als 'brug' die vanuit zijn interesse voor de wijk de verschillende activiteiten die zich daar afspelen met elkaar verbindt. Voorwaarde is wel dat een blogger als Bosch zich tussen al die verschillende werelden beweegt, dat hij als het ware de bruggen tussen al die verschillende publieken weet te leggen. De programmering van zijn weblog kan zo voor overlap tussen verschillende lokale publieken vormen, en zo een platform worden waarop een lokaal publiek wordt onderhouden.

Tegelijkertijd vindt er wanneer we niet kijken naar het perspectief van de locatie, maar naar dat van individuele stedelingen ook een andere ontwikkeling plaats. In het digitale medialandschap wordt plaats een belangrijke manier om uitdrukking te geven aan sociale status, individuele identiteit of groepslidmaatschappen. De 'verdubbeling' van de buurt brengt dan niet zozeer uiteenlopende gebruikers van een plaats op een nieuwe manier bij elkaar, maar stelt personen en groepen in staat een plek te 'claimen' als onderdeel van hun levenswijze en rond een plek een *'imagined community'* te vormen. Laten we daarvoor kijken naar een pagina over Pendrecht die is opgezet in het sociale netwerk Hyves. De pagina is in 2007 opgezet door 'Edwin' als 'een Hyve voor alle huidige- en oud bewoners van de Rotterdamse wijk Pendrecht'.¹⁹¹ In juni 2011 zijn er 856 leden, maar heel actief wordt de site in 2011 niet meer gebruikt. Wel zijn de discussies die er de afgelopen jaren zijn gevoerd er nog terug te vinden en ze bieden een interessante blik op de functie die dit soort representaties van de buurt in sociale netwerken mogelijk kunnen vervullen. De verschillende fora op de site hebben uiteenlopende functies. Zo zijn er bewoners en instanties die er informatie posten over activiteiten in de wijk die ze organiseren. Er is ook een aantal fora waarin de identiteit van de wijk wordt bediscussieerd. Opvallend is

¹⁹¹ <http://pendrecht.hyves.nl/address/> bezocht 22-6-2011

dat een deel van de deelnemers dat hieraan meedoet niet in de wijk woont, maar woonplaatsen als Rhoon, Barendrecht of Ridderkerk heeft opgegeven. Enerzijds worden er mede door deze voormalige bewoners – vaak warme – herinneringen opgehaald aan specifieke plekken in de buurt waar ze zijn opgegroeid, de lagere school waarop ze zaten en de snackbar die werd gerund door ‘Piet Paddenstoel’, een plek die functioneerde als ‘een echt ontmoetingspunt, iedereen kwam er wel’.¹⁹² Anderzijds uiten een aantal deelnemers ook dat ze blij zijn niet meer in Pendrecht te wonen. ‘Ik heb 30 jaar in de ellewoutsdijk straat gewoond, leuke tijd gehad’, schrijft ‘Ineke’, ‘maar zou niet meer terug willen. Woon nu op het oude barendrecht, hier is nog stilte en rust.’¹⁹³ En zo zijn er meer voormalige bewoners die menen dat de wijk er flink op achteruit is gegaan sinds zij er niet meer wonen. Ook huidige bewoners gaan met elkaar in discussie over het imago van de wijk. Voor sommigen gaat het de verkeerde kant op met Pendrecht. Zo schrijft ‘Ton’:

Nee Pendrecht is goed bezig [...] ja met vlaggen neerzetten en de andere kant opkijken bij problemen. Gelukkig zijn er ook nog veel oud-bewoners die Pendrecht een warm hart toedragen.¹⁹⁴

Anderen nemen het juist weer op voor de wijk en schrijven dat ze er nog altijd met veel plezier wonen. Wat we hier zien, is voor een deel een ‘remediatie’ van het sociale proces dat Talja Blokland in Hillesluis beschreef waarin buurtbewoners hun leven met dat van anderen vergelijken, en zo onderscheid maken tussen een ‘wij’ en een ‘zij’. ‘Ton’ rekent zich zo tot een groep die de wijk wel een goed hart toedraagt, terwijl anderen (die niet direct worden benoemd, maar wiens bestaan bekend wordt verondersteld) daar duidelijk niet bij horen. De Hyve is zo niet alleen een podium waar bewoners kennis van elkaars opvattingen kunnen nemen of een plek waar daarop wordt gereflecteerd. De wijk Pendrecht wordt er ook symbolisch ingezet om uitdrukking te geven aan de individuele identiteit van de bezoekers van de Hyve, of ze nu in de wijk wonen of niet. Rond de wijk ontstaat zo een ‘*imagined community*’ van (oud)bewoners die de wijk gebruiken om een gedeeld kader te scheppen van herinneringen en verhalen. Over Pendrecht wordt zo collectief een verhaal geconstrueerd waarmee deelnemers zich identificeren of er juist afstand van nemen. Daarmee zeggen ze vooral iets over zichzelf. Ze maken een onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’. Een buurt als Pendrecht krijgt zo online een symbolische functie doordat bewoners door

¹⁹² http://pendrecht.hyves.nl/forum/2122412/j0aU/snackbar_De_Paddestoel/ bezocht 22-6-2011

¹⁹³ http://pendrecht.hyves.nl/forum/4970290/BZNf/oud_bewoner_van_Pendrecht/ bezocht 22-6-2011

¹⁹⁴ <http://pendrecht.hyves.nl/forum/4477112/B-Nd/Geweldig/> bezocht 22-6-2011

hun affiniteit of afkeer ervan te etaleren uitdrukking geven aan hun eigen identiteit.

Een dergelijke symbolisch gebruik van een buurt is natuurlijk niet nieuw, maar de manier waarop die gestalte krijgt is wel enigszins veranderd. Het onderzoek dat de Amerikaanse onderzoekster Danah Boyd deed naar sociale netwerken maakt dat duidelijk. Een belangrijk aspect van sociale netwerken, zo beschrijft Boyd, is dat gebruikers – vaak via een aantal door de exploitanten van het sociale netwerk vastgestelde categorieën – zichzelf beschrijven met woorden en soms ook met foto's of animaties. Boyd laat zien dat het creëren van een profiel en het bijhouden van statusupdates op sociale netwerken als Facebook en Myspace sterke overeenkomsten vertoont met het gedrag van stedelingen dat Erving Goffman beschreef in zijn boek *The Presentation of Self*.¹⁹⁵ Op sociale netwerksites kijken gebruikers voortdurend naar de manier waarop anderen in het netwerk zichzelf presenteren, en passen hun eigen profiel en statusupdates daarop aan. Ze houden zich voortdurend bezig met wat Goffman 'impression management' noemde: hoe komt de manier waarop ik mij voordoe over op mijn publiek, en was dat ook de bedoeling? Hoe kan ik mijn presentatie aanpassen om aan de geldende normen en mijn eigen bedoelingen te voldoen? Waar dit bij Goffman vaak om onbewuste processen gaat, neemt dit in sociale netwerken vaak reflexieve vormen aan. '[this] is the first generation', schrijft Boyd doelende op de huidige generatie Amerikaanse tieners die zij in haar onderzoek heeft bestudeerd, 'to have to publicly articulate itself, to have to write itself into being as a precondition of social participation.' Met andere woorden: sociale netwerken spelen een belangrijke rol in de manier waarop gebruikers zichzelf presenteren aan de wereld, het is een van de podia waarop ze een deel van hun leven publiek maken. Daarbij zijn fysieke praktijken en genetwerkte uitwisselingen nauw met elkaar verweven. De Amerikaanse tieners uit Boyds onderzoek ontmoeten elkaar in de *shopping mall* of het winkelcentrum, en houden tussendoor contact via sociale media. Gebeurtenissen in het winkelcentrum worden ook weer via sociale netwerken gecommuniceerd. Culturele praktijken als het vergelijken, afstemmen en het construeren van individuele en collectieve identiteiten en normen vindt zo plaats in beide werelden tegelijkertijd. Een dubbel gebruik van plaats lijkt daarbij de norm. Enerzijds fungeren fysieke plaatsen als het podium waarop tieners hun leven publiek maken, waarbij die 'publiciteit' via sociale netwerken wordt uitgebreid – ook afwezige publieken kunnen tegelijkertijd of op een later moment kennis nemen van de activiteiten. Maar tegelijkertijd gaan verschillende plekken

¹⁹⁵ Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*.

zelf ook een symbolische rol spelen in de performance die Boyds tieners via sociale media voor elkaar opvoeren.

Laten we om dat te illustreren nog eens kijken naar de rol die Pendrecht vervult bij enkele gebruikers van het Nederlandse sociale netwerk Hyves. Bij Hyves worden gebruikers gevraagd om een profiel van zichzelf op te stellen aan de hand van een aantal door Hyves bedachte categorieën. Twee daarvan hebben direct betrekking op 'plaats': *'Hometown'* en *'Hangouts'*. Gebruikers worden zo gevraagd om te reflecteren op plekken die een belangrijke rol in hun leven spelen, en symbolisch zijn voor hun levenswijze. Zo heeft een aantal gebruikers uit Pendrecht er voor gekozen om bij *Hometown* niet 'Rotterdam', maar de naam van de buurt 'Pendrecht' in te vullen. De buurt wordt zo gelabeled als de plek waar ze 'thuis' zijn. Opvallend is dat de buurt als *'hometown'* wordt geclaimd door uiteenlopende online personages met zeer verschillende identiteiten. Wat 'hometown Pendrecht' symbolisch precies inhoudt, loopt daardoor zeer uiteen. Tegelijkertijd is Pendrecht bij de meeste gebruikers niet de enige plek die ze zich symbolisch toe-eigenen. Kijk bijvoorbeeld even mee naar het profiel van 'Ghis', een van de Hyvers met als *hometown* Pendrecht. De plekken die zij als *'Hangout'* heeft beschreven bevinden zich verspreid door het hele land: Heineken Music Hall (in Amsterdam), Hollywood Music Hall (in Rotterdam), McDonalds (een zogenaamde non-place, waar ze zich overal ter wereld thuis kan voelen), Pathé de Munt (Amsterdam), Schevingen Strand.¹⁹⁶ De rubriek *Hangout* kunnen we zo deels zien als een poging om de parochiale domeinen te benoemen van de collectiviteiten waartoe de gebruiker zich rekent. Wie onder de rubriek *Hangout* op 'Show on the map' klikt, krijgt vervolgens een geografisch overzicht van de verschillende plekken waar Ghis graag zegt te komen, een netwerk van plekken verspreid over de hele Randstad. Die kaart is niet zozeer het parochiale domein van een enkele collectiviteit waar Ghis zich toe rekent, maar bestaat uit het snijvlak van de verschillende gemeenschappen waar ze zo nu en dan deel van uitmaakt.

In zijn proefschrift over *Place blogging* legt Tim Lindgren een link tussen dit soort beschrijvingen van plaats en de ontwikkeling van netwerkindividualisme waarbij stedelingen deel uit maken van uiteenlopende elkaar deels overlappende netwerken. Juist doordat de verschillende rollen die individuen vervullen minder met elkaar samenhangen, en ook minder aan een en dezelfde plek gebonden zijn, is de weblog (of een profielpagina op een sociaal netwerk) een vorm waarin verschillende facetten van iemands levenswijze bij elkaar komen, en uit alle fragmenten weer een identiteit wordt opgebouwd. Met

¹⁹⁶ http://naturalact.hyves.nl/profile/?ga_campaign=profileDetails_ProfileBox, bezocht 22-6-2011

andere woorden: we maken deel uit van allerlei netwerken en collectiviteiten, maar deze zijn moeilijk onder een overkoepelende noemer te plaatsen. Een identiteit, of meer praktisch: levenswijze, is zo te begrijpen als het snijvlak van al die verschillende netwerken. Een weblog of pagina in het sociaal netwerk brengt de overlap tussen al die netwerken letterlijk in kaart, en zo construeren we een nieuw geheel. Daarbij, stelt Lindgren, kan de ervaring van plaats een belangrijke rol spelen:

If blogging is concerned with the representation of self, place blogging is about constructing a sense of self in place, what has variously been called a sense of place or place identity, rootedness, topophilia, community sentiment, local sentiment, place attachment.¹⁹⁷

Weblogs, profielpagina's, statusupdates integreren zo uiteenlopende aspecten van een persoon in een samengestelde identiteit. Daarbij kan plaats ook een belangrijke rol spelen om aan te geven tot welke collectiviteiten iemand zich rekent. Individuen en collectiviteiten kunnen zo bepaalde plekken claimen: hier komen mensen zoals ik!

Zo leidt de 'verdubbeling' van de buurt ook tot een tweeledige ontwikkeling. Allerlei praktijken die zich in de buurt afspelen kunnen nu online een tweede leven krijgen. Daarbij kunnen buurtgenoten op een nieuwe manier kennis van elkaar nemen, en zouden lokale publieken kunnen ontstaan. De kans dat dat ook daadwerkelijke gebeurt is groter als er ook een online programmering is die ertoe bij kan dragen dat verschillende lokale netwerken elkaar overlappen, bijvoorbeeld doordat een buurtbewoner of institutie dergelijke links actief weet te leggen. Tegelijkertijd kunnen verschillende groepen en individuen zich via deze 'verdubbeling' ook specifieke plekken toe-eigenen. Door zich via hun profiel of status-updates via sociale netwerken aan specifieke plaatsen te verbinden, laten ze zien wie ze zijn.

Beide ontwikkelingen vallen samen in het begrip 'net-locality' - wat zoveel wil zeggen als dat ervaring en betekenis van plek zich deels afspelen via uitwisselingen in de fysieke ruimte, en deels via medianetwerken. De Souza e Silva en Gordon verwachten dat mobiele media een steeds belangrijkere rol gaan spelen in deze processen. De mobiele telefoon, zo schrijven zij, groeit uit tot een 'schrijfwerktuig' voor 'net-localities':

They facilitate interactions and cultivate a richness to the maps and spaces in which we are constantly engaged. The specific nature of

¹⁹⁷ Lindgren, 'Place Blogging. Local Economies of Attention in the Network'. p. 38

these applications will certainly change with time. But, in looking at the history of these tools in art and research, there is a consistency to their functionality. Mobile annotation applications have enabled us to locate things and to be located ourselves, and the availability of GPS and the affordability of mobile devices have fueled the popular adoption of these tools. Now that our devices are location aware, we are much better positioned to be location aware ourselves.¹⁹⁸

Zij verwachten dat we in toenemende mate via mobiele media zullen laten zien wie we zijn, mede aan de hand van waar we zijn. Tegelijkertijd kunnen we via diezelfde mobiele telefoon ook de ervaringen van anderen oproepen – het ‘waar’ creëert dan wellicht nieuwe sferen waarin verschillende publieken elkaar overlappen. Daarover gaat de volgende case van de levende landkaart.

Test-case 2: De Levende Landkaart

We hebben in de vorige test-case gezien hoe de ‘verdubbeling’ van stedelijke praktijken leidt tot een nieuw podium voor stedelijke activiteiten, en daarmee mogelijk ook tot nieuwe mogelijkheden om stedelijke publieken te vormen. Een centrale vraag daarbij is welke filteringsmechanismes er in dat proces actief zijn. Hoe wordt dat nieuwe platform geprogrammeerd, wie worden er bij elkaar gebracht en wie worden er uitgesloten? Met de mobiele telefoon en andere digitale apparaten kunnen stedelingen digitale sporen achterlaten en ruimtes annoteren – en zo symbolisch claimen. Maar welke sporen van welke andere stedelingen kunnen stedelingen op hun beurt weer oppikken? In het hierboven genoemde voorbeeld creëert de persoon Mario Bosch op zijn blog een mogelijke overlap tussen verschillende publieken in Pendrecht. We zien daarnaast ook mobiele interfaces opkomen waar speciale software een belangrijke rol speelt in de manier waarop mogelijke overlap al dan niet tot stand komt. Ik zal hier laten zien dat dit kan leiden tot veranderende concepten van nabijheid en aanwezigheid, en dat dit gevolgen heeft voor de manier waarop het parochiale domein vorm krijgt. Daarvoor zoom ik nu in op de ‘Levende Landkaart’, een toekomstconcept dat door het Rathenau Instituut wordt geïntroduceerd in de studie *Check in Check out*.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Gordon en De Souza e Silva, *Net Locality; Why Location Matters in a Networked World*.

¹⁹⁹ C. v. t. Hof, F. Daemen, en R. v. Est, *Check in / Check uit; De digitalisering van de openbare ruimte* (Rotterdam: NAi Publishers, 2010).

Stel dat je op een digitale kaart zou kunnen kijken, en daarop alles zou kunnen zien wat er zich om je heen voltrekt. Van de actuele locatie van allerlei stedelingen (die wordt geregistreerd met behulp van de mobiele telefoon) tot de bewegingen van bussen en trams. Van recensies van winkels en restaurants – achtergelaten door bezoekers – die zich in jouw omgeving bevinden tot inspectierapporten van de keuringsdienst van waren. Van herinneringen die (voormalige) bewoners aan een plek koesteren tot foto's of Twitter-berichten van toeristen. Van alle beelden van bewakingscamera's die in de stad hangen tot statistische gegevens over bewoners of bezoekers van een locatie. Van historische achtergrondinformatie tot toekomstige bouwplannen. Dat is ongeveer het idee achter de 'Levende Landkaart', een concept dat door het Rathenau instituut in het leven is geroepen als gedachtenexperiment.²⁰⁰ Het concept is bedoeld als inzet van debat tijdens workshops van het Rathenau Instituut als ook in de bredere maatschappelijke discussies over wat onderzoekers de 'digitalisering van de openbare ruimte' noemen: 'stel dat de samenleving deze kant op gaat, wat vindt u daarvan?' De Levende Landkaart stellen de auteurs van de studie voor als een geografische kaart waar allerlei data over het stedelijk leven op geprojecteerd wordt en die door iedereen weer is op te roepen. Daarmee is de levende landkaart een extrapolatie van een aantal huidige ontwikkelingen. Zo zijn er steeds meer objecten en personen die via allerlei digitale netwerken sporen achter laten. Denk bijvoorbeeld aan de OV-chipkaart waarmee gebruikers van het openbaar vervoer inchecken. Of denk aan de camera's op snelwegen die nummerborden registreren van passerende auto's. Vaak dragen gebruikers ook vrijwillig en actief bij aan allerlei databases, bijvoorbeeld wanneer ze een foto uploaden of hun locatie bekend maken via sociale netwerken. Onderdelen van de levende landkaart bestaan al: via Google Earth kunnen ruimtes 'geannoteerd' worden. Met Foursquare of Google Latitude kunnen gebruikers hun locatie delen met vrienden. Met Yelp zijn winkel- en restaurantrecensies op te vragen van zaken die zich in de buurt van de gebruiker bevinden. Met *augmented reality* mobiele telefoonapplicaties als Layar kunnen gebruikers toekomstige bouwplannen op een locatie bekijken. In Korea is de exacte positie van bussen live te volgen. Maar wat als al deze gegevens in combinatie met talloze andere

²⁰⁰ Een soortgelijk concept vinden we bij D. C. Christophe Aguiton, & Zbigniew Smoreda, 'Living Maps. New data, new uses, new problems,' in *Engaging Data* (Cambridge MA: Senseable City Lab, 2009). De auteurs zijn onderzoekers bij Orange Labs, de R&D-afdeling van France Telecom. Zij noemen het fenomeen waarin statische kaarten veranderen in dynamische representaties van de stedelijke ruimte die zijn aangepast aan de voorkeuren van de gebruiker 'Living Maps': '[A living map] is a merger between a territory map and a dynamic localized flows representation creating visual information where places, people, activities, and time are mixed together.'

databronnen op een enkele kaart weer te geven zouden zijn? Bijvoorbeeld via een platform als Google Earth, of via het scherm van de TomTom. De gebruiker ziet dan steeds een digitale kaart, waarop hij zelf altijd netjes in het centrum staat. Om hem heen verschijnt allerlei dynamische informatie over ‘nuttige plaatsen’²⁰¹ als ook over zijn ‘vrienden.’²⁰²

In de discussiebijeenkomsten die het Rathenau Instituut organiseerde over de Levende Landkaart, kwam een tweetal thema’s steeds terug. Het eerste draaide om het vinden van een balans tussen ‘empowerment’ en ‘controle’. Veel deelnemers aan de sessies vonden zo’n levende landkaart wel handig, want hij kan je helpen om op een effectieve manier gebruik te maken van de stad. Daartegenover stond het privacyvraagstuk: in hoeverre hebben gebruikers controle op wat er wordt geregistreerd en wie krijgt er toegang tot die data? Mag de overheid jouw verplaatsingsgegevens inzien door deze op te vragen bij een mobiele telecomprovider? Kan iemand anders onze identiteit stelen? Gaan commerciële partijen ermee aan de haal om ons ongevraagd allerlei aanbiedingen te doen, gebaseerd op onze locatie en ruimtegebruik? Zijn data nog wel uit te wissen? Dit is een belangrijke discussie, die echter buiten de focus van deze studie valt.²⁰³ Voor dit onderzoek naar de manier waarop stedelijke publieken tot stand kunnen komen, is vooral het tweede debat van belang. Inzet van dat debat was de balans tussen ‘voorspelbaarheid’ en ‘spontaniteit’ die de Levende Landkaart teweeg zou brengen. Er zit in het principe van de Levende Landkaart namelijk nog een belangrijk aspect: de kaart is niet alleen een dynamische representatie van allerlei gegevens, maar filtert deze ook. Het is onmogelijk alle beschikbare data op een kaart weer te geven, de gebruiker en/of ontwerper van de kaart zullen filteringsmechanismen in moeten bouwen waarmee de gebruiker specifieke gegevens over zijn omgeving op kan vragen. De hoop én vrees die daarbij naar voren komt is dat de persoonlijke voorkeuren van de gebruiker een

²⁰¹ ‘Nuttige Plaats’ is de term die navigatiedienst TomTom gebruikt om locaties aan te duiden van bijvoorbeeld tankstations, musea, parkeergarages, en restaurants. De term werpt een interessant licht op het impliciete idee van de stad achter de dienst: de stad is kennelijk een verzameling plaatsen en diensten die een functioneel ‘nut’ vervullen voor de stedeling.

²⁰² ‘friends’ is het label waarmee bij sociale netwerken als Facebook de verzameling contacten wordt omschreven. Met ‘vriendschap’ heeft dit uiteraard slechts gedeeltelijk iets te maken, Facebook maakt (vooral nog) geen onderscheid tussen vage bekenden, collega’s, vrienden, losse contacten etc.

²⁰³ Hof, Daemen, en Est, *Check in / Check uit; De digitalisering van de openbare ruimte*. p. 213 In de studie *Check in Check out* wordt dit ook wel ‘identity management’ genoemd. Het feit dat dit onderwerp hier slechts zijdelings aan bod komt, wil niet zeggen dat het niet belangrijk is. In tegendeel: discussies over en implementatie van privacywetgeving zullen voor een groot deel mede bepalen hoe stedelingen hun leven aan wie onder welke voorwaarden ‘publiek’ kunnen maken. Ik publiceerde hier eerder over in M. d. Waal, ‘Nieuw gebruik van het mobiele telefoonnetwerk. Noodzaak om nuances van privacy te onderkennen.’ in: *Open*, no. 19 (2010).

dominant filter wordt in Levende Landkaart-achtige systemen. Met andere woorden: hij ziet op de kaart waar zijn 'vrienden' zijn, waar in de buurt de cafés te vinden zijn die passen bij zijn persoonlijke voorkeuren. Hij krijgt nieuwe plekken aangeraden om te bezoeken, maar opnieuw zijn dat plekken waarvan een computerprogramma heeft berekend dat die passen bij zijn stedelijke voorkeuren. De Levende Landkaart wordt zo een persoonlijk filter of 'gids' dat de stad met al haar functies behapbaar maakt voor de stedeling. Maar gaat dat niet ten koste van de spontaniteit, is de angst die in de discussies bij het Rathenau naar voren kwam. Gaat dit niet ten koste van toevallige ontmoetingen? Wie in Pendrecht op het Plein 1953 staat wordt met zijn levende landkaart gewezen op die cafés of ontmoetingsplaatsen waar zijn vrienden zich bevinden. Hij ziet op zijn levende landkaart vooral die plekken die deel uitmaken van de parochiale domeinen van de gemeenschappen, publieken of subculturen waar hij deel van uitmaakt. Wat betekent dit voor de manier waarop stedelijke publieken vorm krijgen?

Om die vraag te beantwoorden wil ik twee begrippen uitdiepen. Het gaat om 'nabijheid' en 'aanwezigheid'. Volgens de Amerikaanse onderzoeker Eric Gordon kan deze ontwikkeling leiden tot een verschuiving in de manier waarop we 'nabijheid' ervaren. Dat wat nabij is, is niet dat wat ook fysiek in onze omgeving aanwezig is, maar datgene dat of diegene wie we – via bijvoorbeeld mobiele media – gemakkelijk op kunnen roepen. 'Sociale nabijheid' wordt zo misschien wel belangrijker dan 'fysieke nabijheid'.²⁰⁴ Met de filtermechanismes in de levende landkaart kunnen gebeurtenissen, plekken of personen die zich op enkele meters afstand bevinden, min of meer onzichtbaar blijven, terwijl we op zo'n levende landkaart (of welke vorm zo'n systeem precies aanneemt) wel zien wat er kilometers verderop of zelfs aan de andere kant van de wereld gebeurt. Via sociale netwerken kunnen we de activiteiten van onze vrienden, collega's of *celebrities* volgen, ook al zijn die niet fysiek nabij. Dat betekent dat de mobiele telefoon niet alleen een 'schrijfwerktuig' is waarmee we de fysieke ruimte kunnen verdubbelen, ze is ook een 'filter' waarmee we allerlei ervaringen en praktijken toe kunnen laten tot onze ervaringswereld. Die 'filter' functie krijgt niet alleen vorm via mogelijke toekomstige diensten als 'levende landkaarten', maar ook via de contacten die nu al via de mobiele telefoon worden onderhouden, zo blijkt uit verschillende onderzoeken. De Japans-Amerikaanse antropologe Ito, zo zagen we eerder, spreekt ook wel van de mobiele telefoon als 'membraan' die afwezige personen, informatie of andere media-inhouden toe kan laten tot de ervaring van

²⁰⁴ Gordon, 'Towards a theory of networked locality.' in.

een plek.²⁰⁵ Deze stelling illustreren Ito en de andere auteurs van het boek *Personal, Portable, Pedestrian* met verschillende onderzoeken naar de manier waarop Japanse tieners de mobiele telefoon gebruiken. Wanneer een Japanse vriendengroep elkaar ontmoet in de stad is er zowel contact met degenen die fysiek aanwezig zijn, als met anderen uit de groep die er niet bij konden zijn. Er worden sms-berichten en foto's heen en weer gestuurd. En als de fysieke ontmoeting voorbij is, houden de vrienden op weg naar huis ook nog contact met elkaar via de mobiele telefoon. De Japanse jongeren uit het onderzoek verdelen hun aandacht voortdurend over de fysieke situatie waar ze zich in bevinden en gemedieerde contacten met anderen:

The mobile phone makes these situations contiguous rather than disjunctive, stitching them together into a technosocial gathering that extends beyond the time and space of physical co-presence. [...] Keitai [the Japanese term for a mobile phone] e-mail constructs a space of connectivity that relies on a pulsating movement between background and foreground awareness and interaction as people shift from lightweight messaging to chat to "flesh meets".²⁰⁶

Het idee van wie er in een situatie aanwezig is, verandert hierdoor. Okabe beschrijft in dezelfde bundel bijvoorbeeld hoe sommige vriendengroepen of geliefden de hele dag geregeld met elkaar in contact staan doordat ze elkaar zo nu en dan een sms, email of chatbericht sturen. Dit leidt ertoe dat de betrokkenen het idee hebben dat die anderen altijd op de achtergrond aanwezig zijn.²⁰⁷ In een andere bijdrage aan *Personal, Portable Pedestrian* spreekt Matsuda ook wel van een 'full time intimate sphere'. Met de mobiele telefoon kan een intieme privésfeer worden gecreëerd die op afroep overal beschikbaar is.²⁰⁸ De mobiele telefoon wordt zo dus een 'territory device', een apparaat waarmee je de ervaring

²⁰⁵ Ito, Okabe, en Matsuda, *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. . p. 15

²⁰⁶ M. Matsuda, 'Mobile Communication and Selective Sociality,' in *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. , ed. M. Ito, D. Okabe, en M. Matsuda (Cambridge, MA: MIT Press, 2006). p. 271

²⁰⁷ Okabe spreekt dan ook over "a sense of ambient accessibility, a shared virtual space that is generally available between a few friends or with a loved one. They do not require a deliberate opening of a channel of communication but are based on the expectation that one is in 'earshot'" D. Okabe en M. Ito, 'Technosocial Situations: Emergent Structuring of Mobile E-mail Use,' *ibid.* p. 264

²⁰⁸ Ook bij andere onderzoeker komen we dit verschijnsel tegen. Zo spreekt Licoppe van Connected Presence' C. Licoppe, "Connected' presence: the emergence of a new repertoire for managing social relationships in a changing communication technoscape.' in: *Environment and Planning D: Society and Space* 22(2004).

van een plaats naar je hand kunt zetten.²⁰⁹ Van elke stedelijke situatie kan met de mobiele telefoon een persoonlijke of parochiale ervaring worden gemaakt: waar je ook bent in de stad, je eigen netwerk van vrienden en familieleden kan met een druk op de knop worden geactiveerd. Matsuda beschrijft dat dit gevolgen heeft voor de manier waarop Japanse tieners en studenten de stad gebruiken. Voor de opkomst van de mobiele telefoon ontmoetten ze elkaar op een aantal vaste plekken die kenmerkend waren voor de groep waar ze bij hoorden, bijvoorbeeld een café op of vlakbij de universiteitscampus. Dat gebeurde meestal zonder vooropgezet plan, de studenten gingen naar die plek toe en keken dan of er mensen waren die ze kenden. Dat gebeurt nu nauwelijks nog, beschrijft Matsuda. In plaats daarvan bellen ze hun vrienden op om ergens in de stad af te spreken. De Japanse studenten ervaren zo de stedelijke openbaarheid als een locatie waar ze via de mobiele telefoon privé-ontmoetingen arrangeren, de hele stad is voor hen een potentieel parochiaal domein.²¹⁰ Volgens de Noorse antropoloog Rich Ling heeft dit gevolgen voor de manier waarop we gemeenschappen en publieken onderhouden. Uit zijn onderzoek blijkt dat we dankzij de mobiele telefoon meer en meer aandacht besteden aan de mensen in ons netwerk, en minder in contact treden met ons onbekende mensen:

The mobile telephone is the tool of the intimate sphere. [...] while generally we must be open to both intimates and strangers when we interact in daily life, the mobile phone tips the balance in the favor of the intimate sphere of friends and family. In a situation where there otherwise might have been the opportunity for talking with a stranger (e.g. waiting for a bus or standing in a checkout line), we can instead gossip, flirt, or joke with friends, intimates or family members. It allows us to pick up the threads of ritual interaction when and wherever the urge moves us.²¹¹

Castells et al. spreken zo ook wel van de opkomst van '*networked sociability*', waarvan de mogelijkheid tot selectie van sociale contacten een belangrijk kenmerk is: 'The critical matter is not the technology', schrijven Castells en zijn co-auteurs, 'but the development of networks of sociability based on choice and affinity, breaking the organizational and spatial boundaries of relationships.'²¹²

²⁰⁹ Fujimoto, 'The Third-Stage Paradigm: Territory Machines from the Grills' Pager Revolution to Mobile Aesthetics.' p. 98

²¹⁰ M. Matsuda, 'Mobile Communication and Selective Sociality,' *ibid.*

²¹¹ R. Ling, *New Tech New Ties* (Cambridge, MA: MIT Press, 2009). p. 160

²¹² M. Castells en a.o., *Mobile Communication and Society* (Cambridge, MA: MIT Press, 2007). p. 144

Zo dreigt het scenario van wat wel de ‘telecocoon’ wordt genoemd. Terwijl we ons in de stad begeven, omringen we ons met behulp van de mobiele telefoon en levende landkaart met een cocon die alle spontane interactie met onbekende anderen verhindert, en ons voortdurend verbindt met personen die we kennen, en ons gidt naar plekken waar we ons omringd weten met bekenden. Tegelijkertijd kan binnen deze netwerken de sociale controle toenemen. Als leden van een of meerdere publieken voortdurend hun locaties en activiteiten met anderen delen, wat blijft er dan nog over van de stedelijke anonimiteit waarop, zoals we in de inleiding zagen, het ontstaan van moderne stedelijke publieken deels is gebaseerd?

Toch is het de vraag of de ontwikkelingen inderdaad zullen leiden tot zo’n vergaande isolering. Om te beginnen is het idee van een ‘*territory device*’ waarmee stedelingen een persoonlijke ruimte afbakenen en zich terugtrekken uit de openbaarheid niet nieuw. Voor een deel is het zelfs de essentie van het moderne stedelijke leven – we houden voortdurend een gepaste afstand tot al die onbekende anderen die we tegenkomen, of we ons nu achter een krant verschuilen of achter het scherm van de mobiele telefoon. Het stedelijk leven vereist dat we voortdurend heen en weer bewegen. Het ene moment verkiezen we sociale interactie met onze directe omgeving, een volgend moment trekken we ons terug in onze ‘binnenwereld’ en geven we door middel van allerlei signalen aan dat we niet openstaan voor interactie.²¹³ Nieuw is wel dat we ons daarbij niet zozeer aan sociale interactie *an sich* onttrekken, maar aan de sociale interactie op die fysieke locatie. In plaats daarvan nemen we juist deel aan sociale interactie die deels via digitale netwerken verloopt. Dat kan zo inderdaad mogelijk leiden tot intensivering van de parochiale ervaring.

Maar daarbij speelt nog een andere ontwikkeling. Juist doordat fysieke en sociale nabijheid niet meer aan elkaar gekoppeld zijn, kan dat er ook toe leiden dat verschillende parochiale domeinen dwars door elkaar heen gaan lopen. Laten we om dit te verduidelijken eens kijken naar de smartphone app Grindr, ‘the largest all male location-based mobile network tool’, een programmaatje voor op de mobiele telefoon waarmee homoseksuele mannen elkaar kunnen ontmoeten. Sinds de jaren zeventig geldt de homoseksuele subcultuur in sommige steden bij uitstek als een van meest duidelijk herkenbare parochiale domeinen. Bepaalde straatjes in de stad gelden dan als de uitgaansstraten voor homo’s, in een stad als

²¹³ Zo spreekt Goffman van een staat van verinnerlijking die hij ‘away’ noemt. Wie ‘away’ is, en dat bijvoorbeeld aangeeft door de blik op oneindig te zetten, is tijdelijk verexcuseerd van sociale interactie. Simmel spreekt ook wel van een ‘blase’-attitude die stedelingen zouden ontwikkelen in reactie op de overvloed aan indrukken. Zie Gordon en De Souza e Silva, *Net Locality; Why Location Matters in a Networked World*.

San Francisco groeide de Castro uit tot dé homowijk waar op elk tweede of derde gebouw een regenboogvlag wappert. Er is zo letterlijk en figuurlijk sprake van een *home-scene*: een publiek van gelijkgestemden die elkaar kunnen herkennen aan de locatie waar ze zich bevinden. Wie bijvoorbeeld op zoek is naar een los seksueel contact binnen de homoscene, kan daarvoor terecht op plekken die als ‘cruising-zones’ bekend staan. Grindr beoogt deze koppeling tussen publiek en locatie te ontkoppelen:

Unlike other dating or social network sites, Grindr is meant to be mobile. And it uses GPS technology to instantly locate guys in your area. New in town? Tap into Grindr to check out who's on the scene. On a trip? Use Grindr to find a local who'd like to show you around. Hanging at home? Make Grindr your go-to place and see who's looking to meet up. No matter where you find yourself, Grindr is the go-to app for socializing in seconds with the guys right around you.²¹⁴

Met Grindr kunnen gebruikers aangeven dat ze naar een partner op zoek zijn, en die informatie wordt gekoppeld aan hun locatie. Andere geïnteresseerden die in de buurt zijn krijgen vervolgens een seintje. Zo wordt de hele stad een potentiële cruising zone, en helpt de technologie om in iedere stedelijke situatie soortgenoten te herkennen. Met Grindr kan de gebruiker overal in de stad een parochiaal domein in het leven roepen, omdat de software werkt als een filter die relevante personen uit de anonieme massa weet te herkennen:

Simply download the Grindr app to view who's around and start chatting with a local guy. Trade your stats, show off a photo, or send an instant message to any guy you like. Share your location on a map and make plans to meet up right away. Or just browse the local scene.²¹⁵

Die *scene* is niet meer per se gebonden aan de een of andere geografie, maar kan – in ieder geval in theorie – overal in het leven worden geroepen. Daarbij geldt wel een voorwaarde: de kans met Grindr daadwerkelijk te scoren is hoger bij een hoge concentratie aan diverse individuen. Dergelijke ontwikkelingen zouden dus juist ook tot een intensivering van het gebruik van openbare ruimtes door uiteenlopende groepen kunnen leiden. Dat betekent dus dat verschillende parochiale domeinen elkaar gemakkelijker kunnen overlappen. De Amerikaanse

²¹⁴ ‘What is Grindr?’ http://grindr.com/Grindr_iPhone_App/What_is_Grindr.html, bezocht 1-8-2011

²¹⁵ Ibid.

onderzoeker Anthony Townsend voorspelt dat dergelijke praktijken kunnen leiden tot een intensivering van het stedelijk leven, waarbij op verschillende plekken meerdere betekenisystemen en culturele protocollen door elkaar heen gaan lopen:

So rather than the coherent, universal modernist order of large institutions, we now have the co-existence of independently superimposed orders of individuals or groups of people. Spaces become heterotopic places, where meaning can become imposed through all sorts of virtual grids that can be superimposed on actual space.²¹⁶

Digitale media leiden zo tot een kwalitatieve verandering in de ervaring van stedelijke situaties. 'Aanwezigheid' en 'nabijheid' zijn niet meer alleen direct aan de fysieke omgeving gekoppeld. En waar we in hoofdstuk 2 zagen dat de betekenis van de buurt als theater van het alledaagse leven afneemt, zorgen de connecties via digitale media voor een nieuw platform waarop publieken gevormd kunnen worden. Dat platform bestaat deels uit fysieke locaties en deels uit een gemedieerde stroom berichten. De telefoon kan ook gebruikt worden om stedelijke ruimtes te 'programmeren', om er die dingen uit te pikken die voor de gebruiker relevant zijn – zoals in het voorbeeld van Grindr. Wellicht dat beide ontwikkelingen bij elkaar ook tot een nieuwe invulling van het begrip 'buurt' gaat leiden. Een buurt is dan niet zozeer het fysieke territorium van een of ander publiek of lokale gemeenschap. Er ontstaat nu een notie van 'buurt' die gekoppeld is aan een persoon. Waar iemand ook is, hij draagt zijn eigen buurt met zich mee. Met behulp van mobiele telefoon en het gebruik van sociale media en op locatie gebaseerde media als satellietnavigatie en google maps kunnen stedelingen voortdurend schakelen tussen de gemedieerde stroom berichten op deze apparaten en de ervaring van de fysieke wereld om hen heen. Gebeurtenissen in het hier en nu kunnen worden gedeeld met contacten uit het netwerk, en

²¹⁶ A. Townsend, 'Life in the Real-time City: Mobile Telephones and Urban Metabolism.' in: *Journal of Urban Technology* 7, no. 2 (2000). 'Heterotopic' is een verwijzing naar Foucault, die het begrip 'heterotopia' introduceerde om plaatsen te beschrijven waar een specifieke, afwijkend ruimtelijk regime gold, daarmee doelende op gevangenissen of bijvoorbeeld gekkenhuizen. In de stedelijke literatuur wordt het begrip heterotopie ook wel gebruikt voor plekken waar verschillende logica en betekenisystemen door elkaar heen lopen, als ook voor plaatsen met juist een hele eenduidige eigen logica, zoals bijvoorbeeld een gated community. Hier bedoelt Townsend duidelijk dat verschillende betekenisystemen dwars door elkaar heen gaan lopen. M. Foucault, 'Of Other Spaces.' in: *JSTOR* 16, no. 1 (1986), zie ook: L. De Cauter en M. Dehaene, eds., *Heterotopia and the city: public space in a postcivil society* (New York: Routledge, 2008).

andersom kunnen afwezige anderen via de mobiele telefoon toegang krijgen tot de sociale situaties.

Test-case 3: De levensstijlen van Funda

We hebben hierboven gezien hoe stedelingen door de opkomst van digitale media steeds meer sporen achter laten in digitale databases – bijvoorbeeld door middel van hun ‘performances’ op sociale netwerken en weblogs. Ook op andere plekken laten ze sporen achter, variërend van de supermarktaankopen die via de bonuskaart worden geregistreerd tot hun mobiliteitspatronen die via ov-chipkaart of camera’s op de snelweg worden bijgehouden. Die data kunnen niet alleen direct op levende landkaart-achtige diensten geprojecteerd worden, maar ook de voedingsbron vormen voor het maken van verschillende profielen: groepen mensen met overeenkomsten in gedrag. Welke rol kunnen deze profielen spelen in de manier waarop stedelijke publieken zich kunnen vormen?

Dergelijke profielen zijn de afgelopen decennia op verschillende terreinen een belangrijke rol gaan spelen. De marketingafdeling van het bedrijfsleven maakt er graag gebruik van en ook projectontwikkelaars en woningbouwverenigingen gebruiken profielen bij het ontwerpen of herstructureren van buurten. Dragen deze ontwikkelingen bij aan een mogelijke geografische segregatie van verschillende levensstijlen? Worden groepen stedelingen daarbij in hoge mate gereduceerd tot hun ‘consumptiepatroon’? Of ontstaan er ook mogelijkheden om met behulp van het aggregeren van databestanden vorm te geven aan nieuwe collectiviteiten? Laten we daarvoor eerst eens kijken naar de manier waarop deze profielen tot stand komen en welke rol ze kunnen spelen.

Wie in 2007 op de woningsite Funda op zoek ging naar een huis in Pendrecht, kon daar niet alleen zien welke huizen er te koop stonden. Potentiële kopers kregen er ook vast een beeld van de buurt en haar inwoners. Bij een huis dat te koop stond in de Tholenstraat meldde Funda bijvoorbeeld dat de toekomstige buurtgenoten als hobby deden aan ‘denksport’, ‘wandelen’ en ‘fitness’. De bladenman bezorgde er vooral de *Libelle*, de *Margriet* en de *Plus*. Voor de deur stonden volgens Funda.nl Opels, Fords en Volkswagens geparkeerd. En nieuws haalden de inwoners van de Tholenstraat vooral uit Het *Algemeen Dagblad*, het *Rotterdams Dagblad* en de *Telegraaf*. Het gemiddelde huishouden bestond er uit 1,63 persoon, en gezinnen met jonge kinderen maakten slechts 5,9 procent van de totale bevolking uit – tegenover 42,7 procent oudere paren zonder kinderen. Bij elkaar, zo stelde Funda, woonden er vooral drie type stedelingen in

de buurt die door de website werden geclassificeerd als 'Financieel Beperkten', 'Prijsbewuste Consumenten' en 'Uitgaande Jongeren'.²¹⁷ Wie in nog meer detail wilde weten hoe de bewoners van postcode 3086 AA hun leven invulling geven, kon terecht op de website Dimo.nl – ook een website voor ontroerend goed. Daar viel te lezen dat Pendrecht vooral werd bevolkt door stedelingen die in drie categorieën vielen: 'sociale senioren', 'actieve trendvolgers' en 'de buitenwijkse buur'. Alle drie deze levensstijlen werden tot in detail beschreven. Zo krijgt de 'sociale senior' bij Dimo.nl de volgende woorden in de mond gelegd:

Mijn buurt is best gezellig, er wonen aardige mensen met wie ik af en toe een kopje koffie drink. De meeste van mijn burens hebben een stapje terug gedaan, we hoeven niet zo nodig meer een groot huis met heel veel onderhoud. Zeker als je partner inmiddels overleden is, de helft van de mensen hier woont namelijk alleen. Werken doe ik al een tijdje niet meer en mijn partner werkt nog een paar uurtjes per week. Echt veel inkomen hebben we niet, maar we hebben een bescheiden huisje en hebben niet veel nodig. Als je door mijn buurt loopt valt op dat men vaak thuis is. Tijd wordt besteed aan een potje bridge, handwerken of een kruiswoordpuzzel. Gezondheid is belangrijk en daarom doen ook veel van mijn burens aan vrijwilligerswerk om actief te blijven. In de mand onder het bijzettafeltje tref je bladen aan zoals Plus, Het Beste en andere gezondheidsbladen. Hun activiteiten binnenshuis worden vaak ondersteund door rustige muziek via Radio 1, 4 of 747 AM.²¹⁸

Het zijn niet alleen websites als Funda.nl die dit soort profielen gebruiken om weer te geven wat voor mensen er in een buurt wonen. Dergelijke profielen spelen ook een rol in de manier waarop buurten vorm krijgen. Zo werkt woningbouwvereniging De Nieuwe Unie, die een groot aantal woningen in Pendrecht beheert en een belangrijke partij is in de herontwikkeling van de wijk, met een aantal 'klantgroepen'. Deze klantgroepen vertonen sterke overeenkomsten met de profielen op Funda en Dimo. Zo onderscheidt de Nieuwe Unie 'Overlevers', 'Ontdekkers', 'Buurtgerichten', 'Dynamisch Individualisten', 'Welgestelde gezinnen', 'Modale senioren' en 'Welgestelde senioren'. Bij ieder van

²¹⁷ Funda.nl, pagina met te koop staand huis in de Tholenstraat, bezocht 22-10-2007. Bij een bezoek op 31-5-2010 blijkt dat de levensstijlprofielen zijn versoerd.

²¹⁸ www.dimo.nl, bezocht op 22-10-2007. Op 31-5-2010 blijkt het voor particulieren niet langer mogelijk om op basis van postcode dergelijke profielbeschrijvingen op te vragen.

deze ideaaltypen hoort weer een uitgebreid profiel dat weer vertaald kan worden in een aantal woonwensen. Door gebruik te maken van deze klantgroepen hoopt De Nieuwe Unie na de herontwikkeling van Pendrecht een aantal specifieke doelgroepen aan de wijk te kunnen binden. De benadering doet denken aan die van Lotte Stam-Beese: ook zij benoemde een aantal levensstijlen voor wie zij verschillende type woningen ontwierp. Daarbij zijn er ook verschillen. Stam-Beese baseerde haar 'levensstijlen' op gegevens uit de Rotterdamse bevolkingsadministratie. Doel was om alle verschillende levensstijlen een plek te geven in de wooneenheid volgens het principe van de evenredige vertegenwoordiging: als 3 procent van de bevolking uit alleenstaanden en 6 procent uit oude van dagen bestond, dan zou ook 3 en 6 procent van de wooneenheid uit huizen moeten bestaan voor deze 'levensstijlen'. Bij de herstructurering van Pendrecht gaat het om het aantrekken van en ontwerpen voor specifieke levensstijlen die ontwikkelaars en beleidsmakers graag naar de buurt willen halen, deels overigens omdat de wijk geen representatieve afspiegeling van de bevolking als geheel is. Ook de manier waarop de profielen benoemd worden verschilt. Stam-Beeses profielen van levensstijlen waren slechts gebaseerd op demografische gegevens en de gezinssamenstelling. De profielen waarmee woningbouwverenigingen en websites als Funda en Dimo werken zijn veel complexer. Naast demografische gegevens spelen bestedingspatronen en consumentengedrag een belangrijke rol. De profielen worden samengesteld door hierin gespecialiseerde vaak internationaal werkende bedrijven als Claritas en Experian. Deze bureau's verzamelen allerlei gegevens uit talloze databases, variërend van openbaar toegankelijke gemeentelijke en nationale databanken met informatie over leeftijdsopbouw, inkomen, en werk tot en met gegevens die door bedrijven worden verzameld, bijvoorbeeld via klantenkaarten zoals de AH-Bonus kaart. Door data te aggregeren en te analyseren kunnen zo collectieve patronen worden ontdekt. Deze patronen worden vaak gekoppeld aan postcodegebieden zodat er een beeld ontstaat van wat voor levensstijlen waar wonen. Deze patronen kunnen vervolgens weer gebruikt worden om interventies te doen. Zo ontstaat er een dubbele dynamiek: onze aankopen en tijdsbesteding worden geregistreerd in databases. Op basis daarvan worden profielen samengesteld die winkels, overheden, woningbouwverenigingen en andere partijen gebruiken om de stad – en zo het toneel voor ons alledaagse leven – te programmeren.²¹⁹

²¹⁹ In de Verenigde Staten worden dit soort patronen bijvoorbeeld ook veel gebruikt in politieke campagnes. Kandidaten passen hun boodschap en campagnemateriaal aan aan de verschillende levensstijlen in verschillende postcodegebieden. Zie bijvoorbeeld S. Baker, *The Numerati* (New York: Houghton Mifflin, 2008). en Dowd, *Applebee's America*.

Het vereist geen grote fantasie om te bedenken dat mobiele media grote impact kunnen hebben op dergelijke processen. In de eerste plaats neemt het aantal gegevens dat geregistreerd wordt en opgeslagen kan worden in databases toe. Hoe iemand door de stad beweegt, welke plekken hij bezoekt (zowel online als in de fysieke stad), berichten die iemand achter laat via sociale netwerken, welke zoekopdrachten hij via het (mobiele) internet uitvoert, al die gegevens kunnen worden opgeslagen, geanalyseerd en tot nieuwe profielen worden herleid. En waar dit tot voor kort vooral gebeurde via de gesloten databases van bedrijven die de middelen hadden om te investeren in een infrastructuur om dergelijke data te verzamelen, is het nu ook mogelijk om bottom-up via programmaatjes op de mobiele telefoon data te verzamelen.

Er zijn verschillende scenario's die in de discussie over deze ontwikkelingen worden gebruikt. Twee min of meer tegengestelde scenario's zal ik hier bespreken aan de hand van twee data-aggregatiediensten. CitySense is een app die de mobiliteitsgegevens van gebruikers verzamelt en op basis daarvan nieuwe plekken aanraadt om te gaan bezoeken. I-500 is een kunstwerk dat juist data van alle gebruikers van een plek verzamelt, en daarmee een collectief ritme wil weergeven. Maar voordat ik inga op de mogelijke gevolgen van mobiele data-aggregatie voor de manier waarop stedelijke publieken tot stand komen, wil ik eerst nog even stil staan bij de precieze achtergrond van deze praktijk en de manier waarop die invulling krijgt. De wisselwerking tussen het verzamelen van data over de levenswijze van stedelingen en de manier waarop de stad vorm krijgt is meer dan een eeuw oud. Daarbij is het van belang om in te zien dat verschillende partijen, variërend van de staat en de markt tot sociaal activisten, daar met verschillende motieven bij betrokken zijn, en dat heeft weer belangrijke consequenties voor de manier waarop dit proces precies invulling krijgt.

In zijn boek *The Media City* laat de Australische mediawetenschapper Scott McQuire zien dat het aanvankelijk de opkomende natiestaat is die de stadsbevolking in de negentiende begint te categoriseren om er grip op te krijgen. De groei van steden in die tijd valt samen met de opkomst van nieuwe wetenschappelijke disciplines als statistiek en sociologie. Door middel van statistisch onderzoek wordt uit de amorfe stedelijke massa van immigranten, afkomstig uit alle hoeken en gaten van het land, een aantal categorieën gedestilleerd. Het individu wordt daarbij van zijn bijzondere eigenschappen ontdaan, en gaat op in een gemiddelde, een ijkpersoon, op wie procedures kunnen worden afgestemd.²²⁰ Deze categoriserende manier van denken leidde samen met

²²⁰ Soortgelijke analyses vinden we ook bij Beck and Hacking. Ulrich Beck beargumenteert dat de opkomst van statistische wetenschappelijke methodes, sociologie als een academische discipline en de

de opkomst van een positivistische wetenschap tot het idee dat op basis van kennis ook interventies gedaan konden worden waarmee de wereld verbeterd kon worden. In Nederland verschijnt zo in 1912 het Rapport Burgdorffer, waarin advies wordt uitgebracht voor overheidsbeleid op het gebied van volkshuisvesting. Volkshuisvesting wordt hier nadrukkelijk gezien als een middel om de massa in het gareel te houden, en daartoe wordt de bevolking in drie klassen ingedeeld voor wie beleid gemaakt moet worden: 'Valide werklieden', 'Mindervalide personen' en 'Minderwaardige personen'. De eerste groep heeft een baan en inkomen en kan voor huisvesting – mits het gezin niet te groot is – terecht bij de woningbouwverenigingen. De tweede categorie bestaat uit mensen die wel willen maar niet kunnen werken, en de laatste categorie betreft een groep mensen met een moreel verwerpelijk geachte houding.²²¹ Een verwante zij het niet staatsgeleide benadering vinden we ook in de manier waarop de Britse reder en sociaal activist Charles Booth in die tijd onderzoek deed naar de bevolking van Londen's East End. Hij deelde de daar wonende arbeidersklasse in in vier 'levensstijlen', en koppelde deze aan een geografische locatie. Booth presenteerde zijn onderzoek in de vorm van een kaart van London die op verschillende wijze was ingekleurd: variërend van geel voor de betere buurten tot zwart voor de 'seats of vice'.²²² Het is zo een van de eerste voorbeelden waarin verschillende stedelijke levensstijlen met behulp van statistiek worden benoemd en gekoppeld worden aan bepaalde plekken in de stad. De categorieën zijn niet alleen objectieve classificaties, maar bevatten ook een duidelijk oordeel over de levensstijl. Doel van Booth was daarbij niet alleen het in kaart brengen van deze levensstijlen. De kaart was vooral te lezen als actieprogramma: met een oogopslag werd duidelijk in welke buurten er ingegrepen moest worden.

In de Verenigde Staten ontwikkelen in het eerste kwart van de twintigste eeuw de sociologen van de Chicago School ook een methodologie die levensstijl aan geografie koppelt. Net als Booth maakten zij kaarten die laten zien welke levensstijlen waar voorkomen. Ze produceerden kaarten met demografische informatie als leeftijd en etniciteit, maar ook kaarten waarop delinquent gedrag als jeugdcriminaliteit en alcoholisme werd gemarkeerd, een vroege voorloper van de 'misdaadkaarten' die vandaag de dag op internet worden gepubliceerd. Deze

vorming van de natiestaat rond de eeuwwisseling hand in hand gingen, zie: Beck, *Cosmopolitan Vision*. In het boek *The Taming of Chance* beschrijft Ian Hacking op soortgelijke wijze hoe statistiek in die tijd een rol speelde bij het benoemen van nieuwe sociale categorieën, een proces dat hij beschrijft als 'making up people' I. Hacking, *The taming of chance* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990). p. 2-3, geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 49

²²¹ R. Dettingmeijer, R. Beeren, en P. Wardle, *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960* (Delft: Delft University Press, 1982). p. 30

²²² Hall, *Cities of Tomorrow*.

kaarten zijn na de Tweede Wereldoorlog weer een bron van inspiratie voor de socioloog en demograaf Jonathan Robbin, die daarvoor dan voor het eerst ook de hulp van de computer inroept. Net als bij Booth is beleidsmatige interventie nog steeds het doel: Robbin's eerste opdrachtgever in de jaren zeventig van de vorige eeuw was het US Department of Housing and Urban Development. Het ministerie wilde de geografische analyses van levensstijlen gebruiken om huisvestingssubsidies te verdelen in Amerikaanse steden waar in de jaren zeventig van de vorige eeuw rellen waren uitgebroken.

Rond diezelfde tijd raakt ook het bedrijfsleven geïnteresseerd in de gecompliceerde databases met postcodes en levensstijlen. De combinatie van deze twee factoren blijken belangrijke voorspellers van consumentengedrag en kunnen zo worden gebruikt om enerzijds potentiële doelgroepen beter te benaderen (door bijvoorbeeld reclamecampagnes alleen in specifieke postcodegebieden uit te voeren), of door juist in de gebieden waar de beoogde klanten met het juiste levensstijlprofiel wonen een nieuw filiaal te openen. Voor de geografen Burrows en Gane is dat een belangrijke verschuiving in het handelingsmoment. De staat heeft niet meer het monopolie op het benoemen van groepen burgers, maar heeft daarbij geduchte concurrentie gekregen van commerciële bedrijven.²²³ Bovendien betekent het dat consumptie van producten een belangrijke rol in gaat nemen in de samenstelling van deze profielen:

Now more than ever before, for example, the places in which we choose to live, eat, holiday, and more generally consume are key factors in defining who we, as individuals, are, and the social groupings to which we aspire to belong.²²⁴

De consumptiepatronen en levensstijlcategorieën waarin ze worden gecombineerd kunnen vervolgens de symbolische ordening van de stad bestendigen, menen Burrows en Gane. Het publiceren van levensstijlprofielen op websites als die van Funda en Dimo zouden versterkend kunnen werken. Het

²²³ Burrows en Gane verwijzen daarbij naar zowel Bourdieu als Bauman en Beck. Bourdieu spreekt over de 'symbolic struggle' waarin classificaties van groepen worden gemaakt. Bourdieu stelt (in de jaren 80) dat daarbij de staat de autoriteit heeft om officiële benamingen van groepen te maken. Bauman en Beck spreken van een deregulatie van symbolische macht die ze verbinden aan een proces van individualisering en deregulering. Zie: R. Burrows en N. Gane, 'Geodemographics, Software and Class.' in: *Sociology* 40, no. 5 (2006), U. Beck en E. Beck-Gersheim, *Individualization* (Londen: Sage, 2002), P. Bourdieu, *Distinction. a social critique of the judgement of taste*. (Cambridge: Harvard University Press, 1984); ———, *Language and Symbolic Power* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), Z. Bauman, *Community* (Cambridge: Polity Press, 2000); Z. Bauman, *The Individualized Society* (Cambridge, UK: Polity Press, 2001).

²²⁴ Burrows en Gane, 'Geodemographics, Software and Class.' in.

consumptiepatroon van de bewoners van Pendrecht leidt tot levensstijlprofielen, en die gebruiken potentiële bewoners mogelijk weer om te beslissen of ze al dan niet tussen de 'sociale senioren' en 'financieel beperkten' willen wonen. '... [B]y making more and more geodemographic information available on-line', stellen ze, '(some) people are being given express encouragement to 'sort themselves out'.²²⁵ Zo kan mogelijk een zelfversterkend effect optreden. Als bepaalde levensstijlen een gebied hebben gekoloniseerd, trekt het weer mensen aan met dezelfde consumptiepatronen en levensstijlen. Daarbij is het de vraag in hoeverre stedelingen zich ook daadwerkelijk gaan identificeren met deze labels. Burrows en Gane menen dat deze systemen hier succesvol in zijn omdat ze consumenten de mogelijkheid bieden zich letterlijk ergens thuis te voelen. Die koppeling van levensstijlen aan locaties is daarbij cruciaal. Systemen als Mosaic tonen de stad zo als een verzameling postcodegebieden die beheerst worden door verschillende levensstijlen: 'What this really means is belonging to place: to places through which we can identify ourselves and be identified and placed (in a social landscape) by others.'²²⁶

Welke rol speelt nu de opkomst van mobiele en digitale media bij de manier waarop dit soort profielen tot stand komen? Om op die vraag een antwoord te geven kijk ik eerst naar CitySense, een iPhone app ontwikkeld door Sensenetworks. Sensenetworks is een Amerikaans bedrijf dat als missie heeft om op basis van ruimtegebruik voorspellingen te doen over wat voor groepen stedelingen wanneer waar zullen zijn. Dat doen ze onder meer via het mobielelefoonprogramma CitySense, 'an innovative mobile application for real-time nightlife discovery and social navigation, answering the question, "Where is everybody going right now?"'²²⁷ Dat werkt als volgt. De gebruiker downloadt een app voor zijn smartphone. Deze app registreert vervolgens het ruimtegebruik van de eigenaar. CitySense verzamelt de gegevens van alle gebruikers van de dienst, en projecteert die geaggregeerde data op een kaart van de stad. Daarop zie je live waar in de stad de meeste mensen te vinden zijn, en of het daar juist drukker of rustiger dan normaal is. CitySense is zo ook wel een voorbeeld van een levende landkaart. Een volgende editie van het programma, zo belooft Sensenetworks, zal de gebruiker ook aanbevelingen gaan doen: 'In its next release, CitySense will not only answer "where is everyone right now" but "where is everyone *like me* right now."²²⁸ Daartoe zal het programma het ruimtegebruik van de mobielelefoonbezitter analyseren en vergelijken met dat van anderen. Op basis

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ <http://citysense.com/citysense.php> bezocht 22-6-2011

²²⁸ <http://citysense.com/citysense.php> bezocht 22-6-2011

daarvan worden dan een aantal *'tribes'* benoemt, en de gebruiker krijgt dan steeds het collectieve activiteitenpatroon van zijn eigen tribe te zien: 'Four friends at dinner discussing where to go next will see four different live maps of hotspots and unexpected activity. Even if they're having dinner in a city they've never visited before.' CitySense is zo ook een interactieve dienst: gebruikers krijgen toegang tot plekken aangeraden, gebaseerd op de input van hun eigen ruimtelijke bewegingen. Met een *buzzword* uit de internetindustrie wordt een dergelijke dienst ook wel *'discovery'* genoemd – het moedigt gebruikers aan plekken en activiteiten te ontdekken die ze nog niet eerder hebben bezocht. Evenwel vraagt een groep critici zich af of dergelijke *'discovery'*-diensten niet juist tot gettovorming in de stad zal leiden. Zo stellen Aguiton en Smoreda:

Showing a typology of a user in the city is of course useful to a person searching for a place to go, especially if one visits an unknown city. Nevertheless, If the majority of individuals look for the places crowded with people similar on age, education, taste, sexual preferences, etc., providing this information can intensify the segregation tendency and, in the long run, contribute to a kind of "ghettoization" of the urban space.²²⁹

Dit risico van gettovorming is zeker niet ongegrond. Maar er spelen tegelijkertijd ook nog een aantal andere ontwikkelingen mee die het effect van diensten als CitySense wellicht een andere richting op sturen. CitySense aggregeert de gebruikerspatronen nu nog in een aantal *'tribes'*, of in de termen van dit onderzoek: verschillende publieken elk met hun eigen collectieve eigenschappen. Ieder individu wordt ingedeeld in een van deze *tribes* en krijgt zo toegang tot het collectieve repertoire aan plaatsen van de 'stam'. In zijn boek *The Numerati* beschrijft Stephen Baker hoe deze levensstijlcategorieën wellicht nog maar een tussenstap zijn. Allerlei partijen²³⁰ zijn bezig om de algoritmes achter deze profilering te verfijnen. Dat zou steeds meer kunnen leiden tot individuele profielen, in plaats van groepsprofielen.

The ultimate goal [...] is to build versions of humans that are just as complex as we are – each one unique. Add all of these efforts

²²⁹ Christophe Aguiton, 'Living Maps. New data, new uses, new problems.'

²³⁰ waaronder Microsoft, IBM, Google

together and we're witnessing (as well as experiencing) the mathematical modeling of humanity.²³¹

Een dergelijke benadering zien we al in de manier waarop Amazon of Google hun gebruikers benaderen. De boeken, websites of advertenties die ze aangeraden krijgen, zijn niet gebaseerd op het collectieve aankooppatroon van een groep. In plaats daarvan hebben beide websites een hoogst individueel profiel van de gebruikers samengesteld, gebaseerd op eerdere zoekopdrachten, aankopen en klikgedrag. Voor deze diensten zijn we, zoals de Amerikaanse schrijver Dalton Conley stelt, een 'group of one'.²³² We krijgen voortdurend diensten, producten of plekken aangeraden die passen bij ons eerdere consumptiepatroon, maar er is geen enkelvoudige collectiviteit waartoe we worden gerekend. In de internetindustrie wordt dit principe ook wel de 'Long Tail' genoemd. Door profielen van klanten te bouwen en te vergelijken kan een steeds gedetailleerder beeld van de klant naar voren komen, wat het mogelijk maakt om hem te wijzen op piepkleine niches die voor hem of haar interessant kunnen zijn. Wij zelf zijn daarbij het centrum van dit universum en om ons heen verschijnen aanbevelingen specifiek gericht op ons profiel. Opnieuw: het idee van een 'buurt' of een parochiaal domein kan zo aan individuele personen worden gekoppeld. Dragen dergelijke mechanismes zo misschien ook bij tot de vorming van nieuwe, hyper-gespecialiseerde publieken, tot het ontstaan van nieuwe subculturen? In zijn artikel uit 1975 *Towards a subcultural theory of urbanism* beschrijft de socioloog Claude Fischer hoe juist in steden nieuwe subculturen opkomen. De dichtheid van steden in combinatie met de losse sociale controle zorgt ervoor dat er een kritische massa kan ontstaan van stedelingen die specifieke voorkeuren, interesses of belangen met elkaar delen waaruit een nieuwe subcultuur kan ontstaan. Zouden geraffineerdere versies van *discovery*-diensten als CitySense al

²³¹ Baker, *The Numerati*. p. 13, soortgelijke thematiek komt ook aan bod in D. Conley, *Elsewhere, U.S.A.: How We Got from the Company Man, Family Dinners, and the Affluent Society to the Home Office, BlackBerry Moms, and Economic Anxiety* (New York: Pantheon, 2009).

²³² Conley, *Elsewhere, U.S.A.: How We Got from the Company Man, Family Dinners, and the Affluent Society to the Home Office, BlackBerry Moms, and Economic Anxiety*. Willem Schinkel betoogt dat door dit soort mechanismes individuen oplossen in 'dividuen' – de deelbare en uiteenlopende eigenschappen van een persoon die worden geregistreerd in uiteenlopende databases. Schinkel stelt dat al die dividuele delen op andere momenten weer samengevoegd kunnen worden tot een 'profiel' dat weer gebruikt kan worden in marketingcampagnes of politieke campagnes. 'Zo wordt van dividuen (stukjes en beetjes van mij die in allerlei elektronische archieven zijn opgeslagen) individuen gemaakt (aan elkaar geplakte stukjes en beetjes van mij waarin de manier van aan elkaar plakken mij mede vormt)' W. Schinkel, 'De nieuwe technologieën van de zelfcontrole. Van surveillance naar zelfveiliging,' in *In de greep van de technologie*, ed. M. Van den Berg, M. Ham, en C. Prins (Amsterdam: Van Gennep, 2008). p. 183

dan niet in combinatie met het gebruik van sociale netwerken bij kunnen dragen aan het bij elkaar brengen van kritische massa's van stedelingen, waardoor nieuwe publieken ontstaan rond kleinschalige interesses? Zo kan de opkomst van dergelijke digitale diensten leiden tot een dubbele ontwikkeling: de totale diversiteit in het stedelijk landschap kan toenemen, maar dit kan gekoppeld gaan met domeinvorming waardoor de ervaringswereld van het stedelijk individu juist eenvormiger wordt.

Dat laatste is echter geen uitgemaakte zaak. Het tweede scenario dat ik hier aan wil halen laat zien dat het aggregeren van data wellicht ook bij kan dragen tot het bestendigen van lokale publieken op het niveau van de stadsbuurt. Kan het verzamelen van gegevens over stedelijke praktijken op een bepaalde plek een nieuw type collectiviteit in het leven roepen? Bijvoorbeeld doordat gebruikers van een ruimte zich op de een of andere manier kunnen identificeren met het collectieve patroon, of met behulp van digitale media op kunnen gaan in het ritme van een plek? Om dit uitgangspunt te onderzoeken kijk ik naar het kunstwerk i-500 dat gebruikt maakt van Arch-OS²³³, een 'operating system' voor gebouwen. Arch-OS is ontworpen als systeem dat allerlei data kan verzamelen over het gebruik van een gebouw. Dat varieert van de temperatuur en het aantal aanwezige mensen (bijvoorbeeld via camera-detectie) tot de hoeveelheid data die in het gebouw via het internet wordt gedownload. Die data kunnen vervolgens weer verbonden worden met verschillende output-mechanismes. Te denken valt aan praktische toepassingen: een zonnescerm of airconditioning die reageert op de temperatuur of luchtkwaliteit, of een bewegende muur die van plek verandert naar gelang het aantal mensen in een ruimte. Maar er zijn ook meer poëtische mogelijkheden, waarmee bijvoorbeeld veel van de onzichtbare processen die Arch-OS meet inzichtelijk kunnen worden gemaakt. De kunstenaars Paul Thomas, Chris Malcolm and Mike Phillips ontwierpen zo voor de nieuw te bouwen scheikundefaculteit van de Australische Curtin University het datavisualisatie-kunstwerk i-500 dat gebruik maakt van de data die Arch-OS in het gebouw verzamelt. Die data bestaan uit onder meer de fysieke bewegingen van de scheikundigen door het gebouw; en ook de gegevens van de computers uit het rekencentrum van de onderzoekers worden vervolgens omgezet in een visualisatie. Dat gebeurt door een projectie van bewegende, non-figuratieve kleurenpatronen op het plafond van een van de gemeenschappelijke ruimtes van het faculteitsgebouw. De visualisaties zijn niet direct terug te herleiden tot de een of andere activiteit, maar na verloop van tijd, zo is het idee, zouden de chemici de patronen in de visualisatie leren herkennen, en zo vertrouwd raken met de ritmes

²³³ <http://arch-os.com/>

van het gebouw en haar gebruikers. 'The visual and auditory function of the artwork reveal to the chemists a qualitative temporal experience of their research', schrijft Paul Thomas, een van de ontwerpers: 'Nested at the physical building's heart, in an area that acts as a central hub for the social interactions of the scientific community, the i-500 enables a zone of contemplation and reflection.' Thomas vergelijkt deze manier van waarnemen en deel uitmaken van een complexer geheel expliciet met het idee van de flaneur, zoals beschreven door Walter Benjamin. Diens flaneur, zo interpreteert Thomas, is iemand die onderdeel wordt van het stedelijk leven door er helemaal in op te gaan. Iemand die door een aaneenschakeling van ervaringen grip krijgt op het stedelijk leven, en daarop reflecteert. Het kunstwerk i-500 moet zo op soortgelijke wijze een podium worden 'for the chemists flâneurs, enabling them to amble through the space whilst perceiving subtle rhythms or recognising complex patterns.'²³⁴

i-500 staat niet op zichzelf. Er zijn inmiddels verschillende projecten die data verzamelen van sociale processen en deze op verschillende manieren visualiseren. De Nederlandse architect Lars Spuybroek heeft bijvoorbeeld ook een aantal real-time installaties gemaakt die uitgaan van dat gegeven. Een van de bekendste is de D-toren in Doetinchem.²³⁵ Deze sculptuur weerspiegelt de stemming van de inwoners van de stad, zo is het idee. Een aantal inwoners is uitgenodigd om op internet een vragenlijst over hun gemoedstoestand in te vullen, en de uitkomst daarvan wordt weerspiegeld in het lichtprogramma van de D-toren. Deze projecten zijn om een aantal redenen interessant. I-500 laat zien dat door de opkomst van digitale media het gemakkelijker wordt om dit soort projecten uit te voeren. Dat betekent ook dat de macht die verscholen ligt in het benoemen van relevante categorieën en collectiviteiten verschuift. Die macht die oorspronkelijk vooral lag bij staatsinstuties, en later bij marketingbureaus kan nu gemakkelijker bottom-up worden vormgegeven. Waar systemen als die van Experian voornamelijk gebaseerd zijn op consumptiepatronen en de categorieën die als doel hebben om consumenten te benoemen in voor producenten relevante categorieën, ontstaan er nu mogelijkheden om andere patronen en categorieën op te zetten, bijvoorbeeld door de ritmes van een specifieke plek als uitgangspunt te nemen. De ritmes, stemmingen, of gebeurtenissen op een plek kunnen door systemen als arch-os en i-500 worden verzameld, geanalyseerd en gevisualiseerd. Ook kunnen ze weer worden terugvertaald in het fysiek ontwerp van een locatie. Door de opkomst van dit soort mogelijkheden wordt architectuur mogelijk een '*time based discipline*', zoals de Nederlandse Architect Kas Oosterhuis het noemt.

²³⁴ P. Thomas, 'The Chemist as Flâneur in Intelligent Architecture' (paper presented at the International Symposium of Electronic Arts, Singapore, 2008).

²³⁵ zie <http://www.d-toren.nl/site/>

²³⁶ Een gebouw is niet meer een statisch gegeven, een vaste vorm in de stad, maar kan van vorm of in ieder geval van atmosfeer veranderen. Kan het verzamelen van gegevens over stedelijke praktijken bijdragen aan een gevoel ergens thuis te zijn, bijvoorbeeld door de collectieve ritmes van de stad, buurt of plek te visualiseren? En zo ja, versterkt dit dan het proces van domeinvorming waarbij een specifieke groep zich in de collectieve ritmes herkent? Of kan het bijdragen aan een gevoel van publieke familiariteit, waarmee de bekendheid met een plek niet zozeer gekoppeld is aan het geregeld tegenkomen van dezelfde personen, maar vertrouwen ontstaat door bekendheid met de zichtbaar gemaakte ritmes van een plek? Een eenduidig antwoord op die vragen kunnen we nog niet geven, maar projecten als i500 tonen wel dat de sporen die stedelingen digitaal achterlaten op verschillende manieren ingezet kunnen worden. Ze kunnen enerzijds bijdragen aan een verregaande personalisering van de stedelijke ervaring, waarbij de stedeling vooral wordt aangemoedigd die plekken te 'ontdekken' waar hij gelijkgestemden vindt. Maar er ligt zeker ook een mogelijkheid om op nieuwe manieren publieken te vormen rond collectieve ritmes of praktijken. In Hoofdstuk 7 kom ik hier nog op terug.

Conclusie

Welke rol spelen digitale technologieën en mobiele in de manier waarop stedelijke publieken worden gevormd? Wat betekenen zij voor de manier waarop parochiale domeinen tot stand komen? Die vragen waren de inzet van dit eerste deel. Hierboven zagen we dat de *affordances* van digitale media verschillende, soms tegenstrijdige ontwikkelingen faciliteren. Digitale media kunnen worden ingezet als 'schrijfgereedschap' waarmee stedelingen sporen van hun ruimtegebruik achter kunnen laten in digitale netwerken. Dit leidt tot een verdubbeling van de stedelijke ruimte. Het platform waarop stedelingen hun leven publiek maken en zo publieken met elkaar vormen beperkt zich niet meer tot de fysieke ruimte. Gebeurtenissen, ervaringen en symbolische betekenissen die aan die ruimtes verbonden zijn circuleren nu ook in digitale medianetwerken en worden daarmee toegankelijk voor afwezige stedelingen. Tegelijkertijd zagen we dat de mobiele telefoon ook als 'territory device' werd ingezet waarmee stedelingen de ervaring van de omgeving naar hun hand kunnen zetten.

Kijken vanuit het perspectief van de *individuele stedeling*, dan zien we dat digitale technologieën en mobiele media de ontwikkeling van wat we eerder netwerkindividualisme en 'lichte gemeenschappen' noemden, versterken.

²³⁶ K. Oosterhuis, *Architecture Goes Wild* (Rotterdam: NAI Publishers, 2002)..

Mobiele telefoons bieden mogelijkheden om contacten met de verschillende publieken te onderhouden en te coördineren. Verschillende systemen positioneren de stedeling letterlijk als centraal knooppunt in zijn netwerk van plaatsen, personen en publieken. Op het scherm van de GPS-navigatie of de mobiele telefoon staat de stedeling als blauw knipperende stip altijd in het centrum van het universum, met zijn relaties en voor hem relevante plekken en personen netjes om hem heen gepositioneerd. Nabijheid en aanwezigheid zijn niet meer puur fysieke concepten, maar eerder sociale categorieën. Aanwezig zijn diegenen met wie de stedeling een relatie onderhoudt, of dat nu via mobiele telefoon en sociaal netwerk is, of door middel van een fysieke ontmoeting. Nabij is niet dat wat fysiek dichtbij is, maar dat wat door middel van digitale media snel kan worden opgeroepen. De notie van een buurt of parochiaal domein is daardoor niet meer exclusief gekoppeld aan een specifieke locatie, maar kan door het gebruik van de mobiele telefoon als 'territory device' overal worden opgeroepen.

Daarbij wordt het stedelijke individu aan de ene kant 'uit elkaar getrokken' doordat verschillende technologische systemen – variërend van de bonuskaart tot zijn mobiele telefoon – (enkele van) zijn gangen volgen, opslaan in databases en op basis van de aggregatie van al die gegevens weer nieuwe diensten aan kunnen bieden die voortbouwen op zijn persoonlijke voorkeuren. Sociale media bieden de mogelijkheid om al die verschillende delen weer samen te voegen in een profiel. Door het publiek maken van al die rollen en lidmaatschappen van verschillende publieken ontstaat zo weer het beeld van een stedelijk individu. Stedelijke plekken spelen hierin vaak een symbolische rol. Door specifieke plaatsen op te voeren in bijvoorbeeld status-updates kunnen stedelingen laten zien tot welke groepen ze zich rekenen. Daarbij lijkt het handelingsmoment te verschuiven naar de stedeling zelf. Die krijgt grotere invloed over de publieken waartoe hij zich wil rekenen, en kan zelf het beheer daarover voeren. Maar commerciële partijen spelen ook een belangrijke rol in het verzamelen van data, het opstellen van profielen en het benoemen van categorieën die weer een rol gaan spelen in zowel de fysieke vormgeving van de stad als ook – bijvoorbeeld door allerlei 'discovery'-mechanismes – in de ervaring daarvan.

Kijken we naar de stad vanuit het perspectief van *plekken* dan doet zich een ander beeld voor. In eerste instantie lijkt de opmars van digitale media een proces van domeinvorming - de sortering van verschillende levensstijlen door de stad te versterken. Stedelingen kunnen immers soortgenoten en de locaties waar die zich ophouden gemakkelijker opzoeken en vinden. Maar tegelijkertijd geldt dat die verschillende parochiale plekken niet meer altijd aan specifieke, duidelijk

herkenbare locaties gebonden hoeven te zijn. Opnieuw: de telefoon als *'territory device'* maakt het mogelijk om van elke locatie een parochiaal domein te maken. Wat overigens niet uitsluit dat specifieke plekken voor een specifiek publiek een symbolische betekenis kunnen krijgen. Alleen: de manier waarop die plek een betekenis krijgt verloopt deels ook via digitale media, en plekken die vlak naast elkaar liggen kunnen door verschillende publieken worden geclaimd. Wat dat betreft lijken de ontwikkelingen aan te sluiten bij de trend van *'Living Together Apart'* die we in het vorige hoofdstuk zagen. Stedelingen brengen veel tijd door in de parochiale domeinen van de publieken waartoe ze zich rekenen, maar uiteenlopende parochiale domeinen kunnen vlak naast en zelfs door elkaar liggen. Dat leidt op het eerste gezicht tot een wat chaotisch stedelijk landschap, maar een digitale medialaag kan daar voor ieder individu een zekere orde in aanbrenge. Beide ontwikkelingen – domeinvorming en verstedelijking – sluiten elkaar overigens niet uit. Het is heel goed mogelijk dat bepaalde (delen van) steden in toenemende mate worden gekenmerkt door ruimtelijke sortering, terwijl andere (delen van) steden juist veel heterogener worden.

Vergelijken we deze conclusies met de drie verschillende type parochiale domeinen die ik in het vorige hoofdstuk heb benoemd, dan lijkt het erop dat digitale media het belang van de eerste twee typen versterkt. Subculturen kunnen hun eigen plekken duidelijker markeren, en via sociale media wint ook het symbolisch ruimtegebruik van 'parochies zonder parochianen' mogelijk aan belang. Toch kunnen digitale media ook het derde type parochiale domein, waarin uit gedeeld ruimtegebruik een gevoel van vertrouwen ontstaat, wellicht versterken. Uit het gemeenschappelijk gebruik van stedelijke locaties door uiteenlopende publieken kan via de omweg van digitale media wellicht opnieuw een lokaal publiek in het leven worden geroepen. De fysieke buurt kan wellicht opnieuw een platform worden waarop – met dank aan de interfaces van nieuwe media – een lokaal publiek ontstaat. Buurtbewoners kunnen via weblogs en sociale media kennis van elkaar nemen, of collectieve ritmes en patronen herkennen die ertoe bij kunnen dragen dat ze zich in een buurt herkennen of zich er thuis gaan voelen. Maar, zoals we zagen in de case-studie over de weblog Pendrecht, dergelijke vormen van overlap kunnen door een specifieke programmering wellicht tot stand komen, ze zijn niet per se vanzelfsprekend.

Met die observatie verlaten we deels ook het vraagstuk van parochiale domein. Tot nog toe hebben we gekeken hoe stedelingen publieken vormen die gebaseerd zijn op hun onderlinge overeenkomsten en gedeelde protocollen. Maar hoe verhouden stedelingen met verschillende levenswijze zich in de stad tot elkaar? Daarmee betreden we het vraagstuk van het publieke domein. Dreigt mede door de opkomst van digitale technologieën en mobiele media de stad uit

De Stad als Interface

elkaar te vallen in een grote verzamelingen parochiale domeinen? Zijn er nog wel plekken waar stedelingen van verschillende afkomsten en belangen elkaar treffen? Of ontstaan er mogelijk nieuwe vormen van overlap? Die vragen komen in deel twee aan bod.

Deel II

Het Plein en het Publieke Domein

Schouwburgplein, Rotterdam

Hoofdstuk 4

De eeuwige crisis van het publieke domein

De mobiele telefoon is niet zozeer een communicatiemedium, maar vooral ook een *'territory device'* en een *'schrijfgereedschap'*. Dat was een van de belangrijkste inzichten uit het eerste deel van dit onderzoek. De smartphone kan stedelingen desgewenst snel en gemakkelijk dirigeren naar de parochiale domeinen van hun *'soortgenoten'*, *'vrienden'* of *'tribes'*. En met het apparaat kan overal in de stad een parochiaal domein in het leven worden geroepen. Daarnaast kunnen stedelingen via digitale netwerken – al dan niet vrijwillige – sporen achterlaten van hun ruimtegebruik in digitale netwerken. Wat betekenen deze ontwikkelingen voor het publieke domein, die plekken in de stad waar juist stedelingen van verschillende afkomsten elkaar tegen zouden moeten komen? Worden gemeenschappelijke ontmoetingsplaatsen in de stad bedreigd door de opkomst van mobiele informatiediensten die er vooral op gericht zijn om gebruikers met gelijkgestemden in contact te brengen? Of ontstaan er mogelijk – we zagen daar in het vorige deel al enkele voorbeelden van – rond de sporen die stedelingen digitaal achter laten nieuwe vormen van overlap? En: als de mobiele telefoon een *'territory device'* is, kan er dan niet ook met even veel gemak een *'publiek domein'* mee worden gecreëerd? Die vragen staan centraal in de komende drie hoofdstukken van dit tweede deel.

Een eerste blik op het debat over de rol van digitale media in het stedelijke publieke domein leert dat vooral de zorg overheerst. Om die zorg te onderstrepen, wordt regelmatig filosofe Hannah Arendt aangehaald. Als het Nederlandse tijdschrift *Open* in 2006 bijvoorbeeld een themanummer wijdt aan de 'Hybride Ruimte' en de gevolgen daarvan voor het publieke domein, begint hoofdredacteur Jorinde Seijdel haar redactioneel met een definitie van Arendt:

Arendt omschreef de publieke ruimte als een plek waar mensen handelen en zo een 'gemeenschappelijke wereld vol verschillen' creëren.²³⁷

Seijdel is niet de enige die in discussies over de rol van digitale en mobiele media in het stedelijke leven teruggrijpt op het werk van de politiek filosoof die haar hoofdwerk over de publieke sfeer publiceerde in 1958. Zo verwijzen ook Schuilenburg en De Jong in hun boek *Mediapolis*, eveneens uit 2006, naar Arendt, wanneer zij ingaan op de rol van het publieke domein in de stad:

De werkelijkheid van het publieke domein berust op het gelijktijdig 'er zijn' van de ontelbare perspectieven en aspecten waarin de gemeenschappelijke wereld zich manifesteert en die nooit met een gemeenschappelijke maatstaf kunnen worden gemeten of onder een gelijke noemer zijn te brengen.²³⁸

En ook in de *The Situated Technologies Pamphlet Series*, een reeks publicaties sinds 2006 uitgegeven door onder meer de Architectural League of New York waarin auteurs met diverse achtergronden reflecteren op de implicaties van 'ubiquitous computing' voor disciplines als architectuur en urbanisme, wordt Arendt regelmatig aangehaald.²³⁹ Volgens Mark Shepard en Adam Greenfield bijvoorbeeld, omschreef Arendt 'public space' als:

... the place where we encounter the stranger, a space of friction that breeds tolerance through encountering differences in opinion, social standing, ethnicity, economic background, etc.²⁴⁰

²³⁷ J. Seijdel, 'Redactioneel.' in: *Open* 2006, no. 11 (2006).

²³⁸ Schuilenburg en De Jong, *Mediapolis*.

²³⁹ Zie <http://www.situatedtechnologies.net/?q=node/75>

²⁴⁰ M. Shepard en A. Greenfield, *Situated Technologies Pamphlet 1: Urban Computing and its Discontents*, ed. M. Shepard, O. Khan, en T. Scholz, *Situated Technologies Pamphlets* (New York: The Architectural League of New York, 2007).

In alle drie de verwijzingen wordt het werk van Arendt instrumenteel ingezet, dat wil zeggen: het gaat steeds niet zozeer om een kritische reflectie op het werk van Arendt als geheel. Haar visie op het lastig grijpbare fenomeen ‘publieke ruimte’, ‘publieke sfeer’, of – de term die ik hier verkies – ‘publiek domein’, wordt steeds kernachtig samengevat om een punt in het eigen betoog te onderbouwen. Wat daarbij overblijft van Arendts gedachtegoed komt doorgaans hierop neer: het publieke domein speelt een essentiële rol in de democratische stedelijke samenleving. Het is de plek waar stedelingen met verschillende achtergronden elkaar tegenkomen, ontmoeten, met elkaar geconfronteerd worden en tot een vergelijk moeten zien te komen. Met andere woorden – zoals omschreven door de architect Hans Frei en de media-architectuuronderzoeker Marc Böhlen – de ‘public sphere in an Arendtian sense’ is

‘the site of collective performance that brings together those who are different from one another precisely because they are different. [...] The collective that acts in the public realm is not a uniform entity such as a class, a nation, or a mass. What brings people together here is exactly what separates them from each other²⁴¹

Van groot belang daarbij is het ruimtelijke aspect dat Arendt aan haar ‘public sphere’ toekent. Op die plekken waar burgers met verschillende achtergronden en opvattingen ruimtelijk bij elkaar komen, en elkaar in de ogen kunnen kijken, kan volgens haar een gemeenschappelijke wereld ontstaan waar zaken die het algemeen belang aangaan ter discussie gesteld kunnen worden. Andersom redenerend: goed functionerende openbare ruimtes in de stad roepen een specifiek type publiek in het leven: een democratisch publiek dat open staat voor alle stedelingen, met al hun verschillende achtergronden. Zoals Frei en Böhlen het in een krachtige beeldspraak samenvatten: “The public realm is like parentheses that hold together the differences between people.”²⁴² Het (stedelijke) publieke domein fungeert als de haakjes die de verschillen waaruit een samenleving nu eenmaal bestaat bij elkaar houden. Maar wat als nu die haakjes wegvallen?

Het punt dat de hierboven aangehaalde filosofen, architecten en essayisten willen maken met hun verwijzingen naar Arendt is dat met de opmars van digitale media het bestaan van zo’n publiek domein mogelijk op het spel komt te staan. Arendts opvatting over het publieke domein wordt in dit debat zo steeds ingezet als een ‘filosofische nulmeting’, een stedelijk ideaal waartegen de huidige

²⁴¹ H. Frei en M. Böhlen, *Situated Technologies Pamphlet 6: MicroPublicPlaces*, ed. O. Khan, T. Scholz, en M. Shepardibid. (2010).

²⁴² Ibid.

ontwikkelingen kunnen worden afgezet. Dat is natuurlijk een retorische truc, waarmee niets minder dan het voortbestaan van de stad op het spel wordt gezet. Het debat over de toekomst van de stad wordt zo opnieuw filosofisch gemaakt. Het debat gaat immers om de vraag of de stad als democratische gemeenschap nog wel kan voortbestaan.

Dat het publieke domein wordt bedreigd, is op zichzelf geen nieuw geluid in het debat. Sterker: de concepten 'publieke sfeer' of 'openbare ruimte' worden vooral aangeroepen in vermeende 'crisisituaties', op die momenten dat de vrees ontstaat dat dit waardevol geachte element van de stedelijke cultuur dreigt te verdwijnen of te verwateren. Arendt zelf bijvoorbeeld betoogde in de jaren vijftig dat processen van individualisering, privatisering en commercialisering de functie van het publieke domein als fysiek uitwisselingslandschap hebben ondermijnd. Soortgelijke kritieken zien we ook in de decennia daarna opduiken. De stijgende welvaart in samenhang met de opkomst van de auto, de *suburb*, de *shopping mall* en de televisie – allemaal zouden ze het publieke domein als ontmoetingsplaats voor stedelingen van uiteenlopende afkomsten ondermijnen.

Nieuw is het perspectief van de digitale media in het debat. Hoe veranderen zij de ervaring van het publieke domein, en wat betekent dat voor de manier waarop stedelijke publieken zich daar kunnen vormen? Kunnen we met de programma's en protocollen van digitale technologieën en mobiele media ook op nieuwe manieren publieken in het leven roepen die bestaan uit stadsbewoners van verschillende afkomsten die zich tot elkaar moeten verhouden? Verdwijnen de haakjes definitief uit het stedelijke landschap? Of kunnen ze op nieuwe manieren rond nieuw te vormen stedelijke publieken worden geplaatst?

In de komende drie hoofdstukken zal ik de rol van digitale media in het publieke domein als volgt onderzoeken. Als de constatering luidt dat het publieke domein in crisis verkeert, is het zaak eerst eens grondig te kijken naar de idealen die daarbij worden aangeroepen. Wat staat er nu precies op het spel? Wat verstaan we eigenlijk onder publiek domein? Opnieuw zal ik de aandacht daarbij vooral richten op de procesmatige kant: hoe fungeert het publiek domein als 'interface'? Dat wil zeggen: hoe wordt het publieke domein geprogrammeerd en wie komen er precies samen onder welke voorwaarden en met welke motieven? En welke protocollen zouden er moeten gelden? Om op die vragen een antwoord te vinden zal ik in dit vierde hoofdstuk naar een aantal architecten en filosofen kijken die in dit debat een belangrijke rol hebben gespeeld. Zij hebben daarbij uiteenlopende visies op de precieze functie van het publieke domein, en hoe dat er idealiter uit zou moeten zien. We zullen zien dat de discussies over het publieke domein in de eerste plaats normatief zijn: centraal staat steeds een specifieke opvatting over hoe stedelingen zich tot al die andere stedelingen met al

hun verschillende opvattingen, identiteiten, verwachtingen enzovoorts dienen te verhouden. De visies die hier aan bod komen hebben niet alleen grote invloed gehad op het debat over het publieke domein, en de manier waarop de stad vorm heeft gekregen. Ze spelen nu opnieuw een rol, omdat niet alleen cultuurcritici maar ook ontwerpers van digitale media zich deels door deze idealen laten inspireren. Zo komen in hoofdstuk vier een aantal theoretische reflecties aan bod op wat het publieke domein zou moeten zijn.

Daarna zal ik in hoofdstuk vijf kijken naar de manier waarop het publieke domein in het centrum van Rotterdam daadwerkelijk vorm heeft gekregen, door in te zoomen op de ontstaansgeschiedenis van het Schouwburgplein. Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw zijn er talloze ontwerpvoorstellen voor dit plein verschenen, tweemaal werd het daadwerkelijk opnieuw ingericht. Veel van deze ontwerpen – of ze nu werden uitgevoerd of niet – leidden de afgelopen decennia tot verhitte debatten die tonen hoe het publieke domein daar door de tijd heen daadwerkelijk vorm heeft gekregen, en hoe dat proces samenhangt met bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Doel van hoofdstuk vier en vijf samen is om zo een genuanceerd beeld te schetsen van het denken over en ontwerp van het publieke domein. Daarbij zullen we een belangrijke ontwikkeling zien. Het stadsplein als ultiem publiek domein dat fungeert als centrale ontmoetingsplaats verliest aan belang (voor zover het ooit daadwerkelijk als zodanig heeft gefunctioneerd), zowel als ideaal als in de praktijk. Zoals we ook in het eerste deel over Pendrecht zagen is de stad in de afgelopen decennia steeds meer uitgegroeid tot een netwerkstad, die bestaat uit elkaar deels overlappende parochiale domeinen. Dat betekent niet dat de functie die het publieke domein heeft ook verdwijnt, wel dat het lastiger wordt op voorhand plekken aan te wijzen waar die functie gestalte zou moeten krijgen. Confrontaties, ontmoetingen en uitwisseling vinden eerder plaats in de overlappingen tussen verschillende parochiale domeinen, al is dat niet altijd en overal vanzelfsprekend. Met andere woorden het ‘publiek domein’ is niet langer een duidelijk herkenbare ruimtelijke zone met een eigen protocol, maar is eerder een ‘sfeer’ of ‘houding’ die op allerlei plekken in de stad kan ontstaan, en ook weer kan verdwijnen.

In hoofdstuk zes betrek ik de opkomst van digitale media op deze ontwikkelingen. Zorgen zij inderdaad voor een nieuwe ‘crisis’ van het publieke domein, zoals sommige auteurs beweren? Staat het voortbestaan van de stad als ‘gemeenschap van vreemden’ op het spel? Of bieden ze een nieuw platform waarop op nieuwe manieren publieken gevormd kunnen worden? Die vragen komen aan bod in een viertal test-cases. Vallen de haakjes die de verschillen van de stedelijke gemeenschap bij elkaar houden definitief weg, of worden ze met behulp van nieuwe mediatechnologieën op nieuwe manieren gezet?

‘Places of zero-culture’ – De rationele publieke sfeer van Hannah Arendt en Jürgen Habermas

Zoals we hebben gezien, speelt de visie van Hannah Arendt op het publieke domein nog altijd een belangrijke rol in het debat over de stedelijke cultuur in tijden van digitale media. In die discussies worden haar opvattingen vaak teruggebracht tot een of twee alinea's, die het belang onderstrepen van fysieke publieke ontmoetingsplaatsen waar burgers met verschillende achtergronden bij elkaar komen. Zonder zo'n publiek domein, kan er ook geen stedelijke gemeenschap zijn, luidde steeds de conclusie. Ik wil dan ook eerst iets langer stil te staan bij deze 'filosofische nulgraad' van het publieke domein. Hoe functioneert het publieke domein bij Arendt – en in het verlengde daarvan ook bij Habermas – als interface waar stedelingen van verschillende afkomsten bij elkaar gebracht worden en tot een vergelijk moeten zien te komen? Een van de belangrijkste onderdelen uit hun afzonderlijke betogen is dat het publieke domein en de privésfeer scherp van elkaar moeten worden afgebakend. Ik zal hier, en in de komende paragrafen, echter betogen dat de verschillende sferen door elkaar heen lopen en juist niet (meer) duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn.

Arendt is na de Tweede Wereldoorlog een van de eerste die het thema van het publieke domein op de agenda zet. Voor haar bestaat het publieke domein uit de vrije ruimte om te spreken die noodzakelijk is voor een democratische samenleving. Dat idee baseert ze op het ideaaltype van de Griekse Agora. Daar kwamen de burgers van de Griekse Polis fysiek bij elkaar en vormden ze een publiek – in de vorm van een politieke gemeenschap – dat de toekomst van de polis kon bespreken. Dit publieke domein van de agora plaatst Arendt tegenover de privésfeer van het huishouden. Het huishouden is het domein van de privé-identiteit, daar vindt het alledaagse persoonlijke en economische leven plaats. De publieke sfeer bestaat uit die plekken waar stedelingen elkaar als burgers ontmoeten. Daar werpen zij hun privé-identiteiten af om in het openbaar zaken van algemeen belang te bespreken. De ruimtelijke dimensies zijn daarbij volgens Arendt van groot belang. Meningsvorming moet in het openbaar plaatsvinden op plekken waar mensen elkaar in de ogen kunnen kijken. Het publieke domein wordt dan een 'space of common appearances', waar de overeenkomsten en verschillen tussen burgers duidelijk moeten worden, en zo de inzet kunnen worden van een democratisch debat. Het is tegelijkertijd ook de ruimtelijkheid van deze 'space of common appearances' die burgers verbindt in een politieke gemeenschap. 'The unity in question', stelt d'Entreves in een analyse van Arendts werk 'can be attained by sharing a public space and a set of political institutions,

and engaging in the practices and activities which are characteristic of that space and those institutions.'²⁴³ Aanwezigheid op het fysieke platform waarop de uitwisseling plaatsvindt en deelname aan de bijbehorende protocollen betekent dat de aanwezige burgers daar als burgers deel uitmaken van de politieke gemeenschap. Gemeenschap is voor Arendt niet gebaseerd op een gemeenschappelijke identiteit, maar op een gedeeld algemeen belang dat vorm krijgt in de instituties van het publieke domein. Het is die openbare wereld als zodanig die de burgers verenigt. Van belang is daarbij nog dat Arendt slechts twee sferen onderkent. De private sfeer van het huishouden waar privé-identiteiten en (zakelijke) belangen thuishoren, en de publieke sfeer waar burgers als burgers spreken, hun privé-identiteit afleggen en vanuit het algemeen belang kunnen redeneren. Een waardevol inzicht is daarbij dat de publieke sfeer een plek is waar tegenstellingen tussen burgers zichtbaar worden, en waar in onderlinge (retorische) strijd verschillende gezichtspunten tegen elkaar afgewogen kunnen worden. Een tussensfeer – zoals de parochiale sfeer – waarin groepsidentiteiten worden gevormd of collectieve belangen kunnen worden geuit, vormt in haar filosofie een bedreiging van de publieke sfeer. Daar handelen betrokkenen immers vanuit hun collectieve identiteit of belang, en niet vanuit het algemeen belang.

In het werk van Jürgen Habermas, een andere vaak aangehaalde bron in discussies over het publieke domein, vinden we een door Arendt geïnspireerde benadering. Net als voor Arendt is ook voor Habermas het publieke domein een ruimte voor opinievorming en rationeel debat. Zijn definitie – hij gebruikt (in de Engelse vertaling) de term *public sphere* – luidt als volgt: 'By the public sphere we mean first of all a realm of our social life in which something approaching public opinion can be formed.'²⁴⁴ Het gaat daarbij om een sfeer die voor iedereen toegankelijk is, en waar burgers net als bij Arendt tezamen een publiek kunnen vormen om op basis van gelijkheid zaken van algemeen belang te bespreken. In zijn boek *The Structural Transformation of the Public Sphere*²⁴⁵ beschrijft Habermas hoe de opkomst van dit idee van een publieke sfeer nauw verweven was met de stedelijke cultuur uit de zeventiende en achttiende eeuw. In die tijd

²⁴³ M. P. d'Entreves, 'Hannah Arendt,' <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/arendt/>.

²⁴⁴ J. Habermas, 'The Public Sphere: An Encyclopedia Article,' in *Kellner, Douglas M.*, ed. M. G. Durham (Malden, MA: Blackwell 2001).

²⁴⁵ De oorspronkelijke versie verschijnt in 1962 in het Duits als *Strukturwandel der Öffentlichkeit* en wordt pas in 1991 in het Engels vertaald. Habermas combineert twee perspectieven. Het eerste is dat van een politiek-sociologische geschiedschrijving waarin hij onderzoekt onder welke specifieke historische omstandigheden een publieke sfeer is ontstaan. Daarnaast is het boek ook een normatief filosofisch essay dat een specifieke vorm van de publieke sfeer als ideaal neemt, waartegen ook contemporaine ontwikkelingen worden afgemeten.

kreeg een nieuwe burgerlijke klasse in Europa langzaam aan meer macht en begon ze zich los te maken van het hof. Stedelijke praktijken speelden daarin een belangrijke rol. De nieuwe burgerij kwam bijeen op specifieke plekken zoals de koffiehuisen in Engeland, de Salons in Frankrijk, of als 'Tischgesellschaften' in Duitsland. Op die bijeenkomsten werden voornamelijk literaire werken besproken, maar Habermas ziet die literaire publieke sfeer als een oefening voor een politieke publieke sfeer die vanaf het einde van de zeventiende eeuw ontstaat als de nieuwe klasse van burgers ook het debat begint te voeren over politieke zaken. Dit publieke domein is volgens Habermas nauw verweven met de opkomst van de liberale kapitalistische samenleving. In zo'n samenleving is de rol van de staat zeer beperkt. Burgers hebben vrij spel om hun eigen zaken te regelen. Het is in de privésfeer dat economische en sociale relaties tot stand komen als uitkomst van onderhandelingen tussen privépersonen onderling. De publieke sfeer ontstaat dan vanuit de privésfeer op het moment dat privépersonen samen komen om zaken van algemeen belang te bespreken. De publieke sfeer neemt zo een rol in tussen de privéburgers en de staat in, als een plek waar die burgers met elkaar een opinie kunnen vormen over het algemeen belang, die vervolgens aan de staat gepresenteerd kan worden.²⁴⁶

Wat interessant aan het werk van Habermas is, is de relatie die hij legt tussen cultuurproducten en de vorming van publieken. Waar bij Arendt publieken vooral gevormd worden door het collectieve handelen in fysieke omgevingen volgens een aantal gemeenschappelijke principes, introduceert Habermas de rol van media en cultuurproducten als een condensatiepunt waaromheen publieken gevormd kunnen worden. Zijn ideale publieke sfeer ontstaat als op fysieke bijeenkomsten literaire teksten en later krantenberichten worden bediscussieerd. De literaire publieke sfeer die Habermas in de zeventiende eeuw ziet ontstaan, borduurt voort op de culturele praktijken aan het hof. Onder het genot van een kop koffie bediscussieren de heren een aantal literaire werken. Daarbij speelt een verschuiving in de cultuurproductie een rol. Culturele productie is tot het begin van de moderne tijd voor een groot deel verbonden geweest aan instituties als de kerk, de universiteit en het hof. Vanaf de zeventiende eeuw worden cultuurproducten als romans en essays steeds vaker als handelswaar op de markt gebracht. Dat betekent dat cultuurproducten toegankelijker worden. De productie dient niet langer uitsluitend de meerdere eer en glorie van God of koning. En ook de interpretatie is niet langer het domein van het hof of de kerk, maar werd zo de gemeenschappelijke interesse van een breder publiek. Door met elkaar in

²⁴⁶ Habermas, 'The Public Sphere: An Encyclopedia Article.', Habermas, *The Structural transformation of the public sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society.*

discussie te gaan en daarbij rationele argumenten te gebruiken – zo was het idee – kan de betekenis van culturele werken worden vastgesteld. Doordat deelnemers aan een discussie beseffen dat dezelfde tekst ook in andere salons of koffiehuisen wordt besproken, kunnen ze zich ook onderdeel voelen van een groter publiek dat zich uitstrekt voorbij de fysieke bijeenkomst in het koffiehuis of de salon zelf. De culturele teksten vormen de link tussen de verschillende fysieke plaatsen waar ze worden bediscussieerd. De discussie wordt zo ook ‘publiek’ in de zin van voor iedereen toegankelijk – immers ‘iedereen’ (d.w.z. de burgerij) heeft dankzij de vermarkting van de cultuurproducten potentieel toegang tot de bediscussieerde werken.²⁴⁷ Zo is ook de opkomst van kranten nauw verweven met die van de koffiehuisen. In koffiehuisen worden kranten voorgelezen, deelnemers aan de discussies sturen ingezonden brieven aan de kranten, waarna het onderwerp ook elders weer onderwerp van discussie kan worden. Een van de bekende kranten uit het eerste deel van de achttiende eeuw heeft zelfs een brievenbus naast Buttons koffiehuis in Londen, zodat lezers gemakkelijk brieven naar het blad kunnen sturen.²⁴⁸

Habermas beschrijft ook hoe zijn ideaal van de publieke sfeer onder veranderende historische omstandigheden weer verdwijnt. Hij verbindt dit met een verschuiving van liberaal kapitalisme naar een monopolistisch kapitalisme waarin niet privépersonen maar grote bedrijven en maatschappelijke instituties een centrale rol spelen. Daardoor verandert ook het karakter van de publieken die worden gevormd. Het ideaal van een publiek domein voor rationeel debat tussen privé-individen over het algemeen belang verliest het van een krachtenveld waarin groepen tegenover elkaar komen te staan die hun eigenbelang nastreven.²⁴⁹ In de negentiende eeuw komt de stedelijke openbaarheid daarmee meer in het teken te staan van de massa. In politieke zin zijn dat de massa's die met protestmarsen hun eisen kracht bij zetten. En in sociale zin komt de stedelijke openbaarheid steeds meer in het teken van de vrije tijd te staan. Burgers zijn daar nog wel *en publique*, stelt Habermas, maar ze vormen daarmee geen publiek domein meer. Ze laten zich liever vermaken dan dat ze met elkaar op rationele grond de discussie aangaan. Habermas spreekt dan van – via zijn Engelse vertaler – van de overgang van een ‘public’ naar een ‘audience’. Er ontstaat zo in het midden van de negentiende eeuw een nieuw type stedelijke openbaarheid – één die niet in het teken van rationeel debat van

²⁴⁷ Habermas, *The Structural transformation of the public sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. P. 37

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ C. Calhoun, 'Introduction: Habermas and the Public Sphere,' in *Habermas and the Public Sphere*, ed. C. Calhoun (Cambridge, MA: MIT Press, 1992).

privéburgers staat, maar veeleer in het teken van identiteitsvorming, collectieve representatie en belangenbehartiging en consumptie. Dat is een stedelijke openbaarheid die zo volgens Habermas ook zijn functie als publiek domein verliest.

De visies van Arendt en Habermas zijn interessant omdat ze laten zien hoe een publiek gevormd kan worden vanuit de protocollen die gekoppeld zijn aan specifieke locaties, variërend van de Griekse agora tot zeventiende-eeuwse koffiehuisen. Niet de plaats *an sich* is bepalend, maar het communicatieve ethos, het protocol, dat op die plaatsen in acht wordt genomen, waarbij deelnemers tijdelijk afstand doen van hun privé-identiteit. Waardevol is ook dat ze laten zien dat een publiek domein bestaat bij de gratie van de verschillen die er met elkaar botsen. Ze staat niet per se in het teken van de harmonie, maar eerder van de strijd tussen verschillende gezichtspunten. Maar deze puur politieke benadering van het stedelijke publieke domein en het harde onderscheid tussen privésfeer (waar economie en sociale verhoudingen thuishoren) en een publiek domein is tegelijkertijd niet zonder problemen. Habermas maakt bijvoorbeeld een onderscheid tussen 'mere opinion' en 'public opinion'. Mere opinion is het socialiseringsproces waarin burgers zich een identiteit aanmeten die bestaat uit 'cultural assumptions, normative attitudes, collective prejudices and values, [that] seem to persist unchanged in their natural form as a kind of sediment of history'²⁵⁰. 'Public opinion' daarentegen is een speciale sfeer waarin burgers zich laten leiden door rationele gedachtevorming en waarin ze hun privé-identiteit tijdelijk af kunnen leggen. Publieke opinie wordt zo een discours van 'zero-culture' – een puur rationeel debat, ontdaan van elk sentiment of persoonlijke uiting van identiteit of machtsvertoon. Maar is dat onderscheid wel zo duidelijk te maken (nog afgezien van de vraag of 'mere opinion' inderdaad zo'n passief proces van socialisering is)? Habermas zelf geeft aan dat het ontstaan van het publieke domein begrepen moet worden als de uitkomst van een specifiek, historisch gesitueerd proces. De opkomst ervan is 'typical of an epoch' en kan niet geabstraheerd worden van de opkomst van een *civil society* aan het einde van de Europese Middeleeuwen.²⁵¹ Ook het verdwijnen van dit publieke ideaal moet worden gezien als de uitkomst van verschuivingen in het economische

²⁵⁰ Habermas, 'The Public Sphere: An Encyclopedia Article.'

²⁵¹ Habermas, *The Structural transformation of the public sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. P. xvii. Voluit schrijft Habermas: 'We conceive the bourgeois public sphere as a category that is typical of an epoch. It cannot be abstracted from the unique developmental history of that "civil society" (bürgerliche Gesellschaft) originating in the European High Middle Ages; nor can it be transferred, idealtypically generalized to any number of historical situations that represent formally similar constellations.'

productieproces. Maar moeten we dan juist de rituele interacties die in het koffiehuis de gemeenschap van deelnemers bestendigen, niet tegelijkertijd ook zien als een vorm van 'mere opinion'? Zijn het grotendeels niet ook uitingen van bijvoorbeeld statusmarkering van de opkomende bourgeoisie ten opzichte van andere klassen? Als de koffiehuisen de uitkomst zijn van een specifiek historisch proces, dan geldt dat toch ook voor de rituele interacties die zich in de koffiehuisen afspelen en de protocollen die zich daar hebben gevormd? 'Public spheres are not only arenas for the formation of discursive opinion', stelt Nancy Fraser:

In addition they are arenas for the formation and enactment of social identities. This means that participation is not simply a matter of being able to state propositional contents that are neutral with respect to form of expression. Rather [...] participation means being able to speak in one's own voice and thereby simultaneously to construct and express one's cultural identity through idiom and style.²⁵²

Ook bij Arendt vinden we een perspectief op de publieke sfeer dat we als *zero-degree culture* zouden kunnen aanduiden. Het publiek ontstaat bij haar uit het omarmen van een aantal abstracte principes. Sennett vergelijkt Arendts visie ook wel met de ervaring van de migrant of de banneling, die aangekomen is in een hem vreemde wereld. In het publieke domein ontmoeten deze bannelingen elkaar, allen met hun eigen achtergronden en verhalen. Maar door hun verschillen ontbreekt het aan een gemeenschappelijk kader, en ze moeten dus nadrukkelijk op zoek naar een nieuw, onpersoonlijk kader, dat gebaseerd is op gemeenschappelijk beredeneerde principes. Daarbij is geen plek voor intimiteit met of zelfs maar sympathie voor de ander. Dat zijn gevoelens die thuis horen in de privéwereld en het ideaal van een politiek burgerschap in gevaar brengen. 'Principle rather than shared custom becomes the focus', concludeert Sennett.²⁵³ Maar zijn die afstandelijke en abstracte principes wel voldoende om een publiek domein in het leven te roepen? Of moet er toch ook ruimte zijn voor compassie en sympathie? In zijn eigen werk stelt Richard Sennett een alternatief voor dat in de volgende paragraaf aan bod komt.

²⁵² N. Fraser, 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy,' in *Habermas and the Public Sphere*, ed. C. Calhoun (Cambridge, MA: MIT Press, 1992).

²⁵³ Sennett, *The conscience of the eye : the design and social life of cities* (New York: Alfred A. Knopf, 1990). d'Entrevés, 'Hannah Arendt.'

Richard Sennetts 'onpersoonlijke openbaarheid vol passie'

Sennetts ideeën over de rol van het publieke domein in de stedelijke samenleving vertonen een aantal belangrijke overeenkomsten met de theorieën van Arendt en Habermas, maar wijken er op een aantal cruciale punten ook van af. Ook Sennett verdedigt het belang van ontmoetingsplaatsen in de stad waar stedelingen van verschillende afkomsten met elkaar worden geconfronteerd. Het notie nemen van de ander is voor Sennett een morele opdracht die ons tot volwaardig mens moet maken. De ervaring van het publieke domein kan ons leven als mens gelaagder maken, stelt Sennett:

A city is a place where people can learn to live with strangers, to enter into the experiences and interests of unfamiliar lives. Sameness stultifies the mind; diversity stimulates and expands it.²⁵⁴

Stedelingen zouden de breuklijnen, de raakvlakken en *jolts* van de stad op moeten zoeken: die plekken waar stedelingen van uiteenlopende afkomsten met elkaar worden geconfronteerd. 'These jolts', schrijft Sennett, 'are necessary to a human being to give him that sense of tentativeness about his own beliefs which every civilized person must have.'²⁵⁵ Die zin is cruciaal voor Sennett. Doel van het leren appreciëren van verschil is niet zozeer een eigentijds ideaal van individuele zelfverwezenlijking, maar het besef dat de politieke en maatschappelijke omstandigheden geen vaststaand gegeven zijn en dat ze ter discussie gesteld kunnen worden.²⁵⁶

Om die discussie mogelijk te maken is ook volgens Sennett een onpersoonlijk karakter van uitwisseling noodzakelijk. Stedelingen moeten in het publieke domein een specifiek protocol omarmen, dat eruit bestaat dat ze een rol aannemen waarin ze privébeslommeringen tijdelijk van zich afwerpen. Het

²⁵⁴ Een soortgelijke redenering is te vinden in R. Sennett, *The uses of disorder : personal identity and city life* (New York: Norton, 1970). Ook in het werk van de Chicago School sociologen vindt hij bevestiging van zijn claim. Hij verwijst naar Louis Wirth die het denken in dichotomieën als man/vrouw, rijk/arm of wit/zwart afwees, en het opnam voor een complexer idee van identiteit, waarin individuen deel uitmaken van verschillende gemeenschappen, en verschillende gradaties en combinaties mogelijk zijn. 'Thus', schrijft Sennett, 'Enlightenment unity and coherence are not, in this urban vision, the means to self-development – an even more complex fragmented experience is.' Sennett, *The conscience of the eye : the design and social life of cities*. p. 127

²⁵⁵ Sennett, *The uses of disorder : personal identity and city life* p. 296, geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 133

²⁵⁶ Sennett, *The uses of disorder : personal identity and city life* p. 296

publieke domein moet gevrijwaard blijven van de intimiteit die kenmerkend is voor de privésfeer. Want als het privéleven te veel op de voorgrond zou staan, en deel uit zou maken van het publieke domein, dan zou dat volgens Sennett leiden tot een toenemende stilte in het publieke domein. Om dat punt te maken gebruikt Sennett de metafoer van de kantoortuin. Die werd in de jaren zeventig ingevoerd vanuit een bedrijfsmatig efficiëntie-denken. Werknemers in een kantoortuin kunnen niet anders dan elkaar voortdurend in de gaten houden, en daardoor maken werknemers minder praatjes met elkaar:

When everyone has each other under surveillance, sociability decreases silence being the only form of protection. [...] People are more sociable the more they have some tangible barriers between them, just as they need specific places in public whose sole purpose is to bring them together.²⁵⁷

Zo is het ook met gemeenschappen waarin iedereen elkaar persoonlijk kent. De sociale controle is er te groot om vrij te kunnen spreken.

Ondanks zijn nadruk op het belang van onpersoonlijke relaties in het publieke domein, vindt Sennett Arendts benadering te kil. Hij heeft moeite met de abstracte menselijke relaties die Arendt voorstaat, die puur gebaseerd zijn op een gedeeld principe. Die opvatting vindt hij 'anti-humanistisch'.²⁵⁸ Voor Arendt is elke vorm van empathie of inlevingsvermogen een teken van zwakte, meent Sennett. 'Solidarity may appear cold and abstract, for it remains committed to 'ideas' of greatness, or honor or dignity – rather to any love of man.'²⁵⁹ Sennett is het er juist om te doen dat stedelingen in de publieke sfeer op basis van een gemeenschappelijke menselijkheid notie van elkaar te nemen. 'The impersonal realm is passionate', schrijft Sennett in hoofdletters in *The Fall of Public Man*.²⁶⁰ Juist vanuit het spel waarin stedelingen in het publieke domein – bijvoorbeeld in de zeventiende-eeuwse koffiehuisen – tijdelijk een rol aannemen die niet samenvalt met hun privé-identiteit, zouden gepassioneerde discussies kunnen ontstaan, meent Sennett.

Sennett constateert echter ook dat zijn ideaal sinds de negentiende eeuw onder druk is komen te staan. Het voert te ver om Sennetts genuanceerde analyse van de sociale en economische ontwikkelingen van die tijd hier in zijn geheel te herhalen. Maar een duidelijk voorbeeld is de manier waarop hij de terrascultuur

²⁵⁷ Sennett, *The Fall of Public Man*. p. 15

²⁵⁸ Sennett, *The conscience of the eye : the design and social life of cities..*

²⁵⁹ Ibid. p. 140

²⁶⁰ Sennett, *The Fall of Public Man*. p. 87

bespreekt die vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw op de Parijse boulevards opbloeit. Het aanwezige publiek daar verschilt volgens Sennett wezenlijk van het actieve publiek uit de koffiehuisen uit de voorafgaande twee eeuwen. Op de boulevards ziet hij een passief publiek van eenlingen die aan een tafeltje een kop koffie drinken, en zijn verzonken in hun eigen gedachtewereld. Of ze laten als een 'flaneur' hun blik glijden langs het schouwspel op de boulevard. Opnieuw vooral als passief publiek. 'That is how the flaneur is to be appreciated', stelt Sennett. 'He is to be watched not spoken to. To understand him, you must learn "the art of seeing"'. Langzaamaan ontstaat zo een nieuw publiek protocol, waarin het ideaal bestaat uit stilte in de publieke sfeer:

There grew up the notion that strangers had no right to speak to each other, that each man possessed as a public right an invisible shield, a right to be left alone [...] public behaviour was a matter of observation of passive participation, of a certain kind of voyeurism.²⁶¹

Het ideaal van stilte in de publieke sfeer hangt volgens Sennett samen met een parallelle ontwikkeling waarin stedelingen het publieke domein meer en meer gaan wantrouwen. Hij constateert dat in de twintigste eeuw sociale relaties meer en meer worden gebaseerd op persoonlijke banden. Een sociale relatie wordt gewaardeerd als er sprake is van warmte, van vriendschap en intimiteit; precies die kwaliteiten die in het onpersoonlijke stedelijke leven van de grote stad ontbreken. Juist omdat de stad uit een concentratie van vreemden bestaat, ontstaat in toenemende mate het ideaal om interactie met vreemden te mijden. Het idee van een stedelijke gemeenschap staat niet meer in het teken van onpersoonlijke relaties tussen vreemden die er met elkaar uit moeten zien te komen. In plaats daarvan komt een ideaal van een gemeenschap die bestaat uit gelijkgestemden. De belangrijkste ontwikkeling op dat gebied is de opkomst van de naoorlogse Amerikaanse *suburbs*. Stedelingen, concludeert Sennett, trekken zich meer en meer terug in geografische zones- parochiale domeinen – waar ze zich op hun gemak voelen, waar ze gelijksoortige anderen aantreffen. Hij spreekt in dat verband wel van een 'tirannie van de intimiteit'.

Sennett staat zeer kritisch tegenover deze ontwikkelingen. Hij ziet de hang naar intimiteit als een vlucht, die het voortbestaan van de stedelijke gemeenschap als geheel op het spel zet. De stedelijke openbaarheid verliest haar eigenschap om uit stedelingen van verschillende achtergronden een gemeenschap van vreemden te maken. Het publieke domein wordt zo een 'empty

²⁶¹ Sennett, *The uses of disorder : personal identity and city life* p. 27

space, a space of abstract freedom but no enduring human connection'.²⁶² Een van de ontwikkelingen die dat mogelijk maakt is de toenemende welvaart: vroeger hadden stedelingen elkaar nodig om te overleven en konden ze het zich niet veroorloven zich terug te trekken in hun eigen zones. In het Chicago van socioloog Louis Wirth bijvoorbeeld (de vroege twintigste eeuw) moesten stedelingen zich in het dagelijkse leven tot verschillende groepen anderen zien te verhouden. Er waren wel etnische gemeenschappen die bepaalde buurten domineerden, maar dat waren geen stringent afgebakende zones. De woongebieden van verschillende etnische groepen liepen in elkaar over. Zo schrijft Sennett:

Each piece of the city mosaic had a distinct character but the pieces were open and this was what made life urban. Individuals had the capacity and the need to penetrate a number of social regions in the course of daily activities even though the regions were not harmoniously organized and may even have been at warring ends. [...] It is this multiplicity of contact point that has died out in the city. In its stead social activities have come to be formed in a more coherent mold.²⁶³

Maar in de jaren zeventig, als Sennett *The Fall of Public Man* publiceert, is de stad volgens hem steeds minder een 'interface' waar stedelingen leren dat ze gezamenlijk kunnen handelen zonder dat ze per se hetzelfde moeten zijn. 'The city', concludeert Sennett, 'ought to be the teacher of that action, the forum in which it becomes meaningful to join with other persons without the compulsion to know them as persons.'²⁶⁴ Maar dat is steeds minder het geval.

De publicaties *The Uses of Disorder* en *The Fall of Public Man* komen Sennett naast bewondering ook op behoorlijk wat kritiek te staan. Is hij niet een romanticus die een nooit bestaande werkelijkheid verheerlijkt waarin stedelingen daadwerkelijk een gemeenschap van vreemden vormden? Veronachtzaamd hij niet een aantal contemporaine stedelijke bewegingen? Is hij bovendien niet te zwart-wit in het beeld dat hij van het hedendaagse publieke domein schetst? De belangrijkste kritiek is deze: moet het publieke domein wel per se in het teken staan van onpersoonlijke communicatieve interactie? Kunnen niet ook juist vanuit een situatie waarin leden van het publiek hun eigen

²⁶² R. Sennett, *Flesh and Stone. The body and the city in western civilization* (New York: Norton, 1994). p. 375, geciteerd in P. Goheen, 'Public space and the geography of the modern city.' in: *Progress in Human Geography* 22, no. 4 (1998). p. 482

²⁶³ Sennett, *The uses of disorder : personal identity and city life* p. 57

²⁶⁴ Sennett, *The Fall of Public Man*. p. 340

levensstijl tonen en elkaar vooral beschouwen stedelijke publieken ontstaan waarvan de leden de toekomst van de stad gezamenlijk vormgeven? Dat argument komen we tegen bij een volgende denker die grote invloed heeft gehad op de theorievorming over het publieke domein: Marshall Berman.

Marshall Bermans boulevards als revolutionaire interface

Na de Griekse Agora en de zeventiende-eeuwse koffiesalons komen we met Marshall Berman uit bij weer een nieuw ideaal van stedelijke openbaarheid: dat van de grootstedelijke boulevards. In zijn boek *All that is solid melts into air* analyseert Berman hoe op de boulevards die in de negentiende eeuw werden aangelegd in steden als Parijs en Sint Petersburg een nieuw type stedelijk publiek ontstaat. Dat publiek ontstaat daar niet uit een onpersoonlijk rollenspel of uit rationale discussies rond krantenberichten, maar juist doordat stedelingen op de boulevards hun persoonlijke levenswijze en overtuigingen publiek maken. Daarbij doet zich nog iets bijzonders voor: het publieke domein dat op de boulevards ontstaat, is nooit als zodanig ontworpen. Ze is eerder een onbedoeld bijverschijnsel van de grote infrastructurele projecten uit de negentiende eeuw.²⁶⁵

Dat zit zo. In 1852 krijgt George-Eugene Haussmann van Napoleon III de opdracht om het nog grotendeels middeleeuwse Parijs te moderniseren.²⁶⁶ Die opdracht mondt uit in enorme operatie, die omstreeks 1870 voltooid is. De wirwar van straatjes en steegjes die de stad kenmerkten hebben dan deels plaats moeten maken voor de brede boulevards die sindsdien kenmerkend zijn voor de stad. Ook spoorwegstations die Parijs met het achterland en andere internationale metropolen verbinden zijn vernieuwd. In totaal gaat ongeveer een vijfde van alle straten in Parijs op de schop. Twintig procent van de beroepsbevolking wordt daarbij ingezet en 350 duizend Parijzenaren moeten gedwongen verhuizen.²⁶⁷ Vooral de aanleg van de boulevards maakt in die tijd indruk. Ze snijden kaarsrecht door het stedelijke weefsel van bochtige en

²⁶⁵ Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*.

²⁶⁶ Een aantal van de ingrepen die onder Haussmann werd doorgevoerd, was al door Napoleon III zelf bedacht en in gang gezet. Giedion claimt echter dat het vooral de volharding van Haussmann was die er voor zorgde dat alle plannen ook echt werden uitgevoerd, ondanks politieke tegenstand. Zie S. Giedion, *Space, time and architecture: the growth of a new tradition* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008). p. 744

²⁶⁷ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 35

kronkelende steegjes, en door hun lengte geven ze Parijzenaren het gevoel eindeloos ver weg te kunnen kijken. De Kanonsschots-boulevards worden ze wel genoemd – je kan er een kanonskogel meters ver schieten zonder dat je de gebouwen beschadigt.²⁶⁸ Die benaming is meer dan alleen een grap. Een van de motieven voor de aanleg van de boulevards was om daadwerkelijk kanonskogels af te kunnen schieten. Of in ieder geval om maatschappelijke onrust en opstanden die in die tijd zo nu en dan plaatsvinden in de stad snel de kop in te kunnen drukken. De brede boulevards moeten het opwerpen van barricades lastig maken en de verplaatsing van troepen ordehandhavers juist vergemakkelijken. Andere motieven die werden aangedragen voor de aanleg van de boulevards variëren van verbetering van de hygiënische omstandigheden, het tot stand brengen van een rustiger leefklimaat met veel groen, en het verbeteren van de verkeerscirculatie.²⁶⁹ Haussmann zelf plaatste zich nog het liefst in de traditie van Verlichtingsdenkers als Voltaire en Diderot. De stad Parijs was een ziek lichaam, en Haussmann was de chirurg die de gezwollen wegsneed en de bloedsomloop weer op gang bracht – lichamelijke en medische metaforen speelden in die tijd een belangrijke rol in het debat over de stad.²⁷⁰

Revolutionair aan Haussmanns plan is het achterliggende idee om de stad als een eenheid te zien. Tot het midden van de negentiende eeuw waren de meeste inwoners van Parijs in de eerste plaats georiënteerd op hun eigen wijk of buurt. In sommige gevallen waren dat ook zelfstandige plaatsjes die door het proces van urbanisering onderdeel uit waren gaan maken van de grotere stedelijke agglomeratie.²⁷¹ Waar de stad zo tot de ingrepen van Haussmann bestaat uit een wirwar van buurten, wordt er nu een overkoepelende infrastructuur aangelegd die de hele stad omvat en ook visueel de link legt tussen verschillende stadsdelen. '[Haussmann scheme's] most important break', schrijft Scott McQuire 'was its ambition to treat the city as a unified space in which the relation between local parts was to be subordinated to the coordination of the whole.'²⁷² Eenmaal aangelegd, speelden de boulevards ook een rol in een aantal andere maatschappelijke ontwikkelingen. Massaproductie en de opkomst van de burgerij zorgden voor nieuwe consumptiepatronen. In zowel de industrie als in de commercie vond in die tijd een proces van schaalvergroting plaats, dat goed

²⁶⁸ Giedion, *Space, time and architecture: the growth of a new tradition*. p. 739

²⁶⁹ Boomkens, 'De continuïteit van de plek. Van de maakbare naar de mondiale stad.' in. p. 64, zie ook Giedion, *Space, time and architecture: the growth of a new tradition*. p. 739 e.v.

²⁷⁰ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 36

²⁷¹ A. Vidler, 'The scenes of the street: transformations in ideal and reality 1750-1871,' in *On Streets*, ed. S. Anderson (Cambridge MA: MIT Press, 1978). in: McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 52

²⁷² McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 35

aansluit bij de aanleg van de boulevards. Winkels konden gemakkelijker worden bevoorraad, en konden producten van leveranciers op grotere afstanden betrekken dan voorheen. Nieuwe winkeltypes kwamen op, met als meest duidelijke symbool de warenhuizen Le Bon Marché en La Samaritaine. De boulevards vormden zo een nieuwe infrastructuur waarop ook allerlei nieuwe diensten ontwikkeld kunnen worden.

Maar de boulevards groeiden niet alleen uit tot een nieuw platform in economische zin, ze worden tegelijkertijd ook een belangrijk sociaal platform. Wat Haussmann niet had voorzien, was dat al die ontwikkelingen bij elkaar er toe bijdroegen dat op de boulevards een nieuw type stedelijk leven ontstond. De boulevards met hun 'programmering' van trottoirs, terrasjes en warenhuizen trokken allerlei nieuwe publieken aan. Het was niet alleen de opkomende bourgeoisie die er kwam winkelen en flaneren, maar ook mensen met nieuwe rollen zoals winkelbediendes, bankmedewerkers, ambtenaren en toeristen. Daar aangekomen vonden ze zich bovendien omringd door de arbeiders en ambachtlieden van het oude Parijs. De boulevards hadden weliswaar een deel van de rommelige oude buurten vervangen, maar een groot deel van het stedelijke weefsel tussen de boulevards was gewoon overeind gebleven. De boulevards hadden die oude buurten die werden gedomineerd door stedelijke armoede nu opengelegd. Stedelingen werden op de boulevard daardoor onderdeel van een uiterst gemêleerd publiek. Zo schrijft Fierro:

As boulevards cut across the city in unrelentingly straight lines, they provided a sectional slice through quartiers that had been closed to view. Immediately behind the regulated facades of the boulevard, neighborhoods of the lower classes could be seen, and their constituents had full access to the city's major thoroughfares. Consequently, the boulevards provided an arena for the display of the bourgeoisie not only to each other, but to a wide demographic mix of economic classes and nationalities.²⁷³

Jong en oud, rijk en arm vonden zich zo terug op dezelfde boulevards, als onderdeel van de dan nieuwe stedelijke massa's.²⁷⁴ Drie elementen waren nieuw aan deze ervaring. In de eerste plaats werden deze nieuwe massa's bijzonder gevonden omdat ze ondanks de aanwezigheid van vele anderen tegelijkertijd een zekere vrijheid van sociale controle opleverden. Waar in meer traditionele

²⁷³ A. Fierro, *The glass state: the technology of the spectacle, Paris, 1981-1998* (Cambridge, MA: MIT Press, 2003). p.24 geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 133

²⁷⁴ Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*.

dorpssamenlevingen de inwoners elkaar persoonlijk kennen en in de gaten houden, bestonden de nieuwe mensenmassa's in de grote steden uit vreemden die vreemden voor elkaar zouden blijven. Een tweede noviteit was dat de stedelingen die op de boulevard bij elkaar gebracht waren tot verschillende groeperingen behoorden en in het voorbijgaan kennis van elkaar konden nemen. Niet de stedelijke armoede als zodanig was nieuw, maar het feit dat verschillende groeperingen ruimtelijk met elkaar geconfronteerd werden. Planningshistoricus Peter Hall beschrijft bijvoorbeeld hoe de midden- en hogere klassen op de boulevards voortdurend werden geconfronteerd met leden uit de onderklasse, een wereld die tot voorheen grotendeels voor hen verborgen was gebleven.²⁷⁵ Een derde verandering lag erin dat die vreemden voor elkaar ook lastiger te plaatsen waren. Ook in de pre-industriële stad mengden verschillende bevolkingsgroepen wel tot op zekere hoogte, maar daarbij waren de onderlinge verhoudingen vaak onmiddellijk duidelijk aan de hand van bijvoorbeeld kledingvoorschriften.²⁷⁶ 'Zo ontstond', schrijft René Boomkens 'het alledaagse vanzelfsprekende fenomeen van de anonieme, beweeglijke, stedelijke massa's, de permanente stroom van voortschuifelende winkelende stedelingen in overvolle straten, maar werd – als onbedoeld gevolg – tevens een nieuw soort stedelijke confrontaties mogelijk. [...] Haussmanns werken maakten van uiteenlopende buurtjes, sociale groeperingen en gemeenschappen een grote verzameling stedelingen.'²⁷⁷

Maar hoe ontstaan die stedelijke publieken dan precies op de boulevards? Hoe functioneert de boulevard als interface? Om dit uit te leggen haalt Berman twee proza-gedichten aan van Baudelaire, die in de negentiende eeuw als feuilleton in een Parijse krant verschenen. In een van de afleveringen beschrijft Baudelaire twee geliefden die op een nieuw terras op een zojuist aangelegde boulevard samen wat drinken – tegen een decor van het bouwpuin van de neergehaalde arbeidershuizen en het verlichte, uitbundige interieur van het café. De Boulevard maakt het voor geliefden mogelijk om op een nieuwe manier *en publique* te zijn: ze maken onderdeel uit van een droomlandschap van vluchtige sensaties: de voortbewegende massa op de stoep en de verlichting van het café maken dat ze zich deels in een fantasiewereld wanen, een wereld waar ze bovendien een privémoment kunnen koesteren midden in het openbare stadsleven. Maar niet voor lang. Want plotseling worden de stelletjes aangestaard

²⁷⁵ Hall, *Cities of Tomorrow*.

²⁷⁶ In het Engeland van Elizabeth de Eerste was het bijvoorbeeld voor 'commoners' verboden om kleding van fluweel te dragen. Lofland, *A world of strangers: order and action in urban public space*., zie ook paragraaf 2.3

²⁷⁷ Boomkens, *Een drempelwereld: moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*.

door een armeluisfamilie, een vader met een grijze baard, zijn zoon en een baby. De blik van het drietal is niet zozeer verwijtend, maar berustend. Ze aanschouwen een wereld van luxe waarvan ze weten dat die nooit de hunne zal zijn. Die confrontatie leidt bij de twee geliefden tot verschillende reacties. De man sympathiseert met de armen, de vrouw wil ze het liefst zo snel mogelijk wegsturen. De verschillende reacties leiden ook tot een nieuwe afstand tussen de geliefden, al is dat niet het belangrijkste punt dat Baudelaire hier wil maken. Zijn gedicht toont, althans volgens Berman, hoe de confrontatie tussen verschillende klassen op de boulevard leidt tot iets wat lijkt op een 'recognition scene' in de literatuur. De confrontatie leidt ertoe dat ze zich moeten zien te verhouden tot de familie met de begerende ogen:

The setting that magically inspired the romance now works a contrary magic and pulls the lovers out of their romantic enclosure, into wider and less idyllic networks. In this new light, their personal happiness appears as class privilege. The boulevard forces them to react politically.²⁷⁸

Op de boulevard maken de geliefden op een nieuwe manier deel uit van een stedelijk publiek. Maar dat is geen vrijblijvend gegeven. Juist door de confrontaties worden ze gedwongen om zich voortdurend te verhouden tot de ontwikkelingen.²⁷⁹

Op soortgelijke wijze biedt de boulevard ook voor minder geprivilegieerde klassen een plek waar ze zich van hun situatie bewust kunnen worden, en waar dat bewustzijn zou kunnen leiden tot een collectief bewustzijn en collectieve actie, betoogt Berman. Een tweede prozagedicht van Baudelaire moet dat idee inzichtelijk maken. In dat gedicht verliest een dichter bijna zijn leven bij het oversteken van de drukke verkeersstromen op de boulevard. Berman ziet er een metafoor in voor de moderne ervaring. De moderne man wordt meegesleept in een maalstroom van bewegingen, waar hij deels in mee moet gaan om niet onder de voet gelopen te worden, en die hij deels vaak ternauwernood weet te vermijden. Maar die maalstroom van het moderne verkeer biedt ook de vrijheid nieuwe plekken te bezoeken die door de boulevards zijn ontsloten. Maar wat, vraagt Berman zich af, als nu de moderne man niet in

²⁷⁸ Berman, *All that is solid melts into air: the experience of modernity*. p 154

²⁷⁹ Ibid. zie ook Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. en McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* Boomkens bijvoorbeeld stelt: 'Wat Berman hier aan de hand van Baudelaire beschrijft is niets anders dan de moderne stedelijke openbaarheid, waar liefde op sociale ellende stuit, intimiteit gepolitiseerd wordt en nabijheid botst op anonimiteit.' Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. p. 68

zijn eentje moet reageren op het verkeer, maar als de mannen en vrouwen die door het voortdenderende verkeer worden geterroriseerd nu eens de handen ineen slaan?

For one luminous moment, the multitude of solitudes that make up the modern city come together in a new kind of encounter, to make a people. [...] they seize control of the city's elemental matter and make it their own. For a little while the chaotic modernism of solitary brusque moves gives way to an ordered modernism of mass movement. This possibility is a vital flash of hope in the mind of the man in the mire of the macadam, in the moving chaos on the run.²⁸⁰

De boulevard dreigt iedereen mee te sleuren in het chaotische leven dat zich erop afspeelt, maar biedt ook de mogelijkheid tot confrontaties en de vorming van een nieuw collectief bewustzijn, de kans om het leven in eigen hand te nemen. De stedeling kan er andere stedelingen herkennen die met dezelfde problematiek te maken hebben, en daaruit kan een momentum ontstaan dat leidt tot collectieve actie. '[The] personal encounter in the street emerges as a political event', schrijft Berman, 'the modern city works as a medium in which personal and political life flow together and become one.'²⁸¹ Juist vanuit de persoonlijke identiteit die burgers publiek maken in de openbare ruimte, betoogt Berman, kan politieke bewustwording ontstaan. De manier waarop hij dat idee uitwerkt is op zijn minst gezegd wat romantisch revolutionair. De nieuwe publieken die Berman hoopvol beschrijft ziet hij steeds min of meer vanuit het niets – als een soort *flash mobs* avant la lettre – ontstaan uit de menigtes op de boulevards. Kijk bijvoorbeeld naar de manier waarop hij een demonstratie beschrijft die plaatsvindt op de Nevsky Prospect, de centrale Boulevard van Sint Petersburg:

On the morning of December 4, 1876, several hundred of the miscellaneous people on the Nevsky will suddenly coalesce into a crowd and converge collectively on the magnificent baroque colonnade in front of the Kazzan Cathedral.²⁸²

Het ene moment staat de boulevard vol toevallige passanten, het volgende moment verandert die constellatie van individuen die daar schijnbaar toevallig aanwezig zijn in een revolutionair publiek dat zich de straat toe-eigent. De sociale

²⁸⁰ Berman, *All that is solid melts into air: the experience of modernity*. p. 164

²⁸¹ Ibid. p. 229

²⁸² Ibid. p. 232

mechanismes erachter blijven onzichtbaar. Waar zijn de leiders die de arbeiders hebben moeten overhalen om vanuit hun fabriekswijken de rivier de Neva over te steken om in het centrum van de macht te demonstreren? Waarom zijn die arbeiders inderdaad geneigd hun leven op het spel te zetten? Heeft hun familie hen daarvan proberen te weerhouden, of juist aangemoedigd? Welke rol spelen de studenten en de instituties waarbinnen zij gevormd worden? Waar komt die rode vlag opeens vandaan die een van de demonstranten uitrolt vlak voor hij – opnieuw als we de beschrijving van Berman moeten geloven min of meer spontaan – het woord neemt? Berman doet het bijna voorkomen alsof de boulevard het publiek min of meer vanzelf in het leven roept, maar dat is natuurlijk te naïef.

Dat neemt niet weg dat Berman hier een interessante wending geeft aan het begrip publiek domein. Dat is bij hem niet langer voorbehouden aan het rationele debat tussen individuen. Juist persoonlijke ontboezemingen, lichamelijke ervaringen en visuele confrontaties kunnen er ook een rol spelen. Daarmee verdwijnt het harde onderscheid dat Arendt en Habermas maken tussen de privésfeer waar volgens hen individuele identiteiten worden gevormd en het publieke domein waar die volledig gevormde individuen zich dan tot elkaar verhouden. Berman laat zien dat juist uit het publiek maken van persoonlijke levensstijlen nieuwe (politieke) identiteiten kunnen ontstaan. Stedelingen kunnen elkaar daardoor in het publieke domein herkennen en gezamenlijk optrekken. Juist in het publieke domein kan de stedeling zo deel uit gaan maken van allerhande publieken die zijn gebaseerd op collectieve ervaringen of belangen.

Met die verschuiving in het begrip van het publieke domein moeten we ook op een nieuwe manier naar de stedeling zelf gaan kijken en de manier waarop hij zich manifesteert in het publieke domein. Een aanknopingspunt daarvoor vinden we bij de figuur van de flaneur, de mythische stadsbewoner die Baudelaire vanaf het midden van de negentiende eeuw in zijn gedichten rond laat zwerven over de Parijse boulevards. In de volgende paragraaf zal ik zijn karakteristieken aan een nader onderzoek onderwerpen.

Walter Benjamin, René Boomkens en de flaneur

De flaneur is de afgelopen eeuw uitgegroeid tot een mythisch archetype van de moderne stad. Vaak wordt de flaneur beschreven als een romantische figuur die in een wat dromerige toestand door de straten dwaalt en daarbij indrukken verzamelt van het stedelijke leven. In een essay uit 1927 beschrijft Siegfried

Kracauer bijvoorbeeld hoe flanerie verwant is aan het roken van hasj. De flaneur, schrijft Kracauer, is:

... the aimless saunterer who sought to conceal the gaping void around him and within him by imbibing a thousand casual impressions. Shop windows displays, prints, new buildings, smart cloths, elegant equipages, newspaper sellers – he indiscriminately absorbed the spectacle of life that went on all around him. ... to the flaneur the sight of the city were like dreams to a hashish smoker.²⁸³

Toch doen we de flaneur daarmee tekort. Bij de filosoof Walter Benjamin – en vooral ook in de interpretaties van zijn werk door René Boomkens – is flanerie niet zozeer een romantische vlucht uit de werkelijkheid. Benjamin en Boomkens presenteren flanerie eerder als een houding waarmee de stadsbewoner om zou kunnen gaan met de ervaring van de moderne stedelijke samenleving. Boomkens verbindt de opkomst van de figuur van de flaneur met de enorme ontwikkeling die een aantal Europese steden vanaf het midden van de negentiende eeuw meemaken. Industrialisatie leidt tot migratie, en de trek die dan plaats vindt naar de industriële metropolen betekent voor de migranten een aankomst in een nieuwe wereld. De ervaring van de moderne stad is door de veelheid aan nieuwe indrukken die er op de stadsbewoner afkomen, radicaal anders dan de ervaring van het traditionele dorpsleven. Om dat verschil duidelijk te maken maakt Boomkens gebruik van Benjamins verschillende ervaringsbegrippen: belevenis (Erlebnis) en ervaring (Erfahrung). Een Erfahrung verwijst naar het opdoen van nieuwe ervaringen die geplaatst kunnen worden in een continue stroom van eerdere ervaringen. Wat we in het hier en nu beleven, kunnen we koppelen aan allerlei al dan niet bewuste persoonlijke en collectieve herinneringen, en dat maakt dat we het hier-en-nu kunnen plaatsen, dat we de situatie kunnen begrijpen, dat we ons ingebed voelen in een groter geheel. Individuele ervaringen kunnen zo worden gekoppeld aan een collectieve reeks ervaringen. In de traditionele samenleving lopen die zelfs min of meer naadloos in elkaar over. Door middel van rituelen worden de persoonlijke ervaringen gelinkt aan collectieve ervaringen.²⁸⁴

Het moderne stadsleven biedt die mogelijkheid echter nauwelijks, aldus Benjamin. Het moderne stadsleven is eerder het domein van de Erlebnis: de kortstondige belevenis die los staat van welke individuele of collectieve

²⁸³ S. Kracauer, *Orpheus in Paris: Offenbach and the Paris of his time* (New York: Vienna House, 1972), geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 40.

²⁸⁴ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 67

herinnering dan ook. Benjamin spreekt in dat verband van een shocktoestand: een gebeurtenis die nauwelijks nog te plaatsen valt, die niet opgenomen kan worden in het individuele of collectieve kader. René Boomkens vat de tegenstelling als volgt krachtig samen:

Daar waar traditionele ervaring was gebaseerd op het integreren van nieuwe gebeurtenissen in een reeks van eerdere reeds verwerkte belevenissen in een geleidelijk proces van gewenning en training, verhindert de radicale nieuwheid en de onvoorspelbaarheid van de gebeurtenissen in de grootschalige stedelijke samenleving dat zij in een dergelijke vertrouwenwekkende betekenisverband worden opgenomen. De shock verstoort juist elke samenhang en duurzaamheid, de shockafweer zorgt er vervolgens voor dat de gebeurtenis geïsoleerd wordt – als iets eenmaligs.²⁸⁵

Benjamin zet zijn tegenstelling tussen *Erlebnis* en *Erfahrung* niet om in een nostalgisch vertoog over een overzichtelijke wereld die verloren is gegaan en die we moeten proberen terug te veroveren op de modernisering. Hij ziet in die nieuwe stedelijke ervaring juist kansen en mogelijkheden om op een nieuwe manier deel uit te maken van allerlei collectiviteiten. De figuur van de flaneur biedt daartoe een eerste aanzet. Daarbij bouwt Benjamin voort op de manier waarop Baudelaire de flaneur heeft beschreven: een artistieke stedeling die zijn afstandelijke blik wat doelloos laat glijden over de schijnbaar grijze massa's van de stad. Hij bezit het vermogen er precies die een of twee elementen uit te pikken die hem inspireren tot een nieuw gedicht of kunstwerk.²⁸⁶ Boomkens vergelijkt deze houding met die van de privédetective of die van de journalist, twee beroepen die ook rond het einde van de negentiende eeuw opkomen en waarvoor dan ook een maatschappelijke fascinatie bestaat. Kernbegrip hierbij is het idee van 'verstrooide aandacht'. 'Verstrooide aandacht', schrijft Boomkens, 'bevindt zich tussen shock en belevenis in, ze is erop gericht uit de onverschillige en snelle opeenvolging van belevenissen feiten of beelden een eigen verhaal samen te stellen en een betekenisvolle selectie te maken.'²⁸⁷ Juist door de veelheid aan uiteenlopende indrukken kan de moderne stedeling in het publieke domein uiteenlopende keuzes maken, en opgaan in de uiteenlopende publieken die hij op de boulevard aantreft.

²⁸⁵ Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. p. 56

²⁸⁶ Ibid. p. 111

²⁸⁷ Ibid. p 101

Daarbij maakt Benjamin een kritische kanttekening. De nadruk op flanerie kan ook uitmonden in een al te individuele levenservaring, waarbij de stedeling vrolijk flanerend zijn identiteit bij elkaar plakt en knipt, maar zich verder weinig van zijn omgeving aantrekt. Dat is niet wat Benjamin voorstaat. De moderne stedeling heeft niet alleen de opdracht om een plek te vinden in een bestaande samenleving die nu eenmaal onoverzichtelijk van karakter is. Het moet ook mogelijk blijven om nieuwe publieken in het leven te roepen en bestaande onderdrukkende machtsstructuren ter discussie te stellen. Als de stadsbewoner op zoek gaat naar de inbedding van zijn individuele leven in collectieve ervaringen, is het daarbij van belang dat hij op zoek gaat naar 'dialectical images'. Dat zijn beelden die de confrontatie tussen verschillende verhalen illustreren, zoals bijvoorbeeld de manier waarop verschillende regimes zijn gesedimenteerd in de architectuur van de stad. Het begrip doet ook denken aan de manier waarop in de filmmontage soms tegengestelde beelden tegenover elkaar worden geplaatst en juist door die confrontatie een gevoel oproepen.²⁸⁸

Het is van belang om te beseffen dat Benjamin de flaneur opvoert als een offensief alternatief voor twee ontwikkelingen die hij signaleert. De eerste is die van de commercialisering van het publieke domein. Benjamin verbindt de figuur van de flaneur aan de opkomst van de passages, overdekte winkelstraten met een zekere dromerige sfeer, waar de moderne architectuur van ijzer en glas wordt verzoend met meer traditionele praktijken: de ijzeren constructie wordt gegoten in de vorm van klassieke zuilen, de koopwaren worden nog door individuele kooplieden uitgestald, en er zijn geen vaste prijzen, er moet nog worden afgedongen in een rollenspel. Passages zijn bovendien ook publiek domein in die zin dat ze openbaar toegankelijk zijn. De passage is zo bij uitstek een omgeving waarin de flaneur kan gedijen. Hij kan de ervaring van het moderne verbinden met historische praktijken, het biedt hem de mogelijkheid ingebed te raken in een continuïteit. Met de opkomst van het warenhuis verdwijnt die mogelijkheid, betoogt Benjamin. In het warenhuis staat alles in het teken van het verkopen. De opkomst van het warenhuis betekent dan ook 'de laatste rondgang van de flaneur', want daar wordt 'het flaneren dienstbaar [gemaakt] aan de warenverkoop'²⁸⁹. De bezoeker wordt er gereduceerd tot onderdeel van het winkelend publiek, en dat biedt volgens Benjamin geen aanknopingspunten voor een zinvolle collectieve ervaring.

Een andere ontwikkeling waarmee Benjamin de flaneur verbindt is de privatisering en parochialisering van het stedelijke leven, die hij illustreert (of

²⁸⁸ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 69

²⁸⁹ Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. p 112

beter: beschimpt) aan de hand van de 'etui-mens' – de tegenhanger van de flaneur. Benjamin beschrijft hoe in het midden van de negentiende eeuw de burgerij zich begint terug te trekken in de privésfeer. Economische activiteiten verdwijnen rond die tijd uit het woonhuis, dat steeds meer een intiem karakter krijgt. Juist omdat het moderne publieke domein een chaotische – Benjamin zelf spreekt van een labyrint-achtige – indruk maakt, trekken degenen die het zich kunnen veroorloven zich terug in hun eigen enclaves waar nog een zekere orde en overzichtelijkheid heerst. De woning wordt dan ook ervaren als een plek die diametraal tegenover de harde buitenwereld staat. Het interieur wordt een plek om de eigen identiteit uit te drukken, waar dromen en illusies worden gekoesterd. Velours, antieke meubelen en curiosa uit verre streken tekenen in de negentiende eeuw de burgerlijke interieurs. 'Voor alles was dit interieur een wijkplaats', schrijft Boomkens, 'waarin weinig of niets mocht herinneren aan het leven buiten.'²⁹⁰ Het huis, de woning, van het individu verwerd zo langzamerhand tot een afgezonderde cocon, terwijl tegelijkertijd het openbare leven buitenshuis in toenemende mate als chaotisch en gevaarlijk werd ervaren.

Het leven op straat, in de massa's op de boulevards, wordt in de tijd van Benjamin ook in de media vaak afgeschilderd als vervreemdend, ontheemd en inauthentiek. En ook al eerder, rond de eeuwwisseling van de negentiende en de twintigste eeuw, is dat idee veel breder gedragen dan de interesse in de praktijk van de flaneur. De stad wordt in verschillende landen vooral beschreven als een plek die haar inwoners corrupteert.²⁹¹ Met de figuur van de flaneur lijkt Benjamin dus niet zozeer een breed gedragen praktijk te willen beschrijven, als wel in te willen grijpen in dit debat. Hij verdedigt het publieke domein. Daar, tussen de massa's moet het individu zijn leven vorm geven, en niet in de afgeschermden privésfeer. De flaneur moet daarbij vooral als een filosofisch figuur worden gezien.²⁹² Niet alle stadsburgers aan het eind van de negentiende eeuw waren flaneurs, maar de figuur van de flaneur stelt ons in staat om een aantal filosofische vragen over het stedelijke leven te stellen. Dat is dan vooral de (voor Boomkens en Benjamin retorische) vraag hoe we ons een 'thuis' kunnen voelen in de onoverzichtelijke wereld van de moderne stad. Doen we dat door ons terug te trekken in overzichtelijke enclaves van soortgelijken? Of dienen we juist het publieke domein te omarmen dat wordt gekenmerkt door de ervaring van verschil?

²⁹⁰ Boomkens, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving* p. 97

²⁹¹ Zie bijvoorbeeld Hall over 'die Angst vor der Stadt' Hall, *Cities of Tomorrow*. P. 35 en ook Sennett, *The Fall of Public Man*.

²⁹² Zie bijvoorbeeld G. Shaya, 'The Flaneur, the Badaud, and the Making of a Mass Public in France, circa 1860-1910.' in: *The American Historical Review* 109, no. 1 (2004).

In *Een Drempelwereld* en *De Nieuwe Wanorde* pleit Boomkens ervoor dat stedelingen juist in de complexiteit van het publieke domein aanknopingspunten moeten zoeken om hun leven vorm te geven en zich te verhouden tot hun medestedelingen. Dat is een complexe aangelegenheid, beargumenteert hij, die zich in allerlei domeinen van de stedelijke openbaarheid afspeelt:

Stedelijke openbaarheid is een moeilijk grijpbaar fenomeen. Men kan die openbaarheid in strikt ruimtelijke termen vatten en dan hebben we het over het openbare domein, de ruimtes in steden die voor allen of velen toegankelijk zijn, van stadsstraten en pleinen tot cafés en koffiehuisen en zelfs tot semi-openbare binnenruimtes als theaters, warenhuizen en winkelcentra. Daarnaast is openbaarheid te begrijpen als het openbare leven. Dit leven speelt zich weliswaar in belangrijke mate in die openbare ruimte af maar valt niet in louter ruimtelijke termen te vangen. Het openbare leven vindt zijn neerslag in een traditie van publicaties en aan de verschillende manieren waarop die traditie is geïnstitutionaliseerd: van de pers, de uitgeverijwereld en het politieke pamflet tot de wereld van de telecommunicatie en de elektronische massamedia. Dat alles is weer gestoeld op een veel minder institutioneel geheel (een verzameling netwerken) van praktijken en gebruiken van openbaar handelen: kroeggesprekken, ontmoetingen en uitwisselingen op straat, marktlevens, openbare manifestaties, feesten, uitgaanslevens en nog alledaagser bezigheden als winkelen of zomaar wandelen.²⁹³

De stedelijke openbaarheid bestaat zo uit die plekken waar we ons al doende, denkende, observerende, wandelende en pratende een identiteit aanmeten die deel uitmaakt van bredere collectieven. De plekken waar dit soort processen plaatsvinden noemt Boomkens ook wel drempelwerelden: '[daar] komt ervaring tot stand niet als de voorspelbare inbedding van individuele leerprocessen in een vooraf gegeven collectieve samenhang (traditie) maar als een open en onvoorspelbaar proces van wisselwerking.' Doordat in die drempelwerelden ontmoetingen, confrontaties, wandelingen, bespiegelingen enzovoorts plaats vinden, leren we ook omgaan met de enorme verscheidenheid die de stad nu eenmaal biedt. Waar Berman op de boulevards vanuit het niets nieuwe revolutionaire publieken ziet ontstaan, zo wijst Boomkens erop hoe we uit al die subtiele, half onbewuste confrontaties, ontmoetingen en zelfs eenvoudige

²⁹³ Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. p 277

passeerbewegingen onderdeel worden van een veel lastiger te definiëren publiek: het idee van de stad als gemeenschap van vreemden.

Boomkens verlegt zo het perspectief naar de individuele ervaring van het publieke domein. Hoe kunnen we als stedelingen opgaan in verschillende stedelijke publieken zonder ons af te sluiten of terug te trekken? Het idee van de drempelwereld laat zo opnieuw zien hoe het private en het publieke domein met elkaar verweven zijn. De hoge mate van abstractie van het idee van de drempelwereld is tegelijkertijd waardevol als ook lastig. Drempelwerelden zijn die plaatsen waar een afstemming van individuele en collectieve identiteiten mogelijk is, waar we leren thuis te zijn in een omgeving van vreemden. Maar dat plaatst ons ook voor een nieuw dilemma. Een dergelijke vaststelling biedt veel minder dan bij Sennett of Habermas houvast over welke afstemming precies wenselijk of noodzakelijk is om dat proces op gang te brengen. Is er een specifieke verhouding of bandbreedte waarbinnen de stad inderdaad als gemeenschap van vreemden kan ontstaan? Komt die ook in gevaar wanneer dergelijke verhoudingen onder een bepaald minimum zakken, of een of ander maximum passeren? En waarin ligt dat minimum dan precies? En wat zijn eigenlijk precies de constituerende elementen waaruit die drempelervaring tot stand komen. Is het simpelweg een kwestie van zoals Woody Allen ooit stelde *'90 percent of life is just showing up?'*, waardoor we vanzelf kosmopolieten worden en deel uit gaan maken van dit grotere publiek? Of is een actieve deelname gewenst, en zo ja, waar bestaat die dan precies uit? Of andersom geredeneerd: als stadsbewoners het idee hebben dat ze in het publieke domein geen aansluiting meer vinden bij overkoepelende collectiviteiten, zoals de bewoners in oude stadswijken die we in de casus over Pendrecht zagen, wat voor houvast biedt deze theorie dan? Moeten er meer flaneerzones ('groetzones' zoals GroenLinks onlangs in Nederland introduceerde) worden aangelegd?²⁹⁴ Hebben we stringente inburgeringscursussen nodig? Iets anders?

De nadruk op continuïteit en inbedding in het stedelijk leven biedt daarentegen wel een welkom houvast ten opzichte van een aantal andere dominante vertogen over het publieke domein, waaronder dat van de stad als compleet nieuwe ervaringswereld die geheel in het teken staat van de mobiliteit en waar nieuwe publieken ex nihilo geschapen kunnen worden, dan wel zichzelf in het leven kunnen roepen. Dat is een visie die we tegenkomen bij de historische avant-gardes aan het begin van de twintigste eeuw, de op een na laatste van de serie ideeën over stedelijke openbaarheid die ik in dit hoofdstuk wil behandelen.

²⁹⁴ Zie <http://www.groetzone.nl/>

De wiskundige stedelijke interface van Le Corbusier

Ook deze paragraaf begint weer met de Parijse Boulevards. Dit keer niet als een plek waar – zoals bij Berman en in zekere zin ook bij Benjamin en Boomkens – een nieuw modern stedelijk publiek kan ontstaan, of – zoals bij Sennett – als een locatie waar de stedelijke openbaarheid juist op haar einde loopt. Dit keer is de boulevard de geboorteplaats van een geheel nieuwe visie op de stad: eentje waarin het verkeer dat voortraast over de boulevards ruim baan krijgt. Aandacht voor ontmoeting en confrontatie legt het daarbij af tegen lofzang op beweging, snelheid en mobiliteit. Daarbij leiden circulatie en velociteit niet tot chaos, maar worden ze gedwongen in een orde, hen opgelegd door de architect. Die orde biedt ook de stedelingen een nieuwe ervaringswereld, waarin het onderscheid tussen privé- en publiek domein er niet meer toe doet.

Dat is – wat kort door de bocht – de visie op de stad van de historische avant-gardes, een verzamelbegrip voor een aantal bewegingen die aan het begin van de twintigste eeuw op radicale wijze proberen af te rekenen met de Europese burgerlijke cultuur van de negentiende eeuw. In een reeks aan manifesten, kunstwerken en gedichten drukt een breed uiteenlopende groep van onder meer kunstenaars, dichters, filmmakers en architecten een gevoel uit van een nieuwe, moderne ervaringswijze. Technologische ontwikkelingen hadden de wereld op hun kop gezet, en daarbij paste een nieuw bevrijdend bewustzijn dat af zou rekenen met allerlei vormen van historische onderdrukking. Daarbij hoort vanzelfsprekend ook een nieuwe architectuur, en een nieuw type stad.²⁹⁵ Hier wil ik vooral kijken naar opvattingen over ‘de stad als interface’ die onder de modernistische avant-gardes een rol speelden. Ik zal dat doen door in te zoomen op het werk van Le Corbusier, een van de meest invloedrijke modernistische architecten. Daarbij is Le Corbusier hier niet zozeer een pars pro toto, maar eerder een figuur waarbij een aantal gedachtes uit verschillende avant-garde bewegingen samen komen.²⁹⁶ En als grondlegger van de CIAM – een beweging die

²⁹⁵ Alhoewel bewegingen als het dadaïsme, kubisme, futurisme en surrealisme zeer uiteenliepen, kennen ze ook een aantal overeenkomsten. Zo maakten ze allemaal gebruik van een nieuw, a-historisch vocabulaire waarmee ze een nieuwe bewustzijnstoestand proclameerden, die mede door hun kunst en literatuur tot stand zou komen – de grens tussen kunst en het alledaagse leven zou daarbij worden geslecht. Die nieuwe wereld die de verschillende avant-gardes probeerden op te roepen was een noodzaak, meenden ze.

²⁹⁶ Zo is de titel van het tijdschrift dat Le Corbusier begin jaren twintig maakt ‘L’Esprit Nouveau’ ontleend aan een gedicht van de surrealistische dichter Apollinaire. En ook klinken in Le Corbusiers odes aan de snelheid thema’s door die eerder door de futuristen zijn aangeroerd.

tussen 1940 en 1970 voor een groot deel de discussie in de architectuurwereld bepaalt - speelt zijn gedachtegoed ook decennia later nog steeds een rol.

In een fraaie 'myth of origin' plaatst Marshall Berman de geboorte van een deel van Le Corbusiers gedachtegoed op een van de Parijse boulevards. Op een mooie nazomerse avond in 1924 besluit Le Corbusier een wandeling door Parijs te gaan maken. Groot is zijn schrik als hij tijdens het wandelen voortdurend wordt bedreigd door het langsrazende snelverkeer. De boulevard is in de jaren twintig niet meer het domein van de flaneur die uit moet kijken voor paard-en-wagens, het is de voortscheurende automobiel die het straatbeeld bepaalt, met alle gevaren van dien: 'To leave our house meant that once we had crossed our threshold we were in danger of being killed by the passing cars.'²⁹⁷ De angstige momenten die Le Corbusier op die avond doorstond, leidden bij hem tot een doorslaggevend inzicht: niet de auto, maar de voetganger was het probleem. De boulevard moest geheel en al gewijd worden aan mobiliteit en circulatie, meent Le Corbusier. Dan kunnen we opgaan in een nieuwe ervaringswereld:

On that 1st of October, 1924, I was assisting in the titanic rebirth of a new phenomenon ... traffic. Cars, cars, fast fast! One is seized, filled with enthusiasm, with joy ... the joy of power. The simple and naive pleasure of being in the midst of power, of strength.²⁹⁸

De boulevard, de stadsstraat, ze moesten wijken om het verkeer vrij baan te geven. 'The corridor-street' between its two pavements, stifled between tall houses, must disappear', schrijft Le Corbusier. Daarvoor in de plaats stelde hij: 'The street is a traffic machine, it is in reality a factory for producing speed.'²⁹⁹ De 'grand openings' die Haussmann had gecreëerd in Parijs vond Le Corbusier zo een mooi voorbeeld van 'creation of that spirit which is able to dominate and compel the mob.'³⁰⁰

'*To compel the mob*', de massa onderwerpen aan een nieuw systeem - dat is precies wat Le Corbusier voorstaat in zijn als boek uitgegeven manifest *Toward an Architecture*. De architect moet een nieuwe stedelijke interface in het leven roepen die de stedeling een nieuwe collectieve ervaringswereld biedt, en zo een nieuw stedelijk publiek tot stand brengt. Zijn liefde voor snelheid en de daadkracht van de boulevards koppelt Le Corbusier daarbij aan zijn opvatting

²⁹⁷ Le Corbusier, *The City of Tomorrow* (Cambridge, MA: MIT Press, 1971). geciteerd in Berman, *All that is solid melts into air: the experience of modernity*. p. 165

²⁹⁸ Le Corbusier, *The City of Tomorrow*. geciteerd in Berman, *All that is solid melts into air: the experience of modernity*. p. 165.

²⁹⁹ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space*

³⁰⁰ Le Corbusier, *The City of Tomorrow*. geciteerd in Hall, *Cities of Tomorrow*..

over de rol van architectuur in de samenleving. In *Toward an Architecture* legt hij in meeslepend proza dat geen tegenspraak duldt uit dat de samenleving in een crisis is beland. We hebben het dan over de jaren twintig van de vorige eeuw: de eerste editie van het boek verscheen in 1923. Die crisis wordt veroorzaakt door de hoge snelheid van de technologische veranderingen die een nieuw type economie en samenleving hebben gecreëerd. Ambachtelijkheid heeft er bijvoorbeeld plaats moeten maken voor Tayloriaanse arbeidsdeling waar arbeiders zich bekwamen in het zo secuur mogelijk uitvoeren van een enkele taak aan de lopende band. Waar critici als Marx daarin de wortel van de ‘vervreemding’ van de moderne mens zien, is Le Corbusier juist optimistisch:

The workshop spirit no longer exists, but a more collective spirit certainly does. If the worker is intelligent, he will understand the fate of his labor and he will develop a well-deserved pride. When Auto magazine publishes a car that has just gone 260 km an hour, the workers will gather and say to another: It is our car that did that. This is a morale factor that matters.³⁰¹

De arbeider mocht er trots op zijn een radartje te mogen zijn in het grotere geheel. Die prachtige auto die van de lopende band afkwam was ook zijn auto. Maar de nieuwe man van het nieuwe tijdperk is zich van die nieuwe collectieve ervaring nog niet bewust.³⁰² Met name zijn huisvesting verhindert dat hij zich aan die nieuwe collectiviteit over kan geven. Dat huis is ‘an old crate of a plane riddled with tuberculosis.’ En dat verhindert het ontstaan van een nieuw bewustzijn:

We don’t bridge the gap between our daily activities at the factory, at the office, at the bank, healthy useful and productive and our familial activity that’s handicapped at every contour. Everywhere the family is ruined and minds are demoralized by being tied like slaves to anachronistic things.³⁰³

Om echt een bewustzijnsverandering teweeg te brengen, is een nieuwe architectuur nodig. (Of preciezer: Le Corbusier spreekt eigenlijk niet van een nieuwe architectuur, maar simpelweg van ‘een architectuur’. Alle uitingen van

³⁰¹ Le Corbusier, J. Goodman, en J.-L. Cohen, *Toward an Architecture* (Frances Lincoln, 2008). p. 296

³⁰² Zie: ‘A period of great crisis and above all moral crisis. To put the crisis behind us we must create a state of mind for understanding what is happening, we must teach the human beast to use his tools. When the human beast is put back in his new harness and knows what sort of effort is expected of him, he will recognize that things have changed: that they have been improved.’ *ibid.* p. 293

³⁰³ *Ibid.*

bouwkunst die niet aan zijn principes voldoen, verdienen simpelweg het predicaat architectuur niet.) Weg met alle historische stijlen, weg met het romantische idee van een huis dat een uitdrukking zou moeten zijn van een individuele identiteit. Weg met alle historische bebouwing. 'WE MUST BUILD ON A CLEAR SITE!' schrijft Le Corbusier met hoofdletters. Daarbij heeft de architect een bijna religieuze taak om de nieuwe bewoners het nieuwe bewustzijn bij te brengen. Woningbouw speelt daarin een belangrijke rol, beargumenteert Le Corbusier. De architect moet zich in het ontwerp daarvan beperken tot puur geometrische vormen. Op die manier kan de mens en zijn omgeving in harmonie gebracht worden met 'universele wetten'.³⁰⁴ Die puur geometrische vormen zijn niet alleen een uitdrukking van harmonie, voor Le Corbusier hebben ze zelfs een spirituele uitwerking:

Architecture has graver ends; capable of sublimity, it touches the most brutal instincts through its objectivity, it appeals to the highest of faculties, through its very abstraction. Architectural abstraction has the distinctive and magnificent quality that while being rooted in brute facts, it spiritualizes this, because brute fact is nothing other than the materialization, the symbol of a possible idea.³⁰⁵

In de abstractie van de wiskunde ziet Le Corbusier een nieuwe spirituele schoonheid, die een harmonie kan creëren. De geometrische vormen die de architect gebruikt mogen ook niet willekeurig zijn. Ze moeten een uitdrukking en codificatie zijn van gevonden onderzoeksresultaten:

The standard is established on sure foundations, not arbitrarily, but with certainty of justified things and of a logic controlled by analysis and experimentation. All men have the same organism, the same functions. All men have the same needs. The social contract that evolves through the ages determines standard classes, functions and needs yielding products for standard uses.³⁰⁶

Met andere woorden: de architect stelt met wiskundige precisie de sociale verhoudingen vast, en zet die – voor eens en voor altijd – om in een vorm die die verhoudingen moet bestendigen. Het wiskundige algoritme vormt dan de basis voor de stedelijke interface. Belangrijk is daarbij de serieproductie: die maakt het

³⁰⁴ Le Corbusier schrijft: 'the engineer inspired by the law of Economy and guided by calculations puts us in accord with universal laws. He attains harmony.' *ibid.* p. 85

³⁰⁵ *Ibid.* p. 102

³⁰⁶ *Ibid.* p. 182.

fysiek en economisch mogelijk om de gevonden universele ritmes te herhalen in de gebouwde vorm. Welhaast dronken van vooruitgangsoptimisme schrijft Le Corbusier: 'Everything is possible with calculation and invention when you have tools of sufficient perfection and these tools exist.'³⁰⁷ Om die nieuwe ervaring volledig tot zijn recht te laten komen moeten woningbouw en wegeaanleg weer deel uitmaken van een totaalplan. Alleen op die manier kan de nieuwe stad voor de nieuwe mens tot stand komen:

The plan is the generator. Without a plan there is disorder, arbitrariness. The plan carries within it the essence of the sensation. The great problems of tomorrow, dictated by collective needs, pose the question of the plan anew. Modern life demands, awaits, a new plan for the house and for the city.³⁰⁸

Het is, zo stelt Le Corbusier, kiezen of delen: of we scheppen een nieuwe totale orde die een nieuw bijna kosmisch bewustzijn tot stand moet brengen, of de arbeider zal zich niet weten te verzoenen met de nieuwe conditie van de moderniteit en in opstand komen. 'The city of today is dying' stelt hij, 'because it is not constructed geometrically.'³⁰⁹ Kortom, Architectuur! Of: revolutie.

Waarom is dit alles interessant voor dit onderzoek naar het publieke domein? We zien hier, in deze paar citaten vol aansprekende aforismes (en in het boek vergezeld van krachtige foto's van betonnen graansilo's, ijzeren brugconstructies en Atheense tempels) een visie op wonen en stedelijke openbaarheid samengebald die nog lang nadat Le Corbusier hem heeft opgetekend invloedrijk zal zijn. Laten we dit idee wat nader bekijken. Le Corbusiers nadruk op de wiskundige orde van het plan vinden we enkele jaren later bijvoorbeeld terug in de aanname van Athens Charter tijdens de vierde bijeenkomst van CIAM-architecten. Daarin werd vastgelegd dat stedelijk ontwerp voortaan uit moest gaan van het principe van de functiescheiding. Wat voor dit onderzoek naar stedelijke openbaarheid daarbij interessant is, is de opvatting van de stedelijke gemeenschap die erin is terug te vinden. We zien hier een opvatting van een publiek dat afwijkt van de hierboven beschreven theorieën. Het publiek ontstaat niet doordat het fysiek bijeen wordt gebracht volgens specifieke protocollen op specifiek plaatsen, zoals bij Arendt of Sennett. En er is ook geen sprake van een publiek dat zichzelf in het leven kan roepen, zoals bij Berman. Het is de architect die het publiek in het leven roept, via de fysieke vormgeving van de

³⁰⁷ Ibid. p. 303

³⁰⁸ Ibid. p. 117

³⁰⁹ Le Corbusier, *The City of Tomorrow*. geciteerd in Hall, *Cities of Tomorrow*..

stad. Dat publiek is onderdeel van een massa, die de eigen behoeftes niet goed in kan schatten. '[D]e moderne mens, en in het bijzonder de stedeling wordt gedefinieerd als een passief halfbewust proto-subject, een nog anoniem en nog identiteitsloos personage', schrijft René Boomkens in een analyse van de historische avant garde, 'waaraan een zelfbenoemde aristocratische elite, c.q. de avant-garde, de vonk van leven en subjectiviteit dient te verlenen.'³¹⁰ De massa's die de boulevards, pleinen en straten van Parijs Berlijn of Londen bevolkten, werden gezien als anonieme verzamelingen van individuen, doorsneemensen, die met het juiste bewustzijn geïnjecteerd moesten worden. Entrat de architect.

Verder valt op dat Le Corbusier geen onderscheid maakt tussen een privésfeer, een parochiaal domein of een publiek domein. Die begrippen zijn voor hem irrelevant. Zijn 'plan' is totaal en alomvattend. Er is ook weinig ruimte voor een privé-identiteit die ergens tot uitdrukking zou moeten komen. Noch zijn er drempelwerelden waar individuen zich tot verschillende collectiviteiten kunnen verhouden, zoals bij Boomkens en Benjamin, of waar hun bewustzijn door de ruimtelijke montage van verschillende beelden tot leven gewekt kan worden. Individu en collectief vallen volledig samen bij Le Corbusier. Het individu dient op te gaan in de collectieve ervaring die de architect voor hem heeft geschapen. Die ervaring is eerder cultisch dan biografisch. De ervaring van snelheid, beweging en de vertaling van wiskundig uitgerekende 'brute facts' in geometrische vormen leidt tot een bijna kosmische, spirituele ervaring die elk individueel gevoel of persoonlijke ontwikkeling wegvaagt of overbodig maakt. Het maakt ook de vormgeving van onderlinge sociale relaties irrelevant. Immers als ieder deel uitmaakt van de collectiviteit zijn ontmoetingen of confrontaties zinloos. Tegelijkertijd blijft het bijzonder vaag wat die nieuwe ervaringswereld die Le Corbusier voorstaat nu precies inhoudt, behalve harmonie met 'natuurlijke wetten.'

Daarin zit ook een probleem: een dergelijke zienswijze sluit ontwikkeling uit. De architect zet moderne technologie in om zijn perfecte stad vorm te geven, daarna is de 'crisis' opgelost. Zoals Berman zegt, architecten die in deze traditie werken laten hun burgers achter 'with nothing left to do'.³¹¹ Een laatste punt dat nog belangrijk is, is Le Corbusiers ijzeren vertrouwen in de wiskunde. Dankzij de moderne wetenschap kan ieder maatschappelijke probleem teruggebracht worden tot een vergelijking; de oplossing laat zich vangen in een prachtig algoritme. Dat de moderne mens wellicht minder eenduidig is, en de samenleving

³¹⁰ Boomkens, *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. p. 154

³¹¹ Berman, *All that is solid melts into air: the experience of modernity*. p. 7

complexer dan een simpele wiskundesom kan bevatten, is vaker gesignaleerd en is een kritiek die hier geen herhaling behoeft.³¹²

Toch komen er in Le Corbusiers gedachtegoed een aantal dingen bij elkaar die ook na de Tweede Wereldoorlog een rol spelen in de gedachtevorming van een nieuwe golf (neo-)avant-gardistische architecten. Het idee van maakbaarheid gekoppeld aan massaproductie, de omarming van technologische vernieuwing vinden we terug bij invloedrijke denkers als Yona Friedman en Constant Nieuwenhuys. Bij Archigram vinden we ook een interesse in de wiskundige benadering van het stedelijk leven. De wens om ex nihilo een nieuwe interface te ontwerpen voor een nieuwe mens zien we in de jaren negentig weer terug als diverse internetgoeroes een nieuwe democratische wereldorde afkondigen, die tot stand zal komen dankzij nieuwe, ditmaal digitale technologieën. Wel doet zich rond de Tweede Wereldoorlog een belangrijke ontwikkeling voor. De statische wiskunde wordt vervangen door de dynamische cybernetica. De Newtoniaanse formules van Le Corbusier waarin oorzaak en gevolg direct aan elkaar zijn gekoppeld, worden nu tot de operationele algoritmes van de 'Computer-City'. In de komende paragrafen zal ik deze overgang van het Plan Voisin en de Ville Radieuse naar Nieuw Babylon en de Plug-in City verder uitdiepen.

Nieuw Babylon en Plugin-City: de interactieve steden van de neo-avantgardisten

Er zit een wat merkwaardige paradox in het gedachtegoed van Le Corbusier en de historische avant-gardes. Vol passie bezingen ze de beweeglijkheid, mobiliteit en nieuwe technologieën van de moderne tijd.³¹³ Maar ondanks alle odes aan de snelheid en beweeglijkheid leidden de dogma's van Le Corbusier en CIAM tot een tamelijk statische architectuur. De architect brengt met zijn wiskundige formules

³¹² Zie bijvoorbeeld Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities.*, zoals ook besproken in hoofdstuk 2.

³¹³ Zie Reyner Banham, R. Banham, 'CIAM,' in *The Thames & Hudson Encyclopedia of Architecture*, ed. V. Lampugnani (London: Thames & Hudson, 1986). geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space*. Aanvankelijk pleitte de futuristische architect Sant' Elia bijvoorbeeld voor een beweeglijke architectuur, een stad waar het niet ging om de 'vistas', maar om de 'circulatie'. In La citta nuova verheerlijkte hij moderne industriële uitingen als de spoorweg en de scheepswerf. De snelheid van het moderne leven was mede door trein, automobiel en vliegtuig zo ver opgelopen dat zelfs steden – doorgaans symbool voor een gesedimenteerde geschiedenis van eeuwen – vluchtig en tijdelijk zouden worden. De wezenlijke ervaring van de stad was niet die van statische gebouwen, maar die van beweeglijkheid, snelheid en verandering.

de wereld in kaart, en gebruikt de moderne techniek om die formules om te zetten in ruimtelijke vormen. Maar wat nu als de technologie zich blijft vernieuwen? Kan de modernistische architectuur, ook wel bekend als de Internationale Stijl, zoals die tijdens de verschillende CIAM-bijeenkomsten werd gecodificeerd daar op inspelen? Of is ze van een avant-garde nu zelf tot conservatieve beweging verworden? Na de Tweede Wereldoorlog komen dit soort vragen aan bod bij een aantal zogenaamde 'neo-avantgardes'. Twee uitingen daarvan wil ik hier aan een nader onderzoek onderwerpen: New Babylon van Constant Nieuwenhuys en de Plug-in City van Archigram. Beide zijn interessant omdat ze voor het eerst de notie van computergestuurde 'interactiviteit' in het publieke domein naar voren brengen - in hoofdstuk 6 kom ik hier nog op terug.

Eerst richt ik nu de blik op Nieuw Babylon, een reeks als gedachte-experiment bedoelde maquettes, tekeningen en verhandelingen waarin de Situationistische kunstenaar Constant Nieuwenhuys de stad van de toekomst vormgeeft³¹⁴. Nieuw Babylon bestaat uit een eindeloos netwerk van op elkaar lijkende gangen, torens en platforms die zo'n vijftien meter boven het aardoppervlak zweven. De grof uitgewerkte maquettes zijn een verkenning van een toekomst waarin technologieën de mens bevrijd zullen hebben van alledaagse routineklusjes. Waar Le Corbusier met zijn architectuur de arbeider wilde verzoenen met de mentaliteit van de nieuwe fordistische en tayloriaanse samenleving, schetst Nieuwenhuys een postindustriële utopia. Machines hebben dan al het werk overgenomen, de mens is geheel vrij om zijn tijd naar believen in te delen. Dat doet die nieuwe mens in een labyrintisch stelsel van gangen en ruimtes die door de gebruiker zelf op allerlei manieren kunnen worden ingedeeld. Licht dringt in de gangen nauwelijks door. In plaats daarvan ziet een geavanceerd technologisch systeem van 'airconditioning' toe op het klimaat. Verdwalen is er gemakkelijk, want herkenningspunten ontbreken. 'Every space is temporary, nothing is recognisable' schrijft Nieuwenhuys. 'everything is discovery, everything changes, nothing can serve as a landmark.'³¹⁵ Desgewenst kan ook de airconditioning bijdragen aan deze sfeer: 'There is no attempt to effect a faithful imitation of nature, however; on the contrary, the technical facilities are deployed as powerful, ambience-creating resources ...'³¹⁶ Herkenningspunten zijn ook niet nodig in Nieuwenhuys' ideale stad. Dankzij de automatisering bestaat het

³¹⁴ Al hield Nieuwenhuys tegelijkertijd ook vol dat het wel degelijk realiseerbaar zou zijn. Evenwel is het nooit daadwerkelijk gebouwd.

³¹⁵ Nieuwenhuys, geciteerd in V. Haaren, *Constant* (Amsterdam: Meulenhof, 1966).

³¹⁶ C. Nieuwenhuys, 'Unitary Urbanism,' in *Constant's New Babylon: the Hyper-Architecture of Desire*, ed. M. Wigley (Rotterdam: Witte de With, 1960). geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space*

leven nu uit *no work, all play*. En als men niet meer werkt is er ook geen reden meer om op een en dezelfde plaats gehuisvest te zijn, meende Nieuwenhuys:

... sedentary life would lose its *raison d'être*. Human behavior during work-free periods -- holidays -- provides sufficient proof of this. Without the restrictions imposed by work, moving around becomes more important than staying put: the dormitory town loses its function because residence can be temporary rather than permanent.³¹⁷

Die nieuwe nomadische vrijheid ziet Nieuwenhuys als een belangrijke verworvenheid. Bestaande dogma's in de architectuur en planologie leggen naar zijn idee te veel nadruk op het bieden van een ruimtelijke eenheid, een continuïteit, waarin de stedeling op zou kunnen gaan. Zo'n kader zou het individu veel te veel disciplineren en ten koste gaan van de vrijheid zelf het eigen leven en de eigen wereld vorm te geven. In plaats van een omgeving die aanknopingspunten biedt, pleit Nieuwenhuys zo voor een omgeving die voortdurend allerlei situaties oproept waarmee de bewoners van Nieuw Babylon worden verrast.

If one proceeds from a conception in which life represents not continuity but a succession of moments, moments that are incessantly changing their nature and orientation, so that each successive moment disavows and erases its predecessor, if one proceeds from this dialectical view of life, one cannot continue to see the living environment as a settlement, a fixed abode.³¹⁸

Nieuwenhuys' labyrint is zo een heel ander dan dat van Benjamin. Benjamin schuift de flaneur naar voren als voorbeeld van iemand die in het labyrint dat de stad nu eenmaal is, een manier heeft gevonden om een afstemming te vinden tussen individuele en collectieve identiteit, en zo het labyrint 'bewoonbaar' maakt. Voor Nieuwenhuys lijkt de notie van bewoonbaarheid te bestaan uit het opheffen van elke vorm van continuïteit. 'A long sojourn in new babylon', stelt hij,

³¹⁷ C. Nieuwenhuys, 'New Babylon - Ten Years On,' in *Lecture* (Faculty of Architecture, University of Delft 1980).

³¹⁸ Ibid. Deze interpretatie van het unitair urbanisme leidt overigens na enige tijd tot een breuk met de situationistische beweging. Volgens Constant zelf omdat hij te veel de nadruk legde op de manier waarop stedelijke situaties ingebed zouden kunnen worden in een langdurige macrostructuur, terwijl anderen binnen het Situationsime vooral geïnteresseerd waren in het creëren van losstaande speelse stedelijke events. '[the] break was announced in the journal with the sour remark that I had given priority to the structural problems of urbanism while the others wanted to stress the content, the play, the 'free creation of everyday life.' *ibid.*

'would surely have the effect of brainwashing, erasing all custom and routine.'³¹⁹ Zijn stad bestaat dan ook uit grote, lege hallen die op allerlei manieren door de gebruikers geconfigureerd kunnen worden. Stedelingen zouden er voortdurend op zoek gaan naar nieuwe ervaringen, naar nieuwe 'situaties' en zich zo bevrijd weten van de disciplinerende structuren van staat of kapitalisme. Geen wonder dat de schetsen van Nieuw Babylon dan ook nog wat vaag en oningevuld zijn: Nieuw Babylon was bedoeld als platform; de uiteindelijke invulling zou het resultaat worden van – om een recent *buzzword* uit de internetindustrie te gebruiken – 'user generated content':³²⁰

'New Babylonians play a game of their own devising, against a backdrop they have designed themselves, together with their fellow townspeople. That is their life, therein lies their artistry.'³²¹

Nieuwenhuys' utopie moet in het licht worden gezien van de Situationist International, een neo-avantgardistische beweging rond de figuur van Guy Debord. In het Parijs van na de Tweede Wereldoorlog maakt Debord zich sterk voor een nieuwe visie op de stad. De stedelijke cultuur zoals die zich had ontwikkeld stond naar zijn idee te veel in het teken van de levensstijl van de burgerlijke klasse. Nieuwe technologieën hadden een nieuw regime van vrije tijd geschapen, maar dat had vooral tot een *battle of leisure* geleid, waarin de heersende klasse het proletariaat met een debiliserende vrijetijdsindustrie wist te vermaken. Het publieke domein, zowel ruimtelijk als op de televisie, zou de arbeidersklasse zo disciplineren in de voorkeuren van de bourgeoisie.³²² Met nieuwe methodes als *derive* en *detournement* moeten daarom nieuwe stedelijke ervaringen in het leven worden geroepen die dat proces verstoren, claimt Debord. Op de achtergrond speelt daarbij steeds het idee van de psychogeografie een rol. Psychogeografie is het onderzoek naar de invloed van de geografische omgeving op de emoties en het gedrag van het individu. Dat onderzoek zou moeten bestaan uit het doen van allerlei interventies in de stad om vervolgens de effecten daarvan te bestuderen.³²³ Zo bestaat de praktijk van de *derive* uit een *passional journey out of the ordinary through a rapid changing of ambiances*. Doel van de interventies is steeds om 'situaties' op te roepen die vervreemdend werken, of in ieder geval met

³¹⁹ Nieuwenhuys, geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space*

³²⁰ Zie ook *ibid.* p. 94

³²¹ Nieuwenhuys, 'Unitary Urbanism.' geciteerd in McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space*

³²² G. Debord, 'Report on the Construction of Situations and on the International Situationist Tendency's Conditions of Organization and Action.' in: (1957).

³²³ *Ibid.*

een zekere speelsheid de onopmerkelijke alledaagsheid – de als ‘normaal’ geldende regels en afspraken die gelden in specifieke maatschappelijke en ruimtelijke constellaties – te verstoren. Of zoals Debord het stelde: ‘Life can never be too disorienting.’³²⁴ ‘Centraal in het Situationisme’, schrijft Gijs van Oenen, ‘stond de idee van een ‘unitair urbanisme’, erop gericht om het stedelijke leven los te wrikken uit de private, sociale of politieke conventies die het bekneld hielden.’³²⁵ De term ‘situatie’ zelf is daarbij afkomstig van de existentialistische filosofie van Sartre. Voor hem was een ‘situatie’ de voortdurende complexe samenloop van omstandigheden waarin mensen zich steeds bevinden en waartoe ze zich nu eenmaal moeten verhouden.³²⁶ Architecten, zo claimde Debord, moesten zo niet meer gebouwen ontwerpen die een bepaalde emotie opriepen, maar zich richten op het ontwerpen van ‘situaties’ (of, in mijn jargon: ‘interfaces’) die de status quo konden doorbreken. Met andere woorden: de Situationisten proberen met hun interventies het publieke domein steeds zo te herprogrammeren dat stedelingen zich bewust worden van de onderdrukkende structuren waarvan ze deel uitmaken.

Nieuw Babylon kan gezien worden als een extreem voorbeeld van de praktijk van de *derive*, stelt van Oenen: ‘[...] de dwaaltocht die de structuur van de stad ondermijnt, door vluchtige omgevingen te creëren die buiten bereik zijn van enig centraal georganiseerd gezag.’ Maar waar Nieuwenhuys hoopte dat deze praktijk stedelingen zou bevrijden en ze een nieuwe zelf-geconstrueerde identiteit zou kunnen verlenen, ziet Van Oenen vooral doelloos rondzwervende individuen. ‘Constants eigen schetsen van het project geven – in de ogen van de hedendaagse lezer – een heel andere indruk: die van eenzame, dolende individuen die geen richting of doel meer kunnen bepalen en in de immense ruimten van het project vooral op zoek zijn naar zichzelf. Zij lijken nooit werkelijk geëngageerd te zijn met iets of iemand.’³²⁷ Elke vorm van worteling, je ergens thuis voelen, lijkt uitgesloten in deze configuratie. Waar Arendt en Habermas uitgingen van een publiek domein dat was gebaseerd op een ideaal van ‘*spaces of zero culture*’, lijkt Nieuwenhuys uit te gaan van een wereld die wordt bewoond

³²⁴ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 96

³²⁵ G. v. Oenen, ‘Babylonische maakbaarheid.’ in: *Open - Maakbaarheid*, no. 15 (2008). Nieuwenhuys zelf omschrijft het unitair urbanisme bij een terugblik in 1980 als volgt: Unitary urbanism was described in the Declaration as ‘the complex, ongoing activity which consciously recreates man’s environment according to the most advanced conceptions in every domain.’ In another point, unitary urbanism was referred to as ‘the fruit of an entirely new type of collective creativity.’ These two quotations from the Declaration are general enough for a broad interpretation and can still be used in connection with New Babylon.’ Nieuwenhuys, ‘New Babylon - Ten Years On.’

³²⁶ S. Sadler, *Archigram: architecture without architecture* (Cambridge, Ma: MIT Press, 2005).

³²⁷ Oenen, ‘Babylonische maakbaarheid.’ in.

door 'men of zero culture', die helemaal los van welke inbedding dan ook hun eigen identiteiten willen construeren.

Terwijl de Situationisten in het Parijs van de jaren vijftig marxistische theorie koppelen aan speelse interventies in de openbare ruimte, verschijnen in het '*swinging London*' van de jaren zestig negen edities van het tijdschrift Archigram.³²⁸ Het tijdschrift is de spreekbuis van de gelijknamige groep architecten die in haar vormtaal duidelijk is geïnspireerd door eerdere avant-garde bewegingen zoals het Dadaïsme.³²⁹ Inhoudelijk zijn er een aantal overeenkomsten tussen het gedachtegoed van Archigram en dat van het Situationisme. Beide bewegingen gaan uit van een architectuur die de 'situatie' of het 'event' als uitgangspunt neemt. Het draait in de architectuuropvatting van Archigram niet om de gebouwen, maar om de manier waarop een specifieke, dynamische ruimtelijke inscenering een ervaring op kan roepen. Het zijn niet alleen de gebouwen die de ervaring van de stad bepalen, maar ook de gebeurtenissen. Architectuur – in traditionele zin – maakt daarvan slechts een onderdeel uit. Zoals Archigram-prominent Peter Cook in inmiddels geveleugelde woorden stelde:

When it is raining in Oxford Street, the architecture is no more important than the rain; in fact the weather has probably more to do with the pulsation of the Living City at that given moment.³³⁰

Archigram pleit ervoor om nieuwe (computer)technologieën in te zetten om die niet tastbare wereld van ervaringen en sociale processen in kaart te brengen en zichtbaar te maken. Door gebouwen uit te rusten met moderne technologie (zoals bijvoorbeeld sensors), zou de gebouwde omgeving kunnen veranderen naar gelang de sociale processen in de stad daar aanleiding toe geven. De taak van de architect wordt dan de *tuning* en *amplification* van de sociale processen in de

³²⁸ De eerste editie verschijnt in 1961, de laatste in 1970

³²⁹ Zie ook Sadler, *Archigram: architecture without architecture..* Het blad – maar ook andere uitingen zoals de tentoonstelling *Living City* die Archigram in 1963 organiseert – staat vol collages en 'cut-ups': mannen in ruimtepakken en fotomodellen geknipt uit modetijdschriften figureren voor tot in detail uitgewerkte tekeningen van complexe gebouwen – doorgaans uitgerust met hijskranen - die doen denken aan ruimteschepen en bouw pakketten van meccano. Met wilde typografie en reclamesloganachtige teksten ('pop UP into a new world',) wordt het gedachtegoed van Archigram verder uitgevent. De beeldtaal laat daarbij niets aan duidelijkheid te wensen over: dit is de space-age, het tijdperk van 'pop' en de pil. In 1961 – het jaar waarin de eerste Archigram verschijnt, zweeft Yuri Gagarin als eerste mens door de ruimte, treedt televisie-president John F. Kennedy aan in de VS; een jaar later nemen The Beatles hun eerste single op, en verschijnt James Bond voor het eerst in de bioscoop, een jaar eerder had in London de eerste pop-art tentoonstelling plaatsgevonden.

³³⁰ Peter Cook, geciteerd in *ibid*.

stad.³³¹ Architectuur bestaat er nu voor het eerst ook letterlijk uit om een interface te ontwerpen waarmee de stedeling/gebruiker de stad om hem heen vorm kan geven. Hij ontwerpt niet zozeer een kant-en-klare omgeving, maar ook de algoritmes waarmee die omgeving in kan spelen op de gebeurtenissen die er zich afspelen. Dit idee wordt onder meer uitgewerkt in talloze tekeningen en schetsen van een van Archigram's beroemdste archetypes: de 'Plug-in City'. Dat is een stad die wat opzet betreft aan Nieuw Babylon doet denken. De Plug-in City bestaat uit een complex infrastructureel netwerk van gangen en paden waaraan allerlei *units* hangen – zoals winkels, slaapkamers en kantoorruimtes. Deze units kunnen worden verplaatst door grote kranen die deel uitmaken van de structuur. Deze stad krijgt nooit een definitieve vorm, haar architectuur is voortdurend in beweging.³³² De Plug-in City staat niet op zichzelf, maar wordt mogelijk gemaakt door haar schaduw: 'Computer City'. Deze Computer City is het zenuwstelsel van de Plug-in City. Allerlei processen in de stad worden gemeten, en vertaald in aanpassingen in de fysieke infrastructuur. Om dat idee te illustreren, toonde Archigram op de Living City tentoonstelling een tekening van een 'punch card' – de standaard interface voor de bediening van computers in die tijd. Het onderschrift leest als een gedicht:

who likes it straight?
who will buy what?
who believes which?
who lives or dies?
thought, action
chain response
life forces balanced
in tension
the urban community
the city
CROWD³³³

De suggestie die wordt gewekt is dat de computer in staat is om de levensstijl van individuen in kaart te brengen, bijvoorbeeld aan de hand van hun aankooppatronen. Zoals we in hoofdstuk drie zagen, vonden in de jaren zestig de eerste experimenten op dit gebied plaats. Nieuw is dat Archigram ook voorstelt om de gebouwde omgeving zelf op die profielen af te stemmen. 'If only we can get

³³¹ Ibid. p 55

³³² P. Cook, ed. *Archigram* (New York: Princeton Architectural Press, 1999). p. 39

³³³ Ibid.

to an architecture that really responded to human wish as it occurred', schrijft Peter Cook, 'then we would be getting somewhere. [...] Man/machine interface. Information feedback results in environment change.'³³⁴ Dat is in die tijd een revolutionaire gedachte. Daarbij omarmt Archigram de opkomende wetenschap van de 'cybernetica', of de leer van de interactieve systemen.³³⁵ Met behulp van computers, zo was de belofte, konden allerlei *feedback loops* worden georkestreerd. Modernistische architectuur gebruikte wiskunde om aan de hand van een aantal variabelen een aantal constanten uit te rekenen, en die om te zetten in een masterplan waarin alles op de juiste plek zou vallen. Met de opkomst van de cybernetica verandert die eenrichtingsformule in tweerichtingsverkeer. Als een aantal variabelen leidt tot een bepaalde uitkomst, kan die uitkomst vervolgens weer de variabelen beïnvloeden. Die hebben dan vervolgens weer invloed op de uitkomst, und so weiter. De Plug-in City kent zo geen masterplan, maar een dynamisch systeem dat te allen tijde in kan spelen op wat er in de stad gebeurt. Architectuur wordt zo een 'scene machine', schrijft Simon Sadler: 'a continuous creative recomposition of architecture, a lived and playful process configured by the user.'³³⁶

Daarmee lijkt Archigram inderdaad een 'Situationistische' strategie, 'speelse 'situaties' worden ontworpen ter interventie in het stedelijk leven. Toch is er ook een belangrijk ideologisch verschil tussen de twee bewegingen. Voor de Situationisten zijn de interventies bedoeld om via de tactiek van de speelse vervreemding de stad terug te veroveren op de kapitalistische bourgeoisie en haar spektakelsamenleving. Doel is kritische reflectie op het maatschappelijke systeem. De interventies zijn bedoeld als 'bewustwordingsinterface'. Archigram daarentegen omarmt de 'pop'-tijdgeest van toenemende welvaart en de wereld van het instant plezier juist. Kijk bijvoorbeeld naar de installatie *Living City Survival Kit*, een collage van artikelen die volgens Archigram noodzakelijk waren voor het bestaan in de hedendaagse stad: Coca-Colaflesjes en een pot Nescafé voor overdag, sigaretten, Bell's whiskey, en jazzplaten voor in de avond en een pakje Alka-Seltzer pijnstillers om ook de ochtend erna door te komen.³³⁷ De architectuur die Archigram beschrijft moet inspelen op de wensen van de stedelingen, maar de invulling die ze daar aan geven is gestoeld op een radicaal libertair individualisme. De stad past zich – met dank aan Computer City – aan

³³⁴ Peter Cook geciteerd in Sadler, *Archigram: architecture without architecture*. p. 123

³³⁵ Zie bijvoorbeeld N. Wiener, *The human use of human beings: cybernetics and society* (London: Sphere Books, 1968). en N. Wiener, *Cybernetics or control and communication in the animal and the machine. 2nd edition* (Cambridge, MA: MIT Press, 1965).

³³⁶ Sadler, *Archigram: architecture without architecture*. p. 93

³³⁷ *Ibid.* p 73

aan het individu, maar hoe sociale relaties, laat staan sociale tegenstellingen vorm moeten krijgen blijft buiten beeld. De 'brave new world of systems', schrijft Simon Sadler, wordt ten dienste gesteld van een 'beat lifestyle'. In de stad van Archigram bestaan de klassentegenstellingen die de Situationisten bloot willen leggen simpelweg niet meer. Automatisering heeft er geleid tot een stad van overvloed, en de stad staat in het teken van een prettig Nescafe-anarchisme, als een vroege voorloper van de cappucino-stedelijkheid van de 'creative class city' uit de jaren nul van deze eeuw (meer daarover in het volgende hoofdstuk). Het stedelijk leven van Archigram bestaat uit lange nachten in jazzcafés en champagne-openingen in hippe boutiques.

Dat levert een publiek domein op dat niet meer in het teken staat van de 'shock' (zoals bij Benjamin) maar van de 'kick'. De stedeling wordt er gestimuleerd door allerlei nieuwe modetrends en levensstijlen, en laat zich daardoor inspireren. De stad schrijft Peter Cook, is een plek ...

... where so much is happening that one activity is stimulated by all the rest. It is the collection of everything and everyone into a tight space that has enabled the cross stimulus to continue. Trends originated in cities. The mood of cities is frantic. It is all happening – all the time.³³⁸

Deze opvatting doet denken aan de houding van Benjamins flaneur, maar wijkt daar ook van af. Benjamin gaf de flaneur tenslotte ook de mee op zoek te gaan naar dialectische beelden, om zo heden en verleden met elkaar te confronteren. Bij Archigram bestaat de 'kick' uit het plezier deel uit te maken van het caleidoscopische, massale stadsleven. De 'ander' in het publieke domein kan een inspiratiebron vormen om het eigen leven vorm te geven, maar niet meer dan dat. 'There is no desire to communicate with everybody', stelt Archigram in het kader van de Living City tentoonstelling, 'only with those whose thoughts and feelings are related to our own.'³³⁹

Bekeken vanuit het vraagstuk van het publieke domein stellen Nieuw Babylon als de Plug-in City ons zo voor een aantal problemen. In de plannen van Nieuwenhuys is desoriëntatie en het doorbreken van vaststaande collectieve kaders het begin en het einde van het project, hij biedt geen nieuwe collectieve ervaringen aan waar het individu onderdeel van uit kan maken. Nieuw Babylon bestaat uit een totale openbaarheid, die geen enkel aanknopingspunt meer biedt. De Plug-in City kent een daaraan tegenovergesteld probleem: 'The problem for

³³⁸ Peter Cook, geciteerd in *ibid.* p. 61

³³⁹ Geciteerd in *ibid.* p. 69

those such as Archigram' stelt Scott McQuire, 'was their collapse of questions of power entirely into matters of individual choice.'³⁴⁰ Het publieke domein wordt zo vooral een platform om uit de confrontaties met anderen inspiratie op te doen, met als doel de eigen levensstijl invulling te geven.

Zowel Archigram als de Situationisten hebben ideeën over stedelijke cultuur blijvend beïnvloed en spelen zoals we zullen zien ook in het debat over digitale technologie een belangrijke rol. Hun conceptualisering van de stad als een 'event' is een belangrijke bijdrage geweest in het debat, waarbij de aandacht verschuift naar de ruimtelijke organisatie van sociale processen. Architecten zouden door de omarming van nieuwe technologieën en inzichten uit de cybernetica daarop in kunnen spelen. Toch zou het nog tot het begin van de eenentwintigste eeuw duren voordat het daadwerkelijk zover zou komen.

Conclusie

In dit hoofdstuk wilde ik een aantal invloedrijke opvattingen onderzoeken op het gebied van het publiek domein in de stad. Dat publieke domein komt tot stand wanneer stedelingen van uiteenlopende afkomsten elkaar daadwerkelijk tegenkomen en zich ook op de een of andere manier tot elkaar en hun omgeving verhouden. Daarbij speelt aan de ene kant de programmering van stedelijke ruimtes een belangrijke rol: slaagt die erin om stedelingen van verschillende afkomsten aan te trekken? En tegelijkertijd zijn ook de protocollen – de manier waarop stedelingen zich op die specifieke plekken behoren te gedragen – van belang. Deze processen laten zich overigens lang niet altijd plannen. Op de Parijse boulevards bijvoorbeeld ontstond het publiek domein als bijproduct van een planningsoperatie die met heel andere doelen (efficiency, hygiëne, controle van de stedelijke massa's) was opgezet.

Als we de verschillende opvattingen op een rijtje zetten, valt het op dat theorievorming over het publieke domein vaak draait om de vraag of er publieken met een politiek karakter tot stand kunnen komen. Het publieke domein dient ertoe het handlingsmoment bij het publiek te leggen, daar moet het publiek zich kunnen representeren, organiseren en onderling op de een of andere manier tot een vergelijk zien te komen.

Bij Arendt en Habermas staat het publiek domein vooral in het teken van het rationele debat over het algemeen belang. Bij Sennett moeten de voortdurende confrontaties in het publieke domein leiden tot een inzicht dat de spelregels van het stedelijk leven onderhandelbaar zijn. Bij Berman kunnen

³⁴⁰ McQuire, *The Media City. Media Architecture and Urban Space* p. 104

ontmoetingen leiden tot collectieve actie met lotgenoten in wie men zich herkent. Ook de Situationisten hadden als voornaamste doel om met hun interventies de disciplinerende structuren van de consumptiemaatschappij bloot te leggen.

Maar het publieke domein staat niet uitsluitend in het teken van de politieke actie. Of preciezer: het politieke is nauw verweven met het alledaagse. In het publieke domein spelen zich ook processen af waarin het individu een sociale of culturele verhouding moet zien te vinden met zijn stadgenoten. Hoe kan hij in een wereld die voor een groot deel bestaat uit de ervaring van de 'shock' aansluiting vinden bij uiteenlopende collectiviteiten? Bij de analyse die Benjamin maakt van de flaneur zien we die verschillende sferen in elkaar overlopen. Door op te gaan in de verschillende ritmes en ervaringen die zijn flaneur opdoet, kan hij zich thuis voelen in de stad. Maar de dialectiek van die ervaringen dwingt hem ook alert te zijn op maatschappelijke tegenstellingen, processen van onderdrukking en de mogelijkheid tot een alternatieve toekomst. Boomkens wijst daarvoor op het belang van 'drempelwerelden', plekken of atmosferen in de stad waar het mogelijk is om individuele en collectieve identiteiten op elkaar af te stemmen, waar de resten van het verleden en de eerste sporen van een nieuwe toekomst tegelijkertijd aanwezig zijn. Daartegenover stelde de modernistische architect Le Corbusier een radicale breuk voor met het verleden. De architect zou voor de moderne stedeling een nieuwe ervaringswereld scheppen die het subject een nieuw totaal modern bewustzijn zou bijbrengen. Archigram ging juist weer uit van het individu. Bij hen draait het publieke domein voor een groot deel om de ervaring van de 'kick.' Computeralgoritmes moesten de ruimtelijke ervaring afstemmen op de individuele voorkeuren van de stadsbewoner, en de ervaring van verschil diende vooral ter inspiratie. Het publiek domein is dan enkel nog het toneel om trends op het gebied van mode, muziek en levensstijl publiek te maken; de politiek verdwijnt er geheel van het toneel.

De discussie over het publieke domein is voor een groot deel een normatieve. De centrale vraag luidt steeds: hoe worden stedelingen geacht zich tot al die andere stedelingen met al hun verschillende opvattingen, identiteiten, verwachtingen enzovoorts te verhouden? Deelname aan het publieke leven is daarbij een *opdracht*. Stedelingen mogen zich niet terugtrekken in homogene enclaves, maar dienen zich open stellen voor de ervaring van verschil. Zo niet, dan komt het voortbestaan van de stad als gemeenschap in gevaar, meent een aantal van de hier aangehaalde filosofen. Al zien we bij Archigram dat beeld, onder invloed van een opkomend individualisme, ook verschuiven. Archigram ziet er geen probleem in wanneer stedelingen zich enkel richten op gelijkgestemden, sterker nog: ze stellen voor de inrichting van de stad daar deels op af te stemmen.

Als we bovenstaande visies tegen elkaar afwegen dan ontstaat er een zekere spanning. Arendt, Habermas en tot op zekere hoogte Sennett leggen de nadruk op de manier waarop burgers zich in het publieke domein middels een onpersoonlijk rollenspel als burgers tot elkaar moeten verhouden. Berman, Benjamin en Boomkens leggen de nadruk op de manier waarop stedelingen zich vanuit het alledaagse leven kunnen verhouden tot de stedelijke gemeenschap. Waar Habermas en Arendt een radicale scheiding tussen privésfeer en publiek domein noodzakelijk achten, heffen Berman, Benjamin en Boomkens die tegenstelling op en laten ze juist zien hoe verschillende sferen in elkaar overlopen en lastig zijn vast te pinnen. Het publieke domein bestaat bij hen uit de verzameling van alledaagse ritmes, historisch gesedimenteerde praktijken, en geprojecteerde toekomstverwachtingen. Uit politieke protestbijeenkomsten op de boulevard, maar ook uit allerlei alledaagse handelingen als het drinken van een cappuccino op een terras of zomaar wat rondhangen op straat.

Ook zit er in de vergelijking tussen bovenstaande theorieën een spanning in het 'handelingsmoment'. Wie programmeert het publieke domein en wie bepaalt de daar geldende protocollen? Is dat de architect die een dwingende ervaringswereld oplegt? Is dat een complex proces van historische sedimentatie en wisselende machtsverhoudingen? Is het de stedeling zelf die geheel vanuit zijn eigen autonome identiteit de wereld vorm kan geven? Of kunnen computeralgoritmes wellicht een bemiddelende rol spelen? En wie programmeert die algoritmes dan weer, met welk stedelijk ideaal?

Nu de interfaces van mobiele telefoons en de onderliggende algoritmes een steeds prominentere rol in het alledaagse stedelijke leven gaan spelen, is dat een belangrijke vraag. In hoofdstuk 6 kom ik daar uitgebreid op terug. Eerst wil ik in het volgende hoofdstuk nog kijken naar de manier waarop het publieke domein in de praktijk vorm heeft gekregen. Immers, we hebben hier een aantal theoretische reflecties gezien op wat het publieke domein zou moeten zijn. Maar welke daarvan sluiten nu het best aan bij de feitelijke ontwikkeling van het publieke domein? Aan de hand van het voorbeeld van het Schouwburgplein zal ik in het volgende hoofdstuk onderzoeken hoe het debat en het ontwerp van het publieke domein zich in Rotterdam in de afgelopen halve eeuw heeft ontwikkeld.

Hoofdstuk 5

Het Schouwburgplein: het publieke domein in de praktijk

Op zaterdagavond 21 juni 1997 wordt, na decennia van discussie, het nieuwe Schouwburgplein van Rotterdam officieel geopend met een feestelijke manifestatie. Rond middernacht nodigt burgemeester Peper de aanwezige Rotterdammers uit om met hem het glas te heffen op de ingebruikname van het nieuwe 'Plein der Muzen'; het Schouwburgplein ligt ingeklemd tussen de concertzalen van De Doelen, de Rotterdamse Schouwburg en een nieuwe megabioscoop. Eerder op de dag kreeg het publiek een rondleiding langs de speciale materialen die gebruikt zijn bij de inrichting van het plein: een boardwalk met een zeventig meter lange bank, die is afgescheiden van de rest van het plein met een strook van rubber. Daarnaast liggen stalen platen, een 'mozaïekvloer' van acaciahout en een groene epoxyvloer. Enorme in Willemsbrug-rood geschilderde hydraulische kranen – een verwijzing naar de Rotterdamse haven – zorgen voor verlichting. In zijn geheel steekt het plein 35 centimeter uit boven haar omgeving. Het plein, ontworpen door architect Adriaan Geuze van bureau West 8, is dan ook bedoeld als 'podium' voor de stad, een stedelijke openbare ruimte die door de bewoners 'gekoloniseerd' moet gaan

worden. Onomstreden is het ontwerp niet. Architectuurcriticus Bernard Hulsman stelt dat het plein er vooral bekeken door het vliegtuigraam prachtig uitziet. Maar vanuit het perspectief van de alledaagse voetganger zijn al die exotische materialen maar weinig aantrekkelijk.³⁴¹ Dameshakken blijven steken in de metalen roosters, en het regenwater op de epoxyvloer wordt niet goed afgevoerd. Het plein dat er op de tekentafel mooi uitzag, is vooral een 'designplein', luidt de kritiek. Het doet het mooi in de internationale vakpers, en biedt als eigenzinnig ontwerp Rotterdam een fraai icoon en een mooie 'photo-opportunity'. Maar als stedelijke publiek domein, als ontmoetingsplaats of rustplek is het eigenlijk onbruikbaar. Anderen zijn wel enthousiast. Inderdaad, stelt de Rotterdamse architectuurcriticus Moscoviter in een column in het *Rotterdams Dagblad*, het Schouwburgplein is geen traditionele openbare ruimte, met gezellige terrasjes. Maar het biedt wel mogelijkheden voor andere groepen dan de gebruikelijke stedelijke middenklasse. Skaters, rolschaatsers en 'wheelers' hebben het plein bijvoorbeeld al volop in gebruik genomen.³⁴²

De discussie die zo over het Rotterdamse Schouwburgplein ontstaat, valt te begrijpen als een discussie over het publieke domein. In het debat komen verschillende opvattingen naar boven over de rol en het belang van het publieke domein. Het is aan het eind van de jaren negentig ook niet voor het eerst dat rond het Schouwburgplein een dergelijke discussie wordt gevoerd. Sinds het plein eind jaren veertig voor het eerst in de wederopbouwplannen voor Rotterdam opdook, wordt er gedebatteerd over de rol en de invulling van het plein. In dit hoofdstuk wil ik aan de hand van deze discussies een dubbele ontwikkeling illustreren. Tot eind jaren zeventig staat het ontwerp van het plein nog in het teken van de modernistische ontwerpprincipes van functiescheiding en verkeerscirculatie. Eind jaren zeventig begint deze benadering aan invloed te verliezen en komt het stedelijk beleid voor het publieke domein meer en meer in het teken van citymarketing en de vrijetijdscultuur van de middenklasse te staan. Voor sommige plekken in de stad leidt dat tot de opkomst van nieuwe door commerciële beheerders opgestelde protocollen waarin bepaald wordt wat er wel en niet is toegestaan. Tegelijkertijd zien we ook een andere manier van stedelijk ruimtegebruik opkomen, waarin stedelingen voor een deel de voorkeur geven aan het parochiale domein boven het publieke domein en waarin ze zich specifieke ruimtes toe-eigenen. Dat vertaalt zich bij het Schouwburgplein in een

³⁴¹ Bernard Hulsman 'Verleid door het vliegtuigperspectief' in *NRC Handelsblad* Cultureel Supplement, 7-3-1997 p. 3

³⁴² Herman Moscoviter 'Leve de controverses over het Schouwburgplein' in *Rotterdams Dagblad* 24-6 1997

ontwerpbenadering waarin het publiek, in ieder geval in theorie, een grotere rol toebedeeld krijgt om de ruimte naar eigen inzicht te 'koloniseren'.

Bij elkaar leiden deze ontwikkelingen ertoe dat de functie van een publiek domein als een centraal platform voor alle stedelingen aan belang verliest. Dat wil niet zeggen dat uitwisseling tussen stedelingen verdwijnt, maar dat die eerder plaatsvindt in overlappende parochiale domeinen. De haakjes die de stedelijke gemeenschap als geheel bij elkaar houden, verdwijnen zo niet uit het stedelijk landschap, maar worden wel op andere plekken gezet. Ik ga deze ontwikkeling laten zien door een tweetal 'filosofische momenten' te belichten waarop er discussies werden gevoerd over het Schouwburgplein. Doel is niet om een volledige geschiedenis van het Schouwburgplein te geven, maar om te laten zien hoe het denken over en ontwerp van het publiek domein zich op een aantal cruciale momenten heeft ontwikkeld.

Het plan van Herman Hertzberger (1977)

Voor het eerste moment waar ik hier stil bij wil staan, gaan we terug naar 1977, als Herman Hertzberger op verzoek van de gemeente Rotterdam een nieuw plan voor het Schouwburgplein presenteert. In de discussie die naar aanleiding van dat plan ontstaat botsen twee visies op de moderne stad. Aan de ene kant is er de modernistische visie – dan nog gesteund door de gemeente – waarin stedelijke openbaarheid vooral wordt opgevat als de ruimte voor infrastructuur en verkeerscirculatie. Daartegenover staat Hertzbergers idee van het publieke domein als 'woonkamer van de stad'.³⁴³ Het publieke domein zou volgens die visie juist zo moeten worden ontworpen dat stedelingen zich er enerzijds thuis kunnen voelen, en tegelijkertijd verleid kunnen worden om nieuwe indrukken op te doen.

Het plan van Hertzberger verschijnt op een moment dat de discussie over het Schouwburgplein een kantelpunt bereikt. Het Schouwburgplein – dat in 1946 voor het eerst op een kaart van Rotterdam verschijnt in het Basisplan voor de wederopbouw van stadsarchitect Cornelis van Traa – is elf jaar voordat Hertzberger zijn plan presenteert ingericht naar een ontwerp van ingenieur Fokkinga.³⁴⁴ Die heeft zich laten leiden door de principes van de modernistische

³⁴³ Geciteerd in M. Kloos, 'Het Rotterdamse Schouwburgplein : voorbeeld van een uitdaging,' ed. A. H. Hertzberger (1977).

³⁴⁴ In 1946 heet het Schouwburgplein nog 'Theaterplein' en ligt midden in de kale vlakte van de gebombardeerde binnenstad. Op Van Traa's kaart staat aan de ene kant een noodschouwburg ingetekend. Aan de andere kant projecteerde hij een groot muziek- en kunstcentrum – hier zou later De Doelen gebouwd worden. Over de invulling van het plein zegt het basisplan niet zo veel, behalve dat het een verkeersfunctie moet krijgen. In de modernistische traditie wordt vooral veel aandacht

architectuur, wat resulteert in een nadruk op de verkeerscirculatie (het plein ligt aan verschillende doorgaande verkeersstromen en krijgt een ondergrondse parkeergarage) en het ruimtelijk scheiden van verschillende stedelijke functies. Fokkinga maakte van het Schouwburgplein een open vlakke, die aan een zijde wordt geflankeerd door drie waterbassins. Aan de andere zijde verrijzen drie kiosken. Een directe relatie met de omgeving van het plein is er niet. Zijn plan is verkozen boven alternatieven waarin juist ruimte wordt geboden aan meer groen, gezelligheid en horeca - zelfs bierbrouwer Heineken had een alternatief plan ingediend dat een menging van functies voorstond: winkelen, uitgaan en cultuur. In 1966 winnen de modernistische principes van het plan Fokkinga het nog van de vroege voorlopers van de *'experience economy'* die ruim baan bieden aan consumptie en vermaak. Populair wil het plein echter nooit worden, al wordt het met mooi weer wel degelijk gebruikt door bijvoorbeeld lunchende zakenmannen uit de nabijgelegen kantoren. Als er in de plaatselijke pers over wordt geschreven, duiken altijd dezelfde woorden op: winderig, kaal en onherbergzaam.

Vanaf de jaren zeventig worden er dan ook voortdurend plannen gelanceerd om het plein opnieuw in te richten. Een van de plannen die het meest tot discussie leidt is dat van Hertzberger, omdat hij afstand wil nemen van de modernistische principes, en zich richt op de manier waarop individuele stedelingen er een inbedding kunnen vinden in de stedelijke gemeenschap. 'Een plein', schrijft Hertzberger in de toelichting bij het plan dat hij in 1977 lanceert, 'is [...] symbolies de woonkamer van de stad, waar het gevoel toch op de een of andere manier bij elkaar te behoren inhoud zou moeten krijgen.'³⁴⁵ Dat kan bijvoorbeeld doordat het een zekere symbolische functie krijgt, waarmee alle Rotterdammers zich kunnen identificeren. Tegelijkertijd, stelt Hertzberger, is het ook de taak van de architect om 'onze ervaringswereld [te] helpen verwijderen.' Het plein moet ook zo worden ingericht dat bezoekers en gebruikers verleid worden om nieuwe indrukken op te doen. Deze ideeën passen in het gedachtegoed van het structuralisme in de architectuur, een beweging waartoe Hertzberger wordt gerekend en die vanaf de jaren vijftig het modernistische functionalisme van de CIAM wilde aanpassen. In plaats van een stringente

besteedt aan de verkeerscirculatie en het ruimtelijk scheiden van verschillende stedelijke functies. Als de noodschouwburg in 1947 wordt geopend, is dan ook bij lange na nog geen sprake van een echt plein. 'Thans staat deze nieuwe Rotterdamsche Schouwburg nog wat verloren in de troosteloze vlakke tusschen de Coolsingel en de Westersingel', schrijft een observator bij de inwijding van het nieuwe theater. Zie H. Moscoviter, *Een podium tussen de hoogbouw. Een halve eeuw hunkeren naar een intiem schouwburgplein*. (Rotterdam: City Informatiecentrum, 1997).

³⁴⁵ Kloos, 'Het Rotterdamse Schouwburgplein : voorbeeld van een uitdaging.'

functiescheiding wilden zij de menselijke maat weer invoeren in de architectuur, en pleitten ze voor een manier van ontwerpen waarin stedelingen een 'thuis' zouden kunnen vinden en die tegelijkertijd ruimte bood voor de ontmoeting van stedelingen. Ze zetten zich af tegen de ontwikkeling waarin 'cityvorming' – het ontwerpen van zakenwijken in het hart van de stad – werd gekoppeld aan de ontwikkeling van 'groeikernen' – de aanleg van slaapsteden. In hun opvatting moet de stad juist een levendig hart hebben. In Nederland deed deze beweging voor het eerst van zich spreken in een nummer van het architectuurblad *Forum*. In 1959 zette een nieuwe redactie, waartoe ook Hertzberger behoorde, zich op de kaart met een nummer getiteld 'Het verhaal van een andere gedachte.' Om hun kritiek op functiescheiding helder te maken, wisselden ze foto's van kille flatgebouwen af met die van gezellige pleinen.³⁴⁶

Het ontwerpen van een 'thuis' komt ook terug in een van de centrale concepten die Hertzberger opvoert als basis voor zijn plan voor het Schouwburgplein. Een van zijn sleutelbegrippen is 'herbergzaamheid'. Daarmee bedoelt hij dat een plek de mogelijkheid moet bieden om duurzame betekenissen en associaties op te roepen. Het moet er aangenaam zijn om te verpozen, en je moet je er thuis kunnen gaan voelen. Zijn beschrijving van het soort beelden dat daartoe in de openbare ruimte geplaatst dient te worden, schetst een helder beeld van zijn opvattingen. Hij pleit voor beelden die niet doen denken aan:

... tandartsboren en die naar het schijnt steeds maar weer opnieuw z.g. vervreemdingseffecten teweeg willen brengen (in een wereld waar vervreemding een van onze meest dramatische problemen is). [in plaats daarvan ...] hopen we voor de stad op beelden, die zachte, vriendelijke, warme associaties oproepen zodat je er een affectieve band mee kunt krijgen.³⁴⁷

Het vereist niet veel fantasie om hierin een kritiek op het Situationistische gedachtegoed te lezen, dat, zoals we hebben gezien, juist pleitte voor vervreemdende en ontwrichtende ervaringen. Hertzberger meent dat het moderne leven al verwarrend genoeg is. Het publieke domein moet juist zo worden ontworpen dat die chaotische wereld weer 'ervaarbaar' wordt. Stedelingen moeten zich juist kunnen hechten aan een plek. Ze moeten zich er onderdeel kunnen voelen van een collectief ritme. Om het Schouwburgplein 'herbergzamer' te maken, stelt Hertzberger voor om de grote unheimische vlakte van het Schouwburgplein in tweeën te delen. De nieuwe, kleinschaligere ruimtes

³⁴⁶ H. Ovink, E. Wierenga, en M. Dings, *Ontwerp en Politiek* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2009).

³⁴⁷ Hertzberger, geciteerd in Kloos, 'Het Rotterdamse Schouwburgplein : voorbeeld van een uitdaging.'

moeten zo meer een herbergzaam gevoel oproepen. Doordat allerlei kunstinstellingen een plek moeten krijgen aan het plein, kunnen tegelijkertijd ook allerlei nieuwe ervaringen opgedaan worden. Op het plein komen bovendien een aantal plekken waar het aangenaam verpozen moet zijn. Om een idee te geven van wat hij voor ogen heeft, bevat zijn plan foto's van de Gallerie Vittoria Emmamuelle in Milaan en de met glas overdekte Hoogstraatpassage uit het vooroorlogse Rotterdam.

Dat Hertzberger twee 'passages' heeft uitgekozen is niet toevallig, en sluit aan bij een visie op publiek domein die de zintuiglijkheid en de vluchtige maar ingebedde ervaring van het moderne stedelijk leven benadrukt.³⁴⁸ Zoals we hierboven zagen, werden passages door critici als Walter Benjamin beschreven als archetypische symbolen van de moderne stedelijkheid die midden negentiende eeuw ontstaat. Stadsbewoners flaneren er, ze doen zich met hun blik tegoed aan de massa, bewonderen de uitgestalde koopwaar en vergapen zich er aan de wonderen van de moderniteit: de Hoogstraatpassage in Rotterdam was het eerste gebouw in Rotterdam dat elektrisch werd verlicht. Maar tegelijkertijd bieden de passages door hun menselijke maat de flaneur ook een dynamisch 'thuis'. Het is een plek waar hij op kan gaan in het moderne stedelijke leven, zonder zich er geheel in te verliezen. Het zijn drempelwerelden of 'interfaces' waar afstemming tussen individuele en collectieve identiteiten of tussen het nieuwe en het oude plaats kan vinden.

De structuralisten zijn in de jaren zestig en zeventig niet de enigen die kritiek hebben op de modernistische wederopbouwvisie die dan in Rotterdam de toon aangeeft. In de pers wordt regelmatig gesproken over het ontbreken van de menselijke maat in het Rotterdamse centrum. Zo schreef architectuurcriticus en columnist Rein Blijstra in het *Vrije Volk* dat Rotterdam bewust ongezellig was gemaakt 'omdat men meende dat de mens van de 20ste eeuw een andere stijl van leven, een andere wijze van zich voortbewegen heeft dan bijvoorbeeld middeleeuwse mensen. Heeft men zich hierin vergist?'³⁴⁹ Deze kritiek zwol aan met de publicatie van R. Wentholt's boek *De Binnenstadsbeleving van Rotterdam*, dat in 1968 werd gepubliceerd. Een van de trefwoorden die hij gebruikt om de ervaring van de Rotterdamse binnenstad te beschrijven is 'onherbergzaam'. Er is een overvloed aan openheid, te weinig beslotenheid, en al met al te weinig intimiteit in de architectuur, meent Wentholt, waardoor het voor de mens

³⁴⁸ Zie ook H. Mommaas, 'Tussen verwording en wederopstanding: het postmoderne plein,' in *Het Pleinenboek*, ed. R. V. Maarschalkerwaart en H. Mommaas (Utrecht: Hogeschool voor de kunsten, 2003).

³⁴⁹ Moscoviter, *Een podium tussen de hoogbouw. Een halve eeuw hunkeren naar een intiem schouwburgplein*. p. 27

onmogelijk wordt zich er daadwerkelijk thuis te voelen of zich met de gebouwde omgeving te identificeren. Al die kwalificaties gelden met name ook voor het Schouwburgplein, stelt Wentholt: 'De reeds gegeven pleinwanden lenen zich slecht voor een bevredigende pleinbeleving en de toewijzing achteraf aan een overgebleven stuk brakke grond van een centrale pleinfunctie, waar de ruimtelijke structuur van de stad in haar geledingen niet op is gericht en afgestemd legt beperkingen op.'³⁵⁰ Wat het plein nodig heeft om een levendige plek te kunnen worden is een 'verdikking' van activiteiten, dat wil zeggen het bij elkaar brengen van verschillende functies. In plaats van een 'esthetisch uitgekende' grote pleinruimte stelt hij voor om een 'nonchalante opeenstapeling van culturele gebruiksruimtes' te ontwerpen. De kritiek – en die wordt in die tijd steeds breder gedragen – komt grotendeels hierop neer: de door CIAM gepropageerde internationale stijl is een slecht werkende interface. Doel van onder meer Le Corbusier was immers om een 'stedelijke interface' te scheppen waarin een nieuwe mens tot wasdom zou komen, maar daarbij is de menselijke maat uit het oog verloren. Het proces van afstemming dat er plaats zou moeten vinden, komt juist niet van de grond. Hun architectuur is geen antwoord op de 'vervreemding' zoals Le Corbusier had gehoopt, maar draagt er juist aan bij.

Zowel Wentholts boek als Hertzbergers plan vallen in die tijd niet in goede aarde bij de Rotterdamse Kunststichting. In september van 1977 brengt dit adviesorgaan verslag uit van haar bevindingen aan de gemeenteraad. Het plan van Hertzberger vinden ze 'dorps en kneuterig' en 'vlees noch vis'.³⁵¹ In een toelichting laten de auteurs van het rapport weinig heel van Hertzbergers opvattingen over stedelijke openbaarheid als een plek waar bewoners een thuis moeten kunnen vinden. De kunststichting staat nog grotendeels achter de modernistische opbouwidealën. Een goed plein, schrijft de Kunststichting in haar advies 'is een communicerend vat voor de omliggende gebieden. Het is een knooppunt waar men alle kanten op kan.'³⁵² Ook in de rest van het rapport wordt de nadruk op mobiliteit en beweeglijkheid van het publieke domein benadrukt: 'Op sommige beroemde stadspaleinen is het scheppen van verkeersknopen de enige bezigheid; andere paleinen weer dienen voornamelijk als parkeerterrein.' Dat wil niet zeggen dat het plein gereduceerd moet worden tot een pure verkeersfunctie. De kunsttraad heeft wel degelijk aandacht voor de sociale activiteiten die op het plein plaatsvinden zoals 'drumbandconcoursen, rolschaatsdemonstraties, [en het varen met] modelboten en poedel-rubberboten.'

³⁵⁰ R. Wentholt, *De binnenstadsbeleving van Rotterdam* (Rotterdam: Ad Donker, 1968).

³⁵¹ Moscoviter, *Een podium tussen de hoogbouw. Een halve eeuw hunkeren naar een intiem schouwburgplein*. p. 41

³⁵² R. Kunststichting, 'Rapport Schouwburgplein,' (1977).

Alleen, dit soort activiteiten zouden niet uitgelokt of gepland moeten worden. Een plein – of in bredere zin de stedelijke openbare ruimte – moet vooral een ruimte bieden voor allerlei dynamische activiteiten. Het is een opvatting die parallellen vertoont met Nieuwenhuys' Nieuw Bablyon: stedelingen moeten zelf de mogelijkheid krijgen hun omgeving naar eigen inzicht in te richten. Iedere vorm van inbedding wordt door de Kunststichting afgedaan als 'kneuterig' en 'dorps.' De vestiging van culturele instellingen aan het plein wijst de Kunstraad dan ook af.

Het plan van Hertzberger en het rapport van de Kunststichting veroorzaken veel ophef, en uiteindelijk wordt het plan niet uitgevoerd. Wat hier vooral van belang is, is het conflict in visie op de stedelijke openbaarheid dat uit de verschillende plannen en beleidsstukken spreekt. Het humanistisch perspectief dat de nadruk legt op een gevoel van 'thuis', zoals voorgesteld door Hertzberger, legt het eind jaren zeventig af tegen de nadruk op mobiliteit en beweging die nog altijd uit de modernistische wederopbouwplannen spreekt. Maar het zal dan niet lang meer duren voordat het tij keert en de argumenten van Hertzberger, Wentholt en anderen langzaam een plek beginnen te krijgen in het stedelijk beleid. In 1978 neemt de gemeente het structuurplan 'Rotterdam binnen de Ruit' aan waarin aan de functiescheiding een einde wordt gemaakt en er meer woningen in de binnenstad worden gepland. In 1982 volgt ook een rapport van de dienst stadsontwikkeling over het Schouwburgplein dat stelt dat de inrichting van het plein meer uit moet gaan van de 'menselijke maat'.³⁵³ Toch zou het nog tot begin jaren negentig duren voordat er een knoop wordt doorgesneden en Adriaan Geuze van bureau West 8 de opdracht krijgt om een nieuw ontwerp voor het Schouwburgplein te maken. Dit is het tweede plan waarop ik hier onder nader in zal gaan. Maar om dat plan goed te kunnen plaatsen is het van belang eerst een aantal bredere ontwikkelingen te bespreken die direct te maken hebben met het publieke domein.

Het publieke domein in Rotterdam 1980-1990

In de jaren tachtig verschuift in Rotterdam de visie die het stadsbestuur heeft op de rol van het publieke domein. Die verschuiving heeft mede te maken met een aantal bredere ontwikkelingen op het gebied van de stedelijke cultuur: commercialisering en parochialisering. Langzaamaan worden de humanistische ontwerpprincipes gemeengoed, maar ze krijgen wel een twist. Ze dienen niet zo

³⁵³ D. S. Rotterdam, 'Schouwburgplein en Weena Oost,' (Rotterdam: Stadsontwikkeling Rotterdam, 1982).

zeer de stedelijke gemeenschap, zoals bij Hertzberger, maar komen in het teken te staan van citymarketing en de consumptiesamenleving.

Deze ontwikkelingen beginnen eind jaren zeventig voor het eerst op te vallen. In de westerse wereld neemt de betekenis van industriële productie langzaam af en diensten maken een steeds belangrijker deel uit van de economie. Ook komen stadscentra meer in het teken te staan van consumptie. Winkelen en recreatiefuncties (onder meer in de horeca) krijgen meer ruimte. De stedeling wordt steeds meer gezien als consument die graag wil 'funshoppen', en steden spelen daar graag op in, ook al omdat het steeds belangrijker wordt om zich als aantrekkelijke vestigingsplaats te onderscheiden van andere steden. In een diensteneconomie die innig verbonden is met de opkomst van wereldwijde communicatienetwerken zijn bedrijven minder dan voorheen gebonden aan een specifieke geografische locatie voor zowel hun hoofdkantoren als de productie-eenheden. Het gevolg daarvan is – wellicht contra-intuïtief – dat locatie niet minder belangrijk wordt, maar juist belangrijker. Wie zich overal zou kunnen vestigen, kiest uiteindelijk de meest aantrekkelijke plek. Steden komen door deze ontwikkeling in een concurrentiestrijd terecht waarbij ze elkaar proberen te overtroeven. De inrichting van openbare ruimte speelt daarin een belangrijke rol. Die krijgt steeds meer een representatieve rol. Steden proberen zich met kwalitatief hoogstaande vormgeving van openbare ruimtes van elkaar te onderscheiden. De iconische waarde van stedelijke openbare ruimte wordt zo steeds belangrijker, en tegelijkertijd komt die openbare ruimte steeds meer in het teken van consumptieve vrijetijdsbesteding te staan.³⁵⁴ Dat betekent dat het ontwerp van openbare ruimtes ook meer en meer wordt afgestemd op de smaak van een nieuwe groep stedelingen (de zogenaamde '*creative class*'), die steden graag aan willen trekken.³⁵⁵

Voor Don Mitchell betekent die overgang een belangrijke verschuiving in de manier waarop het publieke domein wordt geconceptualiseerd. Die is niet meer een platform voor politieke representatie, maar groeit uit tot een platform voor een zorgeloze vrijetijdsbesteding. In een invloedrijk artikel dat gaat over de rellen die plaatsvonden rondom People's Park in Berkeley in de jaren zestig, stelt hij twee visies op publiek domein tegenover elkaar. De eerste is het idee van openbare ruimtes als een vrije politieke ruimte waar publieken zich kunnen organiseren zonder dat daar invloed door machthebbers op wordt uitgeoefend. Het publieke domein is een plek voor (politieke) representatie, waar

³⁵⁴ I. v. Aalst en E. Ennen, *Openbare ruimten: tussen activiteit en attractiviteit* (Utrecht: DGVH/NETHUR, 2002).

³⁵⁵ R. Florida, *The rise of the creative class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life* (New York: Basic Books, 2002).

verschillende groepen door hun fysieke aanwezigheid een politieke claim op kunnen leggen. Dat houdt ook in dat openbare ruimtes soms wat chaotisch kunnen zijn of dat ze het toneel worden van een politieke strijd. Dat is in de jaren zestig de claim van de daklozen die het park in Berkeley bezetten. Tegenover deze opvatting vinden ze een aantal instituties (de universiteit, de gemeente) die een andere visie op het publieke domein hebben en de daklozen uit het park willen verwijderen om het te ontwikkelen. Voor hen is de stedelijke openbaarheid een plek:

... for recreation and entertainment, subject to usage by an appropriate public that is allowed in. Public space thus constituted a controlled and orderly retreat where a properly behaved public might experience the spectacle of the city.³⁵⁶

Mitchell beschrijft zo een verschuiving waarin stedelijke openbaarheid meer en meer in het teken van deze laatste visie komt te staan. Ook in Rotterdam is deze verschuiving terug te zien. In 1984 stelt de dienst Ruimtelijke Ordening een nota op met de veelzeggende titel: 'Schouwburgplein, van tochtgat tot uitgaanscentrum.'³⁵⁷ In beleidsnota's uit 1985 wordt geschreven dat Rotterdam een 'attractieve stad' moet worden. In het Binnenstadsprogramma uit 1993 wordt nadrukkelijk gesteld dat de openbare ruimte het 'visitekaartje van de stad' moet worden.³⁵⁸ In een boek waarin de gemeente haar sinds midden jaren tachtig veranderende beleid over de openbare ruimte verantwoordt, schrijven de auteurs evenzo dat de openbare ruimte een 'publiek domein [moet worden] dat zowel in functioneel als in architectonisch opzicht uitdrukking geeft aan de identiteit van de stad en haar onderdelen.'³⁵⁹

Een verschuiving in de budgettering onderstreept deze beleidswijziging: tot midden jaren tachtig wordt de aanleg van openbare ruimtes in Rotterdam vooral 'democratisch' benaderd. Dat wil zeggen dat er bij de inrichting van de openbare ruimte geen onderscheid werd gemaakt in de budgetten. Halverwege de jaren tachtig verandert dat beleid. Dan komt er meer budget beschikbaar voor de

³⁵⁶ D. Mitchell, 'The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public and Democracy.' in: *Annals of the Association of American Geographers* 85, no. 1 (1995).

³⁵⁷ D. R. O. e. Stadsvernieuwing, 'Schouwburgplein van tochtgat tot uitgaanscentrum,' (Rotterdam: Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing, 1984).

³⁵⁸ Aalst en Ennen, *Openbare ruimten: tussen activiteit en attractiviteit*. p. 20

³⁵⁹ J. Goosens, A. Guinée, en W. Oosterhoff, eds., *Buitenruimte. Ontwerp, aanleg en beheer van de openbare ruimte in Rotterdam* (Rotterdam: NAI Publishers, 1995).

inrichting van openbare ruimtes die een bijzondere (representatieve) functie wordt toebedacht.³⁶⁰

Even leek het alsof deze visie op de openbaarheid, die zowel in het teken staat van een onderscheidende iconische identiteit als ook recht probeert te doen aan de opmars van de consumptiesamenleving, zijn beslag zou krijgen in de inrichting van het Schouwburgplein. In 1987 nodigt de dan nieuwe directeur stadsontwikkeling Riek Bakker de Amerikaanse architect Benjamin Thompson uit om een nieuw plan te ontwikkelen. In zijn plan zou het plein diagonaal worden overkapt met een glazen passage waaronder kleine karretjes geplaatst zouden kunnen worden; zoals in een Amerikaanse *shopping mall*. Het plein zelf zou voorzien worden van Las Vegas-achtige iconische ornamenten. Er zouden speels vormgegeven windmolens zo hoog als De Doelen komen, evenals een paar reusachtige klompen en Delfstblauwe tegels. Dit plan sneuvelde evenals haar vele voorgangers uiteindelijk in de gemeenteraad.³⁶¹

Een andere ontwikkeling die vanaf de jaren tachtig prominenter wordt en invloed heeft op de ideeën over stedelijke openbaarheid is die van privatisering en parochialisering. Met privatisering wordt bedoeld dat een deel van de activiteiten die zich traditioneel in openbare ruimtes afspeelden, nu plaatsvindt in semi-openbare ruimtes. Warenhuizen en winkelcentra vervullen weliswaar openbare functies, maar ze zijn privé-eigendom. De eigenaar bepaalt uiteindelijk wat er wel en niet is toegestaan en wie wel en wie geen toegang tot de ruimtes krijgt. Met parochialisering wordt bedoeld dat een bepaalde ruimte gedomineerd wordt door de een of andere groep. Zelfs als het om een openbare ruimte gaat die voor iedereen toegankelijk is, kan een specifiek plein, plantsoen of uitgaansstraat worden gedomineerd door een bepaalde groep stedelingen, waardoor andere groepen het idee hebben dat ze er te gast zijn.³⁶² Dit soort parochiale ruimtes die betekenisvol zijn voor leden van specifieke stedelijke groepen worden langzaamaan belangrijker in het alledaagse leven van stedelingen dan de ontmoetingen die in het publieke domein plaatsvinden; een ontwikkeling die ook al in het deel over Pendrecht werd aangestipt.

Dit heeft gevolgen voor de manier waarop het publieke domein moet worden begrepen, leggen auteurs van de gemeente Rotterdam uit in de publicatie *Buitenruimte*. Die bestaat dan niet zozeer meer uit een eenduidige ruimte waar alle Rotterdammers zich in moeten herkennen, en elkaar kunnen ontmoeten. In

³⁶⁰ Ibid. p13-14

³⁶¹ Moscoviter, *Een podium tussen de hoogbouw. Een halve eeuw hunkeren naar een intiem schouwburgplein*.

³⁶² Goosens, Guinée, en Oosterhoff, eds., *Buitenruimte. Ontwerp, aanleg en beheer van de openbare ruimte in Rotterdam*, Aalst en Ennen, *Openbare ruimten: tussen activiteit en attractiviteit*.

plaats daarvan bestaat de stedelijke openbaarheid eerder uit een netwerk van elkaar deels overlappende parochiale plekken. In Rotterdam wil de gemeente zo:

... een nauwkeurig omschreven stelsel van open ruimten creëren dat de actuele werkelijkheid in zich op kan nemen. Binnen dit netwerk kunnen specifieke publieke domeinen ontstaan, opgebouwd uit collectieve en openbare ruimten – die door verschillende stedelijke gemeenschappen op verschillende momenten gebruikt en toegeëigend kunnen worden. De binnenstedelijke buitenruimte is niet langer de plaats waar het algemeen belang vanzelfsprekend is. Het is de drempelzone waar de soms scherp contrasterende uitersten van de stedelijke realiteit elkaar kunnen ontmoeten; waar verschillen gevierd worden.³⁶³

Aan de andere kant is er ook vrees voor fragmentering van de stedelijke bevolking. De openbare ruimte als geheel moet, zo schrijft de gemeente in het Actieplan Attractieve Stad in 2001 ook opereren als 'de lijm van de stad'. Doel is het ontwerpen van een publiek domein dat 'alles bij elkaar houdt en rust en herkenning brengt, van iedereen is en door iedereen gebruikt wordt.'³⁶⁴

De verschillende ontwikkelingen leveren een visie op het publieke domein op waar een zekere spanning in zit. Enerzijds is er het idee dat de openbare ruimtes in het centrum een visitekaartje voor de stad moeten worden. Ze moeten de stad een aantrekkelijke identiteit verlenen, en staan zo deels in het teken van 'citymarketing'. Daarbij moeten de openbare ruimtes ook voor de stedelingen zelf interessante ruimtes zijn waar ze zich in kunnen herkennen en elkaar kunnen ontmoeten. Daarbij realiseren beleidsmakers zich dat verschillende groepen zich verschillende plekken in de stad toe-eigenen. De verschillende stedelijke openbare ruimtes kunnen dus in het teken staan van verschillende bevolkingsgroepen. Maar tegelijkertijd is het idee dat de openbare ruimte als geheel nog functioneert als de 'lijm van de stad.' Het is tegen deze achtergrond dat de plannen van Adriaan Geuze voor het Schouwburgplein worden goedgekeurd.

³⁶³ Goosens, Guinée, en Oosterhoff, eds., *Buitenruimte. Ontwerp, aanleg en beheer van de openbare ruimte in Rotterdam*. p. 80.

³⁶⁴ Aalst en Ennen, *Openbare ruimten: tussen activiteit en attractiviteit*. p. 20.

Het Schouwburgplein van Adriaan Geuze (1997)

In het kerstnummer van *Grafisch Nederland* uit 1992 geeft Adriaan Geuze samen met Herman Moscoviter en Paul van Beek zijn visie op het thema van de uitgave: de stedelijke openbare ruimte. De opvattingen uit dit artikel kunnen worden gelezen als een impliciet manifest dat de designfilosofie van zijn latere plan voor het Schouwburgplein weerspiegelt. De traditionele stedelijke openbare ruimte heeft haar belangrijkste functies verloren, stellen de auteurs. Ontmoeting en uitwisseling vindt voor een groot deel plaats in medianetwerken en niet meer in fysieke ruimtes. De stedeling van de jaren negentig is bovendien enerzijds gehecht aan zijn privacy en anderzijds ook zeer mobiel, waardoor je hem niet meer dagelijks aantreft in de archetypische stedelijke openbare ruimtes zoals het centrale stadsplein. Hij is eerder een 'nomade' met de hele wereld als zijn speelveld. Je treft hem niet flanerend op de boulevard, maar op de klaverbladen van snelwegen. Niet winkelend in het stadshart, maar vakantie vierend in door touroperators en goedkope vliegtarieven ontsloten zon- of sneeuwbestemmingen: 'Het traditionele openbare leven in de straten, op de boulevards en de pleinen is grotendeels verdrongen door de wereld achter de coniferen, de televisie de snelwegcultuur, de reisgidsarrangementen.'³⁶⁵

Die verschuiving vraagt om een nieuwe visie op het publieke domein, vinden de auteurs. Daarbij zoeken ze noch aansluiting bij het type publiek domein dat aan het einde van de negentiende eeuw ontstaat op de grootstedelijke boulevards, noch bij de opvattingen van de modernistische avant-gardes. Het negentiende-eeuwse ideaaltype vinden de auteurs te beperkt. Deze vorm van openbaarheid staat, naar hun idee, vooral in het teken van de opkomende burgerlijke middenklasse. Het zijn hun normen die daar gelden, en na verloop van tijd uitmondten in nieuwe protocollen. Alles wat daarvan afwijkt wordt verboden. 'Zelfs de geringste chaos riekt al snel naar het aantasten van verworvenheden van de gegoeden.'³⁶⁶ Met andere woorden: de boulevard en haar opvolgers als de winkelstraat zijn eigenlijk helemaal geen publiek domein, maar eerder het parochiale domein van de burgerij. Ook de openbaarheid van de modernistische avant-gardes wijzen de auteurs af. De functiescheiding vinden ze te rigide.

Een nieuwe notie van publiek domein moet daarentegen de 'geëmancipeerde burger' als uitgangspunt nemen. Die laat zich niet meer de wet voorschrijven, maar bepaalt zelf wel wat goed voor hem is. Daarbij maakt hij geen

³⁶⁵ H. Moscoviter, A. Geuze, en P. van Beek, 'Het genot van Leegte' in: *Grafisch Nederland*, , no. kerstnummer 1992 (1992). p. 35

³⁶⁶ Ibid. p. 42

deel meer uit van een massacultuur die hij deelt met al zijn stadsgenoten, maar is hij eerder onderdeel van een nichecultuur met haar eigen normen, waarden en gewoontes. Gekoppeld aan de toenemende bewegingsvrijheid houdt dit in dat stedelingen ruimtes 'annexeren' voor hun eigen gebruik. Maar die ruimtes hoeven niet meer per se in het stadscentrum te liggen. Als voorbeeld geven de auteurs de dijken van de Deltawerken. Ze zijn aangelegd als waterkering, maar worden nu volop in gebruik genomen door recreërende Rotterdammers. Deze ontwikkeling betekent dat ontwerpers van openbare ruimtes er ook niet meer naar moeten streven om een publiek domein te ontwikkelen met een voorbestemde programmering die door alle stedelingen tegelijkertijd gebruikt gaat worden:

Het [is] tijd om toe te geven dat grote stukken openbare ruimte niet altijd even openbaar zijn en het is tijd daar ook maar eens consequenties voor de inrichting aan te verbinden. Subculturen hebben zich specifieke onderdelen toegeëigend. Dat gaat zover dat gesteld kan worden dat de universele en alledaagse openbare ruimte in de minderheid is. De moderne stad is een regenwoud van subculturen die continu hun eigen scenario's schrijven en weer aanpassen.³⁶⁷

In een later gepubliceerde tekst werkt Geuze deze opvatting verder uit. Architecten en planners moeten het publiek de mogelijkheid bieden om de openbare ruimte te 'koloniseren'. De huidige openbare ruimtes vindt Geuze te prescriptief. De meeste openbare ruimtes weerspiegelen de bureaucratische benadering van stadsplanning waarin allerlei regels bepalen wat er wel en niet plaats kan vinden. In dit artikel gaat hij ook in op de manier waarop hij deze uitgangspunten om heeft gezet in een ontwerp voor het Schouwburgplein. De enorme lege oppervlakte en de ongebruikelijke materialen zijn bedoeld om de gebruiker 'in verwarring te brengen'. Daarbij is de inrichting van het plein – en de stemming die het teweeg kan brengen – flexibel. De hydraulische kranen kunnen in verschillende posities worden gebracht. De kracht waarmee de fonteinnetjes – bedoeld om kinderspel uit te lokken – spuiten hangt af van het weer. En het materiaal zelf zal door de tijd worden aangetast. Manifestaties zullen sporen achter laten in de metalen vloer.³⁶⁸ Evenzo spreekt Geuze zijn hoop uit tijdens een

³⁶⁷ Ibid. p. 47

³⁶⁸ Zie A. Geuze, 'Accelerating Darwin,' in *Architectural Positions. Architecture, Modernity and the Public Sphere*, ed. T. Avermaete, K. Havik, en H. Teerds (Amsterdam: Sun, 2009), p. 108: 'the design can be read as a scenario for emptiness in which the ground plane, the floor of the square is brought to life. The huge size of the square, the choice of metal, wood and rubber for the surface serve to confuse the

lezing, dat de houten vloerdelen bezoekers zullen uitnodigen om er liefdesverklaringen in te krassen.³⁶⁹

Het Schouwburgplein moet zo een podium worden. Daarmee neemt hij afstand van de eerdere plannen van andere architecten en beleidsmakers, die naar zijn idee proberen het Italiaanse idee van een piazza nieuw leven in te blazen, onder meer door het plein te omringen met fraaie façades. Geuze zelf liet zich echter inspireren door de verschillende groepen die zich het plein op verschillende tijdstippen hadden toegeëigend: 's avonds voetballende Surinaamse jongens, rond het middaguur lunchende kantoorwerkers uit de buurt, en winkelende mensen gedurende de rest van de dag.³⁷⁰ Het Schouwburgplein is dan ook een '*scenario for emptiness*' dat haar bezoekers uit moet dagen tot een actieve houding, een plek die ze naar eigen inzicht kunnen gebruiken.³⁷¹ Hiermee lijkt Geuze twee idealen voor het publieke domein te combineren. Enerzijds is er het ideaal van de 'interactiviteit' waarin de stedeling zelf vormgeeft aan de openbare ruimte, die grotendeels als 'leegte' is ontwikkeld. Tegelijkertijd moet die ruimte door de tijd heen karakter krijgen, doordat allerlei gebeurtenissen en activiteiten hun sporen in de ruimte achter moeten kunnen laten.

Verschillende architectuurcritici omarmen de ideeën van Adriaan Geuze. In *Archis* bijvoorbeeld beschrijft Arthur Wortmann op vergelijkbare wijze de ontwikkelingen op het gebied van de stedelijke cultuur. Ook hij spreekt over een 'collectivering' van de stad – een term waarmee hij de ontwikkeling beschrijft die ik hier parochialisering heb genoemd. Er zijn geen traditionele openbare ruimtes meer, waarin allerlei stedelijke functies en verschillende groepen samen komen zoals op de traditionele agora of het Romeinse forum. De stad heeft dan ook geen behoefte aan 'nostalgische ruimtes'. Toch heeft een stad ook nog plekken nodig voor uitwisseling en confrontatie, blijkt uit het relaas van Wortmann. Hij hoopt dat ontwerpers wel degelijk 'haperingen' en 'ontwrichtende

city-dweller. The square is from another planet, is measures itself only against the skyline and has to be conquered by the user, interpreted. It inspires agoraphobia. The square's decor and furnishings, which ultimately determine the mood, are not fixed but arise from specific scenario's: the position of the hydraulic lighting masts can be manipulated by children to perform a mechanical ballet. The pressure of the fountains is linked to the outdoor temperature, the metal surface of the square will be enriched over the course of time by usage (corrosion) and by the activities of invited artists (punching, etching, polishing, engraving) ... the square should be more than a podium and led in itself to flexible use; the square provokes the city dweller and demands an active attitude. It gives city dwellers back their fantasy and identity.' *ibid. ibid.* p. 108

³⁶⁹ Adriaan Geuze, *Lezing tijdens Doors of Perception 3*, Amsterdam 1995

<http://museum.doorsofperception.com/doors3/transcripts/Geuze.html>

³⁷⁰ Adriaan Geuze, *Lezing tijdens Doors of Perception 3*, Amsterdam 1995

<http://museum.doorsofperception.com/doors3/transcripts/Geuze.html>

³⁷¹ Geuze, 'Accelerating Darwin.' p. 108

momenten' kunnen uitlokken. Enerzijds moeten planners dus inspelen op de parochialisering, maar niet zonder te proberen de verschillende subculturen zo nu en dan met elkaar te confronteren. Dat gaat, zo hoopt Wortmann, op het Schouwburgplein – hij schrijft zijn kritiek naar aanleiding van het ontwerp in 1993 - ook gebeuren. Het plein ontsluit immers verschillende parochiale domeinen: dat van de klassieke muzikliefhebbers en congresgangers in De Doelen, de bezoekers van de megabioscoop die op het plein gepland staat als ook het winkelend en uitgaanspubliek. Het plein kan zo door verschillende gebruikersgroepen tegelijkertijd gekoloniseerd gaan worden, en juist daarin schuilt dan de kracht van het plein.³⁷²

Als het Schouwburgplein in 1997 wordt opgeleverd, lopen de meningen erover uiteen. Waar sommigen het innovatieve design roemen, nemen anderen afstand van het ontwerp. Net zoals bij het eerste ontwerp uit 1966 luidt het verwijt dat het een onaantrekkelijk plein is. Het doet het dan wellicht goed in internationale architectuurkritieken, gewone Rotterdammers lopen er liever omheen dan overheen. NRC-recensent Bernard Hulsman is zeer kritisch. De bijzondere materialen maken het onmogelijk het plein te 'koloniseren', schrijft hij. Maar een week later claimen ingezonden brieven het tegendeel; het plein wordt juist volop gebruikt door voetballers, frisbeeërs en skaters.³⁷³

Hier gaat het evenwel niet om de vraag of de nieuwe inrichting van het Schouwburgplein geslaagd is of niet. Wat ik in dit hoofdstuk wil laten zien is de manier waarop de discussie over het publieke domein de laatste decennia is verschoven en hoe dat de invulling van de openbare ruimte heeft beïnvloed. Zo zagen we dat het belang dat wordt gehecht aan het publiek domein als platform waarop politieke publieken bij elkaar komen is afgenomen. In plaats daarvan is de discussie over het publiek domein meer en meer in het teken van de city-marketing en gebruik door verschillende subculturen komen te staan. In de volgende paragraaf zal ik deze verschuiving nog verbinden met een aantal bredere ontwikkelingen die belangrijk zijn om ook de mogelijke toekomst van het publieke domein goed te kunnen duiden.

³⁷² A. Wortmann, 'Tweesparenbeleid op het Rotterdamse Schouwburgplein' in: *Archis*, no. 4 (1993).

³⁷³ Bernard Hulsman 'Herzien' in NRC Handelsblad 17-10-2000

De stedelijke openbaarheid van de eenentwintigste eeuw: naar een netwerk van parochiale domeinen?

De hierboven beschreven discussie over het Schouwburgplein in Rotterdam staat niet op zichzelf. Ze maakt deel uit van een grotere discussie over het publieke domein en de vraag hoe dat zou moeten functioneren als interface van de stedelijke gemeenschap. Geuze verbindt daarbij zijn ontwerp met een bredere ontwikkeling: de afgelopen decennia hebben steden langzaam een ander ruimtelijk karakter gekregen, dat ik in hoofdstuk 2 aan de hand van Reijndorp als 'netwerkstedelijkheid' heb getypeerd. Deze bestaat eruit dat de tegenstelling tussen centrum en de periferie minder groot is geworden. Ook in de voormalige periferie zijn inmiddels allerlei 'centrumfuncties' te vinden zoals bioscopen, winkelcentra en kantoren.³⁷⁴ Dit heeft er mede toe geleid dat er een gefragmenteerd stedelijk landschap is ontstaan dat niet meer door één duidelijk centrum wordt gedomineerd.³⁷⁵ De eigentijdse stedeling – die ook steeds mobieler is geworden – gebruikt al die plekken op zijn eigen manier: hij 'plakt-en-knipt' zijn eigen stad bij elkaar, al naar gelang zijn eigen behoeftes. Daarbij gaat hij het liefst op zoek naar gelijkgestemden en worden anderen zo veel mogelijk gemeden. Dit proces is in hoofdstuk 2 uitgebreid besproken. Hier ga ik nu nog in op de gevolgen van dit proces voor het publieke domein.

Diverse critici menen dat het publieke domein door deze ontwikkelingen wordt uitgehouden. Zij zien een stedelijk veld ontstaan dat ruimtelijk gefragmenteerd is en door toenemende commercialisering grotendeels bestaat uit uitwisselbare 'non-places'.³⁷⁶ Karaktervolle lokale cafés zijn er nauwelijks nog; de stedeling is overgeleverd aan de Starbucks die overal ter wereld wordt gekenmerkt door dezelfde menukaart, hetzelfde interieur en dezelfde muziek. Elke verwijzing naar een lokale identiteit zou er ontbreken, en veelgebruikte metaforen om de stad van de eenentwintigste eeuw te beschrijven zijn die van het winkelcentrum en het vliegveld. Stedelingen trekken zich daarbij zo veel mogelijk terug in homogene zones, met als veelgegeven schrikbeeld de Amerikaanse *gated communities*. Die ontwikkeling is des te kwalijker omdat die nieuwe stedelijke ruimtes puur in het teken van de consumptie staan. Het zijn geen plekken voor

³⁷⁴ Engelsdorp Gastelaars en Hamers, *De Nieuwe stad Stedelijke centra als brandpunten van interactie*, Hajer en Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein*.

³⁷⁵ Hajer en Reijndorp spreken in plaats van over de stad over een 'stedelijk veld'. Andere termen in omloop voor deze ontwikkeling zijn ook 'Exopolis' van Soja; E. W. Soja, *Postmetropolis: critical studies of cities and regions* (Oxford ; Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 2000). En ook 'Edge Cities', zie J. Garreau, *Edge City: Life on the New Frontier* (Garden City: Anchor, 1992).

³⁷⁶ M. Auge, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* (London: Verso, 1995).

ontmoeting of confrontatie. Sterker, de hele architectuur is erop gericht om de consumptie zo efficiënt en frictieloos mogelijk te laten verlopen. Bovendien zijn deze ruimtes ook geen openbare ruimtes; de eigenaren kunnen er bepalen wie er wel of geen toegang krijgt tot deze consumptieve zones. De stad, betoogt Michael Sorkin in een invloedrijke bundel, is daarmee eigenlijk een soort Disneyland geworden.³⁷⁷ Lang leve de lol, glimlachen verplicht en wie geen kaartje kan kopen mag niet naar binnen. In zijn boek *De Capsulaire Beschaving* uit de Belgische filosoof Lieven de Cauter forse kritiek op deze ontwikkeling. Hij ziet onder invloed van een neoliberale economische wind een nieuw soort stad ontstaan, die zeer gefragmenteerd is en vooral bestaat uit ‘capsules’:

Capsulaire architectuur is de architectuur die als een ruimtecapsule functioneert, die er een artificiële ambiance creëert, de communicatie met buiten minimaliseert en een afgesloten eigen milieu vormt.³⁷⁸

De opkomst van de capsulaire architectuur houdt tevens een ‘evacuatie van de openbare ruimte’ in. De nieuwe stad is een feestelijke stad met een levendige terrasjescultuur, waar iedereen voortdurend het leven leidt van de toerist. Die ontwikkeling kent ook een schaduwzijde. Naast ‘Disneyficatie’ – het proces waarin allerlei stedelijke gebieden met behulp van een fraai vormgegeven thema in het teken van de consumptie worden gesteld – is er ook een proces van ‘Bronxificatie’: niet alle delen van de stad worden gethematiseerd, grote delen worden tegelijkertijd aan hun lot over gelaten. Het officiële gezag trekt zich er terug; er worden nauwelijks investeringen gedaan, bendes en criminelen hebben het er voor het zeggen. Die tegenstelling leidt bovendien tot een toenemende militarisering van het stedelijk leven. De grens tussen Disneyland en de Bronx wordt gekenmerkt door fysieke barrières, muren, en allerlei regimes van controle die ongewenste groepen buiten moeten houden. Bij De Cauter is de stad een interface die een sterk filterende werking heeft: alles wat niet past in de ideale stedelijkheid van mediterrane terrasjes, wordt – desnoods met geweld – buiten de werkelijkheid gehouden. Een publiek domein is er niet meer, de stad wordt ofwel ingericht volgens het ideaalbeeld van de winkelende middenklasse, dan wel totaal veronachtzaamd.³⁷⁹

³⁷⁷ M. Sorkin, ed. *Variations on a Theme Park: the new American City and the end of public space* (New York: Hill and Wang, 1992).

³⁷⁸ L. De Cauter, *De capsulaire beschaving. Over de stad in het tijdperk van de angst* (Rotterdam: NAI Publishers, 2004). p. 29

³⁷⁹ Zie ook het concept ‘Dual City’ van Manuel Castells, Susser, ed. *The Castells reader on cities and social theory*. Zie ook: M. Davis, *Planet of Slums* (London: Verso, 2006).

De noodkreet van De Cauter moeten we serieus nemen. Er zijn zeker ontwikkelingen die in de richting wijzen van zijn capsulaire samenleving. De kracht van zijn boek, dat zich laat lezen als een dystopisch manifest, is het afschrikwekkende karakter dat uitgaat van het uitvergroten van een aantal maatschappelijke ontwikkelingen. Maar dat is tegelijkertijd ook de zwakte. Er is weinig ruimte voor de nuance, of voor het zoeken naar nieuwe vormen van publiek domein die ontstaan in de eenentwintigste-eeuwse stad. Roept die nieuwe stedelijke typologie niet ook op nieuwe manieren weer nieuwe stedelijke publieken in het leven? Verfrissender wat dat betreft is het boek *Op zoek naar nieuw publiek domein* van Maarten Hajer en Arnold Reijndorp. Ook zij schetsen een stad die meer en meer in het teken is komen te staan van een consumptieve middenklassesamenleving en die bestaat uit de ruimtelijke archipels van verschillende stedelijke groepen of ‘stammen’³⁸⁰:

De samenleving is geworden tot een archipel van enclaves waarbij mensen met verschillende achtergrond steeds effectievere ruimtelijke strategieën hebben ontwikkeld om de mensen die ze willen ontmoeten te ontmoeten en de mensen die ze willen mijden te mijden. ... [de balans slaat door naar] een individuele stad die zoveel mogelijk is opgebouwd uit een combinatie van zorgvuldig gekozen, veilige, sociaal homogene plekken die gemakkelijk veilig en comfortabel met de auto te bereiken zijn.³⁸¹

Deze auteurs kijken echter niet achterom, maar liever vooruit. Het heeft weinig zin, stellen Hajer en Reijndorp, om onze stedelijke samenleving te vergelijken met een geïdealiseerde stedelijke openbaarheid van Wenen of Parijs van een of twee eeuwen geleden. De vraag is niet: hoe houden we deze ontwikkeling tegen, maar hoe benutten we de mogelijkheden van dit nieuwe landschap? Om te beginnen stellen Hajer en Reijndorp dat de moderne stedeling in alle kritieken wel erg gemakkelijk wordt weggezet als een conflict mijdende etui-mens. De werkelijkheid is ambivalenter, menen zij. Terwijl de meeste stedelingen inderdaad een voorkeur vertonen voor omgevingen waar ze zichzelf thuis voelen, en waar ze omringd worden door gelijken, is die wens niet eenduidig. Werknemers die in bedrijvenparken aan de snelweg werken vinden dat weliswaar gemakkelijk, omdat je er met de auto sneller bent dan in de binnenstad, maar ze missen tegelijkertijd toch ook de stedelijkheid van de

³⁸⁰ Het idee van ‘stedelijke stammen’ ontleen zij aan M. d. Sola-Morales, ‘Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het prive-domein als nieuwe uitdaging.’ in: *Oase*, no. 33 (1992).

³⁸¹ Hajer en Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein*. p. 57

binnenstad. Veel buitenwijkbewoners wonen daar omdat het er aangenaam is en ze het een goede plek vinden om de kinderen op te laten groeien, maar opnieuw betekent dat niet dat ze niet zo af en toe naar een meer stedelijk leven verlangen.³⁸² Stedelingen zijn ondanks hun selectieve ruimtegebruik wel degelijk geïnteresseerd in het opdoen van nieuwe ervaringen, stellen ze. Precies daarin ligt voor hen de kern van het publieke domein. Publiek domein definiëren ze als ‘plaatsen waar mensen nieuwe ervaringen opdoen, waar een wisseling van perspectief mogelijk is.’ Dat kan het best – en dat is de interessante gedachtesprong die zij maken – door het parochiale domein van een andere groep te bezoeken. Het publieke domein is dus niet een neutraal platform waar alle stedelingen ondanks hun verschil bij elkaar komen, zoals bij Arendt. Het is precies andersom: verschillende stedelijke groepen hebben hun eigen netwerk van parochiale domeinen. Een ervaring van het publieke domein ontstaat wanneer we het domein van een andere groep bezoeken:

Misschien staat niet de parochialisering de creatie van publiek domein in de weg maar juist een overspannen idee van de openbare ruimte als een neutrale ontmoetingsruimte voor alle maatschappelijke groepen.³⁸³

De opdracht voor ontwerpers ligt er dan ook niet in om een ruimte te ontwerpen die voor iedere stedeling aantrekkelijk is, maar om ervoor te zorgen dat de verschillende parochiale domeinen elkaar deels overlappen, of op de een of andere manier op elkaar worden betrokken, bijvoorbeeld doordat ze zodanig bij elkaar in de buurt liggen dat verschillende groepen terloops met elkaar worden geconfronteerd. Het is een interessante gedachte die deels aansluit bij de filosofie achter het Schouwburgplein van Adriaan Geuze. De haakjes die de samenleving bij elkaar houden staan zo niet om de openbare ruimte heen, maar bevatten een lange reeks van parochiale domeinen. Het is een opvatting van publiek domein die ook goed past bij de theorieën van onder meer Berman, Boomkens en Benjamin. Bij hen zijn de verschillende stedelijke sferen al poreus en lopen ze in elkaar over. Een publiek domein is niet zozeer een vaste plak, maar eerder een ervaring die op verschillende momenten gestalte kan krijgen.

Punt van kritiek is dat deze benadering van het publieke domein wel wat aan de vrijblijvende kant is. Gaat deze notie van stedelijke openbaarheid verder dan het bezoek van een cultureel festival of een kort lunchbezoek in een exotisch stadsdeel? Met andere woorden: is er – zoals bij Arendt – ook een noodzaak tot

³⁸² Ibid. p. 84

³⁸³ Ibid. p. 88

confrontatie, tot het vinden van een verhouding tot de ander? Aan de andere kant: misschien kunnen we in een samenleving die individuele vrijheid als hoog goed koestert wel simpelweg niet meer verwachten van de moderne stedeling. De mogelijkheid het leven naar eigen inzicht in te richten kan juist ook gezien worden als vrijheid. Die vrijheid kan uit de hand lopen wanneer er helemaal geen gedeelde kaders meer zijn tussen stedelingen en er alleen nog maar harde grenzen bestaan, zoals in De Cauters doemscenario. Hajer en Reijndorp redeneren liever andersom: zo lang parochiale domeinen elkaar nog overlappen, en stedelingen bereid zijn om zich zo nu en dan buiten de eigen comfortzone te begeven, kunnen we nog altijd spreken van de stad als gemeenschap van vreemden. Weliswaar is het een minimale gemeenschap, maar tegelijkertijd ook een waarin de leden elkaar een zekere vrijheid gunnen het leven naar eigen inzicht in te richten.

Conclusie

In dit hoofdstuk wilde ik aan de hand van het Rotterdamse Schouwburgplein de ontwikkeling van het publiek domein in de stad bespreken. Aan het begin van de jaren tachtig zien we daarin een belangrijke kentering. Tot die tijd gaan de discussies over het Schouwburgplein over de vraag of het modernistische vertoog van snelheid en circulatie nog voldoet. Zo stelt architect Herman Hertzberger voor om – lijnrecht tegen het modernistische discours in – van het schouwburgplein een ‘huiskamer’ te maken, waarin individuele stedelingen zich onderdeel kunnen voelen van een groter geheel. Dat idee wordt dan door de Rotterdamse Kunststichting nog tamelijk genadeloos afgeschoten. Maar niet lang daarna begint het karakter van steden als Rotterdam langzaam te veranderen, en daarmee ook de rol die het publieke domein in de stad speelt, de plekken waar het vorm krijgt als ook de manier waarop beleidsmakers daarover gaan nadenken. Industrie maakt plaats voor een diensteneconomie, en steden beginnen internationaal met elkaar te concurreren als interessante vestigingsplaats voor het internationale bedrijfsleven en de ‘*creative class*’. De openbare ruimtes van de stad worden meer en meer in het teken gesteld van city-branding en ingericht als plekken van vermaak. Die ontwikkeling leidt tot twee tegengestelde reacties. Enerzijds is er een toenemende zorg over de manier waarop het publieke domein in de stad functioneert. Het publieke domein komt meer en meer in het teken te staan van de consumerende middenklasse. En daardoor wordt het publieke domein ook meer en meer onderworpen aan de logica van enerzijds commerciële bedrijven en anderzijds de met

profileringsdwang behepte stadsbesturen. Het publieke domein dreigt zo te verdampen en te worden vervangen door al dan niet gethematiseerde non-places vol vertier, die met harde grenzen worden afgeschermd van de opkomende getto's waar zij die niet tot die middenklasse behoren aan zichzelf worden overgelaten. Deze kritiek is deels terecht. Er is een zeker risico dat het ontwerp van het publieke domein vooral in het teken van de cappuccino-stedelijkheid van de creatieve klasse komt te staan.

Anderen hebben juist oog voor de positieve kanten van de geschetste ontwikkelingen. Adriaan Geuze bijvoorbeeld ziet deze eerder als een emancipatie. De stedeling krijgt meer en meer vrijheid zijn leven naar eigen inzicht in te richten. De stad is een open platform, en de stedeling maakt zelf wel uit hoe hij de stedelijke ruimtes gebruikt. Dat betekent dat stedelingen zich meer richten op 'soortgenoten'. Parochiale domeinen verdringen het ideaal van een publiek domein van alle stedelingen. Maar dat betekent niet dat iedere confrontatie met anderen verdwijnt uit het stedelijk leven. Juist in parochiale domeinen kan tijdelijk een publiek domein ontstaan, op het moment dat verschillende alledaagse levenswerelden van stedelingen elkaar daar raken en overlappen. Niet de parochialisering is het probleem, maar het ideaal van een stedelijk publiek domein als neutrale ontmoetingsplaats voor alle burgers, stellen Hajer en Reijndorp. Zo lang de parochiale domeinen elkaar maar deels blijven overlappen, fungeert de stad nog altijd als interface die bemiddelt tussen de verschillende ervaringswerelden van haar bewoners.

Hoe nu speelt de opkomst van digitale media in op deze ontwikkelingen? Versterken ze de ontwikkeling van privatisering en parochialisering van het publieke domein? Bieden ze burgers juist de mogelijkheid zich aan deze ontwikkelingen te onttrekken? Of maken ze het – in het verlengde van de opvattingen van Hajer en Reijndorp – mogelijk om binnen een ontwikkeling van collectivisering nieuwe dwarsverbanden te leggen tussen de verschillende parochiale domeinen in de stad? Die vragen komen aan bod in het laatste hoofdstuk van dit deel.

Hoofdstuk 6

Digitale Media en het Publieke Domein

In dit hoofdstuk wil ik kijken naar de rol van digitale technologieën en mobiele media in de manier waarop het publieke domein in de stad tot stand komt. In de inleiding van dit tweede deel zagen we al dat in het debat over deze vraag voortdurend de zorg wordt uitgesproken dat digitale technologieën vooral als filter worden ingezet waarmee stedelingen zich af kunnen zonderen van hun omgeving. Niet voor niets wordt regelmatig Hannah Arendt aangehaald. Digitale media versterken ontwikkelingen als parochialisering, commercialisering en privatisering, zo luiden de waarschuwingen. Stedelingen kunnen met de mobiele telefoon de ervaring van de stad aanpassen aan hun persoonlijke profiel. En andersom: op specifieke plekken kunnen bepaalde mensen dankzij elektronische surveillance geen toegang meer krijgen. Of subtieler: de programmering van een ruimte wordt met behulp van digitale technologieën afgestemd op een specifieke doelgroep. Dit alles bij elkaar draagt dan bij aan de verdere *'capsularisering'* van de stad. En daarmee loopt het voortbestaan van een Arendtsiaans publiek domein gevaar, dat eruit bestaat dat stedelingen met verschillende afkomsten, belangen en ideeën met elkaar worden geconfronteerd in een en dezelfde fysieke ruimte.

Maar digitale media kennen ook een aantal 'affordances' die de werking van het publiek domein juist zouden kunnen versterken. Enerzijds fungeren digitale media als schrijfgereedschap waarmee stedelingen sporen achter kunnen laten in databases. De verzameling van al die sporen kan de basis vormen voor een nieuw type platform waarop of waaromheen stedelingen met verschillende achtergronden elkaar kunnen vinden. Ook kan de mobiele telefoon als 'territory device' gebruikt worden om stedelijke ruimtes te 'herprogrammeren', zoals de opkomst van 'flash mobs' laat zien. Daarnaast heb ik in de hoofdstukken hiervoor laten zien dat in sommige gevallen het publieke domein niet als ontwerpdoel was geconcipieerd, maar eerder als onbedoeld bijproduct ontstond. Leidt de introductie van nieuwe digitale infrastructuur en een nieuw technologisch platform zo mogelijk ook tot onverwachte uitkomsten die een rol kunnen spelen in de manier waarop het publiek domein in de stad tot stand komt?

Welke rol digitale technologieën en mobiele media uiteindelijk zullen spelen is nog niet geheel uitgekristalliseerd. Een factor die daarbij nog van belang is, is de vraag bij wie het 'handelingsmoment' komt te liggen. Zijn het stedelingen en technologiegebruikers zelf die ruimtes op nieuwe manieren kunnen 'programmeren' en benutten, met dank aan de mobiele telefoon? Of zijn het juist overheden, bedrijven en andere instituties die digitale media inzetten in een poging een specifiek ruimtegebruik af te dwingen? En wat betekent dat voor de manier waarop stedelijke publieken gevormd kunnen worden? Aan de hand van een viertal test-cases zal ik in de komende paragrafen de mogelijke rol van digitale media in het stedelijke publieke domein langs deze lijnen gaan onderzoeken. Daaruit zal blijken dat de critici niet helemaal ongelijk hebben: digitale media kunnen een rol spelen in een verdere parochialisering van het stedelijk leven. Maar dat is niet de enige ontwikkeling: er ontstaan ook nieuwe manieren om politieke publieken in het leven te roepen. En mogelijk ontstaan ook nieuwe vormen van overlap tussen de verschillende parochiale domeinen.

Test-case 4 ;'The Street as Platform' & 'The City as a Service'

City of Sound is het persoonlijke blog van ontwerper en urbanist Dan Hill. In zijn blogpost 'The Street as Platform' verkent hij de mogelijke rol van digitale technologieën in het alledaagse stedelijk leven.³⁸⁴ Het belangrijkste punt dat in dit artikel naar voren komt – en dat tevens de inzet is van deze en de volgende test-

³⁸⁴ D. Hill, 'The Street as Platform,' in *City of Sound* (2008).

case - is dat de stadsstraat op een nieuwe manier als 'platform' gaat functioneren. Hill beschrijft hoe door de opkomst van digitale technologieën data worden verzameld van allerlei processen die zich in de stadsstraat afspelen. Die data kunnen vervolgens op verschillende manieren worden ingezet, variërend van het verbeteren van de verkeersdoorstroming op de wegen tot het leveren van input voor kunstwerken die het ritme van een locatie verbeelden. De manier waarop zo'n 'dataplatform' vorm krijgt, is op dit moment volop in ontwikkeling en Hill schetst twee diametraal tegengestelde toekomstscenario's voor de manier waarop dit uit kan pakken. De eerste noemt hij 'Locked Down Street'. In dit scenario organiseren commerciële partijen de registratie en analyse van data in gesloten systemen en gebruiken ze die in programma's gericht op marketing en het aanbieden van specifieke, vaak gepersonaliseerde diensten. Gebruikers kunnen daarbij weinig invloed uitoefenen. Dit proces zou kunnen leiden tot wat Stephen Graham *'software sorted geographies'* noemt: computersoftware gaat een rol spelen in de manier waarop stedelingen ruimtelijk 'gesorteerd' worden, en zo dus al dan niet een publiek kunnen vormen. Daartegenover staat het 'Open Source Street' scenario. In dat scenario wordt het dataplatform met gegevens over het stedelijk leven opengesteld. Burgers, instituties en commerciële partijen kunnen dan zelf data aan het systeem toevoegen, en de data in het systeem gebruiken om informatie op te vragen of diensten te ontwikkelen. De tegenstelling tussen Locked Down Street en Open Source Street is wat karikaturaal, schrijft Hill, en beide voorbeelden zullen waarschijnlijk tegelijkertijd gedeeltelijk worden verwezenlijkt. Ze dienen dan ook vooral een analytisch doel om de mogelijke uitersten van een aantal huidige ontwikkelingen te schetsen. Deze uitersten bieden ook mooi de mogelijkheid de manier te onderzoeken waarop het publiek domein in de stad al dan niet tot leven komt. Hieronder- en in de volgende test-case- zal ik beide scenario's verder uitwerken, maar eerst wil ik het idee van 'The Street as Platform' nog nader bekijken.

Het artikel 'The Street as Platform' verschijnt op 11 februari 2008. Hill waagt zich op die dag - op verzoek van een NGO voor wie hij een toekomstverkenning schreef - aan een poging *'the street of the future'* te beschrijven. Dat blijkt een lastige opdracht, want veel nieuwe technologieën zijn voor een groot deel onzichtbaar:

We can't see how the street is immersed in a twitching, pulsing cloud of data. This is over and above the well-established electromagnetic radiation, crackles of static, radio waves conveying radio and television broadcasts in digital and analogue forms, police voice traffic. This is a new kind of data, collective and individual, aggregated

and discrete, open and closed, constantly logging impossibly detailed patterns of behaviour. The behaviour of the street.³⁸⁵

Het belangrijkste punt dat Hill maakt is dat het alledaagse leven op straat in toenemende mate allerlei 'data' genereert die onzichtbaar worden gecommuniceerd via verschillende netwerken en worden opgeslagen in allerlei databases. Waar komen al die data vandaan, vraagt Hill zich af. Een lange opsomming volgt: Joggers hebben in hun schoen een apparaatje dat hun snelheid en afstand meet – hun iPod past vervolgens de muziekkeuze aan op het loopritme. Een BMW die voor het stoplicht staat stuurt gegevens over de motorprestaties door aan het onderhoudscentrum van de dealer. In de straat zelf liggen sensors die meten hoeveel verkeer er langs komt, informatie die wordt gebruikt om de stoplichten automatisch af te stellen. Voorbijgangers telefoneren via Skype of hun mobiele netwerk en geven zo hun locatie door aan hun providers. Het wifinetwerk van een café houdt bij hoeveel data er worden verstuurd, en welke websites er zoal worden bezocht. Een klant scant zijn klantenkaart, en zijn bestelling wordt toegevoegd aan zijn 'record' in de klantendatabase. De straatlantaarns gaan uit als hun sensors doorgeven dat de opkomende zon voor voldoende licht zorgt. Aan de lantaarnpaal hangt ook een bewakingscamera; de beelden worden doorgeseind naar een controlecentrum elders in de stad. Een energiemeter in een van de huizen registreert het energieverbruik van een bewoner en vergelijkt het met dat van haar burens. Een man gebruikt zijn smartphone om een gat in de weg door te geven aan een speciale informatiedienst van de gemeente. Een abri bij de bushalte herkent de mobiele telefoons van wachtende passagiers, en stemt de reclames af op het van hen bekende profiel. Een ander digitaal billboard toont het aantal inbraken dat de afgelopen tijd in de buurt heeft plaatsgevonden - een bewustwordingscampagne van de politie, waarvoor live data uit haar eigen databases worden gebruikt. En zo gaat het nog even door, al werken niet alle technologieën in Hills scenario altijd zoals beloofd: de straat staat niet goed ingetekend in de kaartendatabase van een GPS-navigatieaanbieder waardoor automobilisten in de war raken. In een van de winkels in de straat werkt de scanner niet goed, waardoor een paar schoenen niet verkocht kan worden.³⁸⁶

Alles bij elkaar schetst Hill zo een duizelingwekkend beeld van uiteenlopende netwerken waarin data worden verzameld, uitgewisseld, en geaggregeerd. En vervolgens worden die data gebruikt om de advertenties in een abri te personaliseren, het verkeer te regelen of de muziek op de iPod van de

³⁸⁵ Ibid.

³⁸⁶ Ibid.

joggers aan te passen. In de technologiewereld heet dit proces ook wel *'reality-mining'*. Er is zelfs een nieuwe bedrijfstak aan het ontstaan rond het 'delven' van de data die wordt gegenereerd in alledaagse praktijken en als grondstof kan dienen om diensten te ontwikkelen. Hills schets past dan ook in een bredere ontwikkeling waarin uiteenlopende instituties en bedrijven belangstelling tonen voor de rol van data in het alledaagse stedelijke leven. IBM bijvoorbeeld heeft het in verschillende rapporten over de opmars van *'Smart Cities'*. In wervende teksten heet het dan dat nieuwe technologieën de stad 'empoweren', en dankzij 'intelligente systemen' kunnen de 'uitdagingen' van de komende eeuw worden aangegaan:

Cities are also being empowered technologically, as the core systems on which they are based become instrumented and interconnected, enabling new levels of intelligence. In parallel, cities face a range of challenges and threats to their sustainability across all their core systems that they need to address holistically. To seize opportunities and build sustainable prosperity, cities need to become "smarter."³⁸⁷

De achterliggende gedachte is deze: als we nu al die data die de stad genereert, verzamelen, bij elkaar optellen en analyseren kunnen we specifieke stedelijke systemen efficiënter laten verlopen. Voorbeelden die IBM geeft, variëren van de politie die gegevens uit allerlei databases beter kan analyseren waardoor ze misdrijven eerder op het spoor kan komen, tot de aanleg van 'slimme' waterleidingen die door bijvoorbeeld prijsdifferentiatie aan kunnen zetten tot waterbesparing.³⁸⁸ Volgens sommige 'evangelisten' kan de opmars van *reality-mining* zelfs leiden tot een utopische toekomst waarin de wereld om ons heen zich op 'magische' wijze aanpast aan onze individuele behoeftes, zelfs nog voordat we ons zelf van die behoeftes bewust waren geworden. De technologie brengt ons leven in kaart, analyseert onze voorkeuren of problemen en speelt daar dan op in. Zo schrijft Sandy Pentland (onderzoeker aan het MIT Medialab, maar ook een van de initiatiefnemers van de CitySense-app die ik in paragraaf 3.3 besprak):

For individuals, the attraction is the possibility of a world where everything is arranged for your convenience - your health checkup is magically scheduled just as you begin to get sick, the bus comes just

³⁸⁷ IBM Institute for Business Value, 'A vision of smarter cities. How cities can lead the way into a prosperous and sustainable future,' (New York: IBM Global Business Services, 2009).

³⁸⁸ Zie

http://www.ibm.com/smarterplanet/us/en/sustainable_cities/ideas/index.html?ca=v_cities#ibm-tv, bezocht op 9-12-2010

as you get to the bus stop, and there is never a line of waiting people
at city hall.³⁸⁹

Als we op Pentland af mogen gaan, lijkt het alsof de wensen van Archigram - 'If only we can get to an architecture that really responded to human wish as it occurred' – een halve eeuw later alsnog gestalte gaan krijgen. Al is het nu strict genomen niet de architectuur die zich aanpast aan de wensen van de mens, het is een laag aan software en algoritmes die functioneren als '*scene machine*' en ervoor moeten zorgen dat het leven dat zich in de gebouwde stad afspeelt, zich in *real time* aan kan passen.

In de verte doet de opkomst van '*reality mining*' en de straat als platform ook denken aan de aanleg van de boulevards van Haussmann. Ook bij de inzet van *reality-mining* en de ontwikkeling van de straat als platform spelen motieven als het verbeteren van de logistieke efficiëntie en de veiligheid een rol bij het aanleggen van een nieuwe infrastructuur. En ook op de boulevards konden dankzij een nieuwe infrastructuur nieuwe diensten worden ontwikkeld: er ontstonden koffiehuisen met terrassen en de transportcapaciteit van de bredere wegen maakten ook het ontstaan van warenhuizen mede mogelijk. Tegelijkertijd gebeurde iets anders: op de boulevards ontstond, zoals we hebben gezien, ook een nieuw type stedelijk publiek, dat bestond uit al die stedelingen die van de nieuwe infrastructuur en de bijbehorende diensten gebruik kwamen maken. Wat voor nieuw type publiek ontstaat nu mogelijk als gevolg van de opkomst van de 'straat als platform'? Laten we daarvoor eens kijken naar de twee tegengestelde scenario's die Hill schetst: 'Locked Down Street' en 'Open Source Street.'

Ik begin met het eerste scenario. Daarin zijn het commerciële bedrijven die de nieuwe infrastructuur opzetten en beheren met als doel om gepersonaliseerde diensten aan te bieden aan hun klanten. Een voorbeeld dat die richting op gaat is het programma 'U-City', opgezet door de Koreaanse overheid om het nationale bedrijfsleven te stimuleren bij de ontwikkeling van nieuwe ICT-diensten. De letter U is een verwijzing naar het begrip '*Ubiquitous Computing*'. Dat is een benadering in het ontwerp van computersystemen waarbij de computer letterlijk uit beeld verdwijnt. Het ideaal bestaat uit een systeem dat op de achtergrond aanwezig is, en zonder dat de gebruiker het merkt zijn werk doet. Zo'n computersysteem zou dan '*seamless*' moeten opereren, dat wil zeggen: het verzamelt gegevens over en intervenueert in allerlei alledaagse maatschappelijke

³⁸⁹ A. Pentland, 'Reality Mining of Mobile Communications,' in *The Global Information Technology Report 2008-2009* (World Economic Forum, 2009).

en economische processen zonder dat we het merken.³⁹⁰ De centrale slogan van het U-city programma is het idee van 'The City as a Service'. Voor de Koreaanse overheid bestaat de eenentwintigste-eeuwse stad uit een fysieke concentratie van een groot aantal uiteenlopende 'diensten' (vervoer, wonen, maar ook vermaak of het vinden van inspiratie). In de U-City worden die diensten efficiënter gemanaged en afgestemd op persoonlijke behoeftes. Zo hopen de Koreanen dat de technologie zal leiden tot 'intelligente' verkeerscirculatiesystemen die automatisch in kunnen spelen op veranderende omstandigheden. Een ander voorbeeld is een systeem dat met behulp van chips, sensors en mogelijk camera's een signaal naar de ouders stuurt wanneer een kind veilig op school is aangekomen.³⁹¹

Deze benadering van de 'City as a Service' past in een bredere verschuiving in de manier waarop ontwerpers, overheden en projectontwikkelaars de stedelijke infrastructuur bezien. Onder meer door de opkomst van een neoliberale politiek wordt infrastructuur niet langer gezien als een gemeenschappelijk goed waarmee alle burgers worden aangesloten op een gemeenschappelijk netwerk. Infrastructuur wordt in plaats daarvan gezien als een commerciële dienst die wordt geleverd aan klanten die ervoor kunnen en willen betalen. In hun boek *Splintering Urbanism* hebben de Britse geografen Stephen Graham en Simon Marvin laten zien hoe zo afscheid wordt genomen van een ontwerpbenadering die tussen 1850 en 1920 opkwam en in het teken stond van 'universele toegang' en 'stedelijke integratie'. In hun boek beschrijven ze hoe aan het eind van de negentiende eeuw, een tijd gekenmerkt door de opkomst van nationale staten en een positivistische wetenschap, infrastructuur werd

³⁹⁰ Zie dit beroemde citaat van Mark Weiser, een van grondleggers van het idee van Ubiquitous Computing: 'The most profound technologies are those that disappear. They weave themselves into the fabric of everyday life until they are indistinguishable from it.' Weiser schreef twee teksten die in deze discussies vaak worden aangehaald. M. Weiser, 'The Computer of the 21st Century,' in: *Scientific American*, no. september (1991)., M. Weiser en J. Seely Brown, 'Designing Calm Technology,' (Palo Alto: Xerox Parc, 1995). Zie ook Anne Galloway's visie op de geschiedenis van Unbicomp. Galloway: 'the desire to have computing so seamlessly and efficiently embedded in our daily lives is grounded in a profoundly utopian vision connected to cultural and historical notions of technological 'progress'. Zij meent overigens ook dat Weiser's ideaal van seamlessness vaak niet goed is begrepen. Galloway, 'A Brief History of the Future of Urban Computing'. Voor een uitgebreide kritiek op dit ideaal van 'seamlessness' zie bijv. G. Bell en P. Dourish, 'Yesterday's Tomorrows: Notes on Ubiquitous Computing's Dominant Vision.' in: *Personal and Ubiquitous Computing* 11, no. 2 (2007)., R. v. Kranenburg, *The Internet of Things. A critique of ambient technology and the all-seeing network of RFID*, vol. 2, Network Notebooks (Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2007)., Galloway, 'A Brief History of the Future of Urban Computing'.

³⁹¹ H. Jong-Sung, 'u-City the next paradigm of urban development,' in *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, ed. M. Foth (Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008).

aangelegd om nationale (denk bijvoorbeeld aan de spoorwegen) en stedelijke ruimtes en de bijbehorende burgers met elkaar te verbinden, en te integreren in een groter geheel: '[Technological infrastructures] are believed', schrijven Graham en Marvin, 'to bind cities, regions and nations into functioning geographical or political wholes.'³⁹²

Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw dooft dat ideaal echter geleidelijk uit. Toenemende commercialisering, individualisering en een toenemende kritiek op de universele aspiraties van de modernistische planners spelen daarbij een rol. Langzaam aan wordt de stad steeds meer gezien als een complex systeem dat niet aan de een of andere orde te onderwerpen valt. Eerder is er sprake van een 'urban soup', die bestaat uit 'complex patchworks of growth and decline, concentration and deconcentration, poverty and extreme wealth.'³⁹³ De dominante ontwerpbenadering is dan ook niet meer om dat gefragmenteerde landschap in een universeel geheel te integreren. Eerder worden nieuwe technologieën ontworpen en geëxploiteerd om dat landschap voor verschillende klanten 'bewoonbaar' te maken. Dankzij de opkomst van mobiele media en digitale technologieën kunnen stedelingen de chaotische stad nu 'temmen' en er die dingen uithalen die voor hen van belang zijn.

Wat interessant is aan deze visie, is de manier waarop bij Graham en Marvin verschillende ontwerpbenaderingen steeds een bepaalde notie van een stedelijk publiek impliceren. In het geval van het ideaal van *universal access* worden de gebruikers geconcipeerd als burgers die op basis van gelijkheid aangesloten worden op systemen die de stad als geheel bij elkaar houden. In het geval van *The City as Service* worden gebruikers door het systeem 'aangesproken' als individuele consumenten die op hen afgestemde diensten afnemen en individueel afrekenen naar gemeten gebruik. Die verschuiving is niet alleen metaforisch of gevoelsmatig. De opkomst van het idee van 'the city as a service' leidt ook daadwerkelijk tot andere mechanismes van in- en uitsluiting en nieuwe manieren waarop stedelijke publieken worden gevormd. In zijn artikel *Software Sorted Geographies* werkt Graham dat gegeven verder uit. Hij beschrijft hoe de optimalisering van de infrastructuur er toe leidt dat sensoren meten hoe er van de infrastructuur gebruik wordt gemaakt, die informatie doorgeven aan een controlerend systeem dat vervolgens – bijvoorbeeld bij overbelasting – probeert in te grijpen. Dat kan op verschillende manieren. Nieuwe technologieën maken het bijvoorbeeld mogelijk om individueel gebruik van een collectieve infrastructuur elektronisch te meten en af te rekenen naar ratio van gebruik. De

³⁹² S. Graham en S. Marvin, *Splintering urbanism : networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition* (London ; New York: Routledge, 2001).

³⁹³ Ibid.

prijs kan bovendien dynamisch worden vastgesteld – gebruikers betalen geen vast tarief per gebruikte eenheid, maar een tarief dat wordt bepaald door de gemeten omstandigheden van dat moment. Graham beschrijft hoe deze ‘dynamische beprijzing’ al is ingevoerd bij een aantal tolwegen in de Verenigde Staten. Op die tolwegen hangt de prijs die de automobilist moet betalen af van een aantal factoren die dynamisch worden gemeten. Camera’s en sensors meten hoe druk het is op de weg, en passen het toltarief daarop aan. Hoe drukker het dreigt te worden, hoe hoger het toltarief wordt. Door de hogere prijs zullen vervolgens minder mensen de weg gebruiken, waardoor de doorstroming gegarandeerd is. Dat soort systemen – waarbij klanten die meer betalen een betere service wordt beloofd – ziet Graham ook op andere plaatsen opduiken. Op Schiphol bijvoorbeeld zijn er systemen die – daarvoor betalende – reizigers versneld toegang bieden tot de vertrekhal. Het systeem maakt daarbij gebruik van biometrische gegevens. Passagiers hoeven niet in de rij voor de douane om hun paspoort te laten zien. Een iris-scanner stelt hun identiteit vast en verleent al dan niet toegang tot de exclusieve lounge en de vertrekhal. Wat deze voorbeelden gemeen hebben is dat softwaresystemen worden ingezet om een onderscheid te maken tussen verschillende gebruikers van de infrastructuur. Graham spreekt van een ‘a politics of differential speed’. Gebruikers die het systeem vertrouwt (doordat ze hun credit card gegevens en/of iris-profiel hebben opgegeven), en als ‘goede’ gebruikers worden aangemerkt, krijgen toegang tot het snelle kanaal. Anderen, die niet extra kunnen of willen betalen, moeten in de rij of de file staan. Deze prioritering van klanten ziet Graham ook in allerlei andere domeinen van het leven. Telecommatachappijen of banken houden profielen bij van hun klanten. ‘Goede’ klanten krijgen, wanneer ze een call center opbellen, voorrang en worden minder lang in de wacht gezet. Ook krijgen ze vaak betere aanbiedingen.³⁹⁴ Het zijn voorbeelden van een ontwerpbenadering die stoelen op wat Graham ‘fantasies of friction-free consumption’ noemt: dankzij technologie wordt het mogelijk om vraag en aanbod via de wetten van de markt optimaal op elkaar af te stemmen.³⁹⁵ Een softwarelaag speelt zo een rol in wie wanneer waar onder welke voorwaarden toegang krijgt, en de algoritmes in de software worden weer gevoed door data van bijvoorbeeld het consumptiepatroon van de klant.

De data die door ‘de straat als platform’ worden verzameld, kunnen ook worden gebruikt om ongewenste personen letterlijk al dan niet toegang te geven of buiten te sluiten. Graham spreekt daarbij van een droom van ‘securitized urban omniscience’ – het idee dat digitale technologieën stedelijke ruimtes veiliger en

³⁹⁴ Baker, *The Numerati*.

³⁹⁵ S. Graham en M. Crang, ‘Sentient cities : ambient intelligence and the politics of urban space.’ in: *Information, Communication & Society* 10, no. 6 (2007).

prettiger kunnen maken, om zo ongewenst gedrag (variërend van terroristen tot hangjongeren) uit te sluiten. Vanuit deze ontwerpbenadering worden digitale media ingezet om stedelijke ruimtes beter te kunnen beheersen en om mogelijk onwelgevallige elementen eruit te kunnen filteren. Zo wordt software ingezet om analyses te maken van beelden van beveiligingscamera's in bijvoorbeeld winkelcentra of op pleinen. Wanneer de gefilmde bewegingspatronen afwijken van wat de software als 'normaal gedrag' herkent, wordt een beveiliging of de politie gewaarschuwd. Hier geldt dat een idee van 'normaal' of 'goed' gedrag wordt vertaald in een software-algoritme dat vervolgens het publiek analyseert. Dit kan er toe leiden dat volgens een of andere specifieke norm verdachte typen de toegang ontzegd kan worden. Zo vreest Graham dat soortgelijke algoritmes ingezet gaan worden om 'failed consumers' (rondhangende jongeren, minderheden, zwervers etc.) uit te sluiten van bepaalde delen van de stad:

[T]here are grave dangers that algorithmically controlled CCTV systems might work to deepen already established ecologies of normalization, and demonization, within neoliberal urban landscapes of power. (...) Exaggerating logics of exclusion against 'failed consumers', the young, refugees/asylum seekers, or other demonized minorities, within the increasingly polarized landscapes of contemporary cities, these very logics could, conceivably, be embedded in biases within the very code that makes facial recognition CCTV systems work.³⁹⁶

De voorbeelden hierboven laten allemaal zien hoe bepaalde protocollen van wat als 'normaal gedrag' wordt beschouwd, worden vastgelegd in software-algoritmes. En de manier waarop culturele protocollen worden vastgelegd in softwarecodes bepalen dus mede hoe het stedelijk leven vorm krijgt. Zo stellen Thrift en French:

These orderings – written down as software – are becoming one of the chief ways of animating space (...) software challenges us to understand new forms of technological politics and new practices of political invention, legibility and intervention that we are only just

³⁹⁶ S. Graham, 'Software-Sorted Geographies.' in: *Progress in Human Geography* 29, no. 5 (2005).

beginning to comprehend as political at all: politics of standards, classifications, metrics, and readings.³⁹⁷

In de Chinese stad Shenzhen bijvoorbeeld hoopt de Chinese overheid politieke demonstraties te voorkomen met een systeem van duizenden camera's, uitgerust met software die gedragsanalyses maken, en bovendien beschikt over gezichtsherkenningstechnologie.³⁹⁸ Het regime heeft protocollen van wat zij onwenselijk gedrag acht vast laten leggen in een aantal software-algoritmes. En met behulp van die algoritmes kunnen potentiële raddraaiers (in de ogen van het regime) snel worden herkend, en kunnen ook samenscholingen en andere verstoringen van de openbare orde worden gelokaliseerd.

Graham spreekt in dat verband wel van '*software sorting geographies*'. Computeralgoritmes bepalen mede door wie bepaalde ruimtes op welke manier gebruikt kunnen worden. Dat kan op directe manieren: iemand krijgt – al dan niet na betaling - wel of geen toegang tot een bepaalde plek. Vaak gaat het ook om subtielere mechanismes. Zoals we in hoofdstuk 3 zagen, kunnen registratie- en aggregatietechnologieën ook worden ingezet om geodemografische profielen op te stellen. Die profielen spelen vervolgens weer een rol in systemen die consumenten adviseren over welke plekken in de stad ze al dan niet zouden kunnen bezoeken. De vrees die Graham uitspreekt is dat met de opkomst van dit soort diensten de straat als platform vooral in dienst gesteld wordt van het neoliberale gedachtegoed waarin infrastructuur bestaat uit diensten die aan betalende consumenten worden aangeboden, en waarin stedelijke ruimtes ook worden geoptimaliseerd om ruim baan te bieden aan een winkelend publiek van voorbeeldige consumenten. En dat kan het voortbestaan van het publieke domein als ruimte die voor alle stedelingen toegankelijk is en waar confrontaties ook daadwerkelijk plaatsvinden, ondermijnen. Waar Haussmanns Boulevards onbedoeld een stedelijk publiek creëerden doordat stedelingen met uiteenlopende achtergronden elkaar er ontmoetten, dreigt nu het omgekeerde. Complexe systemen van software in combinatie met een neoliberale diensteneconomie en een sterk 'veiligheidsparadigma' bij de overheid zouden er nu toe leiden dat stedelingen ruimtelijk worden gesorteerd en juist niet meer met elkaar worden geconfronteerd. Ze zouden zo de door Lieven de Cauter signaleerde capsularisering van de samenleving kunnen versterken.

³⁹⁷ N. Thrift en S. French, 'The automatic production of space.' in: *Transactions of the Institute of British Geographers* 27, no. 3 (2002). p. 330

³⁹⁸ Zie Ketin Bradsher 'China Enacting a High-Tech Plan to Track People' in *The New York Times*, 9 augustus 2007. <http://www.nytimes.com/2007/08/12/business/worldbusiness/12security.html>

Wat moeten we nu denken van deze theorie? Moeten we inderdaad vrezen voor 'software sorting' en wat betekent dat dan voor het publieke domein? De onderzoeken van Graham en Marvin zijn vooral belangwekkend als we ze lezen als een dystopisch manifest. Ze waarschuwen ons voor de mogelijke gevolgen van digitale technologie voor het functioneren van het publieke domein wanneer die puur vanuit de door hen beschreven ontwerpbenadering zou worden ingezet. Het scenario van de Locked Down Street is echter geen absoluut scenario. Graham zelf geeft ook al aan dat de werkelijkheid minder totalitair is dan de mythologie van totale beheersing die aan het scenario kleeft. Het is praktisch gezien lastig om allerlei computersystemen en databases aan elkaar te knopen, om er vervolgens een eenduidige software analyse op los te laten. Dus in plaats van een groot systeem dat de hele samenleving ordent volgens een neoliberale ideologie ...

'... we may find the production of myriads of little stories – a messy infinity of 'Little Brothers' rather than one omniscient 'Big' Brother. Some of these may be commercial, some personal, maybe some militarized.'³⁹⁹

Een geheel gesloten systeem zal de 'straat als platform' dus waarschijnlijk niet worden, er zullen altijd niches en kleine openingen blijven bestaan. Maar dat neemt de zorg die Graham en Marvin uitspreken natuurlijk niet weg. Wel is er een ander punt van kritiek mogelijk op een deel van de theorie. De visie van Graham en Marvin is uiteindelijk – ondanks alle nuances - vooral een ideologische kritiek op het neoliberalisme, en minder op de ontwerpbenadering van efficiëntie, personalisering en beheersbaarheid als zodanig. Een tolgeweg die dynamisch geprijsd is, leidt bij hen tot ongelijkheid en een 'sortering' van burgers in verschillende klassen en bijbehorende geografieën – de tolgeweg voor de rijken, de gewone weg met files voor de gewone man. Maar dat komt vooral door de achterliggende economische ongelijkheid in de samenleving, waardoor een hogere prijs voor sommige burgers een groot probleem is en voor anderen niet. Stel dat zo'n tolgeweg gebruikers niet af zou laten rekenen met hun credit card, maar dat iedere burger een gelijk aantal 'mobiliteitspunten' zou krijgen die naar believen ingezet kunnen worden? Zou precies zo'n systeem dan niet juist een eerlijke manier zijn om schaarse middelen als mobiliteit te verdelen?⁴⁰⁰ Dat

³⁹⁹ Graham en Crang, 'Sentient cities : ambient intelligence and the politics of urban space.' in.

⁴⁰⁰ Zie bijvoorbeeld het Smart Cities project bij het MIT Media Lab. Hier wordt de stad met behulp van de 'levend organisme metafoor' opnieuw beschreven als een geïntegreerde verzameling infrastructuren:

'Buildings and cities can usefully be compared to living bodies. They have skeletons and skin systems that provide shelter and protection to their inhabitants, metabolic systems that process inputs of

alternatieve scenario ontbreekt bij Graham grotendeels. Hij beschrijft huiveringwekkend hoe er een wirwar van nieuwe systemen ontstaat die de data die worden gegenereerd door 'de straat als platform' gebruiken om stedelingen geografisch te 'sorteren'. De voorbeelden zijn overtuigend en de zorg is dan ook terecht. Maar is de logica van deze systemen ook onstuitbaar? Voegt de stedeling zich willoos naar de systemen die Graham beschrijft? Of kan de stedeling ook het digitale platform van de straat op alternatieve manieren benutten? Kan de straat als platform ook – in de geest van de Situationisten of Walter Benjamin – een 'bewustwordings-interface' worden, die niet de gebruiker alleen maar bevestigt in zijn voorkeuren, maar als 'scene machine' ook alternatieve gezichtspunten produceert, en deze met een dialectische montage met elkaar verbindt?

In het artikel *Flowing, Dwelling, Thinking* verkent José Pérez de Lama die mogelijkheid. Daarbij bouwt hij voort op het werk van Martin Heidegger die in zijn essay 'Building, Dwelling, Thinking' uiteen heeft gezet dat we een thuis maken in de wereld met behulp van de 'dingen' om ons heen. Die 'dingen' zijn onderdeel van onze ervaringswereld en kunnen door de tijd heen voor ons een zekere betekenis krijgen. Maar wat gebeurt er nu, vraagt Pérez de Lama zich af, als die dingen geen losse eenheden meer zijn, maar allerlei data beginnen te verzamelen en communiceren. Als we niet meer in dingen maar in flows (datastromen) leven? De belangrijkste vraag is dan: wie beheerst en controleert die datastromen eigenlijk en met welk doel? Zo wijst hij erop dat de meeste van de sensortechnologieën een militaire achtergrond hebben, en vooral ingezet worden om stedelingen te disciplineren. Pérez de Lama verwijst onder meer naar theorieën van Foucault en Deleuze die laten zien hoe (technologische en maatschappelijke) systemen hun gebruikers aanmoedigen een specifieke levensstijl te omarmen. Het risico van data-mining en ubiquitous computing is dat ze ook op soortgelijke wijze worden ingezet, niet zozeer om emancipatie en gelijkheid van burgers te bevorderen, maar om bestaande sociale en machtstructuren te reproduceren, en kritiek daarop buiten te sluiten. In plaats van deze technologieën zonder meer te omarmen moeten we daarom kritische vragen stellen: Hoe kunnen de tracking, sensing en aggregating affordances van digitale media bijdragen aan een samenleving waarin gelijkheid van burgers voorop staat? Hoe kunnen ze functioneren als tool waarmee individuele en

materials and energy to support daily life, and now artificial nervous systems consisting of sensors, networks, and ubiquitously embedded computational capacity.' Het doel van deze 'ubiquitously embedded computational capacity' is vooral om de stad duurzamer te maken. Onderdeel van het project is een nieuw type auto die via een dynamisch geprijsd systeem gehuurd kan worden. Doel is echter niet om zo meer winst te maken, of om exclusieve diensten aan te bieden aan een selecte groep klanten, maar om mobiliteit op een duurzame manier te organiseren. Zie <http://cities.media.mit.edu/>

gemeenschappelijk autonomie tot stand kan komen?⁴⁰¹ Wellicht dat daartoe een aantal neo-avant gardes tot inspiratie kunnen dienen. De Spaanse en Zwitserse curatoren Jose-Luis Vicente en Fabien Girardin wijzen bij de introductie van een tentoonstelling die zij samenstelden over de toenemende rol van data in de stedelijke samenleving in die richting. Zij vinden inspiratie bij onder meer het Mobile Architecture Manifesto van de Frans-Israëlische architect Yona Friedman. Friedman, zo stellen de auteurs, zag architectuur vooral als een operating system dat burgers zelf hun eigen omgeving laat ontwerpen, bouwen en aanpassen. De stad zou daarbij bestaan uit een infrastructuur die niet bepalend is voor het leven van haar inwoners, noch geheel bepaald is door haar ontwerpers⁴⁰². Het nooit gebouwde maar zeer invloedrijke project Fun Palace van Cedric Price is voor hen een voorbeeld van zo'n 'bevrijdend utopia'. Het Fun Palace was een gebouw dat een 'laboratorium voor het plezier' zou moeten worden. Het was ingericht met dansvloeren, faciliteiten om muziek te maken en theaterzalen. Het gebouw was echter nooit af: het bestond uit een stalen frame met verplaatsbare muren. Grote kranen konden gebouwdelen naar believen verplaatsen en symboliseerden bovendien het idee dat het gebouw nooit af zou zijn. Via cybernetische systemen zou het gebouw ook leren van het gedrag van haar gebruikers, en die gebruikers bovendien ook actief de mogelijkheid geven hun omgeving aan te passen aan hun eigen wensen.

Het tweede scenario dat Hill beschrijft, dat van de Open Source Street, verkent de mogelijkheden om – opnieuw met behulp van software – de stad op zo'n manier te herprogrammeren. Ik zal dat in de volgende testcase verder uitwerken aan de hand van een projecten van het MIT Senseable City Lab: Wikicity Rome.

Test-case 5 'The City as Platform' & the Wikicity

Wikicity Rome is een project dat haar première kent tijdens de Notte Bianca 2007, een cultureel evenement dat aan het eind van de zomer plaatsvindt in Rome. Op de avond van dit festival zetten onderzoekers van het Senseable City Lab, een onderzoeksinstituut van het Massachusetts Institute of Technology, op verschillende locaties in de stad een aantal grote schermen neer. Daarop projecteren ze dynamische kaarten (een soort 'levende landkaarten') van de stad: lichtblauwe vlekken op de kaart duiden op een hoge bezoekersdichtheid. Zo

⁴⁰¹ J. P. d. Lama, 'Flowing, Dwelling, Thinking,' in *Habitar*, ed. J. L. d. Vicente en F. Girardin, *Mediateca Expandida* (Gijón: LABoral Centro de Arte y Creación Industrial, 2010).

⁴⁰² J. L. d. Vicente en F. Girardin, 'Bending the Urban Frame,' *ibid.*

kunnen bezoekers van het evenement in één oogopslag zien bij welke podia in de stad het druk is, en hun route daarop afstemmen; iets dat extra makkelijk wordt gemaakt omdat de Romeinse stadsbussen via gele strepen op dezelfde kaart live te volgen zijn. Daarnaast doen ook journalisten live verslag van het evenement en ook hun bijdragen verschijnen op de kaarten.⁴⁰³

Doel van deze exercitie is niet alleen om data van allerlei processen in de stad te verzamelen en zo de verkeersstromen live in kaart te brengen. De initiatiefnemers willen vooral ook een aantal vragen opwerpen. Technologisch willen ze kijken of het inderdaad mogelijk is om een dataplatform te ontwikkelen dat verschillende data van verschillende aanbieders real-time bij elkaar brengt. Meer filosofisch is de vraag wat het precies betekent wanneer stedelingen gebruik kunnen maken van zo'n 'dataplatform' en live inzicht kunnen krijgen in de processen die zich in de stad afspelen en waar zij zelf onderdeel van uitmaken. Ik zal in het verlengde van die vraag laten zien dat een dataplatform als Wikicity op drie manieren een bijdrage kan leveren aan het publieke domein in de stad. Ten eerste kunnen de data die worden verzameld worden benut om stedelingen op nieuwe manieren ruimtelijk bij elkaar te brengen. Ten tweede kunnen zich ook publieken vormen rond de datastromen zelf die door de straat of stad als platform worden gegenereerd. Ten derde kan zo'n platform ook nieuwe vormen van gemeenschappelijk beheer mogelijk maken, en zo het idee van een 'commons' nieuw leven in blazen, waarbij een publiek ontstaat dat een collectieve verantwoordelijk draagt voor een gedeeld bezit.⁴⁰⁴ Maar voor ik daar op inga, wil ik eerst nog stil staan bij de manier waarop in dit voorbeeld de straat en de stad als platform worden neergezet.

De initiatiefnemers zien Wikicity Rome vooral als een prototype van een dataplatform waarop data over het stedelijk leven uitgewisseld kunnen worden. Het gaat hen om het achterliggende systeem dat het mogelijk maakt om data over het stedelijk leven te verzamelen en te distribueren. Kan zo'n systeem zo worden ontworpen dat burgers ook zelf data bij kunnen dragen, en er naar eigen inzicht gebruik van kunnen maken? Kan het zo een 'open source' karakter krijgen, waarbij niet commerciële bedrijven maar juist burgers zelf kunnen bepalen hoe ze de data van het systeem gebruiken? De initiatiefnemers denken dat dit soort systemen in de toekomst een grote vlucht gaat nemen. Steeds meer data zullen beschikbaar gemaakt worden, op het gebied van uiteenlopende aspecten van het

⁴⁰³ Zie <http://senseable.mit.edu/wikicity/rome/> voor een uitgebreide projectbeschrijving, inclusief technische details

⁴⁰⁴ Een 'commons' is een collectief beheerde resource, de term is afgeleid van de gemeenschappelijke weide, vaak central gelegen, waarop Engelse dorpsbewoners hun schapen lieten grazen.

stedelijk leven.⁴⁰⁵ Zo'n systeem zou niet gesloten, maar open van karakter moeten zijn, vinden ze. Ze vergelijken daarbij hun Wikicity met de structuur van het internet als geheel. Er is op het internet niet een centrale hiërarchische autoriteit die bepaalt wat gebruikers wel of niet kunnen doen met de technologische infrastructuur. Er zijn verschillende partijen actief, van commerciële aanbieders en overheidsorganisaties tot civil society groepen en samenzweringstheoretici.⁴⁰⁶ Zo zal ook Wikicity eerder een verknoping moeten worden van verschillende datasets die door verschillende partijen worden aangeleverd. Zoals het wegennet van een stad een open infrastructuur is die door alle stedelingen gebruikt kan worden, zo zou ook de verzameling van datasets die door allerlei alledaagse praktijken gegenereerd wordt een openbaar goed moeten zijn. Met het scenario van de 'open source steet' en de manier waarop dat wordt gerealiseerd in Wikicity wordt dus niet bedoeld dat commercieel gebruik van de data is uitgesloten en dat alleen diensten kunnen worden aangeboden die het algemeen belang dienen. Het gaat erom dat het platform openbaar toegankelijk is, en dat verschillende partijen er data aan toe kunnen voegen of van kunnen aftappen.

⁴⁰⁵ In een artikel waarin de initiatiefnemers van WikiCity een aantal scenario's verkennen, geven ze een voorbeeld: joggers kunnen met behulp van een tracking device (bijvoorbeeld een iPhone) hun hardlooproutes opnemen en uploaden in een collectieve database. Na verloop van tijd ontstaat zo een kaart met populaire hardlooproutes in de stad. Die kaart kan weer gekoppeld worden aan live meteorologische informatie of data over luchtvervuiling. Zo kunnen hardlopers worden geholpen in het maken van een keuze over het rondje dat ze willen gaan rennen. Interessant wordt het wanneer ook de ontwikkeling van semantische software (software die menselijke taal kan begrijpen en om kan zetten in een (zoek)opdracht die de computer kan begrijpen) zich verder ontwikkelt. Dan moet je op een eenvoudige wijze vragen aan zo'n systeem kunnen stellen als 'wat is vandaag de beste plek in de stad om een vlieger op te laten?' Wikicity is een verkenning van de onderliggende infrastructuur die nodig is om zo'n systeem te kunnen laten draaien. F. Calabrese, K. Kloeckl, en C. Ratti, 'WikiCity Real-Time Location-Sensitive Tools for the City,' in *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, ed. M. Foth (Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008). Een dergelijke benadering van de stad als platform treffen we op meerdere – vaak enigszins pamflettistisch aandoende – plekken aan. Anthony Townsend bijvoorbeeld spreekt van 'The Real Time City' en vergelijkt het belang van de opkomst van deze systemen met de opkomst van de luchtfotografie: .. if aerial photography showed us the muscular and skeletal structure of the city, the revolution in urban informatics is likely to reveal its circulatory and nervous systems. I like to call this vision the "real-time-city" because for the first time we'll see cities as a whole the way biologists see a cell – instantaneously and in excruciating detail but also alive. A. Townsend, 'Foreword,' in *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, ed. M. Foth (Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008). p. xxvi

⁴⁰⁶ Het internet kent tegelijkertijd wel een hiërarchische technische beheerstructuur volgens welke de domeinnaamregistratie verloopt, en waardoor het ook mogelijk wordt om bepaalde delen van het internet af te sluiten. Zie A. Galloway, *Protocol: How Control Exists after Decentralization* (Cambridge, MA: MIT Press, 2006).

Die opvatting wordt vier jaar na het experiment in Rome steeds breder gedragen. Een aantal steden heeft inmiddels het idee van 'Open Data' omarmd. Dat wil zeggen dat overheden hun best willen doen om zo veel mogelijk data over de stad openbaar toegankelijk te maken. De overheidsdata vormen dan opnieuw een platform waarop het lokale bedrijfsleven of de burgers zelf een aantal diensten kunnen bouwen. Opnieuw: het gaat vooral om het openbaar maken van de datasets, daarna zijn er allerlei uiteenlopende toepassingen mogelijk. Een van de motieven van overheden om hun data openbaar te maken is echter ook de hoop dat er uit die openbaarheid een nieuw 'publiek domein' kan ontstaan. Kijk bijvoorbeeld naar de manier waarop het initiatief Rotterdam Open Data haar doelstellingen omschrijft:

Rotterdam Open Data is een initiatief waarin Hogeschool Rotterdam, Rotterdamse bedrijven en de Gemeente Rotterdam gezamenlijk gestalte gaan geven aan het toegankelijk en inzichtelijk maken van informatie van, over en voor de stad Rotterdam. Omdat we geloven dat dit bijdraagt aan de vrijheid van Rotterdammers om informatie te krijgen om keuzen te maken, omdat het de verbondenheid die Rotterdammers met de stad en met elkaar voelen versterkt en omdat het hen in staat stelt beter te kunnen meebouwen aan de stad waarin we leven.⁴⁰⁷

Maar zoals we eerder al hebben gezien: een stedelijke openbare ruimte wordt niet vanzelf een publiek domein. Zoals stedelijke openbaarheid ook geclaimd kan worden door de een of andere groep en zo tot een parochiaal domein kan worden omgevormd, zo wil ook het feit dat data openbaar toegankelijk zijn, nog niet zeggen dat die ook gebruikt gaan worden om stedelingen bij elkaar te brengen, of dat die data de confrontatie of verbondenheid met de andere inwoners of de stad versterken. Ook een open platform kan leiden tot het ontwikkelen van gepersonaliseerde diensten die een bijdrage leveren aan het 'sorteren' van de stad in verschillende levensstijlen. De vraag is dus: hoe kan een platform als Wikicity of een opendata-initiatief ook echt bijdragen aan de manier waarop een publiek domein tot stand komt? Kunnen door dit soort systemen op nieuwe manieren publieken worden gevormd? Kan een specifieke programmering (in dit geval een letterlijke programmering in de vorm van een softwarelaag) dat proces op gang helpen? Er komen hieronder drie verschillende voorbeelden aan bod die licht werpen op deze vragen.

⁴⁰⁷ <http://www.rotterdamopendata.org/>

De initiatiefnemers van Wikicity zien wel mogelijkheden om rond hun platform nieuwe publieken in het leven te roepen. Zo wijzen ze op de mogelijkheid om de in het systeem verzamelde data te gebruiken voor het ontwerpen van 'discovery'-diensten zoals ik die heb besproken in paragraaf 3.3. Daarbij draaien de onderzoekers van het Senseable Citylab de achterliggende logica van de commerciële systemen die ik daar besprak om: de algoritmes die leiden tot *discovery* moeten niet worden ingezet om stedelingen in contact te brengen met soortgenoten, maar hen juist verleiden om eens een nieuwe weg in te slaan. 'What elements of a city', schrijven Calabrese, Kloeckl en Ratti, 'contribute to constructive new discoveries by its citizens?'⁴⁰⁸ Datasets over het stedelijk leven zouden bijvoorbeeld gekoppeld kunnen worden aan interventies van kunstenaars. Ze zouden gebruikers kunnen verleiden om nieuwe gebieden in de stad te exploreren, of eens van hun gebruikelijke routes af te wijken. Hier kan ook het werk van Kevin Lynch voor inspiratie zorgen. Lynch was – zo zagen we in het deel over Pendrecht – een van de eerste theoretici die aandacht had voor de manier waarop stedelingen zelf betekenissen toekennen aan de ruimtes om hen heen. Maar het was Lynch er niet alleen om te doen om dat proces letterlijk in kaart te brengen. Lynch vond dat individuen in een democratische samenleving ook de opdracht hebben om zich te verdiepen in de complexiteit van de samenleving. Het is niet de bedoeling dat individuen zich in de stad isoleren in hun eigen gemeenschap. Ze moeten ook communiceren met leden van andere groepen en zich verdiepen in hun levenswijzen. Een goed ontworpen stad, betoogt Lynch, nodigt uit om kennis te nemen van de symbolische betekenissen die verschillende groepen aan de stad toekennen:

The function of a good visual environment may not be simply to facilitate routine trips nor to support meanings and feelings already possessed. Quite as important may be its role as a guide and a stimulus for new exploration. In a complex society, there are many interrelations to be mastered. In a democracy we deplore isolation, extol individual development, hope for ever-widening communication between groups. If an environment has a strong visible framework and highly characteristic parts, then exploration of new sectors is both easier and more inviting. If strategic links in communication (such as museums or libraries or meeting places) are clearly set forth, then those who might otherwise neglect them may be tempted to enter⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Calabrese, Kloeckl, en Ratti, 'WikiCity Real-Time Location-Sensitive Tools for the City.'

⁴⁰⁹ Lynch, *The Image of the City*. p. 110

Een goed ontworpen stad, beargumenteerde Lynch, nodigt stedelingen uit kennis te nemen van het leven van anderen. Daarvoor is dan nu niet meer alleen een aansprekende fysieke vormgeving nodig, maar ook een algoritme of interface-ontwerp dat stedelingen daadwerkelijk uitnodigt nieuwe delen van de stad te verkennen of alternatieve gezichtspunten te exploreren. De data die zijn verzameld door een Wikicity-achtig systeem zouden de input kunnen leveren voor zo'n ontwerp. Een prototype dat deze mogelijkheid verkent is het project *Urban Tapestries* dat uitgevoerd werd door Proboscis in Londen tussen 2002 en 2004. Proboscis zelf omschrijft *Urban Tapestries* als een onderzoek naar de mogelijkheid tot 'public authoring' van de stad: niet de elite van architecten achter de monumentale gebouwen en boulevards bepaalt wat Londen of Parijs precies is, maar de collectieve ritmes, routines en ervaringen van haar inwoners. *Urban Tapestries* wilde haar gebruikers zelf een web van betekenissen laten weven, om zo de gelaagdheid van de alledaagse stedelijke ervaring zichtbaar te maken. In haar eigen woorden: ' [we are interested in] adopting and adapting new and emerging technologies for creating and sharing everyday knowledge and experience; building up organic, collective memories that trace and embellish different kinds of relationships across places, time and communities.'⁴¹⁰ Om die ervaringen zichtbaar te maken ontwikkelde Proboscis een platform voor de stad waarop bewoners berichten achter konden laten die aan een locatie zijn gekoppeld, variërend van tips tot herinneringen, in de vorm van geschreven tekst, foto's of geluidsbestanden. Geïnteresseerden konden deze notities weer opvragen, bijvoorbeeld via computer of smartphone. In een interview met Anne Galloway legt initiatiefnemer Giles Lane uit dat hij hoopt dat de verschillende annotaties die op dezelfde plek worden gemaakt, kunnen dienen als een katalysator, bijvoorbeeld voor actiegroepen die zich willen organiseren rond een lokaal issue. Als stedelingen hun omgeving annoteren en voor hen belangrijke issues koppelen aan de plekken waar die spelen, dan kunnen andere burgers daar weer op inspelen. De ene keer gaat het om een persoonlijke herinnering, een andere keer om een politiek onderwerp. De uitwisseling via de kaart kan zo een proces op gang brengen dat ook weer buiten het communicatiesysteem van *Urban Tapestries* gevolgen heeft. Het kan bijvoorbeeld leiden tot manifestaties, demonstraties of buurtfeesten. Lane:

"Urban Tapestries is designed to create asynchronous interactions that are essentially anonymous centered on places. offering opportunities for people to animate their environment through shared

⁴¹⁰ <http://urbantapestries.net/> bezocht 26-5-2010

knowledge building. Outcomes of this might well have other manifestations such as demonstrations, community parties, etc.”⁴¹¹

Een project als *Urban Tapestries* zou zo kunnen leiden tot het ontdekken van alternatieve gezichtspunten, en zo zou de nieuwe laag van mediabestanden van een stedelijke ruimte een publiek domein kunnen maken.

Voor het tweede voorbeeld van de manier waarop een systeem als Wikicity een nieuw publiek domein in het leven kan roepen, kijk ik naar de rol van datastromen als katalysator bij de vorming van publieken rond specifieke issues. Door het verzamelen van specifieke data uit het stedelijk leven kunnen bepaalde zaken van algemeen belang inzichtelijk gemaakt worden en zo de kern gaan vormen van een debat. Zoals de kranten een rol speelden in de koffiesalons van Habermas als object waaromheen discussies werden gevormd, zo zouden geaggregeerde datasets dat kunnen doen in de *hybrid city* van de eenentwintigste eeuw. Het Spaanse project '*In the Air*' is hier een voorbeeld van. *In the air* is gebaseerd op data over het stedelijk leven. Voor het project worden data verzameld over de luchtvervuiling in Madrid.⁴¹² Deze data worden op verschillende manieren gevisualiseerd: er is een visualisatie die bestaat uit een online kaart van de Spaanse hoofdstad waaroverheen de concentratie van verschillende gassen in de lucht wordt geprojecteerd. De initiatiefnemers ontwikkelden ook een installatie die de uitkomsten in de stedelijke openbare ruimte zelf visualiseert in de vorm van een fontein die verschillende kleuren verneveld water sproeit. De visualisaties hebben meerdere doelen. Enerzijds is er de hoop dat visualisatie van informatie over de kwaliteit van de lucht leidt tot een verhoogde betrokkenheid bij het milieuvraagstuk. De verzamelde kennis kan daarbij ingebracht worden in het publieke debat en leiden tot 'politieke actie'. De data kunnen ook gebruikt worden als basis waarop individuele beslissingen genomen kunnen worden. Tijdens een presentatie op een conferentie zette architect en projectleider Nerea Calvillo uiteen dat er bijvoorbeeld werd gedacht aan een smart phone app voor de mobiele telefoon met een vervuilingkompas. Dit kompas zou de bezoeker de richting wijzen waarin hij moet reizen om schonere lucht in te kunnen ademen.⁴¹³ Ook is er een idee voor een app dat de

⁴¹¹ Galloway, 'A Brief History of the Future of Urban Computing'.

⁴¹² In de woorden van het team achter het project: '*In the Air* is a visualization project which aims to make visible the microscopic and invisible agents of Madrid's air (gases, particles, pollen, diseases, etc), to see how they perform, react and interact with the rest of the city. Het project meet en visualiseert de aanwezigheid van Zwaveldioxide, Carbonmonoxide, StikstofOxide, PM10 en Ozon. *In the Air* verzamelt de data niet zelf, maar maakt gebruik van datastromen van de gemeente, via <http://www.munimadrid.es/> en <http://www.ecologistasenaccion.org/spip.php?rubrique255>

⁴¹³ <http://www.electrosmogfestival.net/program/>

gegevens van *In the Air* combineert met een reisplanner. Gebruikers krijgen dan bij elke reis ook vermeld hoeveel ze met die reis zelf bijdragen aan de vervuiling en hoeveel minder of meer dat is als ze een andere manier van vervoer zouden kiezen. Op deze manier hopen de ontwerpers het publiek niet alleen te informeren over het probleem, maar hen ook daadwerkelijk te betrekken bij het issue luchtvervuiling. Een ander toekomstplan is om mensen ook te vragen om zelf bij te dragen aan het verzamelen van de gegevens over de luchtvervuiling. Nu komen de data nog uit een overheidsdatabase, maar het is technisch ook mogelijk om bijvoorbeeld de mobiele telefoon van deelnemers uit te rusten met een kleine sensor, of om meetapparatuur op hun balkons te plaatsen, en deze via een wikicity-achtig systeem te delen.⁴¹⁴

Daarmee raakt het project aan een stroming in de politieke filosofie die het belang benadrukt van publieken die zich om specifieke kwesties ('issues') organiseren.⁴¹⁵ In een tweetal essays die door de Architectural League of New York zijn uitgegeven in de serie *Situated Technologies Pamphlets*, brengen de auteurs deze visie in verband met de opkomst van het *internet of things* (het idee dat allerlei objecten verbonden zijn met internet en ofwel data kunnen verzamelen en doorgeven, zoals de vuileluchtsensors in *In the Air*, dan wel een opdracht kunnen ontvangen, zoals de fontein bij *In the Air*).⁴¹⁶ In het essay *MicroPublicPlaces* verbinden Frei en Böhlen deze ontwikkeling met theorieën van twee uiteenlopende denkers: Hannah Arendt en Bruno Latour. Van Arendt nemen zij de notie van een 'public realm' over dat mensen met uiteenlopende achtergronden en belangen bij elkaar brengt. Zoals we hebben gezien was Arendts publieke sfeer bij uitstek een fysieke omgeving, een stedelijke openbaarheid gestoeld op het ideaal van de klassieke agora. In het tijdperk van de *hybrid city* hebben we echter nieuwe 'haakjes' nodig die de verschillen bij elkaar brengen, betogen Frei en Böhlen. Daarvoor gaan ze te rade bij Bruno Latour's 'Dingpolitiek'. In die theorie is een ding 'een issue of concern' waaromheen zich een publiek kan verzamelen. Maar net als in Arendt's public realm bestaat het

⁴¹⁴ Deze benadering wordt ook wel 'Citizen Science' genoemd. Zie ook E. Paulos, 'Citizen Science and the Challenge of Change,' in *Engaging Data* (Cambridge MA: Senseable City Lab, 2009). Er bestaan inmiddels ook al een aantal Wikicity-achtige systemen om data via een gemeenschappelijk platform te distribueren. De bekendste is Pachube.com van Usman Haque. <http://pachube.com/>

⁴¹⁵ B. Latour, 'From Realpolitik to Dingpolitik: An Introduction,' in *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*, ed. B. Latour en P. Weibel (Cambridge MA: MIT Press, 2005), N. Marres, 'Zonder kwesties geen publiek.' in: *Krisis*, no. 2 (2006).

⁴¹⁶ Frei en Böhlen, *Situated Technologies Pamphlet 6: MicroPublicPlaces*, B. Bratton en N. Jeremijenko, 'Suspicious Images, Latent Interfaces,' in *Situated Technologies Pamphlets 3: Situated Advocacy*, ed. O. Khan, T. Scholz, en M. Shepard, *Situated Technologies Pamphlets* (New York: The Architectural League of New York, 2008).

publiek van Latour niet uit een eensgezinde massa, maar juist uit mensen met verschillende opinies en belangen die met elkaar tot een vergelijk moeten zien te komen.⁴¹⁷ Kan een datastroom die processen uit het stedelijk leven in kaart brengt functioneren als zo'n 'ding', als een object waaromheen stedelingen met verschillende opvattingen zich organiseren om tot een vergelijk of actie te komen? Kan een project als *In the Air* zo op een nieuwe manier een publiek domein in het leven roepen? Kunnen datavisualisaties zo de rol over nemen van de krant uit Habermas' koffiehuis, als centraal 'conversation piece', als medium dat nieuwe issues agendeert, discussies uitlokt en zo publieken op verschillende lokaties met elkaar verbindt rond de discussie?

Die hoop spreken Benjamin Bratton en Natalie Jeremijenko uit in een tweede essay uit de *Situated Technologies Pamphlets*-reeks. Zij zien een mogelijke toekomst waarin projecten als *In the Air* tot nieuwe politieke praktijken leiden, door hen geformuleerd als een mogelijke overgang van 'representatieve democratie' naar een 'democratie van representaties'⁴¹⁸ Daarmee bedoelen ze dat de representaties van datastromen die worden gegenereerd in het alledaagse stedelijke leven een rol kunnen spelen in het publieke debat en politieke proces. 'If objects come alive with information in new ways', stelt Benjamin Bratton 'the possibility of their very public voice seems not only possible but in some ways inevitable.'⁴¹⁹ Visualisatie van geaggregeerde data kan bijvoorbeeld ook allerlei processen zichtbaar en tastbaar maken die tot nog toe onzichtbaar waren. De huidige projecten schieten daarvoor echter nog tekort, oordelen Bratton en Jeremijenko. Ze bieden weliswaar inzicht in belangrijke issues, maar uiteindelijk doen ze ook niet meer dan dat. Hoe kan het publiek via dergelijke informatiestromen nu ook echt betrokken raken bij belangrijke issues? Het is een open vraag waar zij nog geen pasklaar antwoord op hebben.

Er is nog een derde manier waarop dataplatforms als Wikicity een rol kunnen spelen bij het in het leven roepen van een publiek domein. De nauwkeurige registratie van het gebruik van allerlei stedelijke diensten maakt ook een nieuw gemeenschappelijk beheer van die diensten mogelijk. In de vorige test-case zagen we hoe digitale media het mogelijk maken om bijvoorbeeld het gebruik van een snelweg individueel te meten en af te rekenen. Stephen Graham waarschuwt dat dat kan leiden tot een praktijk die hij '*software sorting*' noemt. Maar wat als we de software niet gebruiken om de dienst – mobiliteit- te vermarkten, en aan te bieden aan de meest betalende, maar in plaats daarvan diezelfde dienst in collectief beheer nemen? Om bij dit voorbeeld te blijven:

⁴¹⁷ Frei en Böhlen, *Situated Technologies Pamphlet 6: MicroPublicPlaces*.

⁴¹⁸ Bratton en Jeremijenko, 'Suspicious Images, Latent Interfaces.'

⁴¹⁹ Ibid.

mobilititeit zouden we ook kunnen zien als een gedeelde resource, als een 'commons' die met behulp van digitale media gemeenschappelijk beheerd kan worden. Het begrip 'commons' verwijst naar het gemeenschappelijke grasveld waarvan Engelse boeren gebruik konden maken om hun vee op te laten grazen. In de economische theorie geldt een commons vaak als een interessante maar niet levensvatbare organisatievorm van beheer. Vaak wordt verwezen naar de Amerikaanse ecooloog Garrett Hardin die zelfs van de 'tragedy of the commons' spreekt. Die tragedie bestaat eruit dat het voor individuele boeren aantrekkelijk is om zo veel mogelijk vee op de commons te laten grazen. De meeropbrengst van ieder extra schaap komt immers hemzelf ten goede. Maar voor de gemeenschap als geheel is het desastreus als iedere boer zijn instinct tot winstmaximalisatie volgt: dan dreigt de commons overbegraasd te worden en aan zijn eigen succes ten onder te gaan. Kan de opkomst van digitale technologieën hierin verandering brengen? Stel dat ieder schaap uitgerust wordt met een sensor die registreert hoeveel gras hij precies afgraast. Dan kan op collectief niveau een winst- en verliesrekening opgesteld worden waaruit zichtbaar wordt welke herders meer dan hun evenredige deel van de commons hebben benut. Kan op soortgelijke wijze ook mobilititeit als een 'commons' verdeeld worden onder stedelingen, bijvoorbeeld door een systeem van mobiliteitspunten waarmee bij dynamisch geprijsde tolwegen afgerekend kan worden?

Kunnen digitale media zo leiden tot de vorming van reputatiesystemen en vormen van collectief beheer? En kunnen rondom dat collectieve beheer nieuwe publieken ontstaan, of wellicht momenten van overlap worden gecreëerd?⁴²⁰ En wat voor programmering en verhoudingen van eigenaarschap zijn daarvoor nodig? We zien op dit moment een aantal experimenten waarvan we nog niet kunnen zeggen waartoe ze precies zullen leiden. Zo zijn er bijvoorbeeld een aantal websites waarop autobezitters hun auto kunnen delen met buurtbewoners. Digitale registratietechnologieën maken het mogelijk om het

⁴²⁰ Elders sprak ik van de mogelijke opkomst van een 'Ebay Burgerschap', naar analogie van de reputatiesystemen op de internet veilingsite Ebay. Een andere verwante en momenteel populaire ontwikkeling is 'gamification'. Daarmee wordt bedoeld dat instituties of bedrijven bepaalde typen gedrag (dat doorgaans digitaal wordt geregistreerd) belonen met (virtuele) spaarpunten die op uiteenlopende manieren verzilverd kunnen worden. Een belangrijke kritiek op deze ontwikkeling vinden we bij Schuilenburg en de Jong die een ontwikkeling zien waarin wij als burgers steeds meer individueel zullen worden afgerekend op ons gedrag, en onze burgerrechten niet meer 'universeel' zijn, maar gekoppeld worden aan dergelijke reputatiesystemen. Zie S. Deterding, 'Gamification: Toward a Definition.' in: *Design* (2011). M. d. Waal, 'From BLVD Urbanism towards MSN Urbanism. Locative media and urban culture,' in *Media City*, ed. F. Eckardt (Weimar: Bauhaus University Press, 2008). Schuilenburg en De Jong, *Mediapolis*.

exacte gebruik van derden te registreren en daarop af te rekenen. Een reputatiesysteem moet misbruik voorkomen. Met andere woorden: het idee van de stad als platform maakt het mogelijk om bezit dat voorheen privé was in collectief gebruik te nemen, of op nieuwe manieren open te stellen voor gebruik van derden. Rond dat collectieve gebruik kunnen nieuwe publieken ontstaan. Een mooi, zij het misschien wat ludiek voorbeeld hiervan is de opkomst van ‘couch surfing’. Couch surfing is een online platform waarop individuele stedelingen een slaapbank in hun huis beschikbaar kunnen stellen aan bezoekers. Zelf kunnen ze ook weer gebruik maken van de aangeboden slaapplekken van anderen als ze op reis zijn. Bezoekers die daar prijs op stellen kunnen zo ook kennis maken met stedelingen en hun levenswijze, in plaats van te verblijven in een anoniem hotel. Zo worden nieuwe momenten van overlap gecreëerd, en kan de traditionele privésfeer tijdelijk een publiek domein worden waar stedelingen en bezoekers kennis van elkaar kunnen nemen. Gast en gastheer kunnen elkaar op het platform ook weer beoordelen, en bouwen zo langzaam een reputatie op waar anderen weer op af kunnen gaan. De ‘wereldverzameling aan slaapbanken’ wordt zo dankzij de programmering van Couchsurfing.com een ‘commons’ die door eigenaren beheerd kan worden en kan worden opengesteld voor gebruik van anderen en zo mogelijk nieuwe momenten van overlap creëert.⁴²¹

Alliedrie de voorbeelden, *Urban Tapestries*, *In the Air* en het idee van de stad als een digitaal beheerde commons, zijn vooral nog theoretische verkenningen van de manier waarop de stad als platform op een nieuwe manier een publiek domein in het leven kan roepen. Het is in theorie mogelijk systemen te ontwerpen die stedelingen verleiden om hun gebaande paden te verlaten. Het is ook theoretisch mogelijk dat stedelijke publieken zich gaan organiseren rond issues die door datastromen inzichtelijk worden gemaakt. Of nog een stap verder: zich vinden in een gemeenschappelijke beheersstructuur. Dergelijke systemen hebben ook zo weer hun eigen problematiek. Zijn reputatiesystemen inderdaad een oplossing voor de ‘tragedy of the commons’? Is de transparantie die ze vereisen wel wenselijk? Hoe zit het met de privacy van de gebruikers? En willen we de hele wereld wel vatten in mathematische winst-verliesrekeningen? Ondermijnt dit niet juist een op menselijk vertrouwen gebaseerde vorm van solidariteit? Het zijn allemaal zeer belangrijke vragen die de ontwikkeling van de

⁴²¹ Er zijn talloze andere, vaak nog experimentele, voorbeelden op dit gebied. Steeds wordt met behulp van digitale media een private resource ‘gecollectiviseerd’, dat wil zeggen open gesteld voor collectief gebruik. En rond dat gebruik ontstaat dan een publiek dat het geheel beheert. Zie voor voorbeelden R. Botsman en R. Rogers, *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. (Londen: Collins, 2011). Zie ook: <http://collaborativeconsumption.com/>

‘stad als platform’ met zich mee brengt en waar we in de toekomst een antwoord op moeten vinden.

Vooralsnog zijn het vooral kunstenaars die met dit soort voorbeelden experimenteren, en vooralsnog is de impact ervan beperkt. Er is ook wel kritiek op projecten als *Urban Tapestries* of *In the Air*. Ze duren vaak maar kort en bereiken een klein publiek. Sommige critici vragen zich al af of er überhaupt wel een publiek is voor de met herinneringen en emoties geannoteerde kaarten. Hoe zorg je ervoor dat er inderdaad uitwisseling plaatsvindt en dat de media laag ook zichtbaar wordt?⁴²² Deze kritieken zijn relevant. Al wil dat ook weer niet zeggen dat de genoemde projecten desondanks niet belangrijk of invloedrijk kunnen zijn. Om te beginnen gaat het in de meeste gevallen om kunstprojecten. En alhoewel maatschappelijk engagement vaak een motivatie is voor deze projecten, is er wat voor te zeggen om ze ook als kunstprojecten te bezien, en niet af te rekenen op een tekort aan sociale opbrengsten. Waar het hier om gaat is dat de verkenningen in deze kunstprojecten laten zien dat er alternatieven zijn voor het Locked Down Street-scenario. Wel volgt hieruit dat alleen het aanbieden van een *dataplatform* niet vanzelf leidt tot het ontstaan van een publiek domein. Daar is ook een zekere programmering voor nodig. Als deelname aan het publieke domein inderdaad een *opdracht* is voor stedelingen, zoals we in hoofdstuk 4 zagen, dan wordt de vormgeving van het hybride publieke domein nu ook een opdracht voor ontwerpers.

In zijn pamflet *Why Things Matter* doet Julian Bleecker, ontwerper voor Nokia en een veelgevraagd spreker op conferenties over design, hiertoe een oproep met een ontwerpvoorstel voor ‘blogjects’. Blogjects, een door hem verzonnen term voor ‘objecten’ die ‘bloggen’, zijn objecten die via sensoren en digitale communicatietechnologieën een ‘biografisch’ spoor achter kunnen laten en zo een bijdrage leveren aan ‘the street as platform’. Blogjects zouden zo moeten worden ontworpen dat ze een ‘kritische bijdrage’ aan het publieke debat kunnen leveren, stelt Bleecker. Hij geeft het voorbeeld van zijn auto. Die zou kunnen ‘bloggen’ over de routes die hij neemt, of het gemiddelde benzinegebruik, of hem kunnen wijzen op een restaurant in de buurt dat overeenkomt met zijn smaakvoorkeur. Maar dat vindt Bleecker niet zo interessant. Veel interessanter is het wanneer zijn auto gegevens zou verzamelen over hoeveel brandstof er per uur wordt gebruikt in Los Angeles (de stad waar Bleecker woont) of hoeveel ton

⁴²² L. Bounegru, ‘Interactive Media Artworks for Public Space: The Potential of Art to Influence Consciousness and Behaviour in Relation to Public Spaces,’ in *Urban Screens Reader*, ed. S. McQuire, M. Martin, en S. Niederer (Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2009).

vervuilende deeltjes er door al dat autoverkeer in de lucht terecht komen.⁴²³ Die macro-gegevens zouden weer afgezet kunnen worden tegenover de bijdrage van de bestuurder zelf daaraan. Bleecker schetst dit scenario niet als een toekomstvisie, maar als een 'design imperative', een ontwerpbenadering. 'Design Agents', stelt Bleecker, 'should think hard about the opportunities for creating more lively engagements with Things, enrolling them into the thick, contested and messy imbroglios of trans-species dialogue that lead to more habitable worlds.'⁴²⁴ Dingen, objecten, processen of mensen die datastromen genereren zouden er zo toe kunnen leiden dat rond die datastromen nieuwe stedelijke publieken worden gevormd, en zo zou ook een hybride publiek domein kunnen ontstaan. Maar helemaal vanzelf gaat dat waarschijnlijk niet.

Test-case 6 Flashmobs: International Pillow Fight Day

In de middag van 3 april 2010 verzamelen zich enkele tientallen meest jonge mensen op het Schouwburgplein in Rotterdam. Sommigen hebben oranje capes aan, anderen dragen witte T-shirts met een blauw kruis erop. Een opvallend aantal aanwezigen draagt een plastic tas, waaruit ze - in een min of meer gesynchroniseerde handeling - rond drie uur allemaal een kussen tevoorschijn halen. Plots gaan de mensen uit de menigte elkaar te lijf in een massaal kussengevecht. Kussens vliegen in het rond, en overal dwarrelen veren op de vloer van het Schouwburgplein. De meeste aanwezigen gaan helemaal op in het gevecht, een enkeling pakt zijn mobiele telefoon en filmt of fotografeert de gebeurtenissen. Later verschijnen deze foto's en filmpjes op websites als Hyves, Facebook en Youtube. Het event op het Schouwburgplein maakt die dag deel uit van een wereldomvattende gebeurtenis: International Pillow Fight Day. Kussengevechten vinden die dag plaats in tientallen steden verspreid over de hele wereld - van Accra in Ghana en Izmir in Turkije tot Boston in de Verenigde Staten en Sydney in Australië. Via websites als Flickr en Youtube zijn al die events weer aan elkaar gelinkt, daar staan foto's en filmpjes uit de verschillende steden naast elkaar.

Het kussengevecht op het Schouwburgplein is een zogenaamde 'flashmob', een, volgens Van Dale, 'via internet bijeengeroepen groep mensen die zich min of meer onverwacht en zonder elkaar te kennen op een bepaald punt verzamelen om daar iets ludieks te doen'. Alhoewel het bij flashmobs meestal

⁴²³ J. Bleecker, 'A Manifesto for Networked Objects — Cohabiting with Pigeons, Arphids and Aibos in the Internet of Things,' in *Near Future Laboratory* (2006).

⁴²⁴ Ibid.

inderdaad om ludieke acties gaat, is de manier waarop ze tot stand komen volgens sommige critici een aanwijzing dat stedelingen met behulp van digitale media op nieuwe manieren bottom-up stedelijke publieken in het leven kunnen roepen en zelf de programmering van stedelijke ruimtes kunnen bepalen. De organisatie van een flashmob is een collectief proces dat (meestal) niet uitgaat van een centrale institutie; het publiek roept met behulp van genetwerkte media als SMS of sociale netwerken als het ware zichzelf in het leven. Dat zou – denk bijvoorbeeld aan de recente opstanden in de Arabische wereld – ook grote politieke gevolgen kunnen hebben. Ik wil die claim hier nader onderzoeken. Kunnen stedelingen met behulp van digitale media stedelijke ruimtes op een nieuwe manier ‘programmeren’ en zo een publiek domein in het leven roepen waar ze -bijvoorbeeld in politiek opzicht - van zich kunnen laten horen? En kleeft daaraan tegelijkertijd niet ook een groot risico op maatschappelijke chaos - denk aan de rellen die in de zomer van 2011 plaatsvonden in Londen?

Het kussengevecht op het Schouwburgplein is misschien een triviaal aandoend voorbeeld, maar het biedt een aantal aanknopingspunten om het achterliggende mechanisme van de flashmob nader te bestuderen. Doel van International Pillow Fight Day is om de stedelijke openbaarheid nieuw leven in te blazen, ten koste van ‘non-social, branded consumption experiences like watching television’. International Pillow Fight day moet van passieve consumenten weer een gemeenschap van actieve burgers maken en de stedelijke openbaarheid terug veroveren op de commercialisering, individualisering en parochialisering.⁴²⁵ Plaatselijke organisatoren krijgen daarom het advies om parken en universiteitscampussen te mijden als locatie – die zouden een te hoog parochiaal karakter hebben. ‘Broaden your horizons and use the city, not the campus’, schrijven de initiatiefnemers. De meest geschikte plaats in Europese steden is daarom het grootste, meest centrale plein van de stad.⁴²⁶ Het enige wat organisatoren niet moeten doen is een vergunning aanvragen voor hun

⁴²⁵ Al lukt dat niet overal. Tegelijkertijd met het evenement in Rotterdam wordt ook in Den Bosch een kussengevecht gehouden. Dit is echter georganiseerd als marketing-event voor Chocomel. Er worden gratis in Chocomel-huisstijl uitgevoerde kussen uitgedeeld. Een woordvoerder stelt: ‘Chocomel heeft een kussengevecht geïnitieerd omdat wij mensen willen stimuleren om toe te geven aan hun spontane behoeftes om je te laten gaan en te doen waar je zin in hebt. Chocomel staat natuurlijk voor genieten, plezier maken en waar komt dat beter tot uiting in een kussengevecht.’ Kortom waar de oorspronkelijke initiatiefnemers de interactie tussen stedelingen en het vormen van een stedelijk publiek belangrijk vinden, gebruikt Chocomel het initiatief om juist waarden van individuele consumptie te promoten. Zie ‘Honderden mensen houden kussengevecht’ in *Nuvideo*. <http://www.nuvideo.nl/opmerkelijk/36645/honderden-mensen-houden-kussengevecht.html>, bezocht 27-10-2010

⁴²⁶ Kevin Bracken & Lori Kufner How to Organize a Massive Pillow Fight <http://www.pillowfightday.com/howto-guide>, bezocht 27-10-2010

evenement. Autoriteiten met hun 'permit culture' doen al veel te veel pogingen om de stedelijke openbaarheid te beheersen, en juist dat is een bedreiging voor een creatieve publieke cultuur van ontmoeting en uitwisseling: 'Do not ask for permission, public assembly is a human right.' Flashmobs als de International Pillow Fight Day worden ook wel vergeleken met performance art en soms ook met de interventies van de Situationisten. Zo schrijven Andrea Mubi Brighenti en Cristina Mattiucci: 'Their aim is precisely to transform the nature of urban space, gathering people together in an out-of-the ordinary interaction regime.'⁴²⁷ Doel van veel flashmobs is zo om met behulp van netwerktechnologie de programmering van klassieke vormen van het publieke domein weer in eigen hand te nemen.

Een belangrijk punt is dat het publiek van de flashmob dat zich de ruimte toe-eigent niet ontstaat op gezag van een institutie of leider (Denk aan de vakbond die een protestdemonstratie organiseert, of van staatswege opgezette 1-mei parades in het voormalige Oostblok). Mobilisatie vindt plaats via genetwerkte media, zoals sociale media of SMS. Natuurlijk is er uiteindelijk een initiatiefnemer die een uitnodiging opstelt, maar het publiek komt uiteindelijk tot stand doordat iedereen die zich tot het event voelt aangetrokken de aankondiging doorstuurt aan zijn contacten. Deze manier van organisatie sluit ook aan bij de ontwikkeling van 'networked individualism.' Stedelingen maken deel uit van verschillende elkaar deels overlappende netwerken, en juist door die overlappingsen kan een oproep voor een flashmob van het ene naar het andere netwerk 'overspringen'. Via de elkaar deels overlappende sociale netwerken van stedelingen kan zo een publiek ontstaan dat als het ware zichzelf in het leven roept. Dat idee zien we

⁴²⁷ A. Mubi Brighenti en C. Mattiucci, 'Editing Urban Environments: Territories, Prolongations, Visibilities,' in *Media City: Situations, Practices and Encounters*, ed. F. Eckardt (Berlin: Frank & Timme, 2008). Voor een fraai overzicht van de receptie van flashmobs, zie J. Nicholson, 'Flash! Mobs in the Age of Mobile Connectivity.' in: *fibreculture*, no. 6 (2005). Alhoewel flashmobs zoals dit kussengevecht doen denken aan stedelijke interventies uit eerdere periodes – denk aan de politieke sit-ins of de meer artistieke praktijken van de Situationisten uit de jaren zestig – krijgen ze in 2003 veel media-aandacht. Kranten en tijdschriften schrijven enigszins verwonderd over het dan nieuwe fenomeen. Zo komt ene 'Bill', de initiatiefnemer van een van de eerste flash mobs, regelmatig aan het woord. Flashmobs, stelt hij,

demonstreren 'the power of many, in the pursuit of nothing'. Doel is om een sfeer van culturele conformiteit te doorbreken, en zo de stedelijke openbaarheid nieuw leven in te blazen. Zoals Bill het in een interview omschrijft: "People intuitively understand that it is a powerful thing to very quickly and surprisingly transform a physical space, and one reason they keep coming back to the mobs is there is this feeling that something is being created that can't be ignored." Ibid. Naast deze analyse is er vooral ook veel kritiek op het ludieke karakter van flashmobs.: 'Critics of flash mobbing countered that these movements were politically and intellectually rigorous, and in contrast, called flash mobbers 'sheeple' who 'make no apologies for their lack of political mission' ibid.

terug in de manier waarop de oproep voor het kussengevecht wordt gedaan. De website die het evenement aankondigt (www.pillowfightday.com) vermijdt toeschrijving van het idee aan een organisatie of persoon. De enige persoon die bij naam wordt genoemd is de technische beheerder van de website.⁴²⁸ Er wordt gesproken van 'a collaboration of many people who comprise a loose, decentralized network of urban playground event organizers all over the world.'⁴²⁹ Iedereen die in zijn of haar stad een kussengevecht wil organiseren, kan zich op de site aanmelden en wordt aangemoedigd om sociale netwerken, mailinglists en andere digitale media te gebruiken om het evenement onder de aandacht te brengen. Verder reppen de auteurs slechts van 'groepen als de onze' die overal ter wereld zouden bestaan en met elkaar een beweging vormen die ze 'the urban playground movement' noemen en weer onderdeel zou zijn van 'the larger public space movement.' Ook de webpagina's die de bijeenkomst in Rotterdam aankondigen, worden niet geclaimd door een specifieke organisator.⁴³⁰

Kan deze manier van ruimtelijke sociale organisatie ook bredere repercussies hebben die verder gaan dan het 'stagen' van een ludieke actie? Een bredere kijk op flashmobs waarbij het gaat om nieuwe manieren waarop allerlei stedelijke publieken in het leven worden geroepen, is terug te vinden in het invloedrijke boek *Smart Mobs* van Howard Rheingold. In dat boek beschrijft hij verschillende voorbeelden waarin stedelingen zich organiseren met behulp van hun mobiele telefoons. Zijn definitie van Smart Mobs luidt als volgt:

⁴²⁸ Dit is Kevin Bracken. Zijn e-mail adres valt te herleiden naar de website van Newmindspace, een Canadees-Amerikaans initiatief op het gebied van 'interactive public art, creative cultural interventions and urban bliss dissemination'. Newmindspace bestaat naast Kevin Bracken uit Lori Kufner. Alhoewel zo duidelijk wordt dat zij de initiatiefnemers zijn, worden ze op de website van pillowfightday nadrukkelijk niet als zodanig genoemd. Zie <http://newmindspace.com/>, bezocht 27-10-2010

⁴²⁹ About this Site <http://www.pillowfightday.com/about> bezocht 27-10-2010

⁴³⁰ <http://pillowfightrotterdam.hyves.nl/> bezocht op 27-10-2010. Een soortgelijke ontkenning van een centrale organisatie zien we in 2011 ook bij de protesten die in Spanje in de aanloop van de verkiezingen worden gehouden. Het protest krijgt vorm doordat boze Spaanse (jonge) burgers tentenkampen opzetten op centrale plaatsen in verschillende steden. Communicatie over deze acties vindt plaats via een aantal websites, en daar schrijven ze: 'We are like you: people, who get up every morning to study, work or find a job, people who have family and friends. People, who work hard every day to provide a better future for those around us. ... No political party, association or trade union represents us. Nor do we want them to, because each and every one of us speaks for her or himself.' Manifesto for Real Democracy, geciteerd in E. Kluitenberg, 'The Tactics of Camping,' in *Tactical Media Files* (2011).

Smart mobs consist of people who are able to act in concert even if they don't know each other. The people who make up smart mobs cooperate in ways never before possible because they carry devices that possess both communication and computing capabilities. Their mobile devices connect them with other information devices in the environment as well as with other people's telephones.⁴³¹

Met andere woorden: de combinatie van software en mobiele media maakt het inderdaad mogelijk dat nieuwe publieken ontstaan. Mensen die elkaar niet kennen, kunnen nu op nieuwe manieren met elkaar samenwerken of samenkomen. Dat hoeft overigens niet per se tot een betere democratie of een nieuwe invulling van het publieke domein te leiden, stelt Rheingold. Ook voetbalvandalen die hun mobiele telefoons gebruiken om zich te mobiliseren en gevechten te coördineren zijn voorbeelden van smart mobs. Zo bezien was de veldslag tussen Ajax en Feijenoordfans in een weiland naast de snelweg bij Beverwijk misschien wel de eerste Nederlandse smart mob.⁴³² Maar ondanks deze negatieve kanten is Rheingold optimistisch. Hij hoopt dat door nieuwe manieren van decentrale communicatie en samenwerking die digitale media mogelijk maken, nieuwe publieken kunnen ontstaan.

Het idee van smart mobs is nauw verweven met een aantal bredere theorieën over de rol van genetwerkte media. In die theorieën maakt een hiërarchische sociale ordening plaats voor het idee van 'collectieve intelligentie' en 'the wisdom of the crowds'.⁴³³ In hiërarchische organisaties kan een autoriteit van bovenaf een zekere orde opleggen. In medianetwerken ontstaat die orde echter van onderaf, uit de optelsom van alle interacties tussen individuen die deel uitmaken van een publiek. Auteurs als Yochai Benkler en Henry Jenkins beschrijven in hun studies hoe bijvoorbeeld in het medialandschap de 'valorisatie' (het sociale proces waarin wordt bepaald wat belangrijk is) steeds minder een taak is van 'poortwachters' in de media-industrie, die bepalen welk artikel er wel of niet in de krant komt, en of een bericht in grote letters op de voorpagina dan wel als berichtje onderaan pagina 13 verschijnt. Dat proces krijgt concurrentie van een genetwerkt valorisatieproces dat ontstaat als uitkomst van de optelsom van (minimale) online praktijken van individuen, zoals het bezoeken van een site,

⁴³¹ H. Rheingold, *Smart mobs: the next social revolution* (Cambridge, MA: Perseus Publishing, 2002).

⁴³² Ordehandhavers maken zich hier ook zorgen om, zie ook Nicholson, 'Flash! Mobs in the Age of Mobile Connectivity.' in.

⁴³³ Voor een uitgebreider overzicht van verschillende theorieën over de rol van nieuwe media in de online publieke sfeer, zie M. d. Waal, 'Van medialandschap naar media-ecologie. Culturele implicaties van web 2.0.' in: *Open*, no. 13 (2008).

het aanbrengen van een link of bookmark, enzovoorts. In een discussie op Edge.org beschrijft Benkler hoe dit werkt:

“Take Google's algorithm. It aggregates the distributed judgments of millions of people who have bothered to host a webpage. It doesn't take any judgment, only those that people care enough about to exert effort to insert a link in their own page to some other page. In other words, relatively "scarce" or "expensive" choices. It doesn't ask the individuals to submerge their identity, or preferences, or actions in any collective effort. No one spends their evenings in consensus-building meetings. It merely produces a snapshot of how they spend their scarce resources: time, web-page space, expectations about their readers' attention. That is what any effort to synthesize a market price does.”⁴³⁴

Autoriteit of valorisatie ontstaat in het proces van wat met een vakterm wel ‘collaboratieve filtering’ wordt genoemd: een geaggregeerde analyse van activiteit van alle knooppunten in het netwerk. Zoals een markteconomie via een ‘onzichtbare hand’ de ‘juiste’ prijs voor ieder product bepaalt, zo zal de ‘collectieve intelligentie’ die ontstaat uit een combinatie van sociale netwerken en computeralgoritmes bepalen welke artikelen of webpagina’s voor een bepaald publiek de moeite waard, dan wel urgent of belangrijk zijn. Die pagina’s komen – om bij het voorbeeld van Benkler te blijven – bovenaan in Google te staan. Dergelijke visies kennen zo hun criticasters. Het is bijvoorbeeld de vraag hoe ‘intelligent’ deze collectieve intelligentie daadwerkelijk is?⁴³⁵ Maar, *for better or for worse*, evenwel duikt uit het onderzoek van onder meer Henry Jenkins en Yochai Benkler een beeld op van verschuivingen in het publieke domein in de media. Die heeft niet meer zozeer een vaste, lokaliseerbare plaats – zoals de opiniepagina in de krant. Het publieke domein ontstaat steeds daar waar het publiek is, en dat kan op verschillende momenten op verschillende plekken samenkomen. Een kleine weblog die door weinig mensen gelezen wordt, kan een thema agenderen. Als dat vervolgens door een bekendere blog weer wordt opgepikt, of wordt opgemerkt door een Twitteraar, kan dat plotseling leiden tot

⁴³⁴ http://www.edge.org/discourse/digital_maoism.html

⁴³⁵ Een invloedrijke populaire kritiek is bijvoorbeeld A. Keen, *The cult of the amateur* (New York: Currency Double day, 2007). Voor een wetenschappelijke kritiek zie J. Van Dijk en D. Nieborg, 'Wikinomics and its discontents: a critical analysis of Web 2.0 business manifestos.' in: *new media & society* 11, no. 4 (2009). Zie ook Waal, 'Van medialandschap naar media-ecologie. Culturele implicaties van web 2.0.' in.

een enorme toeloop van bezoekers. Het thema kan zo ook weer opgepikt worden door de massamedia. Via het complexe systeem van verwijzingen en ‘peer-to-peer’ kennisgroepen kan zo in een korte tijd een publiek worden gemobiliseerd.

Kan nu een soortgelijke ‘onzichtbare hand’ ook nieuwe stedelijke publieken in het leven roepen, als uitkomst van de genetwerkte mobiele communicatie tussen individuen? In het vervolg van deze case wil ik deze claims rond smart mobs verder onderzoeken aan de hand van een van de ‘oervoorbeelden’ van een smart mob. Ik zal mijn blik hiervoor richten op twee ‘revoluties’, die plaatsvonden op exact dezelfde plaats: de Epifanio de los Santos Avenue in Manilla (EDSA), met een tussenpose van 15 jaar en tot op zekere hoogte ook een voorloper van de protesten die in 2011 in de Arabische wereld plaatsvonden. In 1986 ontvluchtte president Marcos de Filipijnen nadat boze menigtes daar vier dagen hadden geprotesteerd tegen zijn bewind. In 2001 werd er opnieuw vier dagen gedemonstreerd op deze boulevard in het centrum van Manilla. Ditmaal werd president Estrada tot aftreden gedwongen nadat een proces wegens verdenking van corruptie tegen hem was vastgelopen. Vrijwel elk artikel dat ingaat op de mogelijk democratiserende werking van digitale media in het publieke domein verwijst naar deze historische momenten, waarbij de claim is dat in 2001 de omwentelingen mede mogelijk werden gemaakt door de vorming van een ‘smart mob’. Bij de eerste ‘People Power’ beweging – zoals de gebeurtenissen later werden gelabeld – speelden juist de radio en een hiërarchische maatschappelijke organisatie nog een belangrijke rol in de mobilisatie van het publiek. Radio Veritas, een katholiek station dat niet onder directe controle van de regering stond, zond op 22 februari 1986 een persconferentie uit waarin twee militaire leiders verklaarden dat Marcos had gefraudeerd bij de recente presidentsverkiezingen. Datzelfde radiostation riep bij monde van de populaire Aartsbisschop Jaime Cardinal Sin de luisteraars nog diezelfde dag op om het verzet tegen de president te steunen en zich te verzamelen op EDSA. De luisteraars gaven en masse gehoor aan die oproep, en op het plein hielden de demonstranten de radio’s aan hun oor gekluisterd. De autoriteiten probeerden de protesten in te dammen door de bron aan te pakken: militairen die trouw bleven aan de president, schakelden de zendmast uit die het signaal van radio Veritas de ether in zond. Evenwel werd snel een alternatieve – zij het minder krachtige – zender geïnstalleerd en bleef het station berichten uitzenden over onder meer de laatste troepenverplaatsingen van het regeringsleger.

Bij beschrijvingen van People Power II in 2001 wordt doorgaans de mobiele telefoon en decentrale peer-to-peernetwerken die daarmee gevormd

kunnen worden een centrale rol toebedacht. Kijk bijvoorbeeld eens hoe Howard Rheingold de gebeurtenissen uit dat jaar beschrijft in zijn boek *Smart Mobs*:

“Opposition leaders broadcast text messages and within seventy-five minutes of the abrupt halt of the impeachment proceedings 20,000 people showed up. ... More than 1 million Manila residents [were] mobilized and coordinated by waves of text messages ... On January 20, 2001 President Joseph Estrada of the Philippines became the first head of state in history to lose power to a smart mob.”⁴³⁶

De opstand groeide volgens Rheingold razendsnel uit tot een massabeweging, omdat betrokkenen sms-berichten als “Go 2 EDSA, Wear Black 2 mourn d death f democracy. Noise barrage at 11 pm” aan het gehele adresboek in hun mobiele telefoon stuurden.⁴³⁷ Telefoonmaatschappij Globe Telecom verzond die dag 45 miljoen sms-berichten, bijna twee keer zoveel als normaal.⁴³⁸ Het netwerk raakte zo overbelast dat telefoonmaatschappijen extra mobiele zendmasten plaatsten in de buurt van EDSA. Ook andere decentrale ‘grassrootsmedia’ zouden daarbij een rol hebben gespeeld. Kritiek – vaak in de vorm van persiflages op Estrada – werd via e-mail rondgestuurd, en het online forum E-lagada zou 91 duizend handtekeningen tegen het bewind van de president hebben verzameld.⁴³⁹

Maar is het inderdaad zo dat, zoals Castells, Fernández-Ardèvol en Qiu zich terecht afvragen, de opstand slaagde dankzij de “invincible technology” die ervoor zorgde dat “... each user [is] becoming his or her own broadcasting station: a node in a wider network of communication that the state could not possibly monitor much less control.”⁴⁴⁰ Met andere woorden: was hier sprake van een smart mob die werd gefaciliteerd door nieuwe processen van valorisatie, waarbij niet de oproep van een autoriteit via de massamedia tot mobilisatie leidde, maar de collectieve intelligentie van de smart mob? Veel deelnemers aan de demonstratie denken er wel zo over. In zijn artikel “The Cell Phone and the Crowd: Messianic Politics in the Contemporary Philippines” tekent Vicente Rafael een aantal reacties op uit kranten en online discussies. “De mobiele telefoon is ons wapen”, zei een werkloze bouwvakker. “De mobiele telefoon fungeerde als lont in het kruitvat, waarmee de opstand werd ontstoken.” Een ander, in eenzelfde *upbeat* proza: “Zolang je batterij niet leeg is, ben je ‘in de groove’, en

⁴³⁶ Rheingold, *Smart mobs : the next social revolution*. p 158-160

⁴³⁷ Castells en a.o., *Mobile Communication and Society*. p 188

⁴³⁸ Ibid. p. 189

⁴³⁹ Ibid. p. 188

⁴⁴⁰ Ibid.p. 191

voel je je strijdbaar.” En: “The information and calls that reached us by way of text and e-mail was what brought together the organized as well as unorganized protests. From our homes, schools, dormitories, factories, churches, we poured into the streets there to continue the trial [against Estrada].”⁴⁴¹

Rafael beziet de uitspraken in een bredere culturele context. Eind jaren negentig wordt op de Filipijnen de mobiele telefoon mateloos populair, vooral nadat aanbieder Globe prepaid abonnementen introduceert met goedkope sms-mogelijkheden. Bezitters spreken over de telefoon als een ‘nieuw ledemaat’ met een belangrijke eigenschap: waar ze ook zijn, ze kunnen altijd tegelijkertijd ook ergens anders zijn. In iedere sociale setting kunnen ze communiceren met leden van een zelfgekozen groep die niet ter plekke aanwezig is. Andersom kan de telefoon tijdens massale bijeenkomsten juist als samenbindend element worden gebruikt: “Alhoewel telecommunicatiemiddelen de mogelijkheid bieden om aan de menigte te ontsnappen, bieden ze ook de gelegenheid om jezelf met die menigte te verbinden, je te vervullen met haar verlangens, je te laven aan haar energie.”⁴⁴² Het sturen van sms’jes verwordt tot een symbolische praktijk waaromheen een *imagined community* wordt voorgesteld, die in de Filipijnen het etiket ‘Generation TXT’ opgeplakt krijgt. Het versturen van sms’jes kan zo gezien worden als eigentijdse invulling van wapperen met een vaandel in revolutionaire kleuren. De beschrijvingen doen ook denken aan de manier waarop Marshall Berman op de Nevski Prospect in St Petersburg spontaan publieken ziet ontstaan uit de massa van individuen die zich plots in elkaar herkennen. Nu vindt die herkenning niet op de Boulevard plaats, maar via de medianetwerken van SMS en sociale netwerken.

Maar betekende de mobiele telefoon, zoals Rheingold en anderen claimen, ook een verschuiving in autoriteitsstructuur? Hebben we hier te maken met een publiek dat zichzelf in het leven roept? Hier moeten we oppassen voor technologisch determinisme. Zoals ook Castells c.s. laten zien valt er nog wel wat af te dingen op de claim dat de mobiele telefoon alleen verantwoordelijk was voor het afzetten van Estrada. Zo speelden allerlei andere factoren een belangrijke rol. Om te beginnen voerden ook traditionele autoriteiten als het leger en de kerk oppositie tegen Estrada. Een aantal van de oorspronkelijke sms’jes was ook afkomstig van oppositieleiders. Daarnaast was de macht van de staat al verzwakt, en daardoor kon de regering niet adequaat reageren op de opstand. In andere landen waar de staat veel sterker is, zien we veel minder succesvolle politieke smart mobs. In Iran werd in 2009 de ‘Twitter-opstand’ door een sterke staat die

⁴⁴¹ V. Rafael, ‘The Cell Phone and the Crowd: Messianic Politics in the Contemporary Philippines.’ in: *Public Culture* 15, no. 3 (2003).

⁴⁴² Ibid.

de veiligheidsdiensten nog altijd aan haar zijde had, bloedig neergeslagen. Ook in China lukt het de autoriteiten nog altijd om (het effect van) protestdemonstraties binnen de perken te houden. In Urumqi bijvoorbeeld werd tijdens ongeregelde heden in 2009 tussen Han-Chinezen en Uyguren het mobiele telefoonverkeer platgelegd, zodat de 'smart mobs' zich niet meer konden organiseren. Een sterkere staat had in de Filipijnen wellicht evenzo – net zoals in 1986 de zendmast van Radio Veritas werd geblokkeerd – het sms-netwerk plat kunnen leggen. De telecommataatschappijen, die hun sms-omzet op die dag zagen verdubbelen, plaatsten juist extra mobiele zendmasten op EDSA.

Het gaat dus te ver om de mobiele telefoon en de culturele praktijk van het sms-en als verantwoordelijke aan te wijzen voor de revolutie. Desondanks speelde het type sociale netwerken dat de telefoon mogelijk maakte binnen de culturele, politieke en economische omstandigheden op de Filipijnen wel een rol. Interessant is de analyse die Rafael maakt van een bijdrage aan een discussieforum van auteur Bart Guingona die schrijft hoe zelfs hij als scepticus tijdens de demonstraties begon te geloven in de kracht van het peer-to-peer netwerk van de mobiele telefoon. Hij maakte deel uit van een groep mensen die een van de eerste protestbijeenkomsten organiseerde. Toen er werd voorgesteld om een uitnodiging te versturen via sms, verwachtte hij niet dat dat zou gaan werken zonder dat zo'n bericht gevalideerd zou zijn door een autoriteit. Een priester die bij de voorbereidingen betrokken was, stelde voor om – net als in 1986 – radio Veritas in te schakelen. Evenwel werd besloten om een test-sms te versturen. Toen Guingona de volgende ochtend zijn telefoon weer aanzette, bleken vrienden en vrienden van vrienden het bericht en masse te hebben geforward, ook naar zijn inbox: via-via had hij zijn eigen sms inmiddels in drievoud terug gekregen.⁴⁴³ Guingona, zo analyseert Rafael, had weinig vertrouwen in de kracht van sms'jes, omdat ze naar zijn idee slechts de status van een gerucht hadden. Pas als een bericht door een traditionele autoriteit zou worden onderschreven, zou het geloofwaardig zijn. Dat bleek een misvatting. Een sms is niet een los bericht uit een onbekende bron met een dubieuze status, maar een bericht van een bekende afzender uit het eigen sociale netwerk. En dat blijft zo, ook als het bericht voor de tweede, derde of dertigste keer wordt doorgestuurd. Validatie van het bericht vindt niet plaats door een autoriteit, maar door een cumulatie van individuele beslissingen het bericht al dan niet door te sturen binnen het netwerk. Rafael: "De kracht van sms ligt niet zozeer in de capaciteit om het debat aan te jagen en nieuwe interpretaties mogelijk te maken, maar vooral in het feit dat het anderen verleidt om het bericht in circulatie te

⁴⁴³ Ibid.

houden. Wie een bericht ontvangt, antwoordt door het door te sturen naar anderen van wie men hetzelfde verwacht. Doordat dit proces zich herhaalt en herhaalt, krijgt men uiteindelijk zijn eigen bericht terug – mechanisch vermeerderd, maar semantisch onveranderd.’ Rheingold komt tot een soortgelijke conclusie. Juist doordat het zo eenvoudig is om een bericht te forwarden – in tegenstelling tot een sms-bericht schrijven kost het slechts een paar handelingen – kan een bericht snel rond gaan zingen. Met als nadeel dat dat ook voor allerlei geruchten geldt. Zo schrijft Rheingold dat er op de Filipijnen ooit paniek uitbrak nadat een vals bericht via sms werd rondgestuurd dat het overlijden van Paus Johannes Paulus II meldde.

De People Power beweging is een van de meest aangehaalde voorbeelden van politieke protestbewegingen die als ‘smart mobs’ zijn georganiseerd, maar ze is zeker niet de enige. Tijdens de WTO-protesten in Seattle speelde de mobiele telefoon een belangrijke rol. In 2002 droeg mobilisatie via de mobiele telefoon en via user generated content-websites als Ohmynews bij aan de verkiezing van de politieke outsider Roh Moo-hyun in Zuid-Korea. In Spanje werd sms ingezet als coördinatie-technologie voor demonstraties tegen de regering na de terroristische aanslagen van maart 2004. En in 2011 spelen sociale netwerken daar opnieuw een belangrijke rol bij de organisatie van protest-kampen op centrale publieke plekken in verschillende steden. In 2009 zou sms zo ook een rol hebben gespeeld bij protesten in Moldavië.⁴⁴⁴ En de meest tot de verbeelding sprekende recente voorbeelden komen ongetwijfeld uit het Midden-Oosten waar protesten tegen verschillende autocraten het predikaat ‘Facebook-revolutie’ opgespeld kregen omdat het sociale netwerk een belangrijke rol speelde in de organisatie van de protesten. Daarbij speelde ook de symbolische rol van Facebook zelf wellicht nog een rol. Zoals de Filipijnse jongeren en de opkomende middenklasse de mobiele telefoon en SMS-hadden omarmd als een symbolische praktijk die hen onderscheidde van andere groepen, zo groeide ook Facebook uit tot symbool waarmee de Arabische jeugd zich afzette tegen de machthebbers. Het was niet alleen een communicatiemiddel, maar ook het vaandel waarachter het publiek zich verenigde.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Nicholson, ‘Flash! Mobs in the Age of Mobile Connectivity.’ in.

⁴⁴⁵ Eric Kluitenberg laat nog zien hoe de opstand in Syrie nog een belangrijk verschil ‘highlight’ tussen de verschillende platforms waarop acties georganiseerd worden. Facebook biedt de mogelijkheid tot snelle mobilisatie via overlappende netwerken, maar deelnemers zijn er niet anoniem, en kunnen door de staat opgespoord worden. Deelname aan een massademonstratie daarentegen is niet ongevaarlijk, maar kan wel min of meer anoniem. Juist door de grote massa verliest ieder individu zijn persoonlijke traceerbare eigenschappen: ‘A strange paradox emerged: In the seemingly private space of the social network activists had now become identified as an individual and more importantly as a discrete target for authoritarian repression. On the street however, the individual protester dissolved

Wat het voorbeeld van People Power II laat zien is dat peer-to-peer netwerken een rol hebben gespeeld in het proces van validatie en de mobilisatie in de openbare ruimte van Manilla rondom een politiek issue. Tegelijkertijd toont dit voorbeeld dat, wanneer we dergelijke fenomenen goed willen begrijpen, we ons niet blind moeten staren op de technologie, of op processen van collectieve intelligentie of genetwerkte communicatie alleen. We moeten juist naar de hele context van een gebeurtenis kijken en naar de verschillende samenhangende onderdelen van het ecosysteem. Juist de interactie tussen verschillende schaalniveaus van massamedia, nichemediën en peer-to-peer netwerken creëerde in dit geval een instant-publiek rondom het issue van het vastgelopen corruptieproces. SMS en Facebook spelen zo wel een rol in de mobilisatie, maar de opstanden worden er niet door veroorzaakt. De netwerken van mobiele telefoon en internet kunnen leiden tot nieuwe manieren waarop publieken zichzelf kunnen organiseren en bezit kunnen nemen van de stedelijke openbaarheid. Al kan geen enkele opstand gereduceerd worden tot deze technologieën. Wel kunnen ze fungeren als 'territory device' waarmee publieken zich organiseren en een stedelijke ruimte claimen als publiek domein, of als podium waarop ze zichzelf laten horen. Daarbij doet zich een dubbele dynamiek voor. Publieken organiseren zich via sociale media, waarna de politieke actie plaatsvindt in de stedelijke ruimte. Het ruimtelijk bij elkaar brengen van lichamen is nog altijd de meest pregnante manier om een politieke claim te maken. En die claim krijgt vervolgens weer een bredere betekenis doordat registraties ervan een tweede leven krijgen op Twitter, Facebook of Youtube, wat weer een gunstig effect kan hebben op de mobilisatie.

Tegelijkertijd geldt dat die online communicatie slechts een onderdeel van een veel complexer proces is waarin een publiek al dan niet ontstaat. Validatie van een bericht – geeft iemand wel of niet gehoor aan een oproep bijvoorbeeld – kan door netwerkeffecten worden beïnvloed. Als iemand opeens van verschillende personen in zijn netwerk dezelfde oproep ontvangt, kan dat een factor van betekenis zijn. Maar validatie blijft een complex proces dat gebaseerd is op meerdere factoren, waaronder persoonlijke banden, mogelijke repercussies van de actie, het belang dat iemand aan een specifiek issue hecht,

into a crowd to become a public. The rising death-toll from the Syrian protests indicates that this act of dissolving in the public is by no means without risk. It does, however, escape the targeted designation of the social networking space, which as an activist tool had de facto become ineffectual or even counter-productive for the local activists. Only in exile, out of reach of a repressive and violent authority, could the social networking space be used for effective public political communication, and possibly to mobilise the international diaspora. Kluitenberg, 'The Tactics of Camping.' Zie voor soortgelijke analyses ook: E. Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom* (New York: Public Affairs, 2011).

enzovoorts.⁴⁴⁶Het is dus wellicht te gemakkelijk om van collectieve intelligentie te spreken, en van publieken die spontaan in het leven worden geroepen. Evenwel laat het fenomeen van de flashmob zien dat stedelingen niet geheel en al onderworpen zijn aan de 'software sorting' logica van digitale technologieën. Ze kunnen de technologie ook inzetten om zichzelf te organiseren in stedelijke publieken. In de eerste case zagen we hoe Stephen Graham het handelingsmoment plaatste op het moment waarop de software voor digitale technologieën wordt geschreven: het proces van 'coding' waarin culturele codes, wetten, idealen en/of opvattingen worden vastgelegd in de software en algoritmes van de diensten die op het platform van de straat worden ontwikkeld. In dit voorbeeld leggen een aantal auteurs het handelingsmoment juist aan de kant van de gebruiker. Ik heb laten zien dat dat misschien iets te utopisch gedacht is, maar dat digitale technologieën wel degelijk de mogelijkheid bieden om onder een aantal omstandigheden op nieuwe manieren stedelijke publieken te organiseren, al zijn dat lang niet altijd publieken met louter 'goede bedoelingen', zoals bleek bij de rellen in Londen in de zomer van 2011.

De hier aangehaalde voorbeelden laten ook nog iets anders zien. Met digitale en mobiele media hebben burgers inderdaad een nieuw middel in handen gekregen waarmee publieken gemobiliseerd kunnen worden. Toch is dat nog maar het begin van een politiek proces. De uitdaging voor het publiek domein ligt dan ook vooral in het verlengde van de mobilisatie. Immers, een smart mob die als emergent verschijnsel ontstaat vanuit de optelsom van talloze individuele communicatieve handelingen kent weinig structuur. Er is geen nadrukkelijke leider, noch is er een institutie die invloed heeft op de richting waarin de massa zich beweegt. Hoe kan vanuit zo'n beweging het politieke proces richting krijgen? Hoe kan de energie van de massa worden omgezet in structuren en instituties? Hoe kunnen de eisen van het gemobiliseerde publiek (dat grotendeels bestaan uit een verzameling individuen zonder duidelijke leiders) om worden gezet in een duurzaam politiek proces van verandering? Op die vraag bestaat vooralsnog geen antwoord.

⁴⁴⁶ Het voert te ver hier uitgebreid in te gaan op sociale dynamieken en mobilisering van groepen. Zie hiervoor bijvoorbeeld: N. S. Glance en B. Huberman, 'The Dynamics of Social Dilemmas.' in: *Scientific American*, no. March (1994); Granovetter, 'Threshold Models of Collective Behavior.' in: *American Journal of Sociology* 83, no. 6 (1978).

Test-case 7 *Body Movies*

In september 2001, als Rotterdam Culturele hoofdstad van Europa is, wordt in het centrum van de stad de interactieve video-installatie *Body Movies - Relational Architecture 6* vertoond. Het werk is een creatie van de Mexicaanse kunstenaar Rafael Lozano-Hemmer en bestaat uit een door toevallige voorbijgangers opgevoerd schaduwspel dat zich na het vallen van de avond afspeelt op de zijgevel van de immense Pathé-bioscoop op het Schouwburgplein in Rotterdam. In de afgelopen jaren is *Body Movies* in de kunstkritiek die zich bezig houdt met digitale en interactieve media uitgegroeid tot een canonic project. Hier wil ik – onder meer aan de hand van een aantal van deze commentaren - laten zien hoe *Body Movies* een belangrijke bijdrage levert aan de discussie over het publieke domein in de stad. Het werk stelt met name de invloed van multimedialisering van de stedelijke ruimtes aan de kaak door de opmars van *urban screens*. Daarnaast biedt *Body Movies* een interessante visie op interactiviteit. Enerzijds stelt *Body Movies* de programmering van de stedelijke ruimte ter discussie – wie bepaalt wat er op de *urban screens* te zien is? En anderzijds verkent Lozano-Hemmer de rol van digitale media bij het onderhouden van sociale protocollen. Welke rol kunnen de digitale interfaces van *urban screens* spelen in de manier waarop stedelingen sociale relaties met elkaar aangaan?

Voor die vraag aan bod komt, sta ik eerst nog even iets langer stil bij de precieze werking van *Body Movies*. Voor *Body Movies* liet Lozano-Hemmer zich inspireren door de zeventiende-eeuwse gravure *De Schaduwdans* van Samuel van Hoogstraten. Daarop is te zien hoe acteurs een schaduwspel opvoeren door voor een laaggeplaatste lichtbron te gaan staan. Hoe dichter ze bij de lichtbron staan, hoe groter en demonischer hun schaduwen op het achterdoek worden. Met *Body Movies* wil Lozano-Hemmer met twintigste-eeuwse middelen een soortgelijke schaduwdans uitlokken, waarbij het publiek een performatieve rol krijgt. Dat wil zeggen: het kunstwerk krijgt pas vorm op het moment dat het publiek zich laat verleiden mee te doen aan de schaduwdans. Daartoe ontwierp Lozano-Hemmer een installatie die een felle lichtbundel werpt op de zijgevel van de Pathé megabioscoop. Het licht komt van twee helle Xenon-lampen die op de vloer van het Rotterdamse Schouwburgplein staan. Tegelijkertijd worden vanaf een hoge stelling ook foto's van over straat lopende Rotterdamers op de bioscoopgevel geprojecteerd. Het licht van de Xenon-lampen is echter zo fel, dat de van bovenaf geprojecteerde foto's onzichtbaar blijven. Alleen als iemand toevallig door de lichtbundels van de Xenon-lampen heen loopt, wordt in zijn of haar schaduw een deel van de geprojecteerde foto's weer zichtbaar. Zodra voorbijgangers doorkrijgen dat zij met hun schaduwen foto's kunnen 'onthullen', begint een

aantal van hen daar doorgaans mee te experimenteren. Zo spelen in Rotterdam een aantal voorbijgangers traditionele schaduwspelletjes: door met hun lichaam allerlei verschillende vormen aan te nemen creëren ze schaduwen in de meest uiteenlopende vormen. Sommigen reageren met hun vormen ook op elkaar. Anderen ontdekken dat ze de schaduwen groter en kleiner kunnen maken door dichter naar de Xenon-lampen toe te lopen, of er juist van af. Als meerdere mensen tegelijkertijd door het licht heen lopen, worden grotere delen van de foto zichtbaar. Daarbij heeft Lozano-Hemmer nog een interactief spelelement in zijn installatie ingebouwd. Wanneer de schaduwen van voorbijgangers op het Schouwburgplein precies overeenkomen met de profielen van de mensen op de geprojecteerde foto, verschijnt er een nieuwe foto. Een camera met beeldherkenningsoftware analyseert daartoe voortdurend het schaduwspel en geeft opdracht de volgende foto te vertonen als aan de voorwaarde is voldaan. Toevallige voorbijgangers worden zo aangespoord om met elkaar samen te werken met als doel gezamenlijk precies die positie voor de Xenon-lampen in te nemen die overeenkomt met de compositie op de bioscoopgevel. In Rotterdam levert dat in 2001 een 'vaak komisch en soms ontroerend schouwspel' op, meldt het *Algemeen Dagblad* na afloop. "Schaduwen van argeloze voorbijgangers werden liefderijk omhelsd of genadeloos vertrapt door enorme reuzen. Dat bleken kleine jongetjes te zijn die zich vlakbij het licht een moment heel groot en machtig waanden."⁴⁴⁷

Body Movies legt zo een interactieve media laag over het Schouwburgplein heen, die door voorbijgangers bovendien kan worden beïnvloed. Afhankelijk van de positie die ze innemen, verschijnt er al dan niet een volgende foto. *Body Movies* wordt dan ook vaak in verband gebracht met de opkomst van de zogenaamde *urban screens*, een verzamelbegrip waarmee onder meer de opkomst van grote, soms interactieve billboards in de publieke ruimte wordt bedoeld.⁴⁴⁸ De opkomst van *urban screens* past enerzijds in een lange traditie waarbij architectuur verrijkt wordt met inscripties, of dat nu de beelden op tempels, fresco's en glas-in-loodramen in kathedralen zijn, of de knipperende lichtreclames van Tokyo's Shibuya of New Yorks Time Square.⁴⁴⁹ Wat nieuw is, is dat de inhoud van de media laag flexibel is geworden. Fresco's en glas-in-

⁴⁴⁷ 'Schaduwspel in Rotterdam', in *Algemeen Dagblad*, 3 september 2001

⁴⁴⁸ Zie bijvoorbeeld S. McQuire, 'The politics of public space in the media city,' *First Monday*, no. 4 (2006), http://www.firstmonday.org/issues/special11_2/mcquire/index.html. Voor meer over urban screens zie: S. McQuire, M. Martin, en S. Niederer, eds., *Urban Screens Reader*, vol. 5, INC Reader (Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2009).

⁴⁴⁹ M. McCullough, 'On Urban Markup: Frames of Reference in Location Models for Participatory Urbanism,' *Leonardo Electronic Almanac* 14, no. 3 (2006).

loodramen maken al eeuwenlang deel uit van het gebouw in kwestie; de inhoud van een digitaal scherm of lichtinstallatie echter staat grotendeels los van de fysieke drager. Ook is deze media laag in sommige gevallen te beïnvloeden door voorbijgangers of gebruikers van de locatie. Het architectuurblad *Architectural Design* ziet in *Body Movies* dan ook een voorbode van een architectuur die voortdurend van vorm en inhoud kan veranderen. Door de fysieke omgevingen te annoteren met media, toont Lozano-Hemmer zo hoe de 'dominant narratives of a specific building or urban setting' steeds minder vast komen te staan.⁴⁵⁰

Met de opkomst van *urban screens* lijkt zich mogelijk een cirkelbeweging te voltrekken. Zoals ik in de inleiding al beschreef, droeg volgens een aantal critici de opkomst van de televisie samen met een toenemende suburbanisering bij tot een ontwikkeling van privatisering en een uitholling van het stedelijke publieke domein. De betekenis van de ruimtelijke stedelijke openbaarheid verloor aan betekenis ten koste van de uitwisseling van boodschappen via het televisiescherm. In de woorden van Paul Virilio: 'Het scherm werd het stadsplein'⁴⁵¹ en rond het televisiescherm werden publieken gevormd. De ontwikkeling die we nu zien lijkt hieraan tegengesteld: *Urban Screens* staan midden in de publieke ruimtes. Wat de opmars van *urban screens* precies betekent voor de ervaring van het publieke domein hangt natuurlijk af van de toepassing van het scherm. Zo zijn er enerzijds voorbeelden van *urban screens* waar omheen zich publieken vormen, bijvoorbeeld om gezamenlijk naar een concert, politiek evenement of voetbalwedstrijd te kijken. Zo worden stedelijke publieken gevormd rond media-inhouden in het publieke domein, waarbij zowel het fysiek samen zijn op een locatie als de inhoud op het scherm een rol speelt in de manier waarop het publiek tot stand komt. Maar de opkomst van *urban screens* kan ook gemakkelijk in verband worden gebracht met de vercommercialisering van het publieke domein. Veel *urban screens* tonen voornamelijk reclameboodschappen en spreken het winkelend publiek aan als consument. De nieuwste generatie schermen kan de boodschappen zelfs aanpassen aan het aanwezige publiek. Camera's en gezichtherkenningssoftware maken een analyse van de leeftijd en het geslacht van voorbijgangers en laten afhankelijk van de uitkomst een commercial zien. Zo wordt met behulp van digitale media een media laag toegevoegd die de omgeving – in marketingtechnische zin – afstemt op haar gebruikers. Daarmee komt de hybride stedelijke ervaring vooral in het teken van marketing en consumptie te staan.

⁴⁵⁰ M. Fernandez, 'Illuminating Embodiment: rafael Lozano-Hemmer's Relational Architectures.' in: *Architectural Design* 77, no. 4 (2007).

⁴⁵¹ McQuire, 'The politics of public space in the media city.'

Met projecten als *Body Movies* wil Lozano-Hemmer deze toenemende vercommercialisering juist aan de kaak stellen. Hij wil een alternatief bieden voor de opkomst van enerzijds een wereldwijde populaire en commerciële cultuur en (vaak in samenhang daarmee) anderzijds de opkomst van plekken die in hun architectuur of functionele invulling niet meer te onderscheiden zijn van soortgelijke locaties op andere plekken in de wereld. Denk bijvoorbeeld aan de filialen van ketens als Starbucks en McDonald's of de inrichting van *shopping malls* en vliegvelden. De dreiging die hier vanuit gaat, is de opkomst van een stedelijkheid die geheel in het teken van consumptie komt te staan en nauwelijks nog aanknopingspunten biedt voor het vormgeven aan een lokale identiteit. Die lokale identiteit wordt bijvoorbeeld op het spel gezet door de opmars van de talloze billboards die internationale merken aanprijzen. Die beelden maken vaak onderdeel uit van wereldwijde campagnes en ontdoen de stad zo deels van haar lokale identiteit, meent Lozano-Hemmer. "Cities are saturated with images and messages but they rarely show diversity and do not relate on an intimate level with the public", stelt hij. Ze roepen een gevoel op van afstandelijkheid, euforie, gehoorzaamheid of eerbied.⁴⁵² Maar lang niet alle stedelingen herkennen zich in de beelden uit reclamecampagnes die het stadsbeeld domineren. Dat komt omdat commerciële billboards op een eenzijdige manier een transnationale dimensie in de stad brengen, meent Lozano-Hemmer.⁴⁵³ Ze adresseren een wereldwijd en homogeen geacht publiek en kennen in hun representaties weinig nuances. Bovendien, de schaduwkanten van deze transnationale verwijzingen blijven uiteraard buiten schot (bijvoorbeeld dat die mooie voetbalschoenen niet alleen door beroemdheden worden gedragen, maar ook onder slechte arbeidsomstandigheden worden gemaakt in een fabriek in Oost-Azië).⁴⁵⁴ Dat gevoel van verlies van een lokale identiteit wordt bovendien versterkt doordat ook de architectuur in de stad is losgezongen van de lokale cultuur. Aan de ene kant vind je in iedere stad dezelfde kantoorgebouwen en winkelketens. Tegelijkertijd kent ook iedere stad – uit angst voor identiteitsverlies door precies de opkomst van de globale architectuur – wel een aantal historische gebouwen waar niets meer mee mag worden gedaan. Dat zijn iconische museumstukken die

⁴⁵² 'Body Movies attempts to misuse technologies of the spectacular so they can evoke a sense of intimacy and complicity instead of provoking distance, euphoria, catharsis, obedience or awe.' http://www.lozano-hemmer.com/body_movies.php

⁴⁵³ Geciteerd in: Raymond Gastil en Zoë Ryan, *Open: new designs for public space* (New York: Princeton Architectural Press, 2004). P.100

⁴⁵⁴ Inspiratie is Paul Virilio's begrip 'effraction' – de 'overexposure' van de stad ten opzichte van het kapitalistische systeem van beelden. B. Massumi en R. Lozano-Hemmer, 'Urban Appointments: A Possible Rendezvous with the City,' in *Making Art of Databases*, ed. L. Manovich (Rotterdam: V2 publishing, 2003).

een historische identiteit moeten waarborgen. Maar ook een dergelijke museale benadering staat een toe-eigening in de weg die aansluit bij een hedendaagse ervaring.

Met *Body Movies* wil Lozano-Hemmer ingaan tegen beide met elkaar samenhangende tendensen. Doel is om 'de technologie van het spektakel' te misbruiken om een gevoel van intimiteit en betrokkenheid op te wekken, bijvoorbeeld door de gebouwen met zijn interactieve installaties tijdelijk een lokale betekenis te geven:

"An important aspect of my work [...] is to produce a performative context where default buildings may take on temporary specificity and where vampire buildings' [de term die hij gebruikt voor specifieke historische monumenten] role of established prevailing identification may decline."⁴⁵⁵

Een belangrijke inspiratiebron daarbij is het gedachtegoed van de Situationisten. Net als deze groep kunstenaars uit de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw rond Guy Debord, probeert ook Lozano-Hemmer stedelingen op een nieuwe manier naar de stad om hen heen en ook zichzelf te laten kijken. Doel is hen zo te 'bevrijden' of in ieder geval een alternatief te bieden voor de disciplinerende mechanismes van de consumptiemaatschappij; om voorbijgangers even uit hun alledaagse routine los te weken en ze uit te nodigen om hun eigen "readings en subtitles" van de stad te maken.⁴⁵⁶ In het bijzonder is Lozano-Hemmer daarbij gecharmeerd van de Situationistische praktijk van de 'Virtual Appointment.' Die hield in dat iemand opgedragen werd om op een van te voren vastgesteld tijdstip te verschijnen op een specifieke locatie. Daar zou hij dan iemand ontmoeten die een soortgelijke opdracht had gekregen. Dit gegeven zou de manier waarop de deelnemers hun omgeving zouden ervaren veel intenser maken:

"Every person walking by might be about to step into your life. The slightest of gestures amplifies into an emergent sign of recognition. The space around is no longer a neutral frame. It is charged with anticipated gazes leading potential approaches."⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ A. Adriaansens en J. Brouwer, 'Alien Relationships from Public Space,' in *Transurbanism*, ed. A. Mulder en J. Brouwer (Rotterdam: NAi Publishers, 2002). p. 146

⁴⁵⁶ Raymond Gastil en Zoë Ryan, *Open: new designs for public space*.

⁴⁵⁷ Massumi en Lozano-Hemmer, 'Urban Appointments: A Possible Rendezvous with the City.' p. 29

Stedelijke kunstinterventies moeten volgens Lozano-Hemmer een soortgelijke kwaliteit hebben. 'To exceed the expected' is het devies, een opdracht die is geïnspireerd op de Situationistische praktijken van de 'dérive' en de 'detournement'.⁴⁵⁸

Body Movies is zo een voorbeeld van een project dat laat zien hoe de inzet van digitale media een kans biedt om het publieke domein van nieuwe betekenissen te voorzien. In plaats van reclamecampagnes waarin internationale sterren en sporthelden levensgroot op gebouwen worden afgebeeld, bestaat *Body Movies* uit een verzameling beelden van 'gewone' mensen, die gefotografeerd zijn tijdens alledaagse stedelijke routines als winkelen of een wandelingetje maken. Door met behulp van interactieve projecties een extra laag aan de fysieke stad toe te voegen, wordt deze zo voorzien van een lokale context en identiteit die in het fysieke ontwerp en de bestemming van de plekken mogelijk juist wordt uitgehouden.

Daarbij gaat het Lozano-Hemmer niet alleen om de inhoud van de projecties, maar ook om de sociale interactie die zijn project uitlokt. Dat gebeurt onder meer met behulp van het spelelement in *Body Movies* dat stedelingen uitnodigt kortstondig met elkaar samen te werken om het systeem naar de volgende foto te laten springen. Daarmee komen we op een tweede aspect van de manier waarop het project ingrijpt in de stedelijke openbaarheid: de rol van de media-interface in het aanmoedigen dan wel voorkomen van allerlei sociale relaties. Wat voor sociale protocollen maakt de specifieke opvatting van interactiviteit van Lozano-Hemmer mogelijk? Het bijzondere aan *Body Movies* is, zo stelt Scott McQuire, dat zich rond de installatie een tijdelijk publiek vormt van tot voor kort vreemden die een kort durende speelse ervaring met elkaar delen en ontdekken dat ze door het opvoeren van een collectieve choreografie de sfeer van de omgeving kunnen beïnvloeden.⁴⁵⁹ Het werk van Lozano-Hemmer wordt daarbij wel in de context geplaatst van Nicholas Bourriauds – een invloedrijke Franse curator en kunstcriticus – concept van 'relational aesthetics'. Daarin is het doel van een kunstwerk niet de presentatie van een artistieke expressie, maar om op de een of andere manier nieuwe sociale relaties tot stand te brengen.⁴⁶⁰ Die spontane choreografie komt mede tot stand door Lozano-Hemmers specifieke benadering van interactiviteit. Doorgaans is een interactief systeem in de openbare ruimte zo ontworpen dat er maar één interactie tegelijkertijd mogelijk is: iemand of iets levert de een vorm van input, waarna de installatie een uitkomst produceert. Daarbij zijn er twee mogelijkheden. Ofwel leden van het publiek

⁴⁵⁸ Ibid.

⁴⁵⁹ McQuire, 'The politics of public space in the media city.'

⁴⁶⁰ N. Bourriaud, *Relational aesthetics* (Paris: Les Presses du réel, 2002).

gebruiken de installatie om de beurt ('taking turns'), waarbij ze ieder op hun eigen manier het interactieve systeem kunnen beïnvloeden. Ofwel het systeem meet het gemiddelde van verschillende deelnemers en produceert de uitkomst op basis van dat gemiddelde ('taking averages'). Beide vindt Lozano-Hemmer onbevredigend. Daarom is het voor hem belangrijk dat bij *Body Movies* meerdere mensen tegelijkertijd aan de installatie kunnen deelnemen en ook hun onderlinge interactie een rol speelt bij de uitkomst van het geheel. Aan de ene kant kan iedere deelnemer op zijn eigen discrete manier deelnemen, zonder dat zijn input verdampt in een democratisch gemiddelde, tegelijkertijd ontstaan er ook allerlei collectieve patronen.⁴⁶¹ Zelf spreekt Lozano-Hemmer daarom ook liever van 'relationele architectuur' dan van interactiviteit. Interactiviteit is een sleets begrip geworden dat van alles en daardoor ook niets kan betekenen. Te vaak wordt interactief ook gebruikt in een betekenis van *reactief*. Dat wil zeggen: de gebruiker drukt op een knop en vervolgens gebeurt er iets volgens een van tevoren bepaald patroon. Het begrip 'relationeel' moet uitdrukking geven aan de veelheid van relaties die door zijn werk kunnen ontstaan: "‘Relational’ has a more horizontal quality; it is more collective. Events happen in fields of activity that may have resonances in several places in the network."⁴⁶²

Die opvatting sluit aan bij die van andere kunstenaars die actief zijn op het gebied van interactieve kunst. Zo vindt ook Usman Haque dat er een gevaar in schuilt als (stedelijk) ontwerpers zichzelf te veel moeten beschouwen als 'probleemoplossers' die door onderzoek een of ander probleem identificeren, en er vervolgens een kant en klare oplossing voor verzinnen. Die strategie ontnemt gebruikers de mogelijkheid om zelf oplossingen te verzinnen. Beter dan in kant-en-klare producten zouden ontwerpers na moeten denken over platforms die gebruikers ook zelf aan kunnen passen.⁴⁶³ Haque maakt zo onderscheid tussen 'responsieve' systemen en 'interactieve' systemen. 'Responsief' houdt in dat een installatie volgens een bepaald, vaststaand programma reageert op de omstandigheden. 'Interactief' gaat een stap verder en maakt het voor gebruikers ook mogelijk om invloed uit te oefenen op de programma's die bepalen hoe de data worden geïnterpreteerd, en aan welke vormen van output ze precies worden gekoppeld.⁴⁶⁴ Ook Lozano-Hemmer vindt dat een ontwerper van interactieve systemen niet te veel top-down moet werken. Het doel is niet om alle mogelijke uitkomsten van een situatie vooraf te bedenken en daarvoor een vast en

⁴⁶¹ Adriaansens en Brouwer, 'Alien Relationships from Public Space.'

⁴⁶² Ibid. p. 149

⁴⁶³ Zie ook Usman Haque 'Distinguishing Concept. Lexicons of Interactive Art and Architecture' in *AD 4dsocial Interactive Design Environments*, Vol 77 No. 4

⁴⁶⁴ idem

beheersbaar patroon uit te denken. Een interactief systeem moet zo worden ontworpen dat het een zekere openheid heeft, dat gebruikers het zich kunnen toe-eigenen op manieren die de kunstenaar niet heeft voorzien.⁴⁶⁵

Een aantal critici legt zo een verband tussen de manier waarop Lozano-Hemmer met zijn digitale interface kortstondige sociale relaties probeert uit te lokken, en theorieën over stedelijke openbaarheid van onder meer Richard Sennett. Zoals we in paragraaf 4.2 zagen, schetste Sennett een ontwikkeling waarin het publieke domein steeds meer in het teken kwam te staan van de stilte. Stedelingen spraken elkaar niet meer aan om vanuit een onpersoonlijk rollenspel een praatje met elkaar te houden of zelfs een discussie te voeren. Het publieke domein kwam langzaam in het teken van het 'protocol van de stilte' te staan. Stedelingen kregen steeds meer het idee dat ze het recht niet hadden om met elkaar te praten. Sinds de terrascultuur op de boulevards in de negentiende eeuw opkomt, kijken mensen hoogstens nog naar elkaar, meent Sennett, en zelfs die visuele confrontatie staat onder druk aangezien stedelingen zich meer en meer terugtrekken in geografische zones waar ze zich op hun gemak voelen en waar ze vooral gelijksoortige anderen aantreffen.⁴⁶⁶

Kan nu een hybride interface zoals die van *Body Movies* ook worden ingezet om die ontwikkeling te doorbreken? Kan een dergelijke interventie stedelingen ertoe aanzetten om juist weer wel – hoe kortstondig ook – even een interactie met elkaar aan te gaan? Kan interactie-ontwerp burgers verleiden de openbare stilte te verbreken? Een installatie als *Body Movies* zou precies daar een rol in kunnen spelen:

“Through mutual participation, people discover they are able to intervene – albeit ephemerally – in the look and feel of central city public space. In short, they are platforms encouraging creative public

⁴⁶⁵ H. Ranzenbacher en R. Lozano-Hemmer, 'Metaphern der Partipation,' in *Ars Electronica Catalog 2001*, ed. G. Stocker en C. Schöpf (Wien: Springer Verlag, 2001). Het is een benadering die ook wordt geroemd aan het project *Body Movies*. Zo spreekt de Golden Nica-Jury die Lozano Hemmer voor *Body Movies* een 'Distinction' toekent in de categorie interactieve kunst van een elegante interface, die het publiek snel genoeg laat zien wat de bedoeling is, maar het tegelijkertijd ook de mogelijkheid geeft zelf te bepalen hoe de installatie gebruikt kan worden. Het blijft een 'open systeem', dat 'dem Sinn des Publikums für Improvisation ebenso Rechnung trägt wie dem Spieltrieb und der Neugier auf Zufallsbekenntschaften – eine elegante, leicht fassliche und höchst unterhaltsame Form sozialer Kunst.' Jury in Linz: http://www.aec.at/archiv_project_de.php?id=11719

⁴⁶⁶ Sennett, *The uses of disorder : personal identity and city life*

behaviour, enabling the city to become an experimental public space."⁴⁶⁷

Dat inzicht heeft mogelijk repercussies die verder strekken dan deze specifieke artistieke interventie. Het werk van Sennett, stelt McQuire, toont ons dat zijn ideale invulling van de stedelijke cultuur geen natuurlijke toestand is, maar een aangeleerde houding betreft. Het gaat er bij Sennett om dat stedelingen een aantal protocollen aanvaarden die zijn verbonden met allerlei alledaagse settings, zoals het koffiehuis. Kan nu de interface van mobiele media een dergelijk protocol stimuleren of zelfs afdwingen? *Body Movies* kunnen we dan in een bredere ontwikkeling plaatsen waarin kunstenaars met behulp van digitale media de stedelijke openbaarheid nieuw leven in proberen te blazen. Zo is er een bredere groep van kunstenaars die aan het begin van de eenentwintigste eeuw de term 'locatieve media' omarmde. Het label 'locatieve' diende ook om de kunstpraktijk te onderscheiden van commerciële toepassingen van locatietechnologieën die in die tijd opkwamen, vaak onder de noemer location based services. Deze gebruikten – zoals we hierboven hebben gezien – dezelfde technologieën om de stedelijke ervaring persoonlijker of efficiënter te maken. Locatieve mediakunstenaars – en hun opvolgers die in dezelfde geest werken – pleiten er nadrukkelijk voor om de technologie op een andere manier in te zetten. Zo roept de Amerikaanse onderzoeker Eric Paulos bijvoorbeeld op – niet toevallig op de honderdste verjaardag van het Futuristisch Manifest – om digitale technologieën in te zetten voor stedelijke idealen als speelsheid, serendipiteit en nieuwsgierigheid. In zijn Manifesto of Open Disruption and Participation schrijft hij:

'we claim that the successful ubiquitous computing tools, the one we really want to cohabit with, will be those that incorporate the full range of life experiences. We want our tools to sing of not just productivity but of our love of curiosity, the joy of wonderment, and the freshness of the unknown.'⁴⁶⁸

Kunnen kunstwerken als *Body Movies* zo het publieke domein nieuw leven in blazen? Kunnen ze er de verwondering van de situationisten terugbrengen? Of sociale contacten tussen stedelingen onderling nieuw leven in blazen, en wellicht

⁴⁶⁷ McQuire, Scott. "Mobility, Cosmopolitanism and Public Space in the Media City," in *Urban Screens Reader*, edited by Scott McQuire, Meredith Martin and Sabine Niederer (Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2009) p. 59

⁴⁶⁸ E. Paulos, 'Manifesto of Open Disruption and Participation,' in *Paulos.net*, ed. E. Paulos (2009).

een bijdrage leveren aan het ontstaan van nieuwe protocollen? Misschien vragen we daarmee wel te veel van kunstenaars. Desalniettemin ligt in deze vragen wel het belang besloten van interventies als die van Lozano-Hemmer. Ze laten zien dat een alternatief interface-ontwerp mogelijk is dat kortstondige ontmoetingen stimuleert als onderdeel van het alledaagse stedelijke leven. En ze laten zien dat een open notie van 'interactiviteit' in het ontwerp daarbij een belangrijke rol speelt.

Conclusie

Ik begon de inleiding tot de drie hoofdstukken van dit tweede deel over het publieke domein met de zorg die verschillende auteurs recent hebben uitgesproken over de invloed van digitale media op de stedelijke samenleving. De vraag die steeds werd opgeworpen is deze: fungeert de stad nog als uitwisselingslandschap, als interface waarin stedelingen met verschillende achtergronden met elkaar worden geconfronteerd? In een democratische samenleving zou de stedelijke publieke sfeer de 'haakjes' moeten vormen die de stad als gemeenschap van vreemden bij elkaar houdt; ze zou werken als een interface waar 'het verhouden tot de ander' plaatsvindt. De opkomst van digitale media ondermijnt mogelijk de manier waarop het publiek domein tot stand kan komen. Wanneer de mobiele telefoon gebruikt wordt als 'territory device', dan dreigen gemeenschappelijke ontmoetingsplekken voor stedelingen van verschillende achtergronden te verdwijnen. Hier heb ik laten zien dat die vrees niet geheel ten onrechte wordt uitgesproken, maar dat tegelijkertijd de interfaces van digitale media de stad ook op een nieuwe manier als publiek domein kunnen laten functioneren.

Kijken we vanuit het perspectief van stedelijke plekken naar de manier waarop de stad als interface functioneert, dan zien we dat de *affordance* van digitale media als 'schrijf- en registratiegereedschap' nieuwe manieren faciliteert waarop de stad als platform wordt gebruikt. In het verlengde van ontwikkelingen als neoliberalisering zien we de opmars van het idee van 'The City as Service.' Er worden door commerciële partijen allerlei diensten ontwikkeld op basis van de data die in de stad worden verzameld. Die diensten worden aangeboden aan en afgestemd op de voorkeur van betalende consumenten. Deze infrastructuur brengt zo niet langer verschillende stedelingen ruimtelijk bij elkaar, zoals ooit de Boulevards van Haussmann onbedoeld deden. Ze versplinteren het stedelijk publiek juist, in een proces dat Stephen Graham '*Software Sorting*' noemt. Deze kritiek moeten we serieus nemen. Er is inderdaad een risico dat de stad steeds

verder gefragmenteerd raakt, en dat de overlap tussen de parochiale domeinen van verschillende publieken wegvalt.

De opkomst van digitale technologieën is echter niet een eenduidig proces dat daar noodzakelijkerwijs toe zal leiden. We zagen immers ook hoe de stad als ‘open source platform’ kan worden ingericht, waarbij allerlei institutionele partijen en ook burgers zelf de programmering van het platform voor hun rekening kunnen nemen. Via open data-initiatieven en uiteenlopende kunstprojecten kunnen zo nieuwe links tussen verschillende stedelingen gelegd worden. Datastromen kunnen gemeenschappelijke issues aan het licht brengen waaromheen publieken zich organiseren. En via digitale platformen kunnen stedelijke diensten wellicht zelfs weer in collectief beheer worden genomen. Ook kunnen interfaces – zoals in het voorbeeld van *Body Movies* – nieuwe culturele protocollen leveren, en zo stedelingen aanzetten tot interactie. Maar deze mogelijkheden zijn vooralsnog vooral theoretisch, en blijven beperkt tot het domein van de kunst en het experiment.

Als we vanuit het perspectief van de individuele stedeling naar ‘de stad als interface’ kijken dan valt op dat de mobiele telefoon inderdaad kan functioneren als ‘territory device’ waarmee stedelijke ruimtes geprogrammeerd kunnen worden. Dat betekent ook dat er op nieuwe manieren een publiek domein in het leven geroepen kan worden, bijvoorbeeld door de organisatie van smart mobs – al is het predicaat *smart* niet altijd op zijn plaats: ook criminele bendes of voetbalbandalen maken van deze technologieën gebruik.

Bij elkaar genomen kunnen we concluderen dat het publieke domein in een Arendtiaanse zin inderdaad uitgehold dreigt te worden. Het wordt steeds lastiger om plekken aan te wijzen die fungeren als publiek domein waar de gehele stedelijke gemeenschap bij elkaar wordt gehouden. Maar dat wil niet zeggen dat de stedelijke publieke sfeer gedoemd is om te verdwijnen. Ze komt mogelijk tot stand via nieuwe platforms en op onverwachte plekken. Privé, parochiale en publieke domeinen lopen in elkaar over, en er ontstaan nieuwe vormen van overlap daartussen die als publiek domein kunnen fungeren.

Het handelingsmoment lijkt voor een deel verschoven naar de individuele stedeling, die de technologie kan gebruiken om zijn eigen wereld vorm te geven. Maar die verschuiving van het handelingsmoment is verre van vanzelfsprekend. Sterker: er zijn allerlei ontwikkelingen waardoor ‘de stad als platform’ als gesloten systeem functioneert waarin de stedeling vooral wordt benaderd als consument. ‘Open data’-initiatieven bieden daarbij een belangrijk, open alternatief. Maar de kans dat alleen door het aanbieden van een open platform een publiek domein tot stand komt is niet heel groot. Een programmering die overlap tussen verschillende werelden tot stand kan brengen

De Stad als Interface

of publieken rond gemeenschappelijke issues kan organiseren, of zaken onder collectief beheer kan brengen, kan daarbij mogelijk een belangrijke bijdrage leveren.

Conclusie

'Zijn onze groote steden nog wel stedelijke gemeenschappen? Zijn zij eigenlijk niet langzamerhand geworden tot groote agglomeraties van afzonderlijk levende menschen, die wel het verband voelen tot de sociale groep waartoe zij behooren, doch die zich buiten deze groep verloren wanen in de massa?'⁴⁶⁹

In 1946 sprak de toenmalige burgemeester Oud van Rotterdam op bovenstaande wijze zijn zorg uit over de toekomst van zijn stad. Door de schaalvergroting in de haven en industrie en de toeloop van migranten uit verre landsdelen als Brabant, Zeeland en Friesland was Rotterdam in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog snel gegroeid. Maar was de stad daardoor niet veranderd in een 'steenwoestijn' waar een 'harmonisch leven' niet meer op kon bloeien? Leidde de modernisering niet ook tot vervreemding, en het uiteenvallen van de stedelijke gemeenschap? Of op zijn best tot het ontstaan van een reeks uiteenlopende, geïsoleerde groeperingen? Oud riep deze vragen op in de inleiding van het boek waarin de Commissie Bos de wijkgedachte introduceerde. Dat was een stedelijke ontwerpbenadering gericht op het creëren van gemeenschappen op het niveau van de wijk en de buurt. Daarmee, zo beloofde de commissie Bos, zou de modernestadsproblematiek waar Oud mee worstelde opgelost worden. Bos en zijn commissie deden met het boek zo een 'filosofische interventie' in het debat

⁴⁶⁹ De Rotterdamse Burgemeester Oud in het 'voorwoord' van Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap* p. 5

over de toekomst van de stad. Ter discussie stond in de eerste plaats de vraag hoe de stad in tijden van modernisering zou moeten functioneren als samenleving. En vervolgens kwam de vraag aan bod hoe ruimtelijk ontwerpers zo'n conditie af zouden kunnen dwingen.

Ik heb in deze studie laten zien – aan de hand van een aantal historische vergelijkingen, theoretische beschouwingen en een zevental test-cases waarin de toekomst van de stad werd verkend – dat we ons nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, opnieuw op zo'n filosofisch moment bevinden. Dit keer draait de discussie om de opmars van digitale en mobiele mediatechnologieën in het stedelijke leven. De vragen die daarbij worden opgeworpen lijken verrassend veel op de inzet van het debat vlak na de Tweede Wereldoorlog. Zo zagen we in deel II dat er een gereede vrees leeft dat de stad uiteenvalt in – om het met burgemeester Oud te zeggen – 'grote agglomeraties van afzonderlijk levende mensen', die vooral 'het verband voelen tot de sociale groep waartoe zij behoren.' Anderen hopen daarentegen juist dat - met dank aan hun interventies - digitale media de stedelijke gemeenschap op nieuwe manieren tot bloei zullen laten komen.

Concreter: het debat spitst zich toe op de mogelijke effecten van twee specifieke *affordances* ('latente gebruiksmogelijkheden') van digitale en mobiele media op de stedelijke samenleving. Dat is in de eerste plaats de mogelijkheid om digitale media te gebruiken als 'schrijfgereedschap' waarmee stedelijke ervaringen geregistreerd en gepubliceerd kunnen worden. Stedelingen zelf kunnen ruimtes 'annoteren' met foto's, ervaringen, verhalen en recensies. Via digitale medianetwerken als Facebook en Twitter kunnen ze hun leven publiek maken, en daarbij publieken bereiken die niet fysiek op een locatie aanwezig zijn. Maar de stedeling is niet de enige die het stedelijk leven vast kan leggen met behulp van digitale media. Bedrijven, overheden en instituties registreren met behulp van allerlei sensoren wat er in de stad gebeurt, en slaan die gegevens op in databases. Zelfs dingen kunnen – uitgerust als '*blogjects*' met locatiesensoren en communicatietechnologieën – hun 'ervaringen' in de stad beschrijven.

De tweede *affordance* van digitale media is die van 'territory device' – een apparaat of systeem waarmee een ruimtelijk territorium in het leven geroepen kan worden. Digitale en mobiele media groeien langzaam uit tot een van de middelen waarmee de ervaring van een plek mede vormgegeven kan worden. De stedeling zelf kan zijn smart phone inzetten als 'filter' of 'membraam'. Afwezige anderen kunnen tot een stedelijke situatie worden toegelaten, en de stedeling kan zijn omgeving personaliseren, of zich laten leiden naar plekken in zijn omgeving die overeenstemmen met zijn profiel, of zich juist laten verleiden eens af te wijken van zijn gebaande paden. Opnieuw wordt diezelfde technologie ook top-

down toegepast door allerlei instituties. Die hebben de mogelijkheid om personen die al dan niet aan een specifiek profiel voldoen, op bepaalde plekken de toegang te weigeren of hen juist voorrang te verlenen, of subtieler: door een omgeving zo in te richten dat deze voor een specifieke doelgroep (on)aantrekkelijk wordt gemaakt.

De filosofische debatten over de mogelijke effecten van deze *affordances* spitsen zich toe op de vraag wat hun rol kan zijn in de manier waarop de stedelijke openbaarheid functioneert – die plekken in de stad waar stedelingen elkaar ontmoeten, tegenkomen, met elkaar worden geconfronteerd en al dan niet een publiek met elkaar vormen. Daarbij maakte ik een (ideaaltypisch) onderscheid tussen twee domeinen of sferen: de stedelijke openbaarheid bestaat uit parochiale en publieke domeinen. Het parochiale domein bestaat uit die plekken in de stad waar stedelingen het gevoel hebben dat ze thuis zijn, waar ze onder elkaar zijn, waar de ongeschreven regels (protocollen) gelden van een van de groepen waartoe zij zich rekenen. In het publieke domein domineert juist de ervaring van verschil, het is de plek waar stedelingen met elkaar tot een vergelijk moeten zien te komen. Het publieke domein is ook de ruimte voor politieke representatie, waar stedelingen zaken van algemeen belang bespreken, of op kunnen komen voor hun belangen en die publiek maken, geadresseerd aan de staat of aan de bredere stedelijke gemeenschap. Beide domeinen vervullen een belangrijke functie in de stedelijke samenleving. Filosofen als Arendt, Sennett en Habermas hebben erop gewezen dat zonder goed functionerende publieke sfeer het voortbestaan van de stedelijke samenleving als geheel gevaar loopt. De stedelijke samenleving bestaat per definitie uit de opeenhoping van talloze individuen die vreemden voor elkaar zullen blijven en ook uiteenlopende levenswijzen, ideeën of belangen hebben. Maar op de een of andere manier zullen ze zich toch tot elkaar moeten verhouden. Een democratische samenleving heeft dan ook plekken en instituties nodig waar mensen met verschillende identiteiten en ideeën kennis van elkaar kunnen nemen, elkaar kunnen treffen, vertrouwen op kunnen bouwen, en waar conflicten aan het licht kunnen komen. Dat hoeven natuurlijk niet allemaal instituties te zijn die deel uitmaken van de stedelijke openbaarheid. Politieke conflicten kunnen ook via de media of in politieke arena's worden beslecht. Maar het stedelijke publieke domein kan daarbij wel een belangrijke rol spelen als sfeer waar stedelingen kennis van elkaar kunnen nemen en vertrouwen op kunnen bouwen. Tegelijkertijd lijken goed functionerende parochiale sferen, plekken waar we ons thuis kunnen voelen, te voorzien in een vrijwel universele psychologische behoefte. De centrale vraag die dan ook steeds weer terug kwam, is de manier waarop parochiale en publieke domeinen in de stad zich tot elkaar zouden moeten verhouden. Of concreter: hoe kunnen wij ons

als stedelingen thuis voelen te midden van verschil? Wat is de juiste balans tussen het psychologische comfort van de eigen omgeving, en de noodzaak om ons nu eenmaal te verhouden tot al die andere stedelingen?

Dit vraagstuk heb ik onderzocht door in twee afzonderlijke delen te kijken naar de manier waarop parochiale en publieke domeinen tot stand komen. Daarvoor benaderde ik de stad als een 'interface', dat wil zeggen als een platform waarop of waaromheen stedelingen publieken vormen. Met de term interface verlegde ik daarbij de aandacht van de ruimtelijke ontmoeting tussen stedelingen – een benadering die centraal staat bij klassieke studies naar de stedelijke openbaarheid - naar het proces van verhouden als zodanig. Hoe ontstaan stedelijke publieken vanuit het alledaagse stedelijke leven? Hoe en door wie worden stedelingen bij elkaar gebracht? Waar en wanneer en onder welke condities vinden zo processen van uitwisseling plaats? Daarvoor gebruikte ik vier begrippen: op welke *platformen* vindt uitwisseling plaats, hoe en door wie zijn die *geprogrammeerd*? Welke *filtermechanismes* treden daarbij op? Welke *protocollen* gelden er? Steeds vroeg ik mij ook af bij wie het handelmoment ligt: wie bepaalt de programmering, filteringsmechanismes en protocollen? Zijn dat de stedelingen zelf? Of zijn het juist overheidsinstellingen en commerciële partijen?

Met de hier genoemde begrippen heb ik –in historisch perspectief- de fysieke stad als interface geanalyseerd. Maar deze manier van kijken is des te urgenter nu de ervaring van de stad in toenemende mate wordt bepaald door de digitale interfaces op de schermen van mobiele media en door de algoritmes van stedelijke sensornetwerken. Wat betekent de opkomst van deze digitale technologieën en mobiele media voor de manier waarop de stad als interface functioneert? Zo komen we weer uit bij de centrale vraag van deze studie, die als volgt luidde:

Welke rol spelen digitale technologieën en mobiele media in de manier waarop stedelingen (ruimtelijk) bij elkaar worden gebracht, zichzelf presenteren, en notie van elkaar nemen? Wat betekent dit voor de manier waarop moderne stedelijke publieken tot stand kunnen komen? En wat betekent dit mogelijk voor de manier waarop de stad als samenleving kan functioneren?

In de rest van deze conclusie zal ik bovenstaande vragen als volgt beantwoorden. Eerst zal ik een korte samenvatting geven van de manier waarop de stedelijke openbaarheid de afgelopen halve eeuw vorm heeft gekregen. Zo ontstaat een beeld van de bredere ontwikkelingen waar digitale media op ingrijpen. Daarna zal ik kijken naar de manier waarop digitale media het functioneren van de stad als

interface veranderen. Hoe verandert de manier waarop de stad fungeert als platform en de manier waarop dit platform wordt geprogrammeerd? Welke filtermechanismes zijn er actief, en welke protocollen gelden er? Daarna zal ik terugkeren naar mijn hoofdvragen en stil staan bij de mogelijke gevolgen hiervan voor de manier waarop stedelijke publieken vorm krijgen, en wat dat betekent voor de manier waarop de stad als samenleving functioneert. Die laatste vraag beantwoord ik door vooral te kijken naar de manier waarop digitale media de verhouding tussen parochiale en publieke domeinen doen verschuiven.

Voor deze conclusies baseer ik mij op de zeven test-cases die ik in dit onderzoek heb besproken. Die waren bedoeld als 'filosofische peilstift', als voorbeelden die laten zien welke kant de ontwikkelingen *mogelijk* op kunnen gaan. Doel daarvan was niet om de toekomst te voorspellen, maar om de ontwikkelingen waar we midden in zitten inzichtelijk te maken; om ze *filosofisch* te maken. Ik heb daarom gekeken naar de *affordances* van digitale en mobiele media, een begrip uit de techniekfilosofie dat ik heb vertaald met 'latente gebruiksmogelijkheden'. Of de mogelijkheden die ik hier heb besproken ook echt uit zullen groeien tot breed gedragen culturele praktijken, valt nog niet met zekerheid te zeggen. Sommige van de hier beschreven mogelijkheden zullen niet worden opgepikt, en digitale media zullen ongetwijfeld ook op nog niet vermoede manieren een rol gaan spelen in het maatschappelijk leven. Welke *affordances* zullen worden opgepikt, en welke niet is van veel factoren afhankelijk: regelgeving, commerciële kansen en marketing, sluiten ze aan bij bestaande gebruiken, of vullen ze een 'gat in de markt'? Staan maatschappelijke opvattingen over bijvoorbeeld 'privacy' mogelijk bepaalde toepassingen in de weg? Of zullen deze opvattingen juist veranderen door de opmars van deze technologieën?

Wat voor moderne stedelijke publieken er precies zullen ontstaan door de introductie van digitale media, is dus nog niet helemaal duidelijk. Om met Walter Benjamin te spreken: we bevinden ons op een 'kruispunt' tussen het revolutionaire moment waarop technologieën zijn geïntroduceerd en alles nog mogelijk lijkt, en het banale moment waarop technologieën zo zijn ingeburgerd dat we ze nauwelijks nog als 'technologie' ervaren, en alternatieve gebruiksmogelijkheden uit het zicht zijn verdwenen. Juist daarom acht ik het van belang om de discussie over de rol van deze technologieën in de stedelijke samenleving te voeren en te kijken naar mogelijke scenario's voor de stedelijke samenleving. Op die manier hoop ik ook ontwerpers, beleidsmakers en gebruikers inzicht te geven in de mogelijke richtingen waarin deze technologie zich nog kan ontwikkelen. Ik zal daarom besluiten met een analyse van de verschillende - vaak impliciete - stedelijke idealen die besloten liggen in de nieuwe technologieën die hier aan bod zijn gekomen en laten zien hoe die

verbonden zijn met de manier waarop de stad als gemeenschap zou kunnen functioneren.

Stedelijke ontwikkelingen sinds de wijkgedachte

De hier geschetste tegenstelling tussen parochiaal en publiek domein -waaraan we nog het privé-domein toe kunnen voegen - is een ideaaltypische. Het is de vraag of er ooit een duidelijk ruimtelijk onderscheid tussen de verschillende sferen is geweest, en in ieder geval kunnen we concluderen dat het – mede door de opmars van digitale media als ‘territory device’ – steeds lastiger wordt de verschillende sferen ruimtelijk uit elkaar te houden. Laten we om die ontwikkeling te schetsen nog even teruggrijpen op de wijkgedachte. Bij de wijkgedachte was het uitgangspunt een ‘geleed’ model van de verschillende sferen. Het huis vormde het privé-domein, daaromheen kreeg de alledaagse levenswereld gestalte in het parochiale domein van de wijk en buurt - ‘die sfeer, die kring van het stadsleven die nog geheel als persoonlijk en eigen kan worden gevoeld.’⁴⁷⁰ Het publieke domein kreeg dan vorm op het niveau van het stadscentrum. Dat was de plek waar de stedeling op kan gaan in een anonieme massa, waar hij zich kon onttrekken aan de sociale controle van het parochiale domein en waar hij kennis kan nemen van ‘het vreemde het niet-vertrouwde dat de moderne wereldstad kenmerkt.’⁴⁷¹

Uit onderzoeken die vanaf de jaren vijftig worden gedaan blijkt dat een dergelijk geleed model – mede door de opkomst van vervoersmiddelen als de auto en media als de telefoon en de televisie – niet houdbaar is. De moderne stedeling laat zich niet – als een set matroesjkapoppetjes – vangen in verschillende concentrische gemeenschappen van steeds groter wordende schaalniveau’s (huis-buurt-stad-natie). Maar andersom is ook het idee dat moderne stedelingen steeds verder individualiseren en zich geheel terugtrekken in een privésfeer en van daaruit het eigen leven vorm geven te simplistisch. Socioloog Bary Wellman toonde dat moderne individuen weliswaar in toenemende mate zelf bepalen hoe ze hun leven inrichten, maar dat ze daarbij nog altijd deel uitmaken van allerlei elkaars deels overlappende collectieven die te maken hebben met verschillende sociale rollen die mensen vervullen als ook met hun persoonlijke voorkeuren. Wellman spreekt zo van een ‘*networked individualism*’. Die ontwikkeling gaat gepaard met de opmars van ‘lichte gemeenschappen’, zo lieten de Nederlandse onderzoekers Duyvendak en

⁴⁷⁰ Ibid.

⁴⁷¹ Ibid.

Hurenkamp zien. Daarmee doelden ze op publieken die niet zoals traditionele gemeenschappen grote delen van het leven omvatten, maar waarvan lidmaatschap veel meer een (relatief vrijblijvende) keuze is dan een dwingende vanzelfsprekendheid.

Arnold Reijndorp liet zien dat het stedelijke ruimtegebruik op een verwante manier is veranderd. Daarvoor maakte hij gebruik van het begrip 'netwerkstedelijkheid': ook de stad zelf laat zich niet meer begrijpen aan de hand van een concentrisch model, waarbij de belangrijkste functies in het centrum zijn verenigd, met in de periferie de woongebieden. Eerder is er een 'stedelijk veld' ontstaan, waarin verschillende functies en de parochiale domeinen van uiteenlopende publieken op verschillende locaties opduiken. Om een computermetafoor te gebruiken: de stedeling 'plakt en knipt' daarbij zijn eigen stad bij elkaar.

Voor dit onderzoek heb ik gekeken naar de betekenis van deze ontwikkelingen voor de manier waarop parochiale en publieke domeinen tot stand komen. Het antwoord op die vraag hangt deels af van het perspectief: bezien we de stedelijke openbaarheid vooral als een politieke sfeer? Of kijken we eerder vanuit een cultureel-geografisch perspectief? Voor Arendt en Habermas was de publieke sfeer vooral een politieke sfeer, een plek waar stedelingen als burgers bij elkaar komen om zonder aanzien des persoons zaken van algemeen belang te bespreken. De publieke sfeer bestaat dan als plek waar burgers zich vis-a-vis de staat kunnen organiseren en uiten. Die publieke sfeer zetten ze af tegen de privésfeer die bestaat uit het huishouden, waaronder ook economische betrekkingen tussen individuen vallen. Als we die redenering volgen, dan valt de huidige stedelijke openbaarheid (de verzamelterm die ik gebruik voor parochiale en publieke sferen) nu min of meer samen met deze privésfeer. Veel stedelijke plekken staan in het teken van de presentatie van uiteenlopende levensstijlen en de consumptie. De stedelijke openbaarheid is dan ook niet meer in de eerste plaats een plek waar burgers zich organiseren ten opzichte van de staat, stedelijke openbaarheid staat vooral in het teken van de onderlinge, (parochiale) relaties. Een stedelijke publieke sfeer waar burgers enkel nog als burgers aanwezig zijn en een rationeel debat met elkaar voeren over het algemeen belang is hoogst zeldzaam.

Wereldwijd spelen steden beleidsmatig in op deze ontwikkelingen. Openbare ruimtes worden meer en meer in het teken gesteld van vrije tijdsbestedingen als *funshopping*. Toezicht via camera's en allerlei lokale protocollen ontmoedigen afwijkend gedrag, de openbare ruimte moet vooral een prettige en representatieve ruimte blijven. Bovendien krijgen openbare ruimtes ook meer en meer een iconische functie, waarmee steden zich willen

onderscheiden van andere steden. Die ontwikkeling wil niet zeggen dat de politieke dimensie geheel is verdwenen. Nog altijd claimen verschillende groepen de openbare ruimtes voor politieke protestbijeenkomsten, om specifieke groepsrechten op te eisen of om door middel van bijvoorbeeld 'gay pride' parades de aandacht te vestigen op het bestaan van uiteenlopende levenswijzen. Recente voorbeelden van politieke demonstraties zijn de Spaanse jongeren die aan de vooravond van de verkiezingen in 2011 al kamperend de openbare ruimte bezetten en de volksopstanden in de Arabische wereld in de lente van datzelfde jaar.

Kijken we naar de cultureel-geografische aspecten van stedelijke openbaarheid, dan kunnen we concluderen dat de parochiale sfeer aan belang heeft gewonnen. We zagen – onder meer onder invloed van de toenemende welvaart – een tendens waarbij stedelingen bij de keuze van hun woning in toenemende mate 'soortgenoten' opzoeken. Ook is de rol van de binnenstad enigszins afgenomen. Dat is niet meer de centrale plek waar de belangrijkste functies van het stedelijk leven bij elkaar komen. Daardoor zijn er minder plekken aan te wijzen die fungeren als een klassiek publiek domein: plekken waar alle stedelingen bij elkaar komen en kennis van elkaar kunnen nemen. Dat betekent niet dat er geen momenten van ontmoeting en confrontatie meer zijn. De ruimtelijke sortering van levenswerelden is niet volledig, en de meeste burgers willen zich ook helemaal niet opsluiten in homogene zones waarin ze alleen nog maar 'soortgenoten' tegenkomen. De sociale en ruimtelijke netwerken van stedelingen overlappen elkaar nog altijd gedeeltelijk. Zoals Reijndorp en Hajer aantoonde, vinden we de ervaring van een publiek domein (die voor hen grotendeels neerkomt op de ervaring van verschil) vooral wanneer we het parochiale domein bezoeken van die publieken waar we ons zelf niet of slechts gedeeltelijk toe rekenen.

Voortbordurend op deze ontwikkelingen zagen we twee toekomstscenario's. Lieven de Cauter – en tot op zekere hoogte ook Stephen Graham en Mike Crang – waarschuwde voor een verregaande 'capsularisering' van de samenleving. De stedelijke openbaarheid krijgt volgens De Cauter steeds meer een vermaak- en consumptiefunctie die voorbehouden is aan de sociale protocollen van de middenklasse. Het bedrijfsleven stelt de protocollen op en beheert ze. Met dank aan de 'Disney-stedelijkheid' die ze zo in het leven roept, kunnen mooie winsten worden behaald. De tegenhanger van deze 'Disneyficatie' is een 'Bronxificatie': het ontstaan van stedelijke gebieden die geheel aan hun lot over worden gelaten.

Het scenario dat Reijndorp en Hajer schetsten was vriendelijker van aard. Het ideaal van een publiek domein waar iedereen op basis van absolute

gelijkheid gebruik van maakt, noemden ze ‘overspannen’. Zolang de verschillende parochiale domeinen elkaar nog deels overlappen, nemen stedelingen nog kennis van elkaar. En meer kun je in een moderne wereld, waarin keuzevrijheid een hoog goed is, misschien ook wel niet verwachten van de stedeling. Tegen deze achtergrond krijgt de ontwikkeling van digitale technologieën en mobiele media op dit moment gestalte. Hoe verandert hierdoor de verhouding tussen private, parochiale en publieke domeinen? Is het denkbaar dat zij een of meerdere van deze scenario’s zullen versterken, of juist tegenwerken?

Digitale Media en de stad als interface

Stedelijke openbaarheid, zo heb ik laten zien, wordt doorgaans bestudeerd als een ruimtelijk fenomeen: hoe verloopt het proces van culturele en politieke uitwisseling tussen stedelingen op specifieke plekken in de stad? Wie zijn daar aanwezig, en wie worden er buitengesloten? Met het frame van ‘de stad als interface’ wilde ik vooral kijken naar de procesmatige aspecten van de manier waarop stedelijke publieken kunnen ontstaan: wie verhouden zich tot elkaar? Hoe en onder welke categorische noemer worden deze groepen bij elkaar gebracht? Hoe en door wie worden de verschillende groepen benoemd en aangesproken? Volgens welk protocol communiceren stedelingen met elkaar, en wie of wat heeft dat bepaald? Door de focus te verleggen van de stedelijke ruimtes naar stedelijke processen wilde ik ruimte scheppen om ook allerlei niet-ruimtelijke factoren te betrekken in deze processen, zoals het gebruik van digitale en mobiele mediatechnologieën. Bovendien hoopte ik zo met een meer open blik naar het vraagstuk van de stedelijke samenleving te kunnen kijken. Niet alleen keek ik naar de manier waarop digitale media ingrijpen in bestaande ruimtelijke processen, maar ik stelde ook de vraag of er door digitale media misschien nieuwe stedelijke praktijken en daarmee manieren van uitwisseling ontstonden.

De manier waarop de stad als interface werkt, beschreef ik steeds aan de hand van vier begrippen: platform, programmering, filter en protocol. Met platform bedoelde ik het podium waarop of de arena waarin publieken gevormd kunnen worden. Dat kan een plein zijn, een straathoek, een boulevard of een institutionele ruimte zoals een café, debatcentrum of *shopping mall*. Het zijn de plekken waarop stedelingen hun leven publiek maken, waar ze al dan niet bewust aan andere stedelingen laten zien wie ze zijn of wat ze vinden. Digitale media veranderen de platformfunctie van de stad op twee manieren. In de eerste plaats vindt er een ‘verdubbeling’ plaats. Digitale mediabestanden kunnen worden gekoppeld aan fysieke plaatsen. Foto’s, verhalen, schetsen voor nieuwe

bouwplannen of herinneringen aan historische gebouwen en gebeurtenissen kunnen worden gekoppeld aan een locatie en desgewenst ook op die locatie worden bekeken. Ook kunnen stedelingen hun leven publiek maken via digitale (sociale) netwerken. Wat ze doen is niet alleen zichtbaar in de fysieke ruimte, maar ook via Twitter en Facebook. Ook instituties registreren wat zich in stedelijke ruimtes afspeelt in allerlei databases – denk aan cameraopnames of aan de sporen die stedelingen achterlaten met hun ov-chipkaart, bonuskaart, creditcard en andere mechanismes.

Die verzameling van data kan, en dat is ook nieuw, weer eigenstandig als een stedelijk platform functioneren. Op basis van al die verzamelde data kunnen collectieve patronen zichtbaar worden gemaakt en zo de basis vormen voor allerlei nieuwe diensten. Zoals de negentiende-eeuwse boulevard een platform was waarop een nieuw type stadsleven op kon bloeien, zo vormen ook deze datastromen nu een nieuw platform dat kan leiden tot nieuwe manieren om diensten te ontwikkelen en publieken te organiseren. In de testcases over de 'straat als platform', en 'Wikicity' zagen we hiervan uiteenlopende voorbeelden.

Ik gebruikte de term platform zo om de stad als een podium te beschrijven waarop stedelingen hun leven publiek kunnen maken. Maar een platform is niet meer dan een *potentiële* ontmoetingsplek. Publieken kunnen pas worden gevormd als een platform daadwerkelijk wordt gebruikt. De programmering en de geldende protocollen spelen een belangrijke rol bij wat er zich precies op het platform af gaat spelen. Zo zagen we bijvoorbeeld dat Jane Jacobs pleitte voor een programma gebaseerd op functiemenging en de aanwezigheid van publieke figuren om ervoor te zorgen dat de stadsstraat inderdaad als platform ging functioneren waarop buurtbewoners een publiek vertrouwen met elkaar op konden bouwen. Daarbij is de programmering van een plek en de manier waarop daar specifieke culturele protocollen gaan gelden een combinatie van top-down ontwerp en bottom-up gebruik. Een bepaalde programmering kan werken als een 'katalysator', maar specifiek ruimtegebruik laat zich zeer lastig dwingend van bovenaf opleggen. Kijken we naar digitale media dan zien we dat die op verschillende manieren ingrijpen in de programmering van een ruimte. Een eerste voorbode daarvan zagen we bij de plannen voor een *Plug-in-City* van Archigram. Deze groep architecten en kunstenaars voorzag een fysieke stad waarvan de programmering niet vast lag, maar die – met behulp van grote kranen die onderdelen van de stad konden verplaatsen – steeds aangepast kon worden aan de omstandigheden. Een Computer-City verzamelde daartoe allerlei gegevens over wat er in de stad gebeurde. Hun architectuur werd zo een 'scene-machine', een machine die steeds nieuwe scenes – een nieuwe programmering – kon genereren. Ik heb hier steeds

laten zien hoe mobiele media op enigszins vergelijkbare wijze kan fungeren als ‘territory device’. Met dit verschil: de uiteenlopende ‘scenes’ komen niet tot stand door de fysieke programmering van de stad te veranderen, maar via softwarematige interventies. Daardoor wordt het voor individuele stedelingen mogelijk ruimtes te ‘herprogrammeren’ vanuit hun individuele behoeftes. Met de smart phone app Grindr wordt een winkelstraat een *crusing zone*, met Facebook op de mobiele telefoon wordt een centraal, openbaar plein een huiskamer. Ook de top-down programmering van een ruimte kan met behulp van software worden aangepast. ‘Urban screens’ kunnen van inhoud veranderen op basis van wie ernaar kijkt, en interactieve systemen kunnen bepaalde groepen al dan niet toegang verlenen of juist aanmoedigen een plek te bezoeken.

Deze ontwikkelingen hebben zo dus ook grote gevolgen voor de manier waarop de stedelijke interface als filter fungeert. Die kan met behulp van software per individu of per plaats worden ingesteld. Bovendien kunnen de categorieën op basis waarvan stedelingen worden in- en uitgesloten op nieuwe manieren worden benoemd. De gegevens die de straat als platform genereert kunnen bijvoorbeeld leiden tot nieuwe definities van specifieke levensstijlen op wie een ruimtelijke ervaring of ontwerp al dan niet wordt aangepast, zo zagen we in de test-case over de ‘Levensstijlen van Funda’.

Dit alles leidt ook tot een verandering van de manier waarop protocollen – door mij gedefinieerd als een specifieke manier van doen die als algemeen geldend wordt ervaren in een bepaalde sociale context – vormkrijgen. Protocollen bestaan uit verschillende soorten codes: wetten (*legal code*) en culturele praktijken (*cultural code*), waaraan nu ook software (*computer code*) kan worden toegevoegd: protocollen kunnen worden vastgelegd in computercodes en die codes bepalen voor een deel hoe interactie tussen stedelingen tot stand kan komen. Denk bijvoorbeeld aan de categorieën die in programma’s als Facebook in zijn gebakken en de gebruikers ‘dwingen’ om zich volgens die logica te beschrijven. Een ander voorbeeld is computersoftware die een analyse maakt van camerabeelden in een winkelcentrum. De beelden worden dan geanalyseerd op basis van specifieke algoritmes waarin is vastgelegd wat al dan niet als ‘normaal’ gedrag geldt. Wanneer de inhoud van de beelden niet voldoet aan wat volgens het computerprogramma het algemeen geldende protocol is, gaan er alarmbellen af. De test-case over Body Movies liet nog zien dat dergelijke protocollen op verschillende manieren ontworpen kunnen worden. In ‘reactieve’ systemen ligt het protocol vast in de software. Bij gebeurtenis X volgt dan automatisch reactie Y. Bij interactieve systemen is er meer ruimte voor de gebruikers om zelf aan het protocol invulling te geven. In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de vraag

wat al deze verschuivingen betekenen voor de manier waarop moderne stedelijke publieken gevormd kunnen worden.

Digitale media en moderne stedelijke publieken

Ik heb in deze studie steeds een performatieve definitie gebruikt van stedelijke publieken. Dat wil zeggen: publieken kunnen ontstaan wanneer stedelingen (een deel van) hun leven publiek maken en anderen daar notie van nemen. Dat kan doordat stedelingen hun opvattingen publiek maken tijdens een rationele discussie in het koffiehuis, dat kan al flanerend over de grotestadsboulevard, danwel tijdens het doen van een boodschap in de buurtwinkel of op honderd-en-een andere manieren. Waar het om gaat is dat stedelingen in alledaagse situaties bedoeld of onbedoeld aan elkaar laten zien wie ze zijn. Op basis van deze 'performances' kunnen ze hun levenswijzen of standpunten met elkaar vergelijken en zo collectieven vormen of zich juist van elkaar afzonderen. Daarbij heb ik laten zien dat de locaties waarop die processen van uitwisseling plaatsvinden ook een symbolische betekenis kunnen krijgen, waaromheen *imagined communities* gevormd kunnen worden. Aan de hand van de zeven test-cases heb ik vervolgens laten zien hoe de affordances van nieuwe media mogelijk ingrijpen in deze processen. Ik zal hier nu de drie hoofvragen van dit onderzoek beantwoorden op basis van de bevindingen uit deze test-cases.

Welke rol spelen digitale technologieën en mobiele media in de manier waarop stedelingen (ruimtelijk) bij elkaar worden gebracht, zichzelf presenteren, en notie van elkaar nemen?

Laten we om die vraag te beantwoorden eerst kijken naar de rol van digitale media in de manier waarop stedelingen zichzelf presenteren in het alledaagse stedelijke leven. Enerzijds is er daarbij sprake van een toenemende reflexiviteit. Digitale media vormen een schrijfgereedschap waarmee stedelingen hun stedelijke 'performances' online kunnen weergeven, bijvoorbeeld door via status updates of op blogs te beschrijven wat ze waar aan het doen zijn. Danah Boyd liet zien hoe de status-updates van sociale netwerken een nieuw platform bieden voor wat Goffman 'impression management' noemde. Daarbij geldt dat de 'performance' die de jongeren uit haar onderzoek via sociale media publiek maakten, vaak uit een zorgvuldige constructie bestond, waarbij ze heel bewust specifieke keuzes maakten over wat ze wel en niet publiceren. '[this] is the first generation', schreef Boyd, 'to have to publicly articulate itself, to have to write

itself into being as a precondition of social participation.⁴⁷² Dit kan een bredere ontwikkeling stimuleren die in dit onderzoek aan het licht kwam waarin symbolisch ruimtegebruik belangrijker werd om sociale status te markeren. Via sociale media laat je aan de hand van waar je bent, zien wie je bent. Daarbij kunnen locaties ook symbolisch gebruikt worden zonder dat de gebruiker er daadwerkelijk bivaakkeert: aan je online profiel kun je plaatsen toevoegen waarmee je je graag associeert, waarvan je de symbolische betekenis graag toe wil eigenen. Een voorbeeld hiervan zagen we in de test-case over de manier waarop bewoners van Pendrecht Hyves gebruiken om hun levenswijze publiek te maken.

Anderzijds zagen we ook dat ook allerlei instituties de *affordance* van digitale media als 'schrijfgereedschap' gebruiken. Daardoor laten stedelingen juist min of meer onbewust allerlei sporen achter in verschillende databases. Nummerborden worden geregistreerd door snelwegcamera's, mobiele telefoondragers geven hun locatie continu door aan hun providers, camera's met gezichtherkenningssoftware kunnen registeren wie er gebruik maakt van het openbaar vervoer. Deze gegevens kunnen zowel op individueel als collectief niveau publiek gemaakt worden – al is het publiek maken van dergelijke gegevens natuurlijk een privacy-gevoelige kwestie. Individueel kunnen dergelijke publieke gegevens een rol spelen bij de opkomst van 'reputatiesystemen' en zo een rol spelen bij het opbouwen van wederzijds vertrouwen. Publicatie van iemands geregistreerde gebruik van een bepaalde hulpbron kan bijvoorbeeld een rol spelen bij het collectieve beheer van hulpbronnen. Met behulp van datavisualisatie kunnen ook collectieve ritmes zichtbaar worden gemaakt, en zo kunnen nieuwe patronen, categorieën of levensstijlen worden benoemd waarin stedelingen zich al dan niet kunnen herkennen of waarmee allerlei instituties stedelingen kunnen categoriseren.

Daarmee zijn we aangekomen bij de vraag hoe stedelingen met behulp van digitale media kennis van elkaar kunnen nemen en bij elkaar worden gebracht. Hier speelt vooral de *affordance* van digitale media om als 'territory device' te kunnen worden ingezet. Ik beschreef hierboven al hoe zowel personen als instituties de ruimtelijke ervaring kunnen 'herprogrammeren' door digitale media in te zetten als 'filter.' Ito et. al. lieten bijvoorbeeld zien hoe de mobiele telefoon het beste begrepen kan worden als een 'membraan'. Dankzij de mobiele telefoon kunnen stedelingen de hele dag door contact houden met personen uit hun netwerk, de telefoon is dan een membraan waarmee ze afwezige anderen al dan niet toe kunnen laten tot hun ervaringswereld. 'Nabijheid' is zo niet meer per

⁴⁷² Boyd, 'Taken out of Context'.

se dat wat fysiek dichtbij is, maar wat snel kan worden opgeroepen of gevonden kan worden. We zagen in het eerste deel hoe uit sociologisch onderzoek van onder meer Rich Ling bleek dat stedelingen mobiele telefoons zo vooral gebruiken om contacten met mensen uit het eigen netwerk te verstevigen – zelfs als die anderen niet fysiek aanwezig zijn. Dit gaat ten koste van het terloopse contact met onbekenden. In plaats van de weg te vragen aan een onbekend iemand op straat, bellen we liever een bekende op die ons via de telefoon naar de gezochte locatie toe kan loodsen. Of we bellen helemaal niet meer, maar gebruiken smartphone apps als CitySense om ons te laten dirigeren naar een plek in de buurt waar we leden van onze eigen ‘stam’ aan zullen treffen.

Wat betekent dit voor de manier waarop moderne stedelijke publieken tot stand kunnen komen?

In de eerste plaats lijken de bovenstaande voorbeelden vooral een bredere ontwikkeling van parochialisering, domeinvorming en de opkomst van netwerkstedelijkheid te versterken. Ruimtelijk gezien kan dat tot twee ontwikkelingen leiden. Enerzijds kan digitale technologie worden ingezet om parochiale domeinen ook ruimtelijk sterker af te bakenen. Elektronische toegangspoorten, dynamische beprijzingsmechanismes of cameratoezicht kunnen diegenen die niet tot de parochie worden gerekend (of wie zich niet aan het protocol houdt) buitensluiten, of op subtielere manier: de plek voor hen minder aantrekkelijk maken. Digitale media kunnen zo de harde grenzen tussen de domeinen van verschillende stedelijke groepen versterken. Stephen Graham sprak in dat verband wel van ‘software sorting geographies’ – met behulp van software die bijvoorbeeld gedragsanalyses maakt, worden mensen met verschillende achtergronden ruimtelijk gesorteerd.

Een ander scenario zagen we bij Antony Townsend die (met een verwijzing naar Foucault) juist de opkomst van ‘heterotopische plaatsen’ voorspelde. Dat zijn stedelijke locaties waar voor verschillende gebruikers verschillende protocollen tegelijkertijd gelden. Verschillende publieken kunnen dezelfde ruimtes gebruiken, maar ter plekke vooral contact onderhouden met de ‘leden’ uit het eigen publiek. Een softwarelaag helpt dan om duidelijk te maken wie er precies bij het eigen publiek horen (bijvoorbeeld wie van de passanten een ‘cruisende homo’ is op zoek naar een date en wie niet), en welke micro-locaties in de buurt als ontmoetingsplek gelden. Dit kan een bredere stedelijke ontwikkeling stimuleren, die in de stedelijke literatuur wel *Living Together Apart* wordt genoemd: verschillende parochiale domeinen in de stad liggen hemelsbreed naast elkaar, maar de symbolische afstand is groot. Townsend voorspelt – en ik volg

hem daarin - dat steden door deze mogelijkheid in de toekomst groter, dynamischer en heterogener kunnen worden. De stedelijke chaos die door deze intensivering ontstaat, blijft 'bewoonbaar' dankzij de *affordance* van de mobiele telefoon om als 'territory device' te functioneren en stedelingen naar voor hun relevante locaties te loodsen en met voor hen relevante publieken in contact te brengen.⁴⁷³ Beide scenario's ('*software sorting*' en '*living together apart*') hoeven elkaar niet uit te sluiten. Het is heel goed denkbaar dat in sommige delen van de stad de controle met behulp van software toeneemt en aan die locaties een stringente eenduidige logica wordt opgelegd (denk bijvoorbeeld aan winkelcentra waar alleen een winkelend publiek welkom is), terwijl andere delen van de stad juist heterogener worden in gebruik.

Zowel in deel I als in deel II zagen we daarnaast ook een aantal voorbeelden van de manier waarop digitale media ingezet kunnen worden om juist stedelingen van verschillende achtergronden bij elkaar te brengen. 'Discovery'-diensten kunnen ook zo worden ontworpen om stedelingen te verleiden eens af te wijken van hun gebaande pad; de installatie Body Movies van Lozano-Hemmer uit test-case 7 was een voorbeeld van een manier waarop in het interface-ontwerp nieuwe protocollen voor sociale interactie vorm kunnen krijgen. Doel van deze installatie was om – duidelijk geïnspireerd door de Situationisten – met een groot spektakelstuk de bestaande protocollen van een ruimte tijdelijk uit te schakelen. Door in het interface-ontwerp bovendien een spel-element in te bouwen, konden nieuwe relaties worden uitgelokt. Ook vanuit een scenario van *Living Together Apart* kan uit het gedeelde ruimtegebruik op een nieuwe manier een publiek ontstaan. Het Weblog Pendrecht was een voorbeeld waarin blogger Mario Bosch een brug legt tussen de verschillende publieken die in Pendrecht aanwezig zijn.

Daarnaast zagen we dat door het publiek maken van verzamelde gegevens over het stedelijk leven, de stad op een nieuwe manier als platform kan gaan functioneren. Op of rond dat nieuwe platform kunnen op een nieuwe manier publieken ontstaan. Stedelingen kunnen zich misschien gaan identificeren met collectieve ritmes die zichtbaar worden gemaakt. De verzamelde data kunnen ook issues aan het licht brengen die iedereen in de stad aangaan, en op basis waarvan een publiek tot stand kan komen – het project *In the Air* was hier een voorbeeld van. Datavisualisaties van stedelijke processen kunnen mogelijk dezelfde rol gaan spelen die Habermas toekende aan cultuurproducten uit de zeventiende en achttiende eeuw als de roman en de krant: als *conversation piece* stellen ze issues aan de kaak waaromheen zich een publiek kan vormen. Het idee van de stad als

⁴⁷³ Townsend, 'Life in the Real-time City: Mobile Telephones and Urban Metabolism.' in.

dataplatform kan ook worden ingezet om systemen te ontwikkelen voor het beheer van stedelijke hulpbronnen. Zaken die tot nog toe privé-waren (bijvoorbeeld het bezit van een auto) kunnen met behulp van ritregistratie en reputatiesystemen worden 'gecollectiveerd' en rond het alledaagse gebruik van zo'n hulpbron zou ook weer een nieuw type publiek kunnen ontstaan.

Wat de meeste van de hier beschreven publieken met elkaar gemeen hebben, is dat ze voortborduren op de bredere ontwikkeling van 'networked individualism'. Dat wil zeggen: het individu maakt deel uit van een aantal uiteenlopende, deels overlappende publieken. Digitale media maken het gemakkelijker om de verschillende rollen en 'performances' die daarbij horen te coördineren en zo het contact met al die publieken te onderhouden. Die ontwikkeling wordt misschien nog wel het best geïllustreerd aan de hand van de interface van GPS-navigatiediensten. Het individu staat daarop altijd in het centrum van de kaart, en daarmee in het centrum van zijn eigen universum. Die kaart is bovendien geen statische representatie van de stad maar in toenemende mate een 'levende landkaart'. Om hem heen ziet de gebruiker dan de voor hem relevante personen of plekken – gebaseerd op zijn profiel, zoals we bijvoorbeeld zagen in de test-case over CitySense. Tegelijkertijd overlappen de publieken waar de stedeling deel van uitmaakt elkaar ook deels, en is het individu zo een knooppunt dat ook weer verbindingen kan leggen tussen al die verschillende netwerken. Rond die knooppunten kan ook op een nieuwe manier een 'publiek domein' ontstaan. Een weblogger als Mario Bosch maakt deel uit van talloze uiteenlopende publieken die in Pendrecht deels naast en deels door elkaar heen leven. Op zijn weblog brengt hij met zijn beschrijvingen van alle activiteiten in de wijk de verschillende publieken bij elkaar. Zijn weblog fungeert zo als mogelijk knooppunt dat vervolgens een publiek trekt dat bestaat uit 'leden' van al die verschillende publieken waar Bosch deel van uitmaakt. En zo kan rond zijn website weer een nieuw publiek ontstaan.

Zo versterken digitale media een ontwikkeling die ik in de inleiding aanduidde met de opkomst van – in Albrows termen - 'sociospheres' en 'socioscapes'. 'Sociospheres' staan voor die verzameling plekken in de stad die voor individuele stedelingen van belang zijn. Die plekken zijn nu niet alleen meer fysiek, maar de ervaring daarvan wordt deels ook door digitale media bepaald. Stedelingen kunnen bijvoorbeeld ook plekken aan hun 'sociosphere' toevoegen waar ze nooit komen, maar waarvan ze de symbolische betekenis wel belangrijk vinden voor hun identiteit. De 'sociosphere' bestaat zo uit de verzameling van parochiale domeinen waartoe de stedeling zich rekent. Het 'socioscape' beschreef Albrow als het steeds wisselende landschap van elkaar kruisende paden van stedelingen, dat zijn de punten van overlap waar steeds tijdelijk een publiek

domein kan ontstaan. Met een specifieke (digitale) programmering kan de overlap tussen verschillende publieken mogelijk zichtbaar worden gemaakt. Maar zo'n publiek domein komt niet altijd vanzelf tot stand wanneer de wegen van stedelingen uit uiteenlopende publieken elkaar kruisen. Met de mobiele telefoon als 'territory device' kan de individuele stedeling zich ook weer aan een eventuele ontmoeting onttrekken.

Wat betekent dit mogelijk voor de manier waarop de stad als samenleving kan functioneren?

De filosofische discussie over de stad als samenleving heeft een sterk normatief karakter. In essentie komt die discussie neer op de vraag wat de juiste verhouding zou moeten zijn tussen het privé, het parochiale en het publieke domein. De vraag wat de hier boven geschetste ontwikkelingen betekenen voor 'de stad als samenleving' hangt dus ook sterk af van het samenlevingsideaal dat men aanhangt. Laten we daarom eerst naar de verschillende normatieve uitgangspunten kijken die we in de discussie zijn tegengekomen. Of meer concreet: wat is het stedelijk ideaal dat verscholen zit in de verschillende stedelijke interventies – of die nu afkomstig zijn van architecten, beleidsmakers of ontwerpers van *apps*? Dan zal ik daarna ingaan op de manier waarop digitale media de verhouding tussen de domeinen mogelijk doet verschuiven, en wat dat betekent voor het ideaal waarop ik hier de aandacht wil vestigen: dat van de moderne, democratische stedelijke samenleving.

In de verschillende hoofdstukken zijn we grofweg drie typen stedelijke idealen tegengekomen, die we kunnen ordenen op een ideaaltypische as die loopt van communautaire gemeenschapsidealën aan de linkerkant naar libertaire opvattingen rechts. Ergens aan de linkerkant op deze as treffen we dan de wijkgedachte zoals die werd verwoord door de commissie Bos. Bos stelde voor om wijken zo te ontwerpen dat er een harmonische lokale gemeenschap zou ontstaan die grote delen van het alledaagse leven zou omvatten en waarvan het lidmaatschap verplicht was. De programmering van de wijk en de aandacht voor gemeenschappelijke *protocollen* werd daarbij van groot belang geacht. Zo pleitte de commissie Bos voor het opzetten van een sociaal programma dat door 'morele leiders' aangejaagd zou moeten worden. De stedeling moest zo deel uit gaan maken van een culturele gemeenschap, en de wijk moest uitgroeien tot het parochiale domein van die gemeenschap.

In het midden van onze ideaaltypische as komen we de ideeën tegen van onder meer Lotte Stam-Beese. Voor haar moest de stad vooral de vrijheid bieden om te kiezen uit uiteenlopende individuele levenswijzen. Evenwel mogen

stedelingen zich van haar niet geheel afzonderen in hun eigen privésfeer. Met elkaar vormen ze een stedelijke gemeenschap en delen ze de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de stedelijke samenleving. De stad is de 'hofstede der democratie'⁴⁷⁴, schreef Stam-Beese. Daarmee vertoont haar ideaal ook overeenkomsten met de republikeinse opvattingen van onder meer Arendt en Sennett, waar de stedeling vooral een *actief burger* is die zelf handelend optreedt. Stam-Beese hoopte haar ideale stedelijke gemeenschap af te kunnen dwingen met haar programma voor de Pendrechtse wooneenheid. De vijf woonblokken die zij rond een gemeenschappelijke binnentuin groepeerde werden ontworpen voor stedelingen met uiteenlopende levensstijlen. Die *programming* moest zowel enige vrijheid van sociale controle als ook een zekere wederzijdse betrokkenheid tot stand brengen. Pendrecht zou zo uit moeten groeien tot een plek waar parochiaal en publiek domein in elkaar overvloeien.

Nemen we nog een stap naar rechts op de as van stedelijke idealen dan komen we uit bij een libertair stedelijk ideaal: dat van de stad als markt. In die visie is de stad een plek waar iedereen in vrijheid zijn eigen individuele leven leidt, maar waar stedelingen vrijwel geen wederzijdse verplichtingen of verantwoordelijkheden hebben. De stedeling is in de eerste plaats een *consument* van verschillende diensten, en de stad is dan vooral een *platform* waarop vraag en aanbod op uiteenlopende gebieden elkaar kunnen treffen. Politieke en culturele aspecten verdwijnen naar de achtergrond of worden als een privézaak gezien. De stad bestaat dan ook vooral uit private of parochiale sferen.

Ik wil beargumenteren dat een moderne democratische samenleving het meest gebaat is bij het middelste model. Een stad als communautaire gemeenschap waarop de nadruk vooral ligt op gemeenschappelijke culturele protocollen, is te dwingend en biedt weinig individuele vrijheid. Een stad die vooral als platform wordt gezien, biedt juist veel vrijheid. Maar zonder gemeenschappelijke protocollen en zonder programma dat momenten van overlap creëert wordt de stad voor grote groepen mogelijk onleefbaar of dreigt verregaande segregatie. Van Arendt, Habermas en Sennett neem ik daarbij de notie over dat de ervaring van verschil een belangrijke is voor het stedelijke leven. Alleen geloof ik niet in het bestaan van 'spaces of-zero culture', een puur publiek domein waar stedelingen hun individuele identiteit afleggen om met elkaar tot een vergelijk te komen. Eerder trek ik lering uit de lessen van Jacobs en Blokland die lieten zien dat voor een goed functionerende stedelijke openbaarheid een goede afstemming tussen 'vreemd' en 'vertrouwd' nodig is. Er

⁴⁷⁴ Stam-Beese, 'Aantekeningen over Pendrecht.'

moeten ook in de publieke sfeer voldoende aanknopingspunten zijn voor stedelingen waarin zij zichzelf kunnen herkennen, en enige duidelijkheid over de geldende protocollen. Betrekken we deze opvattingen op het publieke domein, dan komen we zo uit in de buurt van Boomkens stedelijke ideaal van de 'drempelwereld', waar de stedelijke ervaring enerzijds tot stand komt als 'een open en onvoorspelbaar proces van wisselwerking', maar waarbij de omgeving tegelijkertijd voldoende aanknopingspunten biedt om je er thuis te kunnen voelen. Dat is natuurlijk ook een wat vrijblijvende positie. Het is onmogelijk om bij voorbaat vast te stellen wat een juiste verhouding is tussen 'vreemd' en 'vertrouwd', noch is die verhouding statisch. Stedelijke openbaarheid is dan ook geen exacte wetenschap, en het ontwerp van de stad als interface eerder een kwestie van uitproberen dan van het uitwerken van vooraf vastgelegde parameters.

Op wat voor manier dragen de ontwikkelingen op het gebied van digitale media al dan niet bij aan het bestendigen van dit stedelijke ideaal? Om die vraag te beantwoorden zal ik eerst kijken naar wat ik het 'handelingsmoment' heb genoemd. Wie geeft de ontwikkelingen op het gebied van digitale media eigenlijk vorm? Het is lastig om op die vraag op dit moment een eenduidig antwoord te geven. Kijken we bijvoorbeeld naar de manier waarop de stad als platform fungeert, dan zien we aan de ene kant de ontwikkeling van gesloten systemen volgens wat Dan Hill het 'Locked Down Street'-scenario noemde. Daarin zijn het vooral commerciële partijen die diensten ontwikkelen en de stedeling als individuele consument aanspreken. Uitgangspunt voor het ontwerp is vooral het idee van 'The city as service' – de stad als een verzameling diensten die nu efficiënter georganiseerd kunnen worden, en op de individuele stedeling kunnen worden afgestemd. Tegelijkertijd zien we ook een groot aantal initiatieven die vallen onder wat Hill het 'Open Source Street'-scenario noemt. Overheden investeren in 'Open Data' programma's, waarmee bedrijven, burgers en instituties zelf apps kunnen ontwikkelen die aansluiten bij hun behoeftes.

Kijken we naar de vraag wie de programmering van stedelijke ruimtes kan verzorgen, dan zien we een soortgelijke spanning tussen twee gelijktijdige ontwikkelingen. Enerzijds zien we dat digitale media ingezet worden om op een locatie specifieke publieke toegang te verlenen, of te controleren of ze zich wel aan het protocol houden. In Engeland was er na de rellen in de zomer van 2011 discussie over de vraag of de overheid het recht had om communicatienetwerken tijdelijk uit te schakelen of te filteren. Ook zagen we hoe in de Chinese stad Shenzhen de Chinese overheid politieke demonstraties wil voorkomen met een systeem van duizenden camera's, uitgerust met software die gedragsanalyses maakt en bovendien beschikt over gezichtsherkenningstechnologie. Maar

tegelijkertijd maken ook bij uitstek de mobiele telefoon en sociale media het voor burgers makkelijker om die protestdemonstraties te organiseren. Stedelingen beschikken dus ook zelf over nieuwe manieren om stedelijke ruimtes te programmeren. De vraag bij wie het handelingsmoment ligt, is vooralsnog dus nog onbeslist. Wel bestaat er in het bredere domein van internetstudies een zorg dat ideeën als – vrij vertaald - ‘The Media as a Service’ en het ‘Locked Down Media’-scenario op dit moment een groot momentum hebben.⁴⁷⁵ Ik deel die zorg en denk dat we ons niet moeten laten misleiden door al te optimistische boodschappen over de democratiserende werking van digitale media.

Wat betekent dit voor de manier waarop de stad als gemeenschap vorm krijgt? Ook hier zien we verschillende ontwikkelingen tegelijkertijd, die voor het ideaal van een democratische stedelijke gemeenschap zowel kansen als bedreigingen opleveren. Daarbij vertroebelt het zicht op de ontwikkelingen enigszins omdat de grenzen tussen privé, parochiaal en publieke domein vervagen. In ieder geval zijn deze drie sferen *ruimtelijk* niet langer van elkaar te onderscheiden. Digitale media kunnen met recht als ‘territory device’ worden begrepen, waarmee de stedeling vrijwel op elk moment en op elke plek de sfeer die hij verkiest op kan roepen. Daarmee lijken digitale media vooral een tendens van parochialisering te versterken, en in te spelen op de opkomst van fenomenen als ‘*networked individualism*’ en netwerkstedelijkheid. Om met Benjamin te spreken: meer dan ooit wordt de stedelijke ervaring die van een caleidoscopisch labyrint. Maar dankzij de gps op onze smartphone hoeven we daar niet langer in te verdwalen en kunnen we doodlopende steegjes eenvoudig vermijden. Maar zo lopen we ook het risico dat we – om bij Benjamin te blijven - ons zelfs midden in het stedelijke labyrint ontwikkelen als ‘etui-mensen’ die zich overal in de stad omhullen met hun eigen cocon.

Ik heb verder laten zien dat een duidelijk herkenbaar publiek domein dat alle stedelingen ondanks al hun verschillen bij elkaar moet houden, en dat fungeert als de haakjes die de hele stedelijke gemeenschap bij elkaar houden, nog lastig te vinden is. Maar dat is niet per se een bedreiging van de stedelijke gemeenschap. Zo liet onder meer Adriaan Geuze zien dat die ontwikkeling ook een vorm van emancipatie kan zijn, of in ieder geval de vrijheid biedt het leven naar eigen inzicht vorm te geven. Het risico dat de stad daadwerkelijk uit elkaar valt in een verzameling los van elkaar staande parochiale domeinen, ontstaat op het moment dat er geen enkele overlap meer is tussen de netwerken van uiteenlopende groepen stedelingen. Niet de parochialisering an sich is het

⁴⁷⁵ J. Zittrain, *The Future of the Internet: And How to Stop it* (Londen: Allen Lane, 2008), Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*.

probleem, stelden Reijndorp en Hajer vast, maar het ideaal van een stedelijke publiek domein als neutrale ontmoetingsplaats voor alle burgers. Zo lang de verschillende werelden elkaar nog raken, hoeven we niet al te bevreesd te zijn. Het publieke domein is zo niet meer een afgebakende ruimte, maar wordt eerder een 'moment' dat tot stand komt wanneer verschillende werelden van verschillende stedelingen elkaar tijdelijk overlappen.

Hoe zit het dan met de momenten van overlap? Op wat voor manier kunnen digitale media bijdragen aan het creëren van dat soort 'publieke momenten'? Kan dat door de een of andere programmering van 'de stad als interface' worden opgeroepen, waarbij digitale media niet alleen als 'filter' maar zo nu en dan ook als 'brug' kan functioneren? Ik heb een reeks uiteenlopende voorbeelden van de manier waarop digitale media daaraan bij kunnen dragen. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van de straat als open source platform, de opkomst van data-aggregatie als manier om collectieve issues te benoemen, of het gebruik van digitale media om de overlap tussen verschillende individuele netwerken zichtbaar te maken. Evenwel heb ik ook laten zien dat het zeer lastig is, zo niet onmogelijk, om een gemeenschap of publiek door ontwerpinterventies van bovenaf in het leven te roepen. Alleen het opzetten van een 'platform' – zoals in het voorbeeld van de 'Open Source Street' is een begin, maar nog geen garantie voor het ontstaan van 'publieke momenten'. Een specifiek programma kan daartoe een aanzet doen, maar of het ook zal slagen is vooraf lastig te voorspellen.

Jane Jacobs liet zien dat ontwerpers wel op zoek kunnen gaan naar de katalysatoren die een rol spelen bij de manier waarop stedelijke publieken ontstaan. Wat zouden dan de katalysatoren zijn die hierbij in de hybride stad een rol zouden kunnen spelen? Het lijkt erop dat hier opnieuw het idee van 'networked individualism' een belangrijk uitgangspunt kan zijn. Een voorbeeld daarvan vonden we onder meer in de studies van Wellman en Hampton naar de Canadese buitenwijk *Netville*. Zij lieten zien dat een mailing-list in die wijk bijdroeg aan het in stand houden van een lokaal publiek. De mailing-list creëerde een aantal publieke momenten, waarop de werelden van de verschillende bewoners elkaar raakten. Maar dat gebeurde vooral omdat de mailing-list aansloot bij de individuele behoeftes van de bewoners. Met andere woorden: men werd geen lid van de mailing-list omdat men heel graag met de hele buurt een gemeenschap wilde vormen. Men werd lid omdat die lijst voorzag in een aantal praktische behoeftes. Zo kunnen we concluderen dat de kans op het creëren van een 'publiek moment' toeneemt, wanneer de programmering van een platform aansluit bij de individuele voorkeuren van de beoogde gebruikers. Om bij dit voorbeeld te blijven: de kans dat een van bovenaf opgelegd platform voor de vorming van een gemeenschap of publiek ('hier is een website waarop alle

bewoners van deze wijk zich aan elkaar kunnen presenteren') slaagt, is minder groot dan wanneer zo'n platform en de programmering ervan aansluiten bij de specifieke behoeftes van de gebruikers. (Hier is een website waar buurtbewoners op zoek kunnen gaan naar of zich aan kunnen bieden als oppas). Op soortgelijke wijze zal een project als *In the Air*, dat door de visualisatie van allerlei data de luchtvervuiling in Madrid in beeld brengt, succesvoller zijn wanneer het ook op de een of andere manier de individuele bijdrage (of besparing) van de gebruiker in beeld weet te brengen. In deze observaties schuilt ook een belangrijke theoretische verschuiving. Arendt, Habermas en Sennett betoogden dat het publieke domein gebaat is bij een onpersoonlijk rollenspel waarbij publieksleden hun individuele identiteit tijdelijk afleggen en op basis van gelijken met elkaar om gaan. Ik denk daarentegen dat onder de conditie van een 'networked individualism' juist de individuele identiteit en de verschillende rollen die stedelingen vervullen aanknoopingspunten vormen voor het in het leven roepen van een publiek moment.

Samenvattend denk ik - om tot slot nog eenmaal terug te keren naar de wijkgedachte - dat het werk van Lotte Stam-Beese ons nog altijd een belangrijk inzicht biedt. 'De moderne stad', schreef zij '... zou ruimtelijk zo ingericht moeten zijn, dat er verscheidenheid en afwisseling aanwezig is om aan de zich daarin voortbewegende en aanwezige mens het gevoel van vrijheid van keuze uit vele mogelijkheden te geven.' Maar daarbij geldt wel een voorbehoud. 'het niet deel zijn van', stelt Stam-Beese, moet worden uitgesloten. 'Wij staan in de ruimte en maken er deel van uit.' Daarbij valt een verschil onmiddellijk op tussen de stedelijke conditie van onze tijd en die uit het tijdperk van Lotte Stam-Beese. Wie aan het begin van de eenentwintigste eeuw 'in de ruimte staat', maakt er - met dank aan de *affordance* van mobiele media als territory device - niet ook automatisch meer deel van uit. Een ruimtelijke programmering waarbij verschillende levenswijzen bij elkaar worden gebracht - zoals Stam-Beese deed in haar ontwerp voor Pendrecht- is dan ook niet per se voldoende voorwaarde om een 'publiek moment' te creëren waarin de overlap tussen verschillende publieken zichtbaar wordt.

Het vraagstuk van de stedelijke gemeenschap is ook niet langer een vraagstuk dat vooral architecten of planners aangaat. Beleidsmakers, kunstenaars, bouwers van smart-phone apps, aanbieders van gps-navigatiediensten, telecombedrijven, lokale overheden, burgers en consumenten: ze leveren allemaal een bijdrage aan het ontwerp en de invulling van 'de stad als interface.' Met dit onderzoek heb ik zo willen laten zien hoe de stedelijke openbaarheid door de opkomst van digitale en mobiele media op een andere manier tot stand komt en wat dat mogelijk betekent voor de manier waarop de

stad als gemeenschap functioneert. Ik heb laten zien wat er mogelijk op het spel staat. Digitale media kunnen processen van parochialisering en capsularisering versterken. Er zijn evenwel ook kansen om op nieuwe manieren 'publieke momenten' te creëren, bijvoorbeeld door in te spelen op de ontwikkeling van het 'networked individualism'. Maar hoe in deze nieuwe 'hybride' stedelijke conditie het ideaal van een democratische stedelijke samenleving precies gewaarborgd kan worden? Dat is aan het begin van de eenentwintigste eeuw niet alleen een *filosofische* vraag, maar vereist nu allerleerst ook het verder experimenteren met de *praktische* uitvoering van dit stedelijke ideaal.

Literatuur

- Aalst, I. v., en E. Ennen. *Openbare ruimten: tussen activiteit en attractiviteit*. Utrecht: DGVH/NETHUR, 2002.
- Adriaansens, A., en J. Brouwer. 'Alien Relationships from Public Space' In *Transurbanism*, edited by A. Mulder en J. Brouwer. Rotterdam: NAI Publishers, 2002.
- Albrow, M. 'Travelling beyond local cultures. Socioscapes in a global city' In *Living the Global City* edited by J. Eade. London: Routledge.
- Alexander, C. 'A City is not a Tree' in: *Architectural Forum* 122, no. 1 (1965): 58-62.
- Amin, A., en N. Thrift. *Cities: Reimagining the Urban*. Cambridge (UK): Polity Press, 2002.
- Anderiesen, G., en M. Martens. 'Continuïteit en verandering. Oude en nieuwe bewoners van de zuidelijke tuinsteden' In *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* edited by A. Reijndorp en H. v. d. Ven. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994.
- Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso, 1991.
- Appadurai, A. 'Work of the Imagination' In *Transurbanism*, edited by A. Mulder en J. Brouwer. Rotterdam: NAI Publishers, 2002.
- Arendt, H. *The Human Condition*. Chicago: University Of Chicago Press, 1958.
- Auge, M. *Non-places : Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso, 1995.
- Bahrtdt. *Die Moderne Grossstadt: soziologische Überlegungen zum Stadtbau*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1967.
- Baker, S. *The Numerati*. New York: Houghton Mifflin, 2008.
- Banham, R. 'CIAM' In *The Thames & Hudson Encyclopdia of Architecture*, edited by V. Lampugnani. London: Thames & Hudson, 1986.
- Bauman, Z. *Community*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Bauman, Z. *The Individualized Society*. Cambridge, UK: Polity Press, 2001.
- Beck, U. *Cosmopolitan Vision*. Cambridge, UK: Polity Press, 2006.
- Beck, U., en E. Beck-Gersheim. *Individualization*. Londen: Sage, 2002.
- Bell, G., en P. Dourish. 'Yesterday's Tomorrows: Notes on Ubiquitous Computing's Dominant Vision' in: *Personal and Ubiquitous Computing* 11, no. 2 (2007).
- Berman, M. *All that is solid melts into air: the experience of modernity*. New York: Verso, 1987.

- Bijhouwer, R. 'Ruimtewerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundige oeuvre van Lotte Stam-Beese' In *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* edited by H. Damen en A.-m. Devolder. Rotterdam: De Hef, 1993.
- Bleecker, J. 'A Manifesto for Networked Objects — Cohabiting with Pigeons, Arphids and Aibos in the Internet of Things' In *Near Future Laboratory*, 2006.
- Blijstra, R. *Rotterdam, Stad in Beweging*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1965.
- Blokland, T. *Goeie burenen houden zich op d'r eigen* Den Haag: Dr. Gradus Hendriks-stichting, 2005.
- Blokland, T. *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en kore contacten*. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks Stichting, 2006.
- Blokland, T. 'Van ogen op straat naar oog voor elkaar; Jacobs these en sociale veiligheid' In *De levende stad. Over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*, edited by S. Franke en G.-J. Hospers. Amsterdam: Sun / Trancity, 2009.
- Blokland, T., en D. Ray. 'The End of Urbanism: How the Changing Spatial Structure of Cities Affected its Social Capital Potentials' In *Networked Urbanism Social Capital in the City*, edited by T. Blokland en M. Savage. Burlington: Ashgate, 2008.
- Blokland, T., en M. Savage. 'Social Capital and Networked Urbanism' In *Networked Urbanism Social Capital in the City*, edited by T. Blokland en M. Savage. Burlington: Ashgate, 2008.
- Blum, A. 'Local Cities, Global Problems: Jane Jacobs in an Age of Global Change' In *Block by Block: Jane Jacobs and the Future of New York*, edited by C. Klemek. New York: Princeton Architectural Press, 2007.
- Boomkens, R. 'De continuïteit van de plek. Van de maakbare naar de mondiale stad' in: *Open - Maakbaarheid*, no. 15 (2008).
- Boomkens, R. *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving* Amsterdam: Van Gennep, 2006.
- Boomkens, R. *Een drempelwereld : moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 1998.
- Boomkens, R. 'Media City' In *TKC Bundel*, edited by K. Zijlmans en J. Thissen. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Bos, A. *De stad der toekomst, de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap* Rotterdam: Voorhoeve, 1946.
- Botsman, R., en R. Rogers. *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. Londen: Collins, 2011.

- Bounegru, L. 'Interactive Media Artworks for Public Space: The Potential of Art to Influence Consciousness and Behaviour in Relation to Public Spaces' In *Urban Screens Reader*, edited by S. McQuire, M. Martin en S. Niederer. Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2009.
- Bourdieu, P. *Distinction. a social critique of the judgement of taste*. Cambridge: Harvard University Press, 1984.
- Bourdieu, P. *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Bourriaud, N. *Relational aesthetics*. Paris: Les Presses du réel, 2002.
- Boyd, D. 'Taken out of Context.' UC Berkeley, 2008.
- Bratton, B., en N. Jeremijenko. 'Suspicious Images, Latent Interfaces' In *Situated Technologies Pamphlets 3: Situated Advocacy*, edited by O. Khan, T. Scholz en M. Shepard. New York: The Architectural League of New York, 2008.
- Brink, G. v. d. *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Burrows, R. 'Urban Informatics and Social Ontology' In *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, edited by M. Foth. Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008.
- Burrows, R., en N. Gane. 'Geodemographics, Software and Class' in: *Sociology* 40, no. 5 (2006): 793-812.
- Buys, A., en J. v. d. Schaar. 'De woonplaats als gemeenplaats' in: *Kiezen voor de Kudde* (2004).
- Calabrese, F., K. Kloeckl, en C. Ratti. 'WikiCity Real-Time Location-Sensitive Tools for the City' In *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, edited by M. Foth. Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008.
- Calhoun, C. 'Introduction: Habermas and the Public Sphere' In *Habermas and the Public Sphere*, edited by C. Calhoun. Cambridge, MA: MIT Press, 1992.
- Castells, M. 'The Culture of Cities in the Information Age' In *The Castells reader on cities and social theory*, edited by I. Susser, Castells, M. Malden, MA: Blackwell Publishers, 2002.
- Castells, M. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell, 1997.
- Castells, M. 'The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture' in: (2009).
- Castells, M., en a.o. *Mobile Communication and Society*. Cambridge, MA: MIT Press, 2007.

- Christiaanse, K. 'Een smeulend vuur dat oplicht in de duisternis' In *De levende stad. Over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*, edited by S. Franke en G.-J. Hospers. Amsterdam: Sun / Trancity, 2009.
- Christophe Aguiton, D. C., & Zbigniew Smoreda. 'Living Maps. New data, new uses, new problems' In *Engaging Data*. Cambridge MA: Senseable City Lab, 2009.
- Conley, D. *Elsewhere, U.S.A.: How We Got from the Company Man, Family Dinners, and the Affluent Society to the Home Office, BlackBerry Moms, and Economic Anxiety*. New York: Pantheon, 2009.
- Cook, P., ed. *Archigram*. New York: Princeton Architectural Press, 1999.
- Cresswell, T. *Place: A Short Introduction*. Malden, Ma: Blackwell, 2004.
- d'Entreves, M. P. 'Hannah Arendt.' <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/arendt/>.
- Damen, H., en A.-m. Devolder. *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*. Rotterdam: De Hef, 1993.
- Davis, M. *Planet of Slums*. London: Verso, 2006.
- De Cauter, L. *De capsulaire beschaving. Over de stad in het tijdperk van de angst*. Rotterdam: NAi Publishers, 2004.
- De Cauter, L., en M. Dehaene, eds. *Heterotopia and the city: public space in a postcivil society*. New York: Routledge, 2008.
- de Souza e Silva, A. 'Mobile Technologies as Interfaces of Hybrid Spaces' in: *Space and Culture* 9, no. 3 (2006): 261-78.
- Debord, G. 'Report on the Construction of Situations and on the International Situationist Tendency's Conditions of Organization and Action' in: (1957).
- DeLanda, M. *A New Philosophy of Society*. New York: Continuum International Publishing Group, 2006.
- Deterding, S. 'Gamification: Toward a Definition' in: *Design* (2011).
- Dettingmeijer, R., R. Beeren, en P. Wardle. *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*. Delft: Delft University Press, 1982.
- Doorn-Jansen, M. J. v. 'Groei en gestalte van een nieuwe stadswijk. Verslag van een sociologische verkenning in Rotterdam-Zuidwijk'. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1965.
- Dourish, P. *Where the Action Is. The foundations of Embedded Interaction*. Cambridge, MA 2004.
- Dowd. *Applebee's America*.
- Duyvendak, J. W., en M. Hurenkamp, eds. *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep, 2004.

- Duyvendak, J. W., en J. Uitermark. 'Sociale integratie ..straataanpak in de praktijk; essay Mensen Maken de Stad; Ruimte maken voor straatburgerschap', edited by G. Rotterdam. Rotterdam, 2006.
- Eade, J. *Living the Global City*. New York: Routledge, 1996.
- Eisner, D. 'Neogeography.' <http://www.platial.com>.
- Ellin, N., ed. *Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press, 1997.
- Engelsdorp Gastelaars, v. *Veertig jaar territoriale binding*. Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2003.
- Engelsdorp Gastelaars, v., en D. Hamers. *De Nieuwe stad Stedelijke centra als brandpunten van interactie*. Rotterdam: Nai Uitgevers, 2006.
- Epstein, J. 'New York: The Prophet' in: *New York Review of Books*, no. August 13 (2009).
- Es, E. v. 'Plannen Pendrecht 1948-1965' In *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*, edited by G. v. d. Brink. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Fernandez, M. 'Illuminating Embodiment: rafael Lozano-Hemmer's Relational Architectures' in: *Architectural Design* 77, no. 4 (2007).
- Fierro, A. *The glass state: the technology of the spectacle, Paris, 1981-1998*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
- Flichy, P. 'The construction of new digital media' in: *New Media and Society* 1, no. 1 (1999): 33-39.
- Florida, R. *The rise of the creative class : and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books, 2002.
- Foth, M., ed. *Urban Informatics. The practice and promise of the real-time city*. Hershey: Information Science Reference, 2008.
- Foucault, M. 'Of Other Spaces' in: *JSTOR* 16, no. 1 (1986): 22-27.
- Fraser, N. 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy' In *Habermas and the Public Sphere*, edited by C. Calhoun. Cambridge, MA: MIT Press, 1992.
- Frei, H., en M. Böhlen. *Situated Technologies Pamphlet 6: MicroPublicPlaces*. Edited by O. Khan, T. Scholz en M. Shepard, Situated Technologies Pamphlets. New York: The Architectural League of New York, 2010.
- Fujimoto, K. 'The Third-Stage Paradigm: Territory Machines from the Grills' Pager Revolution to Mobile Aesthetics' In *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. , edited by M. Ito, D. Okabe en M. Matsuda. Cambridge, MA: MIT Press, 2006.
- Galloway, A. 'A Brief History of the Future of Urban Computing.' Carleton University, 2008.
- Galloway, A. *Protocol: How Control Exists after Decentralization*. Cambridge, MA: MIT Press, 2006.

- Gans, H. 'The potential environment and the effective environment' In *People, plans and politics Essays on Poverty, racism and other national urban problems*, edited by H. Gans. New York: Columbia University Press, 1994.
- Gans, H. *The urban villagers. Group and class in the life of Italian-Americans*. New York: Free Press, 1962.
- Garreau, J. *Edge City: Life on the New Frontier*. Garden City: Anchor, 1992.
- Gaver, B., T. Dunne, en E. Pacenti. 'Design: Cultural Probes' in: *ACM Interactions*, no. January-February 1999 (1999): 21-29.
- Gaver, W. 'Technology Affordances.' Paper presented at the Proceedings of the SIGCHI conference on Human factors in computing systems: Reaching through technology, New Orleans, 1991.
- Gemeente Rotterdam. 'Rooterдам Zuid Zuidelijke Tuinsteden Wijkactieplan' in: (2003).
- Geuze, A. 'Accelerating Darwin' In *Architectural Positions. Architecture, Modernity and the Public Sphere*, edited by T. Avermaete, K. Havik en H. Teerds. Amsterdam: Sun, 2009.
- Geyl, W. F., en S. Bakema-Van Borssum Waalkes. 'Wij en de wijkgedachte'. Utrecht: V. en S., 1948.
- Giedion, S. *Space, time and architecture: the growth of a new tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.
- Gitelman, L. *Always already new Media, History and the data of culture*. Cambridge, MA: MIT Press, 2008.
- Glance, N. S., en B. Huberman. 'The Dynamics of Social Dilemmas' in: *Scientific American*, no. March (1994).
- Goffman, E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: The Overlook Press, 1959.
- Goheen, P. 'Public space and the geography of the modern city' in: *Progress in Human Geography* 22, no. 4 (1998): 479-96.
- Goldberger, P. 'Disconnected Urbanism' in: *Metropolismag.com* November 2003 (2003).
- Goosens, J., A. Guinée, en W. Oosterhoff, eds. *Buitenruimte. Ontwerp, aanleg en beheer van de openbare ruimte in Rotterdam*. Rotterdam: NAI Publishers, 1995.
- Gordon, E. 'Towards a theory of networked locality' in: *First Monday* 13, no. 10 (2008).
- Gordon, E., en A. De Souza e Silva. *Net Locality; Why Location Matters in a Networked World*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011.
- Graham, S. 'Software-Sorted Geographies' in: *Progress in Human Geography* 29, no. 5 (2005): 562-80.

- Graham, S., en M. Crang. 'Sentient cities : ambient intelligence and the politics of urban space' in: *Information, Communication & Society* 10, no. 6 (2007): 789-817.
- Graham, S., en S. Marvin. *Splintering urbanism : networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. London ; New York: Routledge, 2001.
- Grannovetter. 'Threshold Models of Collective Behavior' in: *American Journal of Sociology* 83, no. 6 (1978): 1420-43.
- Grünfeld, F. *Habitat and habitation: a pilot study*. Alphen a/d rijn: Samson, 1970.
- Grünfeld, F., en L. Weima. 'Wonen in de nieuwe wijk Pendrecht (Rotterdam)'. Rotterdam: Wetenschappelijk Bureau Dienst van Volkshuisverstering Rotterdam, 1958.
- Haaren, V. *Constant*. Amsterdam: Meulenhof, 1966.
- Habermas, J. 'The Public Sphere: An Encyclopedia Article' In *Kellner, Douglas M.*, edited by M. G. Durham. Malden, MA: Blackwell 2001.
- Habermas, J. *The Structural transformation of the public sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: MIT Press, 1991.
- Hacking, I. *The taming of chance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990.
- Hajer, M., en A. Reijndorp. *Op zoek naar nieuw publiek domein*. Rotterdam: NAi Publishers, 2001.
- Hall, P. *Cities of Tomorrow*. Oxford: Blackwell, 2002.
- Hampton, K., en B. Wellman. 'Neighboring in Netville: How the Internet Supports Community and Social Capital in a Wired Suburb' in: *City & Community* 2, no. 3 (2003): 277-311.
- Hannerz, U. *Transnational Connections: Culture, People, Places*. Londen: Routledge, 1996.
- Harvey, D. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Wiley-Blackwell 1992.
- Harvey, D. *Spaces of Global Capitalism: A Theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso, 2005.
- Hebly, A. 'Op het ritme van de Horsten. Een stedenbouwkundig plan voor een buurt in Zuidwijk.' In *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* edited by A. Reijndorp en H. v. d. Ven. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994.
- Hendriks, F., en T. v. d. Wijdeven. 'Real-life expressions of vital citizenship; Present-day community participation in Dutch city neighbourhoods' In *Vital City conference*. Glasgow, 2007.
- Henning, R. 'Tokyo Homezooms: Die Stadt als Wohnung' in: *Mediacity* (2006).

- Het college van Burgemeester en Wethouders. 'Het nieuwe elan van Rotterdam ...en zo gaan we dat doen; Collegeprogramma 2002 - 2006'. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2002.
- Hill, D. 'The Street as Platform' In *City of Sound*, 2008.
- Hof, C. v. t., F. Daemen, en R. v. Est. *Check in / Check uit; De digitalisering van de openbare ruimte*. Rotterdam: NAI Publishers, 2010.
- Horst, H. M. v. d., K. J., en L. Deben. *Wat wijken maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Omoord*. Utrecht: Nethur, 2002.
- Hortelanus, R. P. *Stadsbuurten. Een studie over bewoners en beheerders in buurten met uiteenlopende reputatie*. Den Haag: Vuga, 1995.
- Hudson-Smith, A., en M. Batty. 'Virtual Cities: Digital Mirrors into a Recursive World' In *Working Papers Series*. Londen: Centre for Advanced Spatial Analysis, 2007.
- Hutchby, I. 'Technologies, Texts and Affordances' in: *Sociology* 35, no. 2 (2001): 441-56.
- IBM Institute for Business Value. 'A vision of smarter cities. How cities can lead the way into a prosperous and sustainable future'. New York: IBM Global Business Services, 2009.
- Idsinga, T. 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk wonen in een open stad?' In *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, edited by R. Dettingmeijer, R. Beeren en P. Wardle. Delft: Delft University Press, 1982.
- Ito, M., D. Okabe, en M. Matsuda. *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. Cambridge, MA: MIT Press, 2006.
- Jacobs, J. *The Death and Life of Great American Cities*. London: Pimlico, 2000 [1961].
- Jansen, B. 'De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam' In *Van Pendrecht tot Ommoord geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, edited by K. Hage en K. Zweerink, 288. Bussum: Thoth, 2005.
- Jenkins, R. *Social Identity*. London: Routledge, 1996.
- Johnson, S. *Interface Culture*. San Francisco: HarperEdge, 1997.
- Jones, S. *CyberSociety 2.0: revisiting computer-mediated communication and community*. Thousand Oaks: Sage, 1998.
- Jones, S. 'The Internet and its Social Landscape' In *Virtual Culture*, edited by S. Jones. Thousand Oaks: Sage, 1997.
- Jong-Sung, H. 'u-City the next paradigm of urban development' In *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, edited by M. Foth. Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008.
- Keen, A. *The cult of the amateur*. New York: Currency Double day, 2007.

- Kloos, M. 'Het Rotterdamse Schouwburgplein : voorbeeld van een uitdaging', edited by A. H. Hertzberger, 1977.
- Kluitenberg, E. 'The Network of Waves' in: *Open*, no. 11 (2007).
- Kluitenberg, E. 'The Tactics of Camping' In *Tactical Media Files*, 2011.
- Kracauer, S. *Orpheus in Paris: Offenbach and the Paris of his time*. New York: Vienna House, 1972.
- Kranenburg, R. v. *The Internet of Things. A critique of ambient technology and the all-seeing network of RFID*. Vol. 2, Network Notebooks Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2007.
- Kunststichting, R. 'Rapport Schouwburgplein', 1977.
- Lama, J. P. d. 'Flowing, Dwelling, Thinking' In *Habitar*, edited by J. L. d. Vincente en F. Girardin. Gijon: LABoral Centro de Arte y Creación Industrial, 2010.
- Land, M. v. d. *Vluchtige verbondenheid. Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.
- Lane, G. 'Urban Tapestries: Wireless networking, public authoring and social knowledge' in: *Personal and Ubiquitous Computing* 7, no. 3-4 (2003): 169-75.
- Lange, M. d. 'Moving Circles; mobile media and playful identities.' Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010.
- Latour, B. 'From Realpolitik to Dingpolitik: An Introduction' In *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*, edited by B. Latour en P. Weibel. Cambridge MA: MIT Press, 2005.
- Latour, B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press USA, 2005.
- Le Corbusier. *The City of Tomorrow*. Cambridge, MA: MIT Press, 1971.
- Le Corbusier, J. Goodman, en J.-L. Cohen. *Toward an Architecture*: Frances Lincoln, 2008.
- Lennard, S., en H. Lennard. *Public Life in Urban Places*. Southampton, NY: Gondolier, 1984.
- Licoppe, C. 'Connected' presence: the emergence of a new repertoire for managing social relationships in a changing communication technoscape' in: *Environment and Planning D: Society and Space* 22 (2004): 135-36.
- Lin, J., en C. Mele, eds. *The urban sociology reader*. Londen: Routledge, 2005.
- Lindgren, T. 'Place Blogging. Local Economies of Attention in the Network.' Boston College, 2009.
- Ling, R. *New Tech New Ties*. Cambridge, MA: MIT Press, 2009.
- Livingstone, S. *Audiences and Publics: When Cultural Engagement Matters for the Public Sphere*. Portland, OR: Intellect, 2005

- Lofland, L. *The Public Realm* 1998.
- Lofland, L. *A world of strangers : order and action in urban public space*. New York: Basic Books, 1973.
- Lupi, T. *Buurtbinding*. Amsterdam: Aksant, 2005.
- Lynch, K. *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press, 1960.
- Marres, N. 'Zonder kwesties geen publiek' in: *Krisis*, no. 2 (2006): 36-43.
- Martin, L. 'The Grid as a Generator' In *Urban space and structures*, edited by L. March en L. Martin, 1972.
- Massumi, B., en R. Lozano-Hemmer. 'Urban Appointments: A Possible Rendezvous with the City' In *Making Art of Databases*, edited by L. Manovich. Rotterdam: V2_publishing, 2003.
- Matsuda, M. 'Mobile Communication and Selective Sociality' In *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*, edited by M. Ito, D. Okabe en M. Matsuda. Cambridge, MA: MIT Press, 2006.
- McCullough, M. 'On Urban Markup: Frames of Reference in Location Models for Participatory Urbanism.' *Leonardo Electronic Almanac*, no. 3 (2006).
- McKenzie, E. *Privatopia*. New Haven: Yale University Press, 1996.
- McQuire, S. *The Media City. Media Architecture and Urban Space* Thousand Oaks: Sage, 2008.
- McQuire, S. 'The politics of public space in the media city.' *First Monday*, no. 4 (2006), http://www.firstmonday.org/issues/special11_2/mcquire/index.html.
- McQuire, S., M. Martin, en S. Niederer, eds. *Urban Screens Reader*. Vol. 5, INC Reader. Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2009.
- Mesch, G. S., en Y. Levanon. 'Community Networking and Locally based Social Ties in Two Suburban Locations' in: *City & Community* 2, no. 5 (2003): 335-52.
- Meyrowitz, J. *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Mitchell, D. 'The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public and Democracy' in: *Annals of the Association of American Geographers* 85, no. 1 (1995): 108-33.
- Mitchell, W. J. *Me++ : the cyborg self and the networked city*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003.
- Mommaas, H. 'Tussen verwording en wederopstanding: het postmoderne plein' In *Het Pleinenboek*, edited by R. V. Maarschalkerwaard en H. Mommaas. Utrecht: Hogeschool voor de kunsten, 2003.
- Morozov, E. *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Public Affairs, 2011.

- Moscoviter, H. *Een podium tussen de hoogbouw. Een halve eeuw hunkeren naar een intiem schouwburgplein*. Rotterdam: City Informatiecentrum, 1997.
- Moscoviter, H., A. Geuze, en P. van Beek. 'Het genot van Leegte ' in: *Grafisch Nederland*, , no. kerstnummer 1992 (1992).
- Mubi Brighenti, A., en C. Mattiucci. 'Editing Urban Environments: Territories, Prolongations, Visibilities' In *Media City: Situations, Practices and Encounters*, edited by F. Eckardt. Berlin: Frank & Timme, 2008.
- Musterd, S. 'Ruimtelijk beleid bevordert maatschappelijke integratie niet.' in: *Geografie* 9, no. 4 (2000): 12-13.
- Musterd, S., en R. v. Kampen. *De Stadsbuurt Ontwikkeling en Betekenis*. Assen: Van Gorcum, 2007.
- Musterd, S., Ostendorf, W. en Vos, S. de. 'Neighborhood effects and social mobility: a longitudinal analysis.' in: *Housing Studies* 18, no. 6 (2003): 877-92.
- Negroponte, N. *Being Digital*. New York: Knopf, 1996.
- Nicholson, J. 'Flash! Mobs in the Age of Mobile Connectivity' in: *fibreculture*, no. 6 (2005).
- Nieuwenhuys, C. 'New Babylon - Ten Years On' In *Lecture*. Faculty of Architecture, University of Delft, 1980.
- Nieuwenhuys, C. 'Unitary Urbanism' In *Constant's New Babylon: the Hyper-Architecture of Desire*, edited by M. Wigley. Rotterdam: Witte de With, 1960.
- Oenen, G. v. 'Babylonische maakbaarheid' in: *Open - Maakbaarheid*, no. 15 (2008).
- Okabe, D., en M. Ito. 'Technosocial Situations: Emergent Structuring of Mobile E-mail Use' In *Personal, Portable, Pedestrian: Mobile Phones in Japanese Life*. , edited by M. Ito, D. Okabe en M. Matsuda. Cambridge, MA: MIT Press, 2006.
- Oosterhuis, K. *Architecture Goes Wild*. Rotterdam: NAI Publishers, 2002.
- Ostendorf, W., S. Musterd, en S. d. Vos. 'Social Mix and the neighbourhood effect. Policy ambitions and empirical evidence' in: *Housing Studies* 16, no. 3 (2001): 371-180.
- Ouwehand, A. 'Wonen in de wijken van de vooruitgang: bewoners als dragers van de identiteit van de tuinsteden' In *Van Pendrecht tot Ommoord geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, edited by K. Hage en K. Zweerink, 288. Bussum: Thoth |c 2005., 2005.
- Ovink, H., E. Wierenga, en M. Dings. *Ontwerp en Politiek*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2009.

- Paulos, E. 'Citizen Science and the Challenge of Change' In *Engaging Data*. Cambridge MA: Senseable City Lab, 2009.
- Paulos, E. 'Manifesto of Open Disruption and Participation' In *Paulos.net*, edited by E. Paulos, 2009.
- Pentland, A. 'Reality Mining of Mobile Communications' In *The Global Information Technology Report 2008-2009*: World Economic Forum, 2009.
- Perry, C. A. *Housing for the Mechanical Age*. New York: Russel Sage Foundation, 1939.
- Perry, C. A. 'The neighborhood unit' In *Early Urban Planning*, edited by R. LeGates en F. Stour. Londen: Routledge, 1998.
- Pinkster, F. 'Je bent wie je kent? Buurtgebonden sociale contacten, socialisering en sociale mobiliteit in een Haagse achterstandswijk' In *De Stadsbuurt Ontwikkeling en Betekenis*, edited by S. Musterd en R. v. Kampen. Assen: van Gorcum 2007.
- Rafael, V. 'The Cell Phone and the Crowd: Messianic Politics in the Contemporary Philippines' in: *Public Culture* 15, no. 3 (2003): 399-425.
- Ranzenbacher, H., en R. Lozano-Hemmer. 'Metaphern der Partipation' In *Ars Electronica Catalog 2001*, edited by G. Stocker en C. Schöpf. Wien: Springer Verlag, 2001.
- Raymond Gastil, en Zoë Ryan. *Open: new designs for public space*. New York: Princeton Architectural Press, 2004.
- Ree, D. v. d. 'Een Deel van je Leven' In *Project Zuidelijke Tuinsteden*. Rotterdam: Dienst Stedenbouw + Volkshuisvesting, 1992.
- Ree, D. v. d. 'Van boerenzij naar stadswijk' In *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* edited by A. Reijndorp en H. v. d. Ven. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994.
- Reijndorp, A. 'De sociale ambities van het naoorlogse bouwen' In *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* edited by A. Reijndorp en H. v. d. Ven. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994.
- Reijndorp, A. *Stadswijk. Stedenbouw en Dagelijks Leven*. Rotterdam: NAI Publishers, 2004.
- Reijndorp, A., V. Kompier, S. Metaal, I. Nio, en B. Truijens. *Buitenwijk; Stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 1998.
- Reijndorp, A., en S. Lohof. *Privé-terrein. Privaat beheerde woondomeinen in Nederland*. Rotterdam: Nai Uitgevers, 2006.
- Reijndorp, A., en E. Mik. *Stad in Conflict*. Groningen: Platform Gras, 2005.
- Reijndorp, A., I. Nio, en W. Veldhuis. *Atlas Westelijke Tuinsteden Amsterdam. De geplande en de geleefde stad Haarlem / Den Haag*: Trancity, 2008.

- Reijndorp, A., en H. v. d. Ven. *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam* Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994.
- Rheingold. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1993.
- Rheingold, H. *Smart mobs : the next social revolution*. Cambridge, MA: Perseus Publishing, 2002.
- Rotterdam, D. S. 'Schouwburgplein en Weena Oost'. Rotterdam: Stadsontwikkeling Rotterdam, 1982.
- Rotterdam, G. 'Pendrecht de nieuwe tuinstad voor iedereen', edited by dS+V. Rotterdam, 2004.
- Ruitenbeek, J., B. Jansen, en K. Zweerink. 'De wederopbouw wijken van Rotterdam' In *Van Pendrecht tot Ommoord geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, edited by K. Hage en K. Zweerink, 288. Bussum: Thoth |c 2005., 2005.
- Sadler, S. *Archigram: architecture without architecture*. Cambridge, Ma: MIT Press, 2005.
- Sassen, S. *The global city: New York, London, Tokyo*. Princenton, NJ: Princeton University Press, 1991.
- Sassen, S. 'Publieke interventies; De verschuivende betekenis van de stedelijke conditie' in: *Open* 11 (2006).
- Schildt, J. '1947-1957: tien jaar 'Opbouw'' In *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, edited by R. Dettingmeijer, R. Beeren en P. Wardle. Delft: Delft University Press, 1982.
- Schildt, J., en H. Selier. 'Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel' In *Lotte Stam-Beese 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* edited by H. Damen en A.-m. Devolder. Rotterdam: De Hef, 1993.
- Schinkel, W. 'De nieuwe technologieën van de zelfcontrole. Van surveillance naar zelfveillance' In *In de greep van de technologie*, edited by M. Van den Berg, M. Ham en C. Prins. Amsterdam: Van Genneep, 2008.
- Schuilenburg, M., en A. De Jong. *Mediapolis*. Rotterdam: 010 Publishers, 2006.
- SCP. 'Zekere banden: sociale cohesie, veiligheid en leefbaarheid'. Den Haag: SCP, 2002.
- Seijdel, J. 'Redactioneel' in: *Open* 2006, no. 11 (2006): 4-5.
- Sennett. *The conscience of the eye : the design and social life of cities*. New York: Alfred A. Knopf, 1990.
- Sennett, R. *Classic essays on the culture of cities*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1969.
- Sennett, R. *The Fall of Public Man*. New York: Knopff, 1977.

- Sennett, R. *Flesh and Stone. The body and the city in western civilization*. New York: Norton, 1994.
- Sennett, R. 'A flexible city of strangers' *Monde Diplomatique*, February 2001 2001.
- Sennett, R. *The uses of disorder : personal identity and city life* New York: Norton, 1970.
- Shaya, G. 'The Flaneur, the Badaud, and the Making of a Mass Public in France, circa 1860-1910' in: *The American Historical Review* 109, no. 1 (2004).
- Sheller, M. 'Mobile publics: beyond the network perspective' in: *Environment and Planning D: Society and Space* 22 (2004): 39-52.
- Shepard, M., en A. Greenfield. *Situated Technologies Pamphlet 1: Urban Computing and its Discontents*. Edited by M. Shepard, O. Khan en T. Scholz, *Situated Technologies Pamphlets*. New York: The Architectural League of New York, 2007.
- Shirvane, L. 'Locative Viscosity: Traces Of Social Histories In Public Space.' *Leonardo Electronic Almanac*, no. 3 (2006), http://leoalmanac.org/journal/vol_14/lea_v14_n03-04/toc.asp.
- Silverstone, R., en L. Haddon. 'Design and the Domestication of Information and Communication Technologies: Technical Change and Everyday Life' In *Communication by design: the politics of information and communication technologies*, edited by R. Silverstone en L. Haddon. New York: Oxford University Press, 1996.
- Smith, A. *Nationas and nationalism in a global era*. Cambridge, UK: Polity Press, 1995.
- Soja, E. W. *Postmetropolis : critical studies of cities and regions*. Oxford ; Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 2000.
- Sola-Morales, M. d. 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het prive-domein als nieuwe uitdaging' in: *Oase*, no. 33 (1992): 3-8.
- Sorkin, M., ed. *Variations on a Theme Park: the new American City and the end of public space*. New York: Hill and Wang, 1992.
- Stadsvernieuwing, D. R. O. e. 'Schouwburgplein van tochtgat tot uitgaanscentrum'. Rotterdam: Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing, 1984.
- Stam-Beese, L. 'Aantekeningen over Pendrecht'. Rotterdam: NAI.
- Stam-Beese, L. 'De stad als wooncentrum' in: *Studium Generale*, no. Maart 1959 (1959).
- Susser, I., Castells, M., ed. *The Castells reader on cities and social theory*. Malden, MA: Blackwell Publishers, 2002.

- Suttles, G. D. *The social construction of communities*. Chicago: University of Chicago Press, 1972.
- Thomas, P. 'The Chemist as Flâneur in Intelligent Architecture.' Paper presented at the International Symposium of Electronic Arts, Singapore, 2008.
- Thrift, N., en S. French. 'The automatic production of space' in: *Transactions of the Institute of British Geographers* 27, no. 3 (2002): 309-35.
- Tijen, v., Brinkman, Maaskant, en V. d. Broek. *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1941.
- Townsend, A. 'Foreword' In *Handbook of Research on Urban Informatics: The practice and Promise of the Real-Time City*, edited by M. Foth. Hershey, New York, London: Information Science Reference, 2008.
- Townsend, A. 'Life in the Real-time City: Mobile Telephones and Urban Metabolism' in: *Journal of Urban Technology* 7, no. 2 (2000): 85-104.
- Tuters, M., en K. Varnelis. 'Beyond Locative Media: Giving Shape to the Internet of Things' in: *Leonardo* 39, no. 4 (2006): 357-63.
- Uitermark, J., Duyvendak, Jan Willem. 'Werkdocument 6: Over insluiting en vermijding: De weg naar sociale insluiting'. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling, 2004.
- Van Dijk, J., en D. Nieborg. 'Wikinomics and its discontents: a critical analysis of Web 2.0 business manifestos' in: *new media & society* 11, no. 4 (2009): 885-74.
- Velzen, E. v. 'De toekomst aan de stad! - Openbare les' In *Stedebouw & ruimtelijke ordening : [tijdschrift voor ruimtelijke ontwikkeling en omgevingskwaliteit] |x 1384 6531*, 58-61 |w (PICA)145392686, 2003.
- Velzen, v. E. 'Pendrecht opnieuw bezien. Ontwerpstudies voor de vernieuwing van Pendrecht' In *Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de zuidelijke tuinsteden van Rotterdam*, edited by A. Reijndorp en H. v. d. Ven. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1994.
- Vicente, J. L. d., en F. Girardin. 'Bending the Urban Frame' In *Habitar*, edited by J. L. d. Vicente en F. Girardin. Gijón: LABoral Centro de Arte y Creación Industrial, 2010.
- Vidler, A. 'The scenes of the street: transformations in ideal and reality 1750-1871' In *On Streets*, edited by S. Anderson. Cambridge MA: MIT Press, 1978.
- Vogelaar, E. 'Actieplan Krachtwijken; Van Aandachtswijk naar Krachtwijk', edited by W. e. I. Ministerie voor Wonen. Den Haag, 2007.
- Volkshuisvesting, D. 'Onderzoek in tuinstad zuidwijk (Rotterdam) naar het oordeel van de bewoners over de nieuwe wijk', 1954.

- Vrom-raad. 'Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing'. Den Haag: Vrom-raad, 2006.
- Waal, M. d. 'From BLVD Urbanism towards MSN Urbanism. Locative media and urban culture' In *Media City*, edited by F. Eckardt. Weimar: Bauhaus University Press, 2008.
- Waal, M. d. 'The Ideas and Ideals in Urban Media' In *From Social Butterfly to Engaged Citizen*, edited by M. e. a. Foth. Cambridge, MA: MIT Press, 2012.
- Waal, M. d. 'Nieuw gebruik van het mobiele telefoonnetwerk. Noodzaak om nuances van privacy te onderkennen' in: *Open*, no. 19 (2010).
- Waal, M. d. 'The Urban Ideals of Location-based Media' in: *Cities of Desire. An Urban Culture Exchange between Vienna and Hong Kong* (2009).
- Waal, M. d. 'Van medialandschap naar media-ecologie. Culturele implicaties van web 2.0' in: *Open*, no. 13 (2008).
- Weiser, M. 'The Computer of the 21st Century' in: *Scientific American*, no. september (1991): 94-100.
- Weiser, M., en J. Seely Brown. 'Designing Calm Technology'. Palo Alto: Xerox Parc, 1995.
- Wellman, B. 'The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers' in: *The American Journal of Sociology* 84, no. 5 (1979): 1201-31.
- Wellman, B., A. Quan-Haase, J. Boase, W. Chen, K. Hampton, I. Díaz, en K. Miyata. 'The Social Affordances of the Internet for Networked Individualism' in: *Journal of Computer-Mediated Communication* 8, no. 3 (2003): 0-0.
- Wentholt, R. *De binnenstadsbeleving van Rotterdam*. Rotterdam: Ad Donker, 1968.
- Whyte, W. H. *The Social Life of Small Urban Spaces*. Washington, D.C.: Conservation Foundation, 1980.
- Wiener, N. *Cybernetics or control and communication in the animal and the machine. 2nd edition*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
- Wiener, N. *The human use of human beings : cybernetics and society*. London: Sphere Books, 1968.
- Wijs-Mulkens, E. d. *Wonen op stand. Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1999.
- Wirth, L. 'Urbanism as a Way of Life' in: *American Journal of Sociology* 44, no. 1 (1938): 1-24.
- Wortmann, A. 'Tweesporenbeleid op het Rotterdamse Schouwburgplein ' in: *Archis*, no. 4 (1993).
- WRR. 'Vertrouwen in de buurt' In *Rapporten*. Amsterdam, 2005.

Zittrain, J. *The Future of the Internet: And How to Stop it*. London: Allen Lane, 2008.

Zorbaugh, H. 'The Natural Areas of the City' In *The Urban Community*, edited by E. Burgess, 1926.